

ԱՌՎԱԻՍԻ
ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՅ

Հրատարակության է պատրաստել բանաս. գիտ. թեկն.
Գ. Գ. ԱՆԱՆՅԱՆԸ

«Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի
խմբագրական ֆունձնաժողով.

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Ս. Ա. (նախագահ), ԱՂԱՅԱՆ Է. Բ.,
ԱՆԱՆՅԱՆ Գ. Գ., ԹԱՄՐԱՋՅԱՆ Հ. Ս., ՂԱԶԱՐՅԱՆ Հ. Մ.,
ՄԿՐՏՅԱՆ Լ. Մ., ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ Լ. Օ.

Մովսես Խորենացի.

Մ916 Հայոց պատմություն/խմբ., ներած. և ծանոթություն.
Ս. Մալխասյան.— Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1981.—
428 էջ:

Ներկա հրատարակությունը 1940 թ. Ստ. Մալխասյանի թարգ-
մանությամբ, ներածականով ու ծանոթագրություններով լույս տե-
սած «Հայոց պատմության» վերահրատարակությունն է:

4702080000—10

31—1981

704/02/—1981

ԳՄԴ 84.21+63.3(22)Դ

Ար1+9(Ը43)Դ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ¹

«Անմահ յիշատակ քողով զայս փեղ և օր զկնի քո գտնոց եմ ազգի»։ (Խոր. Ա. ա)։

«Մի՞թե մատեան մերձ կայցէ ինձ կամ դպրութիւնք քոց հայրենեաց... Սակայն ոկսայց, թէպէտ և ջանի։ Միայն թէ շնորհակալ օք մերոցս գտանիցի աշխատութեանց»։ (Անդ. Ա. գ.)։

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ։ ՆՐԱ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ։ ՀԱՂԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՊԵՏՃԱՌՆԵՐԸ։ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ։ ՉՈՐՐՈՐԳ ԳՐԷԻ ՀԱՐՅԸ։ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ։ ՄԱՐ-ԱԲԱՍՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԸ։ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ։ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ ՈՅՐ. ԼԵՋՈՒՆ։ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ։ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ։ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ։ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԱՆԱՀԱՎԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ։ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ։ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԶԵՌԱԳՐՆԵՐԸ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ ՆԵՐԱՍ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ։

Մոզեսն խորենացին եզական գրական դեմք է մեր հին մատենագիրների մեջ։ Նա տասնևչորս դար շարունակ աննվազ հետաքրքրություն է շարժել հայ ժողովրդի և բանասիրության մեջ իր Հայոց պատմությամբ, որ ժառայել է իբրև ուսման առարկա և իբրև ուսումնասիրության նյութ։ Ավելի քան տասը դար այս գրքովածքը եղել է հայ ազգի միակ դասագիրքը իր հին անցյալի հետ ծանոթանալու համար. եղել է աղբյուր և օրինակ հետագա պատմիչների համար, որոնք նրանից քաղվածքներ են անում, ընդօրինակում են, հետևում են նրա ստեղծած պատմագրության տիպին։ Ամենաբարձր գովեստներով հիշում են նրա անունը՝ տիեզերահռչակյալ քերթող, պատմահայր, քերթողահայրն (իբրև հատուկ նրան սեփական տիտղոս)։ Նրան կոչել են հայ Հերոդոտոս, որ և,

¹ Կատարվել են ուղղագրական և կետադրական խիստ անհրաժեշտ շտկումներ։ Մանոթ. կազմողի։

ինչպես Գուտշմիտն ասում է, հայերը, եթե փոքր լինչ սնափառություն ունեն, իրավունք ունեն այսպես կոչելու նրան. նա արեւելյան ազգերի պատմական գրականության մեջ իր հնությամբ առաջիններից մեկն է ս. գրքից հետո²:

Սակայն տասնեկիններորդ դարից այս կողմը հետզհետե փոխվեց վերաբերմունքը դեպի այս Պատմությունը և նրա հեղինակը՝ շնորհիվ եմբողական բանասիրության քննադատության: Սկզբում զեռ թույլ կերպով, բայց հետզհետե ավելի համարձակ և վստահ սկսեցին քննադատել նրա պատմության աղբյուրները, նրա ըստուգությունը կամ արժանահավատությունը. շոշափեցին հեղինակի անձնավորությունը, այսինքն՝ թե նա հիբրավի հինգերորդ դարի հեղինակ է, Սահակի և Մեսրոպի աշակերտը, ինչպես ինքն է գրում իր մասին. արդյոք նրա Պատմությունը հինգերորդ դարի գործ է, թե ավելի ուշ ժամանակի: Այս քննադատությունն իր զագաթնակետին հասավ անցյալ դարի իննսնական թվականներին և մեր դարի սկզբներին, երբ բանասերներն աշխատում էին մեկը մյուսից գերազանցել իրենց մերկացուցիչ և քացասական վերաբերմունքով դեպի հեղինակն ու նրա գործը. կարծես մրցանակ էր նշանակված ամենաանպատ քննադատության համար, և քննադատները ձգտում էին մեկը մյուսի ձեռքից խլել այս մրցանակը: Պատմության գրության ժամանակն իջեցրին մինչև իններորդ դարը, նրան համարեցին կեղծիք՝ Մովսես խորենացու անունով, մինչև անգամ նրան մկրտեցին «Պատմություն ստոյն Մովսեսի խորենացու» (Pseudo-Moses) անունով: Մեծ թվով ընդարձակ ու համառոտ քննադատություններ գրվեցին առանձին գրքերով կամ պարբերական մամուլի մեջ, մասամբ ի պաշտպանություն, մասամբ ընդդեմ խորենացու. ստեղծվեցին հատուկ անուններ՝ Մովսեսապաշտներ և Մովսեսատյացներ: Ամեն մի բանասեր, որ զբաղվել է հայոց գրականությամբ, շատ կամ քիչ զբաղվել է և խորենացիով, նրա Պատմությամբ: Հիշենք միայն զխավորներին: Եմբողացի բանասերներից խորենացու և նրա Պատմության մասին գրել են՝ Բաումգարտներ, Գելցեր, Գուտշմիտ, Դյուլլորին, Լակրոզ, Լանգլաու, Կարրիեր, Կիպերտ, Կոնիբեր, Մակլեր, Մառ, Մակվարտ, Նել, Նիկար, Պետերման, Պիշար, Սեն-Մարտեն, Ֆետլեր, Ֆլորեմալ, Ֆրերե: Հայ հեղինակներից—Աբեղյան, Ադոնց, Ալիշան, Ակինյան, Գարա-

² խորենացու արժանահավատությունը. էր. 3 և 6:

դաշյան, Գաթրըճյան, Գևորգյան (Ճուղուրյան), Դադրաշյան, Զարպհանալյան, էմին, Խալաթյանց Բ., Խալաթյանց Գ., Կաթինյան, Մ. Տեր-Մովսեսյան, Միաբան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Նորայր, Զամչյան, Պատկանյան, Պարոնյան, Սարգսյան Բ., Տաշյան, տղերիս գրողը և ուրիշներ³։

Վերջերս, շնորհիվ նոր հայտնությունների, այս գրոհը կանգ առավ և խորենացին ու նրա Պատմությունը դարձյալ իրենց արժանավոր դիրքը գրավեցին մեր հին պատմագրության մեջ։

Քե ինչն էր պատճառը այս քաջաոճիկ հետաքրքրության խորենացիով հին և նոր ժամանակ՝ այս հարցին կշանանք համառոտակի պատասխանել այս ներածության մեջ, ավելի մանրամասն տեղեկությունների համար հանձնարարելով դիմել մասնագիտական գրվածքներին։

ՄՈՎՍՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Խորենացու մասին կենսագրական տեղեկություններ քիչ ունենք։ Նրանցից մեծ մասը հաղորդում է ինքը՝ հեղինակը Պատմության մեջ պատահական կերպով։ Սրանց վրա ավելացնելու է ժամանակով ներքան մոտիկ ու նրան ծանոթ Ղազար Փարպեցու կարճառոտ, քայքայատ կարևոր վկայությունը։ Ուշ ժամանակի հեղինակների հաղորդած տեղեկություններն անարժեք են իրրե անստույգ, նույնիսկ հակասող հեղինակի հաղորդած տեղեկություններին։ Հիշյալ կցկտուր տվյալները կապակցելով՝ կարելի է մոտավորապես մի ամփոփ գաղափար կազմել Պատմահոգ կյանքի և գործունեության մասին։

Խորենացի բառը, որով կոչվում է Պատմահայրը, ցույց է տալիս, որ նա ծնված պետք է լինի Խորեն կամ Խորեան անունով մի տեղում։ Այս անունով քաղաք կամ գյուղ հայտնի չէր մինչև վերջին ժամանակներս։ Նա երբեմն կոչվում է նաև Տարոնացի։ Տարոն գավառում եղել է Խորնի կամ Խորոն անունով մի գյուղ։ Բայց եթե Մովսեսը այստեղ ծնված լինեք՝ պետք է կոչվեր Խորենցի կամ Խորանացի (ինչպես մի ժամանակ Վենետիկի Մխիթարյաններից ոմանք գրում էին)։ Ավելի հավանական է կարծել, թե նա ծնված է Սյունիքում, Հաբանդ դավառի Խորեա անունով փոքր գյուղում, որը հիշում է Ստեփ. Օրբելյանը («Պատմություն»,

³ Տե՛ս Մ. Խորենացու Պատմությունը («Պատմադիրք Հայոց» ԻՖՖԻՍ, 1913, էջ 56—4)։

Թիֆլիս, եր. 517), տասներեքերորդ դարի վերջում: Օրբելյանի հիշած խորեա ձևը հինգերորդ դարում հնչում էր ավելի լիակատար ձևով—խորեան: (Համեմատել՝ արևելյան և արևելիա, այժմյան և այժմեա, մեջերկրյան և միջերկրեա, Մամիկոնյան և Մամիկոնեա և այլն): Այս ենթադրության ուժ են տալիս մի քանի կողմնակի փաստեր, ինչպես խորենացու լավ ծանոթ լինելը Սյունիքին, Երասխի հոսանքին, Երասխի ափերին մոտ եղած շեներին, Սյունյաց նահապետ Սիսակին մեծ գովեստներով հիշելը, հակակրթյունը դեպի Մամիկոնյանները, որոնք Սյունյաց հակառակորդներն էին Ծ դարի երկրորդ կեսում և այլն: (Տե՛ս այս մասին ավելի ընդարձակ մեր «խորենացու առեղծվածի շուրջը», հավելված Դ):

Նրա ծննդյան տարին նույնպես որոշ հայտնի չէ: Հիմնվելով Սամվել Անեցու ժամանակագրության վրա՝ բանասերներն, սկսած Սեն-Մարտենից մինչև էմիլը և Ստեփանեն, ենթադրել են, թե նա ծնված պետք է լինի 370 թվականին և մեռած 490-ին, 120 տարեկան հասակում: Շատ անհավանական է այս 120 տարվա հասակը և մանավանդ անընդունելի է 370 թվին ծնվելը. սա հակասում է Պատմահոր ցուցման: Նա գրում է, որ Ծփեսոսի ժողովից՝ հետո, ուրեմն 432—437 թվականների ընթացքում, Սահակն ու Մեսրոպը նրան ուրիշ ընկերների հետ ուղարկեցին Ալեքսանդրիա քարձրագույն ուսում ստանալու: Բայց 370-ին ծնվածը այն ժամանակ կլիներ 62—66 տարեկան ծերունի: Այսպիսի տարիքում, ալևորված մորուքով, շեն գնում քարձրագույն ուսում ստանալու, այլ ավելի երիտասարդ հասակում:

Դեն ցցելով այս առասպելը, որի աղբյուրը թվում է, թե Թովմա Արծրունու մի խոսքն է⁴, մենք նրա ծննդյան հավանական տարին կդտնենք հենց խորենացու հիշյալ վկայությունից: Այնպիսի հեռավոր ու դժվար ճանապարհորդություն կատարելու, օտարոթյան մեջ ինքն իրեն կառավարել գիտենալու համար պետք էր բավական չափահաս ու փորձառու լինել, միանգամայն սուր հիշողություն, մտքի թարմություն և ուսանելու բուռն փափագ ունենալ: Այսպիսի հասակ մենք համարում ենք մարդու 22—23 տարեկան հասակը. ուստի երբ խորենացին, արտասահման ուղարկվելիս, այսինքն 432—434 թվականներին 22—23 տա-

⁴ «Որոյ ամբ կենացն տեւալ ձգեալ ամս հարիւր և քսան լի և պարարտ ծերութեամբ» և այլն: Սրա մասին քիչ հետո մանրամասն կխոսենք:

բեկան լինե՞ր՝ պետք է ծնված լինե՞ր 410 թվականի շուրջը, մի-երկու տարով առաջ կամ հետո: Այս թվականը լավ հարմարվում է նրա մյուս վկայությունը, թե Պատմությունը գրեցիս, 480-ական թվականներին, եղել է ժայր ծեր և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»:

Այսպէս՝ հորինացու ծնունդը դնելով 410 թվականի մոտ՝ այնուհետև եզրակացնում ենք, որ նա մանկության տարիներում սկզբնական կրթությունն ստացել է հենց Սյունիքում, ս. Մեսրոպի աշնտեղ հիմնած դպրոցում, ինչպես վկայում է Կորյունը: Այստեղ ուսանելով ավանդված տարրական գիտությունը, որ էր զրավարժ ընթերցանություն և երգեցողություն, և ցույց տալով աչքի ընկնող ընդունակություն՝ նա 15—16 տարեկան հասակում էլ աշխինքն մոտ 427 թվականին, ուղարկվում է Վաղարշապատ, Հայոց աշն ժամանակվա կենտրոնական վարժարանը, որտեղ ուսուցանում էր ինքը՝ ս. Մեսրոպը: Այստեղ էլ նա ուսանում է 5—6 տարի, բացի հայերենից սովորելով նաև հունարեն և ասորերեն (առանց այս լեզուների ժանոթության՝ նա չէր կարող ճանապարհորդել Ասորիքով և ապրել Ալեքսանդրիայում): Պահլավերեն էլ (Սասանյանների ժամանակի պարսկերենը), եթե ոչ գրավոր՝ քայք գործնականապես նույնպես գիտեր: Սա երևում է մի շարք պահլավերեն բառերի ուղիղ մեկնություններից, որ պատահում ենք նրա Պատմության մեջ:

Եփեսոսի ժողովից հետո (431), երբ Սահակն ու Մեսրոպը ս. գիրքն ուղղում էին ըստ հունարեն թեազրի (կամ հունարենից երկրորդ անգամ էին թարգմանում)՝ կարիք զգացին քաջ հունագետների, քերթողական արվեստին հմուտ գիտնականների. ուստի որոշեցին իրենց ամենաընդունակ աշակերտներից մի քանիսին ուղարկել Ալեքսանդրիա, գիտությունների այն ժամանակվա կենտրոնը, որտեղ իրար հանդիպում և իրար հետ զոդվում էին Արևելքն ու Արևմուտքը: Այս ընտրյալների դասին էր պատկանում և նրանց մեջ առաջինն էր պատանի Մովսեսը, մոտ 22 տարեկան հասակում, որ հիացմունքով ու վառ հույսերով լի նկարագրում է իր ճանապարհորդությունը, իր ուսուցիչներին նմանեցնելով արեգակի, իսկ իրենց՝ այդ արեգակից լույս ստացող աստղերի: Այս ճանապարհորդությունը ենթադրում ենք 432-ից հետո, ոչ ուշ քան 435 թվականը:

Ինչ էր նա սովորում Ալեքսանդրիայում՝ ստույգ չգիտենք. նա իր ուսուցչին կոչում է նոր Պղատոն, առանց անունը տալու. ուստի

և հավանական է, որ նա իմաստասեր՝ գիտնական լիներ, քան աստվածաբան։ Նկատի ունենալով նրա գալու գլխավոր նպատակը՝ պետք է հետևեցնենք, որ նրա ուսման հիմնական առարկաներն էին հունարեն լեզուն և քերթողական արվեստը, այսինքն լեզվի և խոսքի թեորիան, քերականություն, ճարտասանություն։ Նրկորոդաբար նա սովորում էր ս. գրքի մեկնությունները, պատմություն, հունաց դիցաբանություն։ Ալեքսանդրիայի աշխարհահռչակ մատենադարանը միջոց էր տալիս ուսումնասեր հայ երիտասարդներին կարդալու հույն քանաստեղծների, փիլիսոփաների, պատմագիրների և այլ գիտնականների գրվածքները, որոնցից հետո խորենացին հաճախակի օգտվում է իր Պատմությունը գրելիս։

Հայտնի չէ, թե ո՞րքան ժամանակ հայ ուսանողները մնացին Ալեքսանդրիայում և առհասարակ պանդիտության մեջ, համենայն դեպս ոչ պակաս քան 5—6 տարի։ Նրանք վերադարձան 439 թվականից հետո, երբ Հայաստանի երկու լուսավորիչներն ու նրանց ուսուցիչներն արդեն վախճանված էին։ Նրանց համար անակընկալ էր այս ցավալի իրողությունը։ Ի՞նչպես սրտառուչ կերպով արտահայտում է խորենացին իր վիշտը. «Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեն իմ ամենիմաստ արվեստով և լիակատար պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ դիմելով, հույս ունեինք հարսանիքներում պարել... և առագաստի երգեր երգել,— այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաչելով. նույնիսկ չհասա տեսնելու նրանց աչքերի փակվելը, լսելու նրանց վերջին ձայնն և օրհնությունը» (Ողբ)։

Բայց գուցե այս երկու մահերից ավելի դառն էր այն սառն, գրեթե թշնամական ընդունելությունը, որին նրանք հանդիպեցին իրենց կարոտած հայրենիքում։ Գիտության պաշարով ծանրաբեռնված, հայրենիքին ծառայելու տենչով ոգևորված՝ նրանք գալիս են և հանդիպում են արհամարհանքի ու հալածանքների։ Նրանց ասպարեզ չէին տալիս գործելու, ծաղրում էին նրանց գիտությունը, հալածում էին տեղից տեղ, դատապարտում էին զորկանքներով լի կյանքի, աղքատության։ Այդ մասին միանման փհայում են խորենացին և Ղ. Փարպեցին, մեկը մյուսին լրացնելով։ խորենացին ասում է. «Արդ նրանք այսպես վարվեցին երբ աստծու սրբերի հետ (խոսքը Տրդատ Թագավորին թունավորելու մասին է) ... այլևս մենք ի՞նչ կարող ենք ասել աստծուն՝ ձեր կողմից մեզ

հասած նեղությունների համար, մեզ՝ որ սովոր ենք նեղությունների և աղքատության... Ո՞վ մեր եկած ժամանակ հանգիստ, ո՞վ մեզ տուն կամ իջևան պատրաստեց: Թողնում եմ մյուս բաները, որովհետև դուք շսանձահարեցիք շար լեզուներն ու տգիտությունը, նորանց սնոտի փառամոլությամբ և կատաղի լեզվազարությանբ, այլ ձեր ուսումնատյաց բարքով նրանց անմտությունը հրահրելով բորբոքեցիք ավելի քան Բաբելոնի հնոցը... Ո՞ր մտածող մարդը չի ողբա դրանց մասին, այլև, — թող ոչ ոք չնեղանա, — նրանց մասին, որ դրանց հորդորում են այսպես լինել» (Բ. Ղբ): Ողբի մեջ ասում է. «Ո՞վ այսուհետև պիտի հարգե մեր ուսումը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր աշակերտիս առաջադիմությանբ... Ո՞վ պետք է զսպե առողջ վարդապետության հակառակ դուրս եկողների հանդերձությունը, որոնք... իրենց համար շար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից զուրկ (մարդկանց)»: Ղազար Փարպեցին գրում է իր թղթում փիլիսոփա Մովսեսի մասին, որ ընդհանրապես համարվում է Մովսես խորենացին. «Երանելի Մովսես փիլիսոփոսը, որ քանի կենդանի էր՝ հրեշտակի նման կյանք ուներ, չէ՞ որ հայոց այդ արեղայական խումբը նրան տեղից տեղ հալածեց, չէ՞ որ այն լուսավորչին և նրա տգիտահալած գրքերն իրենց անգիտությանբ կոշում էին փաթաղ իկես⁵, և ուրիշ շատ բաներով էլ նրան վշտացնելուց հետո՝ ուրիշներից ամաշխով խաբեական եպիսկոպոսությունը նրան տվին իբրև մահադեղ և սրբի ձայնը խեղդեցին»:

ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ: Ի՞նչ էր այս հալածանքների պատճառը: Էմինը և սրա հետևողությամբ Ստեփանեն այս բանը վերագրում են տղետ հայ հոգեորականության նախանձին, որ միանգամայն անընդունելի է և հակասում է իրականության: Պետք է որիշ՝ կենցաղական և սոցիալական պայմանների մեջ փնտրել այս պատճառները, քանի որ նրանք, ինչպես խկույն կտեսնենք, սկզբունքային, իդեական բնույթ ունեն: Եթե այս հալածանքները անհատական բնույթ ունենային, լոկ խորենացու դեմ ուղղված՝ կարելի կլիներ դրանք բացատրել խորենացու համար-

⁵ Ն. Մառ այս երկու բառերը, որ սեմական ծագում ունեն՝ բացատրում է «աղճատված», «աղավաղված» նշանակությամբ (исковерканный, изпращенный). (Начальная история Армении Анонима, էջ 30):

ձակախոս լեզվով, որ իրեն համարում էր «ամենիմաստ արվեստի տեր», կատարելագույն սրատրաստություն ունեցող անձ, իսկ մյուսներին առանց քաշվելու միշտ տգետ էր անվանում, որով հարկավ շատերին կորզոներ իր դեմ. կամ կարելի էլինե՞ր այդ հալածանքները վերագրել խորենացու ատելությամբ դեպի Մամիկոնյանները այնպիսի ժամանակ, երբ կրոնական պատերազմի նախօրյակին կամ նրանից հետո Մամիկոնյանները՝ հանձին վարդան Մամիկոնյանի և քիչ հետո Վահանի, ազգային հերոսների անուն ու հարգանք էին վայելում հայ հոգևորականության մեջ և որոնց սակայն խորենացին այս կամ այն բանում մեղադրում էր կամ պախարակում⁶։ Բայց, ինչպես ասացինք, երևույթը մասսայական բնույթ ուներ. հալածանքները հետևանք էին դասակարգային պայքարի։

Պայքարը մղվում էր հայ հոգևորականության երկու խավերի միջև, որոնցից մեկը ասորական օրիննաացիայի հետևող էր, մյուսը հունականի։ Ասորիները վաղուց ի վեր տիրապետող ազդեցություն էին ձեռք բերել Հայաստանում. լմուռնանք, որ քրիստոնեությունն սկսվելուց ի վեր ասորի հոգևորականներով լցվեց Հայաստանը. ժամերգությունը կատարվում էր ասորերեն լեզվով. հայ պատանիները Ասորիք էին գնում ասորերեն սովորելու, որպեսզի հայրենիք վերադառնալով կարողանան ասորերեն լեզվով պաշտամունք կատարել հայոց եկեղեցիներում։ Պարսից կառավարությունն էլ, հունական քաղաքականությունից կասկածելով՝ խոչընդոտ էր լինում հունարենի տարածման և խրախուսում էր ասորական ազդեցությունը։ Գրեթե գլոստի համար ս. Մեսրոպը Ասորիք դիմեց և ոչ Հունաստան. Բ. գիրքը առաջին անգամ ասորերենից թարգմանվեց. նույնիսկ հունարեն գրվածքները հայերեն էին թարգմանվում ասորերեն թարգմանություններից։ Ս. Սահակի գահնկեցության միջոցին հետզհետե հայոց կաթողիկոս նստեցին ասորի հոգևորականներ։ Ասորիներն ուժեղ

⁶ Այս ենթադրության մեջ ոչ մի անհավանական բան չկա։ ԾՅԻ այսօր, երբ առաջին կրոնական պատերազմի պատմությունը դիտենք միայն երկու Մամիկոնյան պատմիչներից,— և այնուամենայնիվ լուրջ բանասիրությունը, հենց նրանց գրածների վրա հիմնվելով, չի դատապարտում Վասակին և չի փառաբանում Վարդանին,—որքան նոր ու տարբեր բաներ մենք կհամայնիք և իրողությունը տարբեր կերպարանք կստանա, եթե այդ պատմությունը գրողը մի այլունցի կամ գոնե մի անկողմնապահ մարդ լիներ։

էին իրենց մասնալուծ ու գրաված բարձր դիրքով և ունեին շատ հետևողներ հայ հոգևորականութեան միջից: Այս խումբը պահպանողական էր և համեմատաբար ավելի տգետ:

Հունական օրինետացիան ավելի ուշ առաջ եկավ, հավանորեն այն ժամանակից, երբ ս. Մեսրոպ Բյուզանդիա գնաց իրավունք ձեռք բերելու, որ Հայաստանի Հունական բաժնումն էլ հայերեն գրագիտութիւն մուծվի: Այս թուլլուծութիւնն ստացվեց, քայքայ ուրիշ փոխադարձ դիզումով, այն է, որ ս. դիրքը նորից քարգմանվի կամ գոնե ուղղվի ըստ հունարեն բնագրի և որ հայ ուսանողութիւնն այնուհետև Բյուզանդիա գնա ուսում ստանալու փոխանակ Ասորիք գնալու: Եվ տեսնում ենք, որ երիտասարդութիւնը փափագելով դիմում էր Բյուզանդիա, նույնիսկ առանց իրենց ուսուցիչների թուլլուծութեան: Այս երիտասարդների թվին էին պատկանում նաև խորենացին իր ընկերներով, որոնք ուղարկվեցին Ալեքսանդրիա բարձրագույն ուսում ստանալու և քերթողական արվեստը սովորելու: Սրանց ընդհանուր հատկանիշն էր ավելի լայն աշխարհայացք և ավելի բարձր կրթութիւն:

Այս երիտասարդները, որ հետզհետե գալիս էին Հայաստան՝ դեմ առ դեմ հանդիպում էին պահպանողական և անուսում, բայց ուժեղ հոգևորականութեան: Իրար դեմ էին գալիս երկու խումբ՝ տարբեր կրթութիւններով, տարբեր աշխարհայացքով: Պայքարն անխուսափելի էր: (Հիշենք՝ որպիսի ընդունելութիւն գտավ մեզանից հարյուր տարի առաջ խաչ. Աբովյանը էջմիածնի հոգևորականութեան կողմից):

Որ այս պայքարը դասակարգային էր ու իդեական և ոչ անհատական կամ անձնական՝ պարզ երևում է Ղ. Փարպեցու կարևոր վկայութիւնից: Իր թղթի վերջում, իր կրած հալածանքները նկարագրելուց հետո՝ նա ասում է. «Բայց ընդունենք, որ ես այս շարշարանքները կրեցի իրավացի կերպով իմ գործերի համար. իսկ այն մյուս առաքելանման մարդիկ ինչո՞ւ այսպիսի և ավելի խիստ վշտեր կրեցին այս աշխարհում և խստագույն վշտերի մեջ վախճանվեցին»: Սկսում է բերել օրինակներ, առաջին տեղում հիշելով «Երանելի Մովսես փիլիսոփոսին» (տե՛ս վերը, էջ XIII): Այնուհետև ձեռագրում մի թերթ պակասում է (կամ կորել է պատահաբար, կամ, որ ավելի հավանական է, դիտմամբ պղծել հանել են՝ ազգային խայտառակութեան քստմենի արարքներն այնհետացնելու համար): Հաջորդ թղթի վրա շարունակութեան

մեջ գրվում է մի անհայտ անձի մասին (անունը հղել է պոկված թղթի մեջ)... Խնրան նշանակեց անշափ անհանգիստ աշխատանքների վրա գիշեր ու ցերեկ, Հայոց աշխարհի լուսավորութեան համար: Ոսկորները գերեզմանից հանել էին տալիս և գետը թափում: Հրեշտականման Տերին նույն անհանգիստ հալածանքներով վախճանեցրին, և դեռ այժմ էլ անհագ քինախնդրությամբ կռվում են մեռածի հետ: Անարատ և ամենից հարգված հույսը, տեր խոսքովի, դեռ մեր սահմանը չհասած, մինչ գալիս էր՝ լսեցին և ինչպես թշնամու դեմ գինվեցին ասելով՝ «Ահա մյուս թարգմանն էլ. ո՞ր է դալիս»: Եվ այն օրհնյալը հեռվից լսելով մահաբեր աղեղների ճայթյունը՝ աղոթեց բարձրյալին և յուր խնդրածը գտավ, և նրա ցանկալի նշխարները ամփոփելու արժանացան ուրիշները և ոչ մենք»: Եվ այլև: Ո՞րքան բնորոշ է՝ «Ահա՛, մյուս թարգմանն էլ գալիս է» խոսքը: Դեռ հայրենիքի սահմանը ոտք չկոխած, դեռ ոչ մի գործ չարած՝ նա իր դեմ է դինում հալածիչների խումբը լոկ այն պատճառով, որ թարգմանիչ է, Բյուզանդիայում բարձրագույն ուսում է ստացել: Ուրեմն պայքարը մղվում էր մի որոշ դասակարգի դեմ, անկախ նրանց անհատական հանգամանքներից: Եվ երբ հալածանքի ենթարկվածները թարգմանիչներն էին, այսինքն հունական կրթություն և օրինետացիա ունեցողները, ապա գիտենք նաև, թե ովքեր էին հալածողները: Նույն Փարպեցին նրանց շարունակ անվանում է արեղյանդ հայոց, ասորական արեղա բառից (ասոր. ܐܪܝܐ կրոնավոր), մինչդեռ մյուս հոգևորականներին կոչում է պարեգոտավոր (փարաջավոր): Դարձյալ տեսնում ենք, որ Մովսես փիլիսոփոսին ծաղրելու համար նրա զրքերը կոչում էին փաթաղիկնա՞ ու դարձյալ ասորական բառերով, ուրեմն ասորի էին կամ ասորագետ:

Պայքարն իրոք սկսվեց և աղետալի հետևանքներ ունեցավ հայ կուլտուրայի համար:

Մենք առայժմ երկու կոնկրետ առիթ կարող ենք ցույց տալ այդ պայքարի— լեզվի շուրջը և կրոնի շուրջը, որոնց երկուսի մեջ

¹ Ասորա-հունական հակամարտությունը Հայաստանում և հիշյալ ասորական բառերի բնորոշ գործածությունը առաջին անգամ մատնանշեց Մաուր Դաչ. ԿԵՏ. Արմ. ԱՅՈՒՈՒՄԱ.

Լեզվի այսպիսի բարենորոգչական փորձեր, ոչ միայն բառակազմության, այլև քերականական ձևերի մեջ՝ խորթ չեն մեզանում. բավական է հիշել Տաճկահայրում՝ Ռուսիյանին, Մինաս Զեբազին, մեր մեջ՝ և. Ստեփաննին, Աղայանին և ուրիշներին: Իսկ բանաստեղծությունը ունի շատ ներկայացուցիչներ:

էլ ասորական խումբը հանդիսանում է պահպանողական, իսկ հունասերների խումբը՝ առաջադիմական:

Լեզվի հարցում նորեկ հունասեր խումբը հանդես բերեց մի քարենորոգչական ձգտում— հայերենի մեջ մուծել գոնե մի մասը այն բազմատեսակ առավելութուններից, որ ուներ հունարենը, որով նրանք սիրահարված էին— նախդիրներով կազմված հազարավոր բառեր, համաձայնական ազատութուններ, հոգեր, սեռեր և այլն, որոնցից զուրկ էր հայերենը:

Թողնելով ուրիշ գրվածքները՝ կարող ենք հաստատ ասել, որ Փիլոնի ճառերը, Դիոնիսիոսի քերականութունը, Եվսեբիոսի ժամանակագրութունը, Պիտոյից գիրքը արդեն թարգմանված էին հայերեն այս թարգմանիչների ձեռքով, այն ժամանակ, երբ դեռ կենդանի էին «ոսկեդենիկ» լեզվի պարագլուխները— Ագաթանգեղոսի խմբագրողը, Փափստոսի անհայտ հեղինակը, գուցե և Եղնիկն ու Եղիշեն: Կարո՞ղ էին այս հեղինակավոր մատենագիրները հաշտ աչքով նայել վերոհիշյալ թարգմանութունների և նրանց թարգմանիչների վրա, որոնք ահագին հեղափոխութուն էին մտցնում դասական հայերեն լեզվի բառամթերքի և քերականության մեջ: Եթե մեզ մոտ ժամանակներում և հենց մեր օրերում լեզվի բառամթերքի, քերականության և ուղղագրության մեջ նորամուծութուններն այնքան քննադատութունների և բողոքների առիթ են տալիս, (հիշենք Ստ. Նազարյանի և նրա խմբի պայքարը լեզվի ավանդապահների հետ), ի՞նչ կլիներ այն ժամանակ, երբ պահպանողականութունը, նախնայաց հետևելու սովորությունը օրենք էր: Մի հիշատակագիր, որի գրածը մեջ է բերում Գ. Զարուհանալյանը (Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, էջ 397), առանց հեղինակի անունը տալու, ասում է. «Ամեն ինչ անտես անելով, ծնողներ, ազգականներ, ստացվածքներ՝ փութացին ուսման վայրերը, իմաստության և գիտության տունը, երկար աշխատանքով ձեռք բերին գիտություն, դարձան սովեստներ՝ և քաջ փիլիսոփաներ... Այնուհետև մեծ ինդությամբ դարձան իրենց աշխարհը՝ իմաստություն տալով... Բայց ոչ միայն ընդունելութուն չգտան, այլև ենթարկվեցին հեգնանքի հակառակորդների կողմից, չի՞նչ եք դուրս

⁸ Բնագրում գրված է սոփերք, որ մենք համարում ենք աղավաղություն փոխանակ սոփեստքի:

տալիս (բաղբաշեք), ասում էին նրանց. ձեզ պաճուճած արվեստակյալ լեզուն (սեթևեթանք) մեզ բոլորովին անպետք են թրվում, սուտ և ունայն է ձեր իմաստությունը, անօգուտ ձեր աշխատանքը: Եվ նրանք տխրում, խոր խոցվում էին տրտմությամբ:

Երկրորդ առիթը, որ ավելի սուր էր և ավելի աղետալի հետևանքներով՝ կրոնական պայքարն էր, տարածանությունը Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանության նկատմամբ: Այս ժողովը իր ընդունած բանաձևով Քրիստոսի մի թե երկու բնության մասին՝ ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը բաժանեց երկու հակամարտող անհաշտ խմբերի—երկբնականների (երկու բնություն դավանողների՝ ըստ Քաղկեդոնի ժողովի բանաձևի), որոնց ամբոցներն էին Բյուզանդիոնը և Հռոմը, և միաբնականների (մի բնություն դավանողների)՝ հզոր ամբոցներով Ալեքսանդրիայում, Անտիոքում, Ասորիքում, Հայաստանը, որ մյուս քրիստոնյա աշխարհից կողմից անցած չէր և շփում ուներ թե՛ Բյուզանդիոնի և թե՛ Ասորիքի հետ՝ հարկավ չէր կարող անմասն մնալ այս հարցում, որով ըզբաղված էր ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը: Ասորական ուժեղ տարրը Հայաստանում անտարակույս միաբնակ էր, այսինքն մերժում էր Քաղկեդոնի դավանաբանությունը: Տիմոթեոս Կուղի, հակաքաղկեդոնիկ ուժեղ պայքարողի «Հակաճառությունը» արդեն թարգմանված էր հայերեն Ծ դարի ութսունական թվականներին: Իսկ Հունաստանում ուսած նոր սերունդը, թարգմանչական խումբը, բնականապես երկարնակ էր, այսինքն ընդունում էր Քաղկեդոնի դավանաբանությունը: Այս կերպով հալ հոգեորականության մեջ ծագեց երկպառակություն. մի կողմն էր ասորական միաբնակ հոծ խումբը, որ ուժեղ էր յուր մասսայով և գրաված բարձր դիրքերով. մյուս կողմն էր հունական երկաթնակ սակավաթիվ խումբը, որ ուժեղ էր գիտական պատրաստությամբ և հենարանով—տիեզերական ժողովի բանաձևով: Եկեղեցին պաշտոնապես դեռ չեզոք էր մնում. (առաջին երկդիմի որոշումը Քաղկեդոնի դավանաբանության դեմ Հայոց եկեղեցական ժողովը կայացրեց միայն 508 թվին, ժողովից 57 տարի հետո). նա դժվարանում էր միաբնականների սովոր խմբի դեմ գնալ և միևնույն ժամանակ զգուշանում էր՝ հակառակ որոշում կայացնելով խզել իր կապը տիեզերական ժողովի և ընդհանուր քրիստոնեական եկեղեցու հետ և շարժել Բյուզանդական կայսրների բարկությունը:

Բայց ավագ եկեղեցականներն անպաշտոն կերպով թե էին տալիս միաբնակներին նրանց պայքարի մեջ⁹։

Որ հիրավի Հայաստանում Ե դարի երկրորդ կեսում կրոնական բուռն պայքար էր մղվում և երկու կողմերը մեկը մյուսին համարում էր մոլորված, շարափառ, հերձվածող՝ պարզ երևում է խորենացու ողբից։ Հենց սկզբում նա ողբում է, որ «ուղղափառություներ վրդովվեց, ազիստության շնորհիվ շարափառությունը հիմնավորվեց»։ Բիշ հետո նա ասում է. «Ո՞վ պետք է պապանձեցնի առողջ վարդապետության դեմ դուրս եկողների բերանը»։ Մի երրորդ տեղ նա ասում է. «այժմ կոիվներ ներսից և օսրսափներ դրսից, սարսափներ հեթանոսների (==կրակապաշտ պարսիկների) կողմից և կոիվներ հերձվածողների կողմից»։ Այս վերջին հերձվածող բառը միանգամայն որոշում է խորենացու դիրքը այս պայքարի մեջ։ Հերձվածող կոչվում է նա, ով ճեղքվում, անջատվում է եկեղեցու միությունից, այս անունը կարող էր տրվել միմիայն նրանց, որոնք քրիստոնեական ժողովի որոշումը մերժելով՝ անջատվել էին քրիստոնեական եկեղեցու միությունից, այսինքն միաբնակներին։ Ուրեմն, ըստ խորենացու, հերձվածողները, շարափառները միաբնակներն էին, իսկ ուղղափառները, առողջ վարդապետություն ունեցողները Քաղկեդոնի դավանաբանության ընդունողներն էին, այսինքն երկաթնակները։ Սրանից հետևում է, որ խորենացին երկաթնակ էր, քաղկեդոնականը։ Այս մասին մի ծանրակշիռ վկայություն ունենք և վրաց գրականությունից, վրաց Արսենիոս կաթողիկոսը (թ դարում) խոսելով Մովսեսի մասին՝ նրան կոչում է ուղղափառ վարդապետ, այսինքն քաղկեդոնական, ինչպես ինքն էր¹⁰։

⁹ Մրան ապացույց կարելի է համարել խորենացու բողոքը. «Հաակացող մարդկանցից ո՞վ սրանց չի ողբա, և եթե չիք հեղանա՝ կասեմ՝ և ճրանց, որ սրանց ճողդաում են այսպես լինել»։ Դ. Փարպեցին էլ յուր թղթում գրում է, թե հալածանքների հեթարկված ժամանակ դիմեց քահանայության գլխավորին, խնդրելով յուր գործը քննել, արդարացնել կամ պատժել, իսկ նա պատասխանեց. «չեմ կարող, չեմ համարձակվում քեզ տեսնել, մի զույգ ինձ էլ քեզ հետ թաղեն»։

¹⁰ Ա. Լ. Մելիքսեթբեկի Վրաց աղբյուրները, Ա. էջ 38։— Որ քաղկեդոնականությունը Հայաստանում և սահմանակից երկրներում տարածված էր հայերի մեջ դեռ Ծ դարից սկսած՝ ապացուցել է Ն. Մառը փաստերով Аркаун անունով հմտալից հետազոտության մեջ։ Այստեղ ի միջի այլոց նա այն միտքն է հայտնում, թե հայ լեզվի մեջ մոծված հունարանությունը հայ եկեղեցիների կտրմն էր. (նույնը ենթադրում է և ակադեմիկ Մանսեդյանը)։

Քաղկեդոնիկներին մեջ գիտությամբ և ազդեցությամբ աչքի էր ընկնում հորենացին, գուցե և նրանց պարագլուխն էր, ուստի և գլխավորապես նրա դեմ էին ուղղված կասկածանքները: Երկար տարիների ընթացքում նրան ոչ միայն անտես էին անում, ծաղրում, արհամարհում էին ինչպես աշխարհային թշնամանում, այլև նրան դատապարտում էին աղքատության և զրկանքների բայց նա անկուն էր մնում, հանդիմանում էր նրանց տգիտությանը, մաքառում էր նրանց հերձվածողության դեմ: Վերջը մի ճար գտան նրան լռեցնելու, ինչպես ասում է Փարպեցին՝ ուրիշներից ամառելով նրան եպիսկոպոսություն տվին իբրև մահադեղ, որպեսզի այս միջոցով նրա բողոքի ձայնը կտրեն, աչք փակելով նրա կրոնական համոզմունքի վրա:

Մեզ հասել է հնուց մի գրավոր ավանդություն, որ շատ համապատասխանում է Փարպեցու այս տեղեկության և հորենացու Պատմությունից բխող հետևության: Ըստ այդ ավանդության՝ հորենացին թաքնվելիս է եղել անհայտության մեջ Վաղարշապատի շրջակայքի մի գյուղում, արդեն ծերացած հասակում: Նրան որոնելիս են լինում, որոնում է եղել և նրա աշակերտակից Գյուտ կաթողիկոսը: Սա մի անգամ գալիս իջնում է այդ գյուղը, նրան դիմավորում են, պատվով ընդունում: Ճաշի ժամանակ, սեղանի վրա ամեն մեկը մի բան էր ասում կաթողիկոսի պատվին. դարձան և մի օտարական ծերունու, որ ներկա էր այնտեղ, և առաջարկեցին, որ մի բան էլ նա ասի: Նա սկզբից հրաժարվեց, բայց հրե թախանձեցին՝ զիջելով՝ հանպատրաստից մի շատ գեղեցիկ ճառ ասաց քերթողական ոճով, երեք տնից բաղկացած, շարականի նման: Բոլորը ապշած մնացին: Այն ժամանակ այդ օտարական ծերունու աշակերտը դիմելով կաթողիկոսին հայտնեց, թե սա այն Մովսեսն է, որին դու փնտրում էիր: Կաթողիկոսը նայում է ծերունու կերպարանքին, հիշում է նրա դիմագծերը, ճանաչում է յուր վաղուց կորած աշակերտակից ընկերին, վեր է կենում, համբուրվում է նրա հետ և յուր հետ տանելով, Բագրեվանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս է ձեռնադրում Եղեկի մահից հետո: Հետո նրանից խնդրում են գրել Հայոց Պատմությունը, որ նա կատարում է հրաշալի հորինվածքով:

Համաձայն ենք, բայց հունաբանությունը չենք կապում քաղկեդոնականության հետ իբրև հետևանք, այլ երկուսն էլ, միմյանցից անկախ, համարում ենք հետևանք թարգմանիչների հունասիրության, հունական օրինետացիայի:

Այս ավանդության կարևոր կետերն են. առաջին՝ Գյուտ կաթողիկոսը, որ աթոռը գրավեց 461—471 թվականներին, ուսումնս առել էր նույնպես Հունաստանում, ուրեմն նույնպես քաղկեդոնիկ էր կամ գոնե հակառակորդ չէր նրանց. երկրորդ կետն է Մովսեսի ձեռնադրվելը Բագրևանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս; քանի որ այս բանը վկայվում է և մի տարբեր աղբյուրում, մի կանոնագրքում «ի սրբոյն Գրիգորէ Բագրևանդ և Արշարունիք մի եպիսկոպոսի վիճակ կարգեալ էին մինչև ցվախճան Քերթողահօրն երանելոյն Մովսէսի եպիսկոպոսի, ապա զատուցեալ»¹¹: երրորդ կետն այն է, որ այս Մովսեսը Ղազար Փարպեցու հիշած փիլիսոփոսն է, Մովսես Խորենացին:

Վերոհիշյալներն ամփոփելով՝ կարող ենք Խորենացու կյանքի շարունակությունը արտասահմանից վերադառնալուց հետո այսպես ձևակերպել մոտավորապես Հունաբան լեզվի և մասնավոր քաղկեդոնիկ լինելու պատճառով նա արհամարհանքի ու հալածանքի ենթարկվեց, աղքատություն ու զրկանքներ կրեց մոտ երեսուն տարի, և յոթանասնական թվականների սկզբում, երբ արդեն վաթսուն տարեկան ժերունի էր՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվեց; որով ոչ միայն վերականգնվում էր նրա պատիվը, դադարում էին հարձակումները, այլև նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում ժերունու համար՝ իր սիրած գրական աշխատանքներին նվիրվելու: Որ իրոք նա ժերության հասակում հարգված և շատ հեղինակավոր անձնավորություն էր՝ երևում է նրա Պատմության շատ տեղերից: Այս ժամանակներն էր ահա, որ Սահակ Բագրատունի իշխանը, նրա գիտություն համբավը լսած լինելով, թեև անձամբ ոչ ծանոթ, դիմում է նրան՝ խնդրելով գրել Հայոց Պատմությունը, հատկապես հայ թագավորների և նախարարական տոհմերի ծագման պատմությունը: Այս դործը, որի մասին պիտի խոսենք, նա ավարտեց Ե դարի ութսունական թվականներին, մոտ 483—485-ին, երբ իր խոսքով, «այր ծեր էր և հիվանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»: Նրա մահը տեղի ունեցավ հավանորեն նույն դարի իննսնական թվականների սկզբին, (ոմանք դնում են 493-ին), համեմայն դեպս Ղ. Փարպեցու Թուղթը գրելուց ոչ շատ առաջ:

Մի շատ տարածված և շատ սխալ կարծիք կա բանասիրու-

¹¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 56:

Քյան մեշ, իբր թե նրա մահից հետո նրա ոսկորները գերեզմանից հանել են, չուրե են թափել: Այս առաապելը կրկնում են ոչ միայն Հին գրականության անժանոթ հեղինակները, այլ նույնիսկ բանասերները, հորենացու թարգմանիչները, ինչպես էմինը և Ստեփանեն: Նրանք այս կարծիքը հիմնում են Ղ. Փարպեցու վերջ բերված խոսքի վրա, թե «զոսկերսն ի գերեզմանէն հանել և ի գետ արկանել»: Սակայն նրանք մոռանում են, որ Փարպեցու թղթում՝ Մովսեսի հիշատակությունից հետո ձեռագրից մի թուղթ է ընկած, որի մեջ թվարկվում էին հալածանքի ենթարկված ուրիշ մարդիկ, որոնցից վերջինին է վերաբերում տեղեկությունը՝ ոսկորները գերեզմանից հանելու մասին: Խորենացին, եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց հետո, որ նշան էր հայ հոգևորականության հաշտության նրա հետ՝ իր զիտական համրավի հետ վաչելում էր նաև ընդհանուր հարգանք: Հենց միայն այս հանգամանքը, որ Բագրատունյաց իշխանը նրան էր դիմել Պատմությունը գրելու խնդրով՝ շատ պետք է բարձրացներ նրա պատիվը: Այսպիսի պայմաններում նույնիսկ անհասկանալի կլիներ մահից հետո նրա ոսկորները հանելը և գետն ածելը: Ընդհակառակը, տեսնում ենք, որ հոգևորականությունն աշխատում էր մոռացնել տալ նրա քաղկեղոնիկ լինելու հիշատակը, և յոթներորդ դարի քսանական թվականներին (Հոհան Մայրազոմեցու մասնակցությամբ) նրա անունով մի թուղթ կեղծեցին միաբնակների ոգով, որով ձգտում էին միանգամայն ոչնչացնել նրա երկաթնակ լինելու իրողությունը, որ գուցե ավանդաբար դեռ հիշվում էր տեղ-տեղ, և միևնույն ժամանակ այս կեղծված թղթով, Մովսեսը հորենացու հեղինակությամբ, կոպիլ մյուս երկաթնակների դեմ: Ուստի բացեիքաց պետք է հրաժարվել այս սխալ ենթադրությունից, թե ոսկորները գերեզմանից հանելու տեղեկությունը հորենացուն է վերաբերում:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: Մեր Հին մատենագրության մեջ հորենացին միակ անձն է, որի արհեստը, սովորական պարապմունքը եղել է գրելը, մատենագրելը: Բագրատունի իշխանից առաջարկություն ստանալով Հայոց Պատմությունը գրելու՝ ողբախոսությամբ ընդունում է և ասում, թե գա սիրելի է իր ճաշակին և մանավանդ սովորությանը: Սակայն նրա գրածներն ամբողջապես մեր ձեռքը չեն հասել: Անհետ կորել են նրա այն գլավածքները, որոնց մեջ նա, իր հալածանքի մոտ 30 տարիներում, մաքառել է միաբնակների դեմ: Հայ հոգևորականության խիստ զրաքնությունը

նր որնչացրել է նրա այս գրվածքները թե՛ ուրիշ ընթերցողների չգայթակղեցնելու և թե՛ նրա անունը երկաթնակության արատից մաքրելու համար: Մի քացահայտ վկայություն ունենք Փարպեցուց, թե Մովսեսը վախճանվելու ժամանակ գրով թողել է մի ահավոր նզովք «ի վեր գլխաւորաց քահանայութեանդ, որպէս դուք ինքնին (=Վահան Մամիկոնեան) գիտէք տեղեկացեալ». ուրեմն մի հայտնի գրվածք. սակայն այդ գրված նզովքը բոլորովին անհետացած է և միայն Փարպեցու Թղթից գիտենք, որ նա երբեմն գոյութիւն է ունեցել. նույն րախտին արժանացած կլինեն նաև նրա քաղկեդոնական ոգով գրածները: Նույնիսկ նրա Պատմութիւնն անցել է հայ հոգևորականության խիստ քննության բովով և ուղղագրվել է:

Նրա անունով մի քանի հասել են հետևյալ ինքնուրույն աշխատութիւնները.

1. Ներբողյան Հոփփսիմյանց, երիտասարդ հասակում գրված:

2. Պատմութիւն Հոփփսիմյանց:

3. Ըառ Վարդապառի:

4. Թուղթ առ Սահակ Արծրունի:

5. Պատմութիւն Հայոց:

Բայց սրանք, քացի Պատմութիւնից, կասկածելի են՝ իբրև անհարգատ գրվածքներ՝ խորհնացուն վերագրված: Նրա թարգմանական աշխատութիւնն է Պիտոյից գիրքը: Բանասիրութիւնը մեծ հովանականությամբ նրան է վերագրում թարգմանութիւնը կեղծ Կալիսթենեսի Պատմութիւն վարուց Աղեքսանդրի և Գրիգոր Նազիանզացու (աստվածաբանի) ճառերի մի մասի:

Նոր ձեռագիրներում նրան է վերագրվում ժանոթ Աշխարհացույցը, բայց վերջիվերջո պարզվեց, թե դա Անանիա Շիրակացու գրածն է յոթներորդ դարի երկրորդ կեսում:

Կան և ուրիշ մանր գրվածքներ քերականական բովանդակությամբ, որոնք ձեռագիրներում վերագրվում են խորհնացուն, բայց դրանք չեն տպագրված և ստուգված:

Կա վերջապես նրա անունով կեղծված մի գրութիւն միաբնակների ոգով, որի մասին վերը հիշեցինք (տպագրված է Գիրք Թղթոցի մեջ, էջ 22—28):

Այս կերպով՝ խորհնացու անունով տպված մատենագրու-

թյունից անկասկած նրան են պատկանում Պիտոյից գրքի թարգմանությունը և ինքնագիր Հայոց Պատմությունը:

Պիտոյից գիրքը ճարտասանական ձևոնարկ է, բաղկանում է տասը գլխից. Պետք (որից և ամբողջ գրքի վերնագիրը՝ Պիտոյից), Խրատ, Սղծումն, Հասարակ տեղիք, Ներբողյան, Պարսավ, Բաղդատություն, Բարառնություն, Արտասանություն, Դրույթուն: Յուրաքանչյուր գլխի սկզբում համառոտ ավանդում է թեորիան— ինչ կանոններով պետք է գրել, ապա գործնականը— —6—? շարագրություն յուրաքանչյուրի համար: Վերջում իբրև հավելված դրված են երեք նոր օրինակ բարառնության, որոնք պատկանում են մի ուրիշ Մովսես քերթողի, որ վերջը դրնում է նաև մի «խրատաբանություն հորդորական» իր Թեոդորոս աշակերտի համար: Այս կերպով Թեոդորոսը խորենացու աշակերտը չէ, ինչպես ընդունում է Գ. Զարպհանայան¹², այլ այս հավելվածի հեղինակ Մովսես քերթողի, որ որակով շատ ստոր է խորենացուց:

Պիտոյից գիրքը թարգմանություն է հունարենից և հավանորեն խորենացու անդրանիկ աշխատություններից է, գուցե հենց Ալեքսանդրիայում ուսանողության ժամանակ գրված. որովհետև հունաբան լեզուն նրա մեջ շատ ավելի է նկատվում, քան Պատմության մեջ, որը Պատմահայրը գրել է Ալեքսանդրիայից վերադառնալուց մոտ քառասուն տարի հետո, երբ երկար կյանքը հաջմիջավայրում, հայերեն գրքերի ընթերցումը, հայերի հետ շփումը շատ մեղմացրել ու չափավորել էին նրա երբեմնի ծայրահեղ հոսնաբանությունը:

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ: Դանք նրա գլուխգործոցին, Հայոց Պատմությանը, որ իսկապես անմահացրել է նրա անունը և մենացել է անմահ հիշատակարան հայ մատենագրության:

Այս գիրքը նա գրել է Սահակ Բագրատունու խնդրանք, որ ինչպես բանասիրությունը ենթադրում է, այն Բագրատունի իշխանն է, որին վահան Մամիկոնյանը և նրա համախոհ ընկերները ապստամբության սկզբում հայտարարեցին Հայաստանի մարդպան և որը մի ճակատամարտի մեջ սպանվեց մոտ 482 թվին: Գրվածքի ընթացքում հեղինակը հաճախ դիմում է իր մեկենասին, նրա խնդրածների վերաբերմամբ այս կամ այն պատաս-

¹² Պատմություն Հայերեն հին դպրության, 1886, էջ 350,

խանը տալով, որից կարելի է եղբայրացնել, թե Պատմահայրը իր գրածները մաս-մաս ուղարկում էր նրան, առանց սպասելու իր գործի ավարտին:

Պատմությունը բաժանվում է երեք մասի կամ հատածի¹³, որոնք կոչվում են 1) Հայոց մեծերի ծննդաբանություն, 2) Հայոց միջին պատմություն և 3) Մեր հայրենիքի պատմության ավարտը:

Առաջին գիրքը կամ մասը պարունակում է 32 գլուխ, որոնցից առաջին յոթը գլուխները նախապատրաստական նյութեր են — Սահակ Բագրատունու թղթի պատասխանը և նրա խնդիրը կատարելու խոստում (ա). Հունական աղբյուրներին նախապատվություն տալը (բ). Մեր նախկին թագավորների և իշխանների անիմաստասեր բարքը (գ). Ադամի և մյուս նահապետների մասին արտաքին պատմիչների տարբեր պատմածները (դ). Նոյի երեք որդիների ազգաբանությունը մինչև Աբրահամ, Նինոս և Արամ (ե). Արտաքին պատմիչների ս. գրքին նման և նրանից տարբեր պատմածները և Ոլիմպիոդորոս փիլիսոփայի անգիր գրույցները (զ). Արտաքին հեղինակների Բել կոչած ս. գրքի ներբողիցն է (է). Ութերորդ և իններորդ գլուխներում պատմում է իր զլխավոր աղբյուրի՝ Մար-Աբասի մասին, որ Վաղարշակի թղթով գնում է Արշակ Մեծի մոտ և նրանից թույլտվություն է ստանում քննել Նինվեի գրադարանը. այստեղ նա գտնում է մի գիրք հունարեն լեզվով, որի վրա մակագրված է եղել, թե այս մատյանը Ադեքսանդրի (Մեծի) հրամանով թարգմանված է քաղգեականից հոսնարենի և պարունակում է բուն հների և նախնիքների պատմությունը: Այս մատյանից Մար-Աբասը քաղում է Հայոց պատմության վերաբերյալ մասը հունարեն և ասորերեն գրով և բերում է Վաղարշակին: Սա մեծ ուրախությամբ ընդունում է Մար-Աբասի բերած պատմությունը, հրամայում է զգուշությամբ պահել արքունիքում, իսկ մի մասը հրամայում է արձանի վրա գրողմել: «Որից» (պարզ չէ, արձանի վրա գրողմածի՞ց, թե բուն գրքից) հեղինակը պատմական անցքերին ծանոթանալով՝ խոստանում է բավարարել իր մեկենասի հարցասիրությունը և մեր

¹³ Հատած կամ հատված կազմված է հունարենի հետևողությամբ, τέμνω հատանել՝ կտրել բայից τόμος (տոս—TOM)— հատված, կտոր: Ավելի սովորական ձևն է հատոր:

բնիկ՝ նախարարների ճյուղագրութիւնը հասցնել մինչև քաղղեացոց Սարդանաբալ թագաւորը։

Տասնեորդ գլխով սկսւում է լրոն Հայոց պատմութիւնը, Հայկի պատերազմը Բելի հետ (Ժ Ժա). Հայկի հաջորդները (Ժբ) Արամի գործերը (Ժգ, Ժդ). Շամիրամի պատերազմը Արայի հետ և կատարած շինութիւնները (Ժե—Ժը). Երրայեցոց, Քաղղեացոց և Հայոց մեծերի ծննդաբանութիւնը մինչև Դավիթ Սարդանաբալ և Սկայորդի (Ժթ). Արայան Արա (ի), Հայոց առաջին թագաւոր Պարույրը և նրա հաջորդները (իա, իբ), Արծրունյաց, Գնունյանց և Անգեղոտան ծագումը և Աղձնյաց բզեշխը (իգ). Տիգրան Երվանդյան (իդ — լ). Տիգրանի հաջորդները (լա). Եղիական պատերազմը և Զարմայրը (լբ)։ Տիգրանի հաջորդներից վերջինն է եղել Վահե որ ապստամբելով սպանւում է Աղեքսանդր Մակեդոնացուց. (+323 նՔ), որից հետո, մինչև Վաղարշակի թագաւորելը (138 նՔ) հեղինակը ոչինչ չի պատմում Հայոց մասին, ասելով, թե ստույգ քան շունի պատմելու, որովհետև աղմուկ և շփոթութիւն էր տիրում և շատերը մրցում էին՝ մեր աշխարհին տիրանալու համար, մինչև որ Պարթևների Արշակ մեծն թագաւորը հեշտութեամբ մուտք գործեց Հայաստան և թագաւորեցրեց իր եղբորը՝ Վաղարշակին։

Առաջին գրքից հետո առանձին դրված են երկու գլուխ «Պարսից առասպելներից», որոնցից առաջինում բերված են պարսից առասպելները Բյուրասպի Ափղահակի և Հրուդենի մասին, իսկ երկրորդում՝ այդ առասպելների բացատրութիւնը, ճշմարտյալ պատմութիւնը։ Հեղինակը հայտնում է, թե ինքն ատելով ատում է, նույնիսկ զգլում է այդ անմիտ և անհարմար առասպելներից, բայց գրում է՝ ստիպված մեկենասի թախանձանքից, միայն արժան չի համարել նրանց զետեղել իր Պատմութեան որևէ մասում, այլ դրել է զատ, առանձին։

Երկրորդ գիրքը բաղկացած է 92 գլխից, սկսւում է Պարթևների ապստամբութիւնից Սելեկացոց դեմ (ա, բ) և Վաղարշակին հայոց վրա թագաւորեցնելուց (132 նՔ) (գ). և վերջանում է Տրդատի մահով (318 հՔ)¹⁴, որեմն պարունակում է Հայոց 450 տարվա պատմութիւն։ Այս մասում պատմական կարևոր շրջան-

¹⁴ Տե՛ս Սինիսթրոնիկ աղյուսակը գրքի վերջում։

ների մասին պատմելիս՝ հեղինակը հիշում է այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է:

Երրորդ գիրքը պարունակում է 68 գլուխ, «հեղինակին ժամանակով մոտ կամ քիչ առաջ պատահած անցքերը», սկսած Տրդատի հաջորդ խոսքով Փոքրից (319) մինչև Արշակունյաց թագավորության բարձումը (428), այսինքն 110 տարվա պատմություն (ա—կդ), այնուհետև Սահակ կաթողիկոսի Պարսկաստանից հետ դառնալը Շմունիի հետ (կե). Շմունիի անարժան գործերը (կզ). Ս. Սահակի և Մեսրոպի վախճանելը (կէ) և իբրև վերջաբան՝ «Ողբ՝ Արշակունյաց թագավորության վերացման և ս. Գրիգորի տոհմից քահանայապետության դադարման մասին» (կը):

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳՐԹԻ ՀԱՐՑՔԻ, Ժ դարի հեղինակ Թովմա Արծրունին հիշում է խորենացու Պատմության մի Զորրորդ գիրք ևս: Նախապես հիշելով Սահակ կաթողիկոսին և հայտնելով, որ նա ապրեց 120 տարի, այնուհետև հիշում է Սահակ Բագրատունի սպարապետի մահը, որից մի քանի տող հետո շարունակում է. «Սահակն այս այն Սահակն է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց մեծաց հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսրն Զենոն, որոյ ժամանակ կենացն տեալ ձգեալ ամս ճԻ լի և պարարտ ծերութեամբ. որպէս գրեալ ասանդեցաւ մեզ այս ի շորրորդ դրուագի խոստաքանեալ պատմութեան Մովսէսի խորենացույ, վերադարձութեան ի վերայ երկնցունց դրուագեալ հատուածին. զոր և երանելին Կորին, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ յիւրումն ստուգաքանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ» (ս. Պետերբ., 1887, էջ 75—76):

Այս խառնաշփոթ հատվածը գտել է իրեն հավատացողներ, մասնավորապես Ղ. Ալիշանին և էմինին: Առաջինը դեռ 1851 թ. «Բագմավեպում» և սրանից հիսուն տարի հետո Հայապատմում (1901, Վենետիկ) պաշտպանում է շորրորդ գրքի գոյությունը և կարծում է, թե այս գրքի մեջ էր մտնում ս. Մեսրոպի մահվան ու թաղման վերաբերյալ հատվածը (որի մեջ գտնվում է բառացի ընդարձակ փոխառություն Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից, Գ. Կէ), նույնպես մի քանի բառեր ու վկայություններ՝ որ Ստ. Ռոջբյան քաղել է խորենացուց յուր հայ-լատին բառարանի մեջ, թեպետ ինքն էլ, Հ. Ալիշանը խոստովանում է,

թե դրանք կարող են քաղված լինել ոչ թե խորհնացու ենթադրությամբ շորթորդ գրքից, այլ նրա ուրիշ պատմական գրվածքներից։ Մ. էմինը իր ուսման թարգմանության երկու տպագրությունների մեջ (1858 և 1893) գրում է, որ այս շորթորդ գրքի մաս պետք է կազմեն «Ի Պարսից առասպելաց» երկու գլուխները և Գ գրքի 62-րդ գլուխը՝ խորհնացու ճանապարհորդության նկարագրությունը։ Հավանորեն, ասում է նա, նույն Դ գրքում պետք է զետեղված լինեի և ժամանակագրական աղյուսակ, որի վրա ակնարկում է խորհնացին իր Պատմության մեջ, ինչպես նաև Հայոց պատմության շարունակությունը Արշակունյաց բարձունից մինչև Զենոն կայսրը (474—491), այսինքն մինչև 491 թվականը։

Բայց այս բանասերների հիշած հատվածները (ս. Մեսրոպի մահը, պարսից առասպելները, ճանապարհորդությունը) արդեն զետեղված են իրենց տեղերում։ Հո չի կարելի ենթադրել, թե դրանք առաջ գտնվելիս են եղել Դ գրքում, բայց հետո անհայտ մեկը, վճռելով ոչնչացնել Դ գիրքը, նախ հանել է այդ հատվածներն ու զետեղել նրանց այժմյան տեղերում և ապա Դ գիրքը ոչնչացրել։ Ժամանակագրական աղյուսակի մասին էլ ակնարկություն մենք չենք գտնում Պատմության մեջ։ մյուս ենթադրություններն էլ մնում են լուկ անապացույց ենթադրություններ և այդպես էլ կմնան։

Դ գրքի գոյությունը պետք է բացեիրաց մերժել, քանի որ ուրիշ ոչ մի հեղինակ նրան չի հիշում, ոչ մի հեղինակ նրանից ոչ մի քաղվածք չի անում, այլ բոլորը առաջին հերթ գրքից օգտվելուց հետո դիմում են ուրիշ հեղինակների և նրանցից քաղվածքներ անում։ քանի որ ոչ մի ձեռագիր, ոչ իսկ գրքերի ցանկերը, չեն պարունակում որևէ հետք այդ գրքի գոյության, իսկ Գ գիրքը իր անունով՝ «Աւարտաբանութիւն մերոց հայրենեաց» և վերջաբանի Ողբով ապացուցանում են, որ Գ գրքով էլ վերջանում է Հայոց Պատմությունը։ Այնպես որ Թ. Արծրունու մի անգամ հիշած Դ գիրքը պետք է համարել կամ թյուրիմացություն կամ աղավաղություն, մասնավորապես որ Արծրունին հայտնի է իբրև անհավաստի մատենագրական և պատմական տեղեկություններ հաղորդող հեղինակ։

Այս թյուրիմացությունը բացատրելու համար նախ հարկավոր է նշանակել «երկեցունց» անսովոր բառը, որ կարող է աղավաղված լինել կամ «երկոցունց» բառից կամ «երեցունց» բառից։

Փրկորոգ՝ հարկավոր է ճիշտ որոշել, թե ո՞ւմ է վերաբերում «որոյ» քաղը՝ «որոյ ամբ կենաց տեւալ ձգեալ ամս ճի» խոսքում: Քերականորէն դատելով՝ այս դերանունը կարող է վերաբերվել Սահակ Բագրատունուն, «որոյ հրամանաւ գրեաց Մովսէս...», բայց սահակաբնիկ է, որովհետեւ ծերունի Մովսեսը չէր կարող յոր Դ գրքում հիշել երիտասարդ Սահակ Բագրատունու 120 տարի ապրելը, մանավանդ որ Սահակ Բագրատունին դեռ երիտասարդ հասակում ընկած էր կովի մեջ 482-ին կամ 483-ին: Կարող է այդ «որոյ» դերանունը վերաբերվել և Մովսես խորենացուն (այսպէս էլ հասկացել է Սամվել Անեցին, տալով խորենացուն 120 տարեկանը, 370—491): Բայց այս էլ անկարելի է, որովհետեւ խորենացին չէր կարող իր Դ գրքում վկայել իր մասին, թե ինքն ապրել է 120 տարի, մանավանդ որ Կորյունն էլ, որին վկա է կանչում Թովման, խորենացու անունն անգամ չի հիշում և չէր կարող հիշել: Մնում է միակ հնարավոր ենթադրութիւնը, որքան էլ որ քերականորեն անընդունելի լինի, այն է, որ այդ «որոյ»-ի տակ պետք է հասկանալ Սահակ կաթողիկոսին, որի մասին Թովման մի երես առաջ հայտնել էր, թե նա ապրեց 120 տարի: Այս ենթադրութիւնը հավանական է դառնում նրանով, որ թե՛ խորենացին և թե Կորյունը հիրավի հիշում են ս. Սահակի խորին ծերութեան հասնելը (առանց սակայն 120 տարին հիշելու, որ անշուշտ Թովմայի ավելացրածն է): Այս դեպքում Թովմայի «Ի շորորդ գրուագի» խոսքը պետք է ուղղել «յերրորդ գրուագի (ձեռագրում գրված պետք է լիներ ի Գ գրուագի, որ Գ և Դ գրերի նմանութեան պատճառով դարձել է ի Դ գրուագի), և «Ի վերայ երկեցունց»-ը պետք է ուղղել «Ի վերայ երկոցունց», և ամբողջ խոսքը հասկանալ այս մտքով, թե Սահակ կաթողիկոսը ապրել է 120 տարի՝ լի և պարարտ ծերութեամբ, ինչպէս վկայում է Մովսես խորենացին (լի և պարարտ ծերութիւնը իր Պատմութեան երրորդ գրքում (=երրորդ գրուագի) երկուսի (այսինքն Սահակի և Մեսրոպի) մասին գրված գլխում, որին վկայում է և Կորյունը: Այս է հավանական լուծումը համբաված Դ գրքի գոյութեան հարցի: Իսկ գալով Զենոն կայսրի հեշատակութեան, իբրեւ թե խորենացու պատմութիւնը հասցրած է եղել մինչև Զենոն կայսրը՝ պետք է ասել, թե Թ. Աթորունին, ժամանակագրական ճիշտ թվեր չունենալով և գիտենալով, որ խորենացին ապրել է մինչև Զենոն

կայսրի տարիները՝ իր կողմից եզրակացրել է, թե մինչև այդ ժամանակ էլ հասցրած պետք է լինի իր պատմութիւնը¹⁵։

Դ գրքի հարցն սպառելու համար ավելորդ չենք համարում բերել և մի նոր ենթադրութիւն։ Պիտոյից գրքի մեջ, որ խորենացու թարգմանութիւնն է ճանաչված, Մովսէս մարգարեի ներբողյանում ասված է. «և զկնի կենացն կեանքն լի և խորին և պարարտ ծերութեամբ յերիս քառասուներորդս հասանէր ամս» (Մատեհ. խորենացույ, Վիննետիկ, 1865, էջ 420)։ «Լի և պարարտ ծերութիւն» խոսքը, որ բառացի կրկնվում է Թ. Արծրունու մոտ, և 120 տարի տեղոյ կյանքը թույլ են տալիս կարծել, թե Թ. Արծրունին Պիտոյից գրքի այս հատվածն է ունեցել նկատի. ս. Սահակին վերագրելով այն, ինչ որ այնտեղ ասված է Մովսէս մարգարեի մասին, ինչ որ Թ. Արծրունու կողմից անսպասելի չէ։ Եթե այս ենթադրութիւնը հիմք ունի, այս դեպքում Թ. Արծրունու վերոհիշյալ խոսքը պետք է կարդալ՝ «ի շուրջոյ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեան Մովսէսի խորենացույ՝ վերագրածութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին», և հասկանալ այս մշտեով, թե 120 տարի ապրելու մասին գրված է Մովսէս խորենացու Զորորոդ գրքում, որ հավելված է (=վերագրածութիւն) երեք (գրքի) վրա։ Ուրեմն պետք կլինի ենթադրել, թե Թովման ձեռքի տակ ունեցել է խորենացու մի պատմութիւն, որի մեջ երեք հայտնի գրքից հետո գրված է եղել իբրև հավելված՝ Պիտոյից գիրքը, որը նա կոչում է Զորորոդ։

ՊԼՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ։ Խորենացին ձեռնարկելով նոր՝ իր նմանը Հայաստանում շունեցող գործի, այսինքն հորինելու հալոց սիստեմական պատմութիւնը նախնական ժամանակներից մինչև իր օրերը՝ բնականաբար կարիք պետք է ունենար աղբյուրների։ Ինքը քանիցս դանգատվում է, թե ձեռքի տակ չունի այս կամ այն կարևոր գիրքը կամ ժամանակագրական ձեռնարկը, որոնցից անսխալ կերպով հշուտեր պատմական անցքերն ու ժամանակները։ Եվ այս դանգատը շատ հասկանալի է մի հեղինակի կողմից, որ զգում է, թե որքան մեծ ու պատասխանատու է իր սկսած գործը և ո՞րքան ինքը զուրկ է անհրաժեշտ

¹⁵ Դ գրքի գոյութեան հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Միաբանի «Խորենացու Պատմութեան տատանափութիւնը», Վաղարշապատ, 1896 և մեր դասընթաց Հալոց մատենագրութեան պատմութեան, վիճադիւ. Թիֆլիս, 1902 և 1903։

միջոցներից, հեռու է լուսավորության կենտրոններից, ապրում է մի երկրում, որտեղ գիրքն ընդհանրապես հաղվագյուտ մի բան էր։ Ուստի նա, գրական այս անապատում, մանանայի նման ընդունում է ոտն է գրվածք, որ գոնե մի նախադասությամբ՝ մի ակնարկով կարող էր իրեն օգտակար լինել։

Նա գործ է ածել բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնցից մի մասը հանվանն հիշում է, մյուսները չի հիշում։ Բայց այս քոլորն էլ բացի Մար-Աբասյան աղբյուրից և ժողովրդական հրգերից, Հայոց պատմության համար երկրորդական նշանակություն ունեն և պահանջին չեն բավարարում։

Նրա հիշած աղբյուրներն են՝ ս. գիրքը, Մար-Աբաս Կատինայի պատմությունը, Հյուսումն Պիտոյից, հայ ժողովրդական առասպելները կամ հրգերը. Հուլիոս Ափրիկանոս (Գ դարից). Եվսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմությունը (Գ դար). Հովսեպոս Փլաբիոս (Ա դար), Լաբուրնա (Ղերուրնա) Եղեսացի (մոտ Գ դարում), Խոռոհբուզ (Դ դար), Փերմեխանոս Խախակոս (Գ դար), Ագաթանգեղոս (Ե դարի երկրորդ կես), Հիպոդիդա (Գ դար), Մանեթոն (Գ դար նժ), Ուղհյուպ քուրմ (Ա—Բ դար). Արիստոն Փեղղացի (Ա դար), Բարդաժան (Գ դար). Բարժումա (Դ դար), Արտիթեսոս (Դ դար), Պոլիկրատես, Եվագարոս, Սկամադրոս և Փղեգոնիոս չորս հույն հռետոր հեղինակներ. . Նաե Հոմերոս, Հերոդոտոս, Պլատոն, որոնցից ցիտատներ է բերում կամ տեղեկություն ստանում։ Հիշում է նաև Բեռոսոս Քաղզեացուն, Աղեքսանդր Բազմավեպին, Աբյուզենոսին, Կիփաղիոնին, որոնց նա ծանոթ է Եվսեբիոսի ժամանակագրության միջոցով և ոչ թե անմիջապես։

Նրա չհիշած, բայց օգտագործած աղբյուրներն են՝ հայ հեղինակներից՝ Կորյուն, վկայաբանություն ս. Թադեոս առաքելու՝ Փալստոս, իսկ օտարազգի՝ հայերեն թարգմանված հեղինակներից՝ Կղեմես Աղեքսանդրացի, Դիոդորոս Սիկիլիացի, Փիլոն Եբրայեցի, Գրիգոր Նյուսացի, Գրիգոր Նազիանզացի կամ Աստվածաբան, Եվսեբեոսի ժամանակագրություն, Սուտ Կալլիսթենեսի Պատմություն վարուց Աղեքսանդրի, Սոկրատի Եկեղեցական պատմության և Սեդրեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունը, Եզովբոսի կենսագրությունը։

Թե ինչու և խորհնացին աղբյուրներից մի մասը հիշում է, մյուս մասը՝ ոչ, դժվար է ճիշտ և սպառող պատասխան տալ։

խոսք չի կարող լինել այն մասին, թե նա կամենում է թաքցնել իր գործածած աղբյուրները: Կորյունին, Եվսեբիոսի ժամանակագրությունը, Փիլոնին, Դիոդորոսին հիշելը միայն պատիվ կարող էր բերել Պատմությունը և նրան ավելի արժանահավատ դարձնել, չհիշելը միայն կարող էր վնասել: Ի վրեժ է, թե խորենացին ընդհանրապես չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք շատ հայտնի և ըստինքյան հասկանալի են, ինչպես մենք այժմ իբրև աղբյուր ցույց չենք տալիս հանրագիտական բառարանները կամ ժամանակագրական աղյուսակները: Դարձյալ չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք չեն վերաբերում պատմության որոշ շրջանի, այլ որոնցից նա մասնավոր անցքի մասին որևէ տեղեկություն է քաղում կամ ընտիր ոճեր ու ասացվածքներ: Դարձյալ չի հիշում այն գրվածքները, որոնք ինքն է թարգմանել, ուրեմն և մասամբ իր աշխատությունն է համարում: Բայց առանձին պայմանի մեջ է այստեղ Փալեստոսի Պատմությունը, որից օգտվել է խորենացին, բայց թաքցնում է այս աղբյուրը՝ նրա խոշոր պակասությունների պատճառով: (Այս մասին հետո առիթ կունենանք խոսելու):

Վերահիշյալ ավելի քան քառասուն աղբյուրներից ամենակարևորները և բանասերներին ավելի զբաղեցնողները եղել են Մար-Աբասի Պատմությունը և հայ ժողովրդական առասպելները: Մյուս աղբյուրները մեծ մասամբ հայտնի են և ուսումնասիրված, մի քանիսն էլ բոլորովին անծանոթ են, որոնց մասին ուրեմն ոչինչ չի կարելի ասել:

ՄԱՐ-ԱԲԱՍՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԸ: Խորենացին ինքը պատմում է այս աղբյուրի ծագումը (Ա, Ը, Թ): Եթե ստույգ լիներ ինչ որ խորենացին պատմում է այս Պատմության ծագման մասին, այսինքն որ Մար-Աբասյան աղբյուրը հանված է Աղեքսանդր Մեծի հրամանով քաղղեարենից հունարենի թարգմանված մի պատմությունից, ապա նա կլիներ ամենահին և ամենապատվական պատմական հիշատակարանը աշխարհի վրա (չհաշված քեոսագիր և հիերոգլիֆ արձանագրությունները), և սկզբներում այսպես էլ նայում էին այս աղբյուրի վրա: Բայց եվրոպական քանասիրական քննադատությունը հետզհետե երևան հանեց այս աղբյուրի կեղծիքը. նրանց հետևեցին և հայ բանասերները: Քրննադատությունը գտավ, որ Աղեքսանդրի ժամանակ Նինիվե քաղաքը չկար, փլատակների կույտ էր. եթե նույնիսկ քաղաքը գոյություն ունենար, նրա մեջ մատչանեեր չէին կարող գտնվել, այլ

աղյուսիկների վրա դրոշմված սեպագրությունները, որոնք հազար-ներով գտնվեցին անցյալ դարում Նինվեի փլատակների պեղում-ների ժամանակ. բայց ամենադժնամվորն այն է, որ Նինվեի մատ-յանում կամ սեպագրությունների մեջ չէր կարող պարունակվել այնպիսի պատմություն, որի մեջ Բաբելոնի և Նինվեի աստված-ները (Քեշ, Շամիրամ) սքարտված կամ ամոթալի դերի մեջ դուրս բերված լինեին, իսկ հայերը (Հայկ, Արա) իբրև դուցազուններ և առաքինության տիպարներ: Պեղումներից դուրս եկած սեպագրու-թյունների մեջ պատմվում են Բաբելացիների և Ասորեստանցիներ-ի փառավոր հաղթությունները միայն—քաղաքներ ավերելը, եր-կրներ կողոպտելը, օտար թագավորներ սպանել կամ գերելը, բայց ոչ մի անգամ իրենց պարտությունը.— սա է իսկական ո-ղին այդ սեպագրությունների:

Մար-Աբասյան աղբյուրի կեղծիքը բացվելուց հետո հարց ծագեց, թե ո՞վ է կատարել այդ կեղծիքը և ի՞նչ իրական հիմք ուներ այդ պատմությունը: Շատերը կարծիք հայտնեցին, թե Մար-Աբաս անունով անձ առհասարակ չի եղել, նրան հնարել է ինքը խորենացին, ուրեմն Մար-Աբաս և խորենացի նույն անձն է: Բայց վերջը այս ծայրահեղ կարծիքը մերծվեց, և այժմ ըն-դունված է, թե եղել է Մար-Աբաս անունով մի մարդ (հայ կամ ասորի՝ հայտնի չէ), որ գրի է առել հայոց նախնական ժամա-նակին վերաբերյալ ավանդությունները և նրանց վավերականու-թյուն ընծայելու նպատակով հնարել է նրա ծագումը Նինվեի գրատնից. իսկ խորենացին հավատացել է նրա պատմածին: Իսկ այս ավանդությունների հիմքը Մ. Գարագաշյանը համարեց հույն մատենագիրների Ասորեստանցիների և Պարսիկների մասին տրած պատմությունները, որ մեծ մասամբ առնված են Նվսերիոսի ժա-մանակագրությունից և հարմարեցրած են հայերին (?):

Սակայն Մար-Աբասյան աղբյուրը, մեր կարծիքով, ուրիշ հիմք ունի, որով, նախկին հմայքը կորցնելուց հետո ուրիշ՝ նոր հմայք է ստանում, իբրև հայ ժողովրդի հիշողությունների նախահայկա-կան, այսինքն՝ Ուրարտական ժամանակների Հայաստանի պատ-մության: Երբ արաբական տիրապետության ժամանակի հիշո-ղությունները հազար տարի ապրել են ժողովրդի մեջ Սասունցի Դավթի վեպով, ինչո՞ւ նույն ժողովուրդը չէր կարող նույնպես հազար տարվա հիշողություններ պահպանել իր երկրի հնագույն պատմության մասին. եթե նկատի առնենք, որ այդ աղբյուրի մեջ

գործող անձերից Բելլ Բաբելյանի աստվածն է եղել, Շամիրամը Ասորեստանի աստվածուհի, Հայկը Հայոց հին աստված, որի անունով կոչված է Յրիոնի համաստեղությունը, իսկ Արան մի անմահ ուղի (համապատասխան Իշտար=Շամիրամի սիրահար Ադոնիսին), Պղատոնի հիշած հայ էրը, ապա դյուրով կհամոզվենք, որ այս անունների տակ մարմնացել են մի կողմից Բաբելոնն ու Ասորեստանը (Բել, Շամիրամ), և մյուս կողմից Հայաստանը (Հայկ, Արա), և Բելի ու Շամիրամի արշավանքները Հայաստանի վրա՝ աղոտ հիշողություններ են Բաբելոնի և Ասորեստանի մղած դարավոր պատերազմների Ուրարտական թագավորների դեմ: Հիշողությունները նույնիսկ պահպանել են այս պատմական անցքերի հաջորդականությունը:

Բաբելոնի անընդհատ, դարից դար շարունակվող արշավանքները, ինչպես վկայում են սեպագիր արձանագրությունները, ապացույց են այդ արշավանքների անհաջողության, որ հայ ժողովրդի հիշողությունների մեջ արտահայտվել է Բելի սպանվելով աղեղնավոր Հակից: Իսկ Ասորեստանի արշավանքները, որոնք հաջողությամբ պսակվեցին Ուրարտուի նվաճումով, արտահայտված են Արայի սպանվելով Շամիրամի զորքերից: Հետաքրքրական է, որ հիշողությունները պահպանել են Շամիրամ աստվածուհու բնորոշ գծերը՝ ուղմականություն և վտվաշոտություն:

Այսպես ուրեմն, Մար-Արասյան աղբյուրի մեջ պահված են այս վաղեմի պատերազմների հիշողությունները, մինչդեռ Խորենացին, որ այդ պատերազմները նկարագրում է ըստ Մար-Արասի, հասկացողություն անգամ չունի նրանց իսկական եղանակության մասին և վանի շինությունը, ուրարտական թագավորների բեռնագիր արձանագրությունները վերագրում է Շամիրամին:

Պետք է նկատել ունենալ, ռակայն, որ Խորենացու Պատմության առաջին գիրքը ամբողջապես Մար-Արասյան աղբյուրից չէ, այլ մի մասը միայն¹⁶, մյուս մասերն առնված են ուրիշ աղբյուրներից, Բյուրոսյան Սիբիլայից, «ի բանից արանց իմաստեաց և յայսոսիկ քաջախոհաց» (Ա, ժթ), որոնց ստուգության մասին աչքան էլ վստահ չէ, և հատկապես Տիգրան Երվանդյանի պատմությունն առել է մեզ անծանոթ «Հիստուն Պիտոյից» կոչ-

¹⁶ Տե՛ս Միսրան (Գ. Տեր-Մկրտչյան) Խորենացու ուսումնասիրություն, Վաղարշապատ, 1898 թ., էջ 57—84:

ված քերթվածից, որից պատահաբար 3—4 տող պահպանված է հին քերականների մեջ:

«Եւ արդ ներգործեալ ի միտս երկիր առ խորհուրդս փողարհն մեծոգւոյ Տիգրանայ գեղանին Տիգրանուհի, իւր ներգործեալ զկոշարարն, նաև ողջամիտ աշխարհա-ծուի», որ վերագրվում է Դավիթ Անհաղթին:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՒՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ. Խորհնացին հաճախ պատմական նյութ է քաղում ժողովրդական երգերից և ավանդու-թյուններից, որոնց նա զանազան անուններ է տալիս՝ երգք վիպա-սանաց, երգք թուելաց, վիպասանք, երգարանք, բանավորք, ցոյցք, բանք, առասպելք: (Սրանց մասին տես ծանոթ. 8): Այդ ժողովրդական բանահյուսությունից նա շատ անգամ բառացի բե-րում է հատվածներ, իսկ երբեմն բերում է նրանց կարճառոտ բովանդակությունն իր խոսքերով: Այսպես՝ նա վահագնի վերա-բերյալ հատվածը բառացի մեջ բերելուց հետո շարունակում է. «յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կոուել նմա և լաղթել և կարի խմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութիւնան նմա-երգէին: Այլ և ասեն զսա առտվածացեալ, և անդրի ի վրաց աշ-խարհին զսորա շափ հասակին կանգնեալ պատուէին զոհիւք» (Ա, լա): Այսպես նաև Արծրունիների ծագման մասին կարճառոտ հիշում է առասպելը. «Թողում գառասպելաց քաջադանս որ ի Հա-դամակերտին պատմին—մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակա-ռակեալ, և հովանի թռչնոյն՝ պատանուոյն թալկացելոյ» (Բ, է): Նույնպես՝ «Ի Պարսից առասպելաց» վերնագրի տակ առաջին գլխում շատ կարճ բերում է Բյուրասպի Ածղահակի մասին ա-ռասպելները: Թողնելով Հայկի, Արամի, Արայի և Տիգրան Եր-վանդանի պատմությունները, որոնք ժողովրդական ծագում ու-նեն, բայց խորհնացու ձեռքն անցել են գրավոր աղբյուրներով, ինքն անմիջապես ժողովրդական բանահյուսությունից օգտվել է վահագնի, Վարդգես մանկան, Տորք կամ Տուրք Անգեղի, վիշապա-գունների, Բյուրասպի Ածղահակի, Երվանդի, Սանատրուկի, մա-նավանդ Արտաշես Բ-ի և Արտավազդի մասին գրելիս: Արամի պատմությանը դեռ չձեռնարկած՝ նա իր մեկնեալին հայտնում է, թե Արամի մասին պատմվում են շատ քաջություններ ու հաղթա-թյուններ. «Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զգործս քաջութեան... թե կամիցիս՝ արտաքոյ աշխոյիկ գրոցս կարգես-

ցութ և կամ թողցութ, ապա թե ոչ՝ ի սմին» (Ա, Ժբ)։ Շատ տար-
օրինակ է թվում, որ հորենացին հոժարություն է հայտնում իր
պատմությանից դուրս գցելու այնպիսի պատմություն, որ շատ
թանկագին պետք է համարվեր, մանավանդ այնպիսի հին ժամա-
նակի և նահապետի վերաբերմամբ։ Բայց հանելուկը շուտով
պարզվում է։ Արամի պատմության վերջում հորենացին ասում է,
թե այս պատմությունը բուն թագավորական մատյաններում չէ
եղել, այլ «ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց ի գուսանա-
կանէն այս գտանի ժողովեալ ի դիվանի Արքունեաց» (Ա, Ժդ, Սե-
րեոսի Մար-Աբաս Մծուրնացին էլ շունի Արամի պատմություն-
ներից և ոչ մեկը, այլ միայն անունն է հիշում)։ Արտաշես Բ-ի
թագավորության մասին հայտնում է. «Արտաշիսի վերջնոյ գործք»
բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գող-
թան—շինել զքաղաքն և խնամութիւն ընդ Ալանս և ծնունդք զար-
միցն և իբր տրփանք Սաթինկան ընդ վիշապազունս՝ առասպեւա-
բար... մարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշխանութենէն և սպա-
նումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն և նախանձ որպոցն Ար-
տաշիսի և գրգռութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն» (Բ, խթ)։ Այս
խոսքերից երևում է, որ Գողթան վիպասաններն ընդարձակ պատ-
մական տեղեկություններ էին պարունակում Արտաշեսի գործերի
մասին, որոնցից հորենացին օգտվել է։ Նույնը տեսնում ենք և
Արտավազդի վերաբերությամբ, որի կյանքի գծերն ու գործերը,
սկսած ծնունդից, երբ «վիշապազունք զողացան զմանուկն Արտա-
վազդ և դե փոխանակ եպին», մինչև մահը, երբ քաջքերի ձեռքով
բանտարկվեց ազատ Մասիսի վրա և սպանում է, որ մի օր դուրս
կգտ և աշխարհիս կտիրե՝ այս բոլորը նյութ է եղել ժողովրդական
բանահյուսության։ Ուստի սխալ չի լինի ենթադրել, թե այս երկու
թագավորների կյանքն ու գործունեությունը ծայրեծայր պատմի-
կա և երգվելիս են եղել հայ աշուղներից, բայց հայտնի չէ, իբրև մի
ամբողջական միակտուր վեպ, թե մանր անջատ երգերով։ Ավելի
հավանական է առաջինը (Համեմատել Դավթի և Մհերի վեպի
հետ)։

Հորենացին ինքնուրույն եղանակ ունի ժողովրդական բանա-
հյուսությունից օգտվելու։ Նա ժողովրդական վեպը՝ առասպե-
լը համարում է ալլաբանություն, այսինքն այնպիսի մի պատմը-
վածք, որ արտաքին նյութական բովանդակության տակ թաքը-
րած ունի ներքին բովանդակություն, իրականը, կարևորը, ինչպես

առակաների մեջ: Այսպես՝ նա պարսից առասպելների մասին իր արհամարհանքն է հայտնում ասելով. «Մի՞ արդեօք յունական պերճ և ողորկ առասպելքն իցեն հանդերձ պատճառաւ, որք զճըշմարտութիւն իրացն ալլաբանաբար յինքեանս ունեն թազուցեալ»: Նույնպես Արտաշես Բ-ի մասին վիպասանների բովանդակութիւնը հիշելով՝ ասում է. «այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայտնի են քեզ յերգս վիպասանացն, բայց յիշատակեսցուք և մեք կարճառօտիւք և զալլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք» (Բ, ԽԹ): Այսպիսի հասկացողութեան բնական հետեանքն այն է եղել, որ հորենացին երբք կամ առասպելք կարճառօտ բերելով՝ ինքը նրան մեկնում է, այսինքն ալլաբանութիւնը բացատրում է կամ, ինչպես ինքն է ասում. «ճշմարտում է»: Եվ ինչ որ մենք հորենացու մեջ կարդում ենք իբրև պատմութիւն Արտաշեսի, Արտավազդի և ուրիշների մասին, որոնք ծագում են ժողովրդական վեպից՝ իսկապես նույն ինքն հորենացու մեկնութիւնն է, ժողովրդական վեպի «ալլաբանութիւնից» նրա ստեղծած «ճշմարտեալ պատմութիւնը»:

Այս այսպես լինելով՝ հասկանալի է, որ հորենացու ճշմարտյալ պատմութիւնը կարող է լինել ուղիղ կամ սխալ, նայելով, թե նա ո՞րքան ճիշտ է ըմբռնել ժողովրդական վեպի էութիւնը և ո՞րչափ հաջող է մեկնել՝ եթե այդ վեպը հիրավի ալլաբանութիւն է եղել: Օրինակ, տեսնում ենք, որ հորենացին ճիշտ բացատրութիւն է տալիս «տեղ ոսկի տեղալո» երգին, ասելով, թե «սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի դուռն տաճարն հասանել՝ դահեկանս ճապաղել... Նույնպես և թագուհեացն յառազաստին՝ մարգարիտ. այս է ճշմարտութիւն բանիցս» (Բ, Ժ): Նույնպես բերելով Վարդգես մանկան երգը. «Հաստուած գնացեալ»... բացատրում է այսպես. «Այս Երուանդ առաջինն է, սակաւակեացն, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինե զաւանս զայս» (Բ, ԿԵ), այսինքն Վաղարշապատը, որ առաջ կոչվելիս է եղել Վարդգեսի ավան: Այս առաջին մասը, այն է, որ երգի մեջ հիշված Երվանդը սակավակցացն է՝ կարող է ճիշտ լինել կամ սխալ, բայց երկրորդ մասն անպայման ճիշտ մեկնութիւն է երգի «կոնել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի» խոսքին: Մեկի դուռը կոնել, կոփել՝ նշանակում է այդ տանից կին ուզել:

Բերենք մի երկու օրինակ էլ, որտեղ հորենացու ճշմարտյալ պատմութիւնը սխալ է դուրս եկել: Սաթենիկի առևանգման անցքը պատմելիս հորենացին ասում է. «զայս տեղի առասպելաբա-

նելով վիպասանքն յերգելն իրեանց ասեն... Հեծաւ արքի արքայն
 Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ... որ ճշմարտութեամբ ունի այսպես-
 քանցի պատուեալ է առ Ալանս մորթ կարմիր, լալքա շատ և ոսկի
 բազում տունեալ ի վարձանս, առնու զտիկին օրինորդն Սաթենիկ-
 ալս է ոսկեօղ շիկափոկ պարանն» (Բ, Ժ), այնինչ երգը մի պարզ
 առեանդութեան նկարագրութիւնն է, և ոսկեօղ շիկափոկ պարանը
 այն պարանն է, որ ձգում էին հակառակորդի վրա և նրան կաշ-
 կանդում: Խորենացին ուրիշ տեղ (Բ, ԸԵ) հիշում է, ինչպես Բա-
 լաց թագաւորը իր նյարդյա քեմխտապատ պարանով կաշկանդեց
 Տրդատ թագաւորի ուր: Խորենացու սխալն այստեղ նրա մեջ
 է, որ նա ալլաբանութիւնն է համարել իրական անցքի նկարա-
 գրութիւնը և ջանացել է նրան ճշմարտել: Ուրիշ օրինակ, Խորե-
 նացին հաճախ հիշում է վիշապազուններին և նրանց ու հայոց
 թագաւորների մեջ եղած կոիվները, սկսելով մարաց Աժդահակից
 մինչև Արգաւանը, որին սիրահարում է Սաթենիկը և որին
 սպանում է Արտաւազդը: Երգերի մեջ հիշված վիշապազունների
 առասպելը Խորենացին ճշմարտում է: Նկատելով, որ Աժդա-
 հակ պարսկերեն նշանակում է վիշապ Դահակ (կամ Զոհակ), որ
 մար պարսկերեն նշանակում է օձ, նա եզրակացնում է, որ եր-
 ցերի մեջ հիշված վիշապազունները Աժդահակ թագաւորի սերունդն
 են, որ Մասիսի մոտերը և վրան ապրող վիշապները մարեր են
 (մեղացիք), որ Մուրացան նախարարութեան անունը իսկապես
 մարացոց (այսինքն օձերի, վիշապների) անունից է առաջ եկել, և
 որ Մուրացանների Արգամ նահապետը երգի մեջ հիշված Արգա-
 վանն է: Այս գլուտն այնքան է ուրախացրել Պատմահորը, որ պար-
 ծենալով դիմում է իր մեկենասին, ասելով. «Եւ արդ ո՞չ տեսել
 աստանօր զարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեան, թէ
 որպէս յայտնեցաք զանյայտ իրս վիշապաց, որք են յԱզատն ի
 փեր ի Մասիս» (Ա, Լ): Այնինչ վիշապազունների և վիշապների այդ
 բոլոր պատմութիւնը ներկայումս բացատրվում է արվելի բնական
 կերպով. դրանք բոլորն էլ ընդհանրապես օձերի և վիշապների,
 նրանց թագաւորների կոիվների մասին ժողովրդի ունեցած հա-
 վատալիքներն են, որոնք մինչև այժմ պահպանված են հեքիաթնե-
 րի և բերանացի պատմվող ժողովրդական առասպելների մեջ:
 Նույնպիսի հեքիաթներ, արվելի մանրամասն, պատմելիս են եղել և
 Խորենացու ժամանակ, և նա նրանց ընդունել է իբրև ալլաբանա-
 կան վիպական երգ, պատմական հիմք ունեցող, ուստի նրանց

մեկնելով հարմարեցրել է պատմական անձեռի, այնպես որ այս կետերում հորենացու մեկնությունների մեջ պատմականն ու առասպելականը խառնվել են իրար հետ¹⁷։ Այս օրինակումն էլ հորենացու սխալը կայանում է նրանում, որ նա սեռատիպալոգիական առասպելն ընդունել է իբրև պատմական ալլաբանություն և աշխատել է «ճշմարտել»։ Բայց անհաջող կերպով։ Մի ուրիշ տեղ (Ա, գ) բերելով Սիրիլյայի հայտնի տողը, «Լինէին իշխանք երկրի Զրուան, Տիտան և Յապետոսէ», իր կողմից ճշմարտում է ասելով, «որ ինձ թուին Սեմ, Քամ, Յաբեթ», այնինչ Սիրիլյայի տողում բերվածները հունական դիցաբանության մեջ հիշված աստվածներն են՝ Կոոնոս, Տիտան, Յապետոս—Ուրանոսի որդիները։

Արանից երևում է, որ հորենացու ժողովրդական աղբյուրից հյուսած մասերում պետք է ուշադրությամբ որոշել, թե ո՞րն է իսկապես ժողովրդականը և ո՞րն է հորենացու ավելացրածը իբրև մեկնություն կամ լրացում ժողովրդական աղբյուրի։ առանց սրան՝ ասպարեզ կթացվի զանազան թյուրիմացությունների։

Բազմաթիվ օտարազգի աղբյուրներից, որ վերը հիշեցինք, ոչ մեկը հատկապես հայոց կամ Հայաստանին չի վերաբերում, չի պարունակում հայոց սխտեմական պատմությունը։ Նրանք թուրք, զանազան տեղերում, տարբեր ժամանակներում և տարբեր ոգով գրված՝ պարունակում են պատահական կցկտուր տեղեկություններ հայոց մասին, սխալ կամ ուղիղ հորենացին էլ պատմության սկզբում ասում է. «Մի՞թե մատեան մերձ կայցէ ինձ... կամ դպրութիւնք քոց հայրենեացն, որով նմանագոյնս արդեօք երբայնցուց պատմադրացն ի վերուստ ի քեզ իջուցանիցեմ անսխալ, կամ ի քէն և յայլոց սկսեալ անդի ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն։ Բայց սակայն սկսայց, թէպէտ և ջանիւ» (Ա, գ)։ հորենացին ձեռքի տակ ունի իսկապես ոչ թե պատմական աղբյուրներ, այլ կտորտանքներ, որոնք նա պետք է իրար մոտ դնէր, կցկցէր, իրար հարմարեցնէր և ամբողջացնէր։ Եվ այս պատասխանատու գործը կատարելիս նա շունչ գոնե ստույգ ժամանակագրական աղյուսակներ, թագավորների հաջորդական ցանկով, որոնք իրեն առաջնորդ լինեին. այդ ցանկերն էլ դարձյալ ինքը պետք է կազմեր հիշյալ կտորտանքների հիման վրա՝ հավանականությամբ։

Ստույգ աղբյուրների բացակայության շնորհիվ հորենացին

¹⁷ Տե՛ս Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 325—329,

ավամայից ընկնում է խոշոր սխալների մեջ: Այսպես, նա չգիտե և բոլորովին չի հիշում մոտ երկու հարյուր տարվա Հայաստանի թագավորները—Արտաշես, Արիոբարզան, Երատո, Վանոն, Զենոն, Միհրդատ, Հռատամիստ, Տրդատ (Ա), Պարթամասիր, Պարթամասպատ, Աքեմենիդա, Սոլեմոս (35 նՔ. 169 ՎՔ), և այս երկար ժամանակամիջոցը լցնում է ուրիշ թագավորների անուններով, որոնք արտաքին պատմիչներին անհայտ են, ինչպես Արշամ, Աբգար, Անանուն, Սանատրուկ, Երվանդ, Արտաշես (Բ), Արտավազդ (Բ), Տիրան, Տիգրան (Գ): Այսպես նաև խորենացին Արտաշես Ա-ին է վերագրում Կրեսոսի ձեռքակալությունը, թեպետ գիտե, որ այս բանը ուրիշ հեղինակներ վերագրում են Կյուրոսին: Չորս հույն հռետոր հեղինակների միարան վկայությունը նրան թեկադրել, կարելի է ասել, ստիպել է հայոց Արտաշեսին այս անցքը փերագրել: Նա չի գիտցել, որ հույները հենց Կյուրոսին Արտաշես են կոչում, ինչպես վկայում է Հովսեփոսը¹⁸: Աբգարին նա դարձնում է հայոց թագավոր, հիմնվելով մի ասորական աղբյուրի վրա, իսկ նրա Ուշամա մակդիրից, որ նշանակում է թոփ, և հայ թարգմանչի մոտ դարձել է Աշամա կամ Արշամա՝ ստեղծել է մի նոր թագավոր Արշամ, որովհետև «Աբգար Արշամ» խոսքը, որ գտնվելիս է եղել խորենացու աղբյուրում, հայերեն ուրիշ բան չի կարելի հասկանալ, քան Աբգար որդի Արշամա:— Տիգրան Մեծի մասին խորենացու բոլոր տեղեկություններն առնված են Հովսեփոսից, իսկ սա Տիգրանի մասին անցողակի այնքան է միայն գրել, որքան Տիգրանը շփում է ունեցել Հրեաստանի կամ Ասորիքի հետ, իսկ նրա ուրիշ տեղերում կատարած ուրիշ գործերի մասին ոչինչ չի գրել: Այս պատճառով Տիգրան Մեծի, Հայաստանի ամենանշանավոր թագավորի մասին խորենացու գրածը շատ թերի է, անշուք է և նույնիսկ խորենացին կարծես մի տեսակ անտարբերություն կամ հակակրակ է տածում դեպի այս թագավորը, երեւի այն պատճառով, որ նա նախագահությունը, խորենացու կարծիքով, զիջեց Պարթևներին, նրանց հետ հաշտվելու նպատակով, որ սակայն ճիշտ չէ:

Այսպիսի սխալների և թյուրիմացությունների օրինակներ էլի

¹⁸ «Քսենրքսի մահից հետո նրան հաջորդեց Կյուրոս որդին, որին հույներն անվանում են Արտաքսեռքս (Արտաշես)»: Հնախոսություն հրեից, XI. տե՛ս Խալթիանց, Армянские Аршакиды, էջ 40:

շատ կարելի է բերել, որոնք քաջատրվում են զանազան պատ-
ճառներով—աղբյուրների քաջակայությունը կամ թերությունը,
աղբյուրների անորոշությունը կամ սխալով, որի շնորհիվ խորե-
նացին մի թագավորի գործերը վերագրել է ուրիշ թագավորի,
միևնույն անձի անունների տարբերությունը հայ և օտարազգի
պատմիչների մոտ, վերջապես խորենացու քննադատական վերա-
բերմունքով դեպի աղբյուրները:

Այսպես տեսնում ենք, որ խորենացին Տիգրան Մեծի պատ-
մությունն այնպես անշուք ու կիսատ տալով՝ Տիգրան Երվանդյա-
նին մեծ գովեստներ է շռայլում, հիացմունքով նկարագրելով նրա
աշխարհաշինությունը (Ա, իդ), այնինչ այդ բոլորը վերաբերում
են Տիգրան Մեծին, ինչպես ցույց են տվել բանասերները (Գեղ-
ցեր, Աբեղյան, Մանանդյան): Նույն Տիգրան Մեծին է վերաբերում
մի մասն այն գործերից, որ խորենացին վերագրում է գոյություն
չունեցող Արտաշես Ա-ին, այսինքն նախագահությունը Պարթևնե-
րից առնելը, իր անունով դրամ կտրելը, կուտքերի արձաններ
Փոքր Ասիայից Հայաստան փոխադրելը, իր դուստրը Միհրդատին
(Ատրապատականի թագավորին) կնության տալը: Այս Արտաշեսի
գործերի մյուս մասն էլ— մեծամեծ նվաճումները, ծովը նավերով
լցնելը, զորքի մեջ ծագած ապստամբության պատճառով օտարու-
թյան մեջ սպանվելը (անձնապանություն գործելը) վերաբերում
են Միհրդատ Պոնտացուն— Տրդատ Ա-ին, որ պարթևների և հռո-
մայեցիների մեջ կայացած համաձայնության հիման վրա գնաց
Հռոմ և ջբեղովյալով Հայաստանի վրա թագավոր պսակվեց ներո-
նից, խորենացին չգիտե: Բայց նա Տրդատ Բ-ին, քրիստոնեություն
ընդունողին, վերագրում է գործողություններ, որոնք վերաբերում
են առաջինին, օրինակ, Հռոմ գնալը Կոստանդինոսի մոտ, իր
քրոջ խոսրովիդուխտի համար Գառնիի ամրոցը շինելը (որ իսկա-
պես հեթանոսական մեհյան է եղել, Հռոմից բերված ճարտարա-
պետների ձեռքով շինված), Բասիլենի հետ պատերազմը (Բ, ձե),
երբ Տրդատը (Ա) հազիվ ազատվեց մահից:— Արտաշես Բ-ի, որի
գործերն այնպես սիրով պատմում է խորենացին ըստ ժողովրդա-
կան երգերի, նոր բանասերների կարծիքով Տրդատ Ա-ն է: խորե-
նացու Երվանդը օտարազգի հեղինակների Հռատամիտուն է:

Առանձնապես նշանակելու է խորենացու վերաբերմունքը դե-
պի իր աղբյուր Փափստոսի պատմությունը, որի պատճառով հա-
նիրավի բամբասոված է իբրև Փափստոսի պատմության խարդա-

խող: Փառնատոսի գիրքը մի սքանչելի զրույց է, հեքիաթ է, ժողովրդական հիշողություններից համաքված ու զարդարված, որի մեջ պատմական ու առասպելականը այնպես են խառնված իրար հետ, ինչպես ջուրն ու շաքարը մի բաժակ թեյի մեջ: Խորենացին, ոչ պատմություն էր գրում, աշխատել է Փառնատոսի ավանդածների մեջ պատմականը դատել առասպելականից. ուստի այս երկու հեղինակների մեջ պատմական կոշիղը նույնն է, բայց պարագաները շատ տարբեր են: Բերենք մի երկու օրինակ: Փառնատոսը պատմում է, թե Տիրիթը սիրահարված լինելով Գնելի Կնոջ Փառանձեմին, Արշակ թագավորի մոտ զրպարտում է Գնելին, ուստի Արշակը նհուլություն մեծ է նրան իր մոտ. երբ Գնելը Փառանձեմի հետ հասնում են թագավորական բանակը, Արշակը դահիճ է ուղարկում, որ Գնելին բռնի ու տանի զխաառի: Փառանձեմը վազում է եկեղեցին, որտեղ ներսես կաթողիկոսը ժամերգություն էր կատարում և աղաչում է շտապել փրկել իր անմեղ ամուսնուն: Ներսեսը դադարեցնում է ժամերգությունը և անմիջապես դիմում է թագավորի մոտ: Նա այնքան կարճամիտ է, որ չի մտածում, թե մինչև ինքը թագավորի մոտ գնա, նրան համոզե հրամանը հետ առնել, դահիճն իր գործն արդեն կատարած կլինի: Չի մտածում, թե պետք է նախ դահիճին հասնել, հորդորել, որ հրամանի կատարումը հետաձգի մինչև թագավորից նոր հրաման ստանալը: Այսպես էլ լինում է. մինչև կաթողիկոսը թագավորի առաջ կանգնած (որ քնած էր իրեն ձևացնում) գայլի շարականներ էր կարդում, դահիճը ներս է մտնում և զեկուցում թագավորին, թե նրա հրամանը կատարեց: Այնուհետև թագավորը հրամայում է սգահանդես կատարել Արշակունի մեծ սեպուհ Գնելի մահվան համար, և մինչ բոլորը գիտեին, որ նրան սպանել տվողը հենց ինքը թագավորն էր, սա էլ նստել ու սուգ էր անում իր սպանել տված մարդու համար: Սղի ժամանակ Փառանձեմը, այն ժամանակվա սովորովյալը, բզկտում է շորերը, ստինքները բացվում են: Տիրիթը տեսնում է, ցանկական կրքերը զսպել չկարողանալով՝ մարդ է ուղարկում վշտացած սգավոր Փառանձեմի մոտ, թե այնքան էլ մի՞ տրորվիր, ես քո մարդուց պակաս տղամարդ չեմ, քո սիրուց նրան սպանել տվի... Կարո՞ղ էր Խորենացին հավատալ այս բաներին. նա լավ է արել, որ չի հավատացել և Գնելի սպանության պատմությունից բոլորովին դուրս է գցել սիրահարության պարագան և սպանությունը բացատրել է բնական պատճառով:

Ուշիշ օրինակ: Հուլյնների և պարսիկների մեջ պատերազմ կա. Շապուհը Արշակ թագավորից խնդրում է, որ իրեն օգնի: Արշակ հայոց զորքով՝ Վասակ Մամիկոնյան սպարապետի առաջնորդությամբ դիմում է պատերազմի վայրը, որտեղ արդեն բանակ էին դրել հուլյները, իսկ պարսիկները դեռ չէին եկել: Առանց սրանց սպասելու, հայերը հարձակվում են հուլյների վրա, մինչև վերջին մարդը կոտորում: Հետո գալիս է Շապուհը, տեսնում է ամեն ինչ կատարված, կամենում է վարձատրել հայոց մեծամեծներին, ի միջի այլոց որոշում է Արշակին կնության տալ իր դուստրը, և մեծամեծ պալվածներ, Հայաստանից մինչև Պարսկաստան: Արշակը ամուսնացած էր աչրի Փառանձեմի հետ: Սրա հայրը, Անդոկ, զգալով, որ Արշակի նոր ամուսնությամբ Շապուհի դստեր հետ իր աղջկա դիրքը կնստմանա, կաշառում է պարսից և հայոց շատ մեծամեծների, որոնք գալիս իբրև դադտնիք Արշակին հայտնում են, թե Շապուհը մտադիր է նրան սպանել: Եվ Արշակն իր զորքով, որ հունաց բանակը ոչնչացրել էր, որ այնուհետև 30 տարի շարունակ տասնյակ միլիոններով պարսից զորքեր էր ջարդել: այս անգամ ուշիշ էլք չի գտնում, քան գիշերով, վրանները, կահավորությունը թողած, փախչել Շապուհից: Շապուհը մարդ է ուղարկում հետևից, հրավիրում է դառնալ, բայց Արշակը չի լսում. այս պատճառով ծագում է 30-ամյա կամ 34-ամյա պատերազմ, որի ընթացքում գալիս են պարսիկ զորավարներ, Մեհրուծան Արծրունու առաջնորդությամբ, անթիվ զորքերով, երբեմն չորս միլիոնանոց բանակով: Նրանց բոլորին մինչև վերջին մարդը կոտորում են հայերը, ամեն անգամ միայն շարագործ Մեհրուծանը մի ձիով փախչում է: Վերջապես հայոց նախարարները հոգնում են պարսիկ կոտորելուց, հրաժարվում են այլևս կռվել, իսկ Շապուհը գրով կանչում է Արշակին իր մոտ: Արշակը կամա ակամա գնում է և իրեն շատ համեստ ու խոնարհ է պահում պարսից արքունիքում: Շապուհը մտածում է նրան նորից Հայաստան ուղարկել, բայց կասկածում է, թե գուցե հայրենիք վերադառնալով դարձյալ ապստամբի: Քաղաքները նրան խորհուրդ են տալիս Հայաստանից բերել տալ մի քիչ հող և ջուր, խորանի հատակի կեսի վրա ցանել այդ հողից և սրսկել այդ ջրով, իսկ մյուս կեսը պահել բնական դրությամբ, ապա Արշակին շրջեցնել այս երկու տեղում և տեսնել, թե ի՞նչպես է իրեն պահում Արշակը: Շապուհն այսպես էլ անում է, և Արշակի հետ զբոսնում է խորանում:

Պարսկական հողի վրա եղած ժամանակ հարցնում է Արշակին. «Ես քեզ սիրում էի, ուզում էի աղջիկս քեզ կնության տալ, ինչո՞ւ փախար ինձանից և այնքան մոտոտրածների պատճառ դարձար»: Արշակը պատասխանում է. «Մեղավոր եմ քո առաջ, թշնամիներս ինձ վախեցրին ու փախցնել տվին...»: Շապուհը բերում է նրան Հայաստանի հողի վրա. Արշակը ընդուն փոխում է, սկսում է խորխտալ, Շապուհին սպանալ: Դարձյալ տանում է պարսկական հողի վրա, Արշակը սկսում է զղջալ, ուզում է Շապուհի ոտները չիզել: Դարձյալ բերում է հայահատակ հողի վրա. Արշակի հանդգնությունը չափից անցնում է: Առավոտից մինչև երեկո Շապուհը կրկնում է այս փորձը. ամեն անգամ Արշակը պարսկական հողի վրա խեղճանում, նվաստանում, ստրկանում է, իսկ հայահատակ հողի վրա ամբարտավանանում, խորխտում, սպանում: Շապուհի համար ամեն ինչ պարզվում է, քայց նա ուզում է, որ վկաների ներկայությամբ էլ այս փորձը կրկնվի: Երեկոյան ընթերիքի ժամանակ Արշակի համար բազմոց են պատրաստում բոլորից ներքև (իսկ սովորությունն այնպես էր, որ պարսից և հայոց թագավորները մի տախտի վրա էին բազմում), իսկ հատակը ցանում են Հայաստանի հողից և ջրից: Բերում են Արշակին քաղմեցնում են. առ ժամանակ մոռվածները կախած լուռ է մնում, մեկ էլ վեր է թռչում տեղից և ամբողջ բազմության ներկայությամբ Շապուհին է դիմում բարձր ձայնով. «Վե՛ր կաց այդ տեղից, թող որ ես նստեմ, դա մեր բնիկ Արշակունիների տեղն է, որ դու գրավել ես. երբ ես հայրենիք վերադառնամ, քեզանից մլրտեմ Արտավանի մահվան վրեժը. դուք, ծառաներդ, ձեր տերերի վրա այժմ տեր եք դարձել»: Ամեն ինչ կատարյալ է. բերում են շրդթաներ, Արշակի միզը, ոտները կապում և տանում են Անհուշ բերդը, ցմահ բանտարկության ենթարկում: Մի շատ գեղեցիկ ոռման է այս, որը մարդ հաճությամբ կարդում է Փավստոսի գեղարվեստական նկարագրությամբ, որի մեջ այլաբանորեն դուրս է քերված անհատի հոգեկան դրությունը հայրենիքում, ազատ ժամանակ, և օտարության մեջ, ուրիշից կախման վիճակում: Բայց արդյոք պատմությունն է այս, կարելի՞ է սրան հավատալ: Խորենացին չի հավատացել և իրավունք տւներ. նա Արշակի Պարսկաստան գնալուն և Անհուշ բերդում բանտարկվելուն ուրիշ՝ հավանական և բնական թացատրություն է տալիս: Ուրիշ տեղ Խորենացին խիստ խոսքերով դատապարտում է Խոսրով Կոտակին

(Փոքրին), որ նա անփույթ է հղել քաջության, բարի հիշատակ թողնելու, որսորդության և զբոսանքների է հետևել, տրի համար և անտառ է տնկել՝ որսի երեխեր բազմացնելու նպատակով (Գ, Բ)։ Այնինչ Փավստոսը խոսքովին կոչում է քաջարանց և աշխարհաշեն։ Այստեղ էլ խորենացին անտես է արել Փավստոսի այս ձրի գովեստները և ուշադրություն է դարձրել խոսքովի գործերի վրա, որոնք պատմված են նույն Փավստոսի մեջ, և այս գործերից դուրս է բերել բոլորովին արդարացի գնահատություն խոսքովի մասին¹⁹։ Ուրիշ տեղերում էլ խորենացին ցույց է տալիս, որ քննադատաբար է վերաբերվում աղբյուրներին, անխտրաբար չի օգտվում նրանցից։ Տրդատի հոր՝ խոսքովի մասին պատմելիս գրում է․ թե «Փերմելիանոս եպիսկոպոսը գրել է եկեղեցու հալածանքների պատմությունը, որի մեջ հիշում է նաև, թե մեր աշխարհում էլ շատերը նահատակվել են խոսքովի ձեռքով, բայց որովհետև ճշմարտությամբ և ոճով չի պատմում, ոչ էլ նշանակում է նահատակվածների անունները և նահատակության տեղերը, մենք հարկ չհամարեցինք երկրորդել։ Իսկ ինչ որ նա գրում է խոսքովի մահից հետո կատարված անցքերի մասին՝ մինչև Տրդատի թագավորելը՝ ստույգ համարելով՝ համառոտ կրկնում ենք քեզ համար» (Բ, հե)։ Տիգրան Գ-ի ժամանակ հաստատված աննշան նախարարական տոհմերի մասին գրում է, թե անուն առ անուն չի նշանակում, մասամբ՝ որովհետև իրեն հայտնի չեն, և մասամբ՝ որովհետև խուսափում է աշխատությունից, մանավանդ որ շատերի անստուգությունը կասկածելի է դարձնում և ամբողջը։ «Այս պատճառով էլ մենք ոչինչ չենք գրի Տիգրան վերջինից հաստատված ցեղերի մասին, թեկուզ շատ անգամ էլ սրա համար աղաչես, այլ կգրենք միայն հետո հաստատվածները, որոնց մասին հավաստի գիտենք։ Որովհետև մենք, որքան հնար էր, խուսափեցինք ավելորդ ու պաճուճված խոսքերից և ինչ որ անհավաստի գործ կամ կարծիք կար, միայն հետևելով արդարն ու ճշմարիտը գրելու, տրիշներից (օգտվելով) կամ մեղանից՝ որքան կարողություն ունեինք։ Եվ քեզ էլ, ինչպես շատ անգամ, այժմ ևս աղաչում եմ, մեզ մի՛ հարկադրիր ավելորդ բաներ գրելու (մի գուցե այդ-

¹⁹ Տե՛ս այս մասին իմ հոդվածները «Մշակ», 1898 թ. № № 201—205։ Բուրովին նույնպես է վերաբերվում և ն. Ադոնցը Зап. Вост. От. Р. арх. обш. 1904, էջ 154—155։

այլսի) քիչ կամ շատ պատմութիւններով մեր այս մեծ և հաւասարի միջոցը աշխատութիւնն անպետք ու ավելորդ մի գործ դառնաւ, որ հաւասարապէս վտանգ է և ինձ, և քեզ» (Բ, կդ):

Այս բոլորը ջուլց են տալիս, ո՛րքան ուշադիր և զգուշավոր է խորենացին իր աղբյուրների նկատմամբ, ո՛րքան քննադատաբար և ընտրանք է ընդունում և օգտագործում նրանց, ո՛րքան իր աղբյուրներն ուշադրութեամբ քննելով՝ ուղղում է նրանց սրխաւերն իրեն մատչելի ուրիշ տեղեկութիւններով կամ գոնե այնպէս, ինչպէս իրեն հաւանական է թւում: Եթե այսուամենայնիւ նա բնկնում է սխալների մեջ, սա բնավ չար դիտավորութեամբ չէ, այլ կամ աղբյուրների սխալներից է առաջ գալիս, որոնց սխալները նա չի կարողացել ճանաչել, կամ ուրիշ պատճառներից, որ վերը հիշեցինք:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եթե խորենացու Պատմութիւնը տասնյակ դարերով եղել է միակ հեղինակավոր աղբյուր հայոց նախնական պատմութեան համար, եթե բոլոր հետագա պատմագիրներն իբրեւ պատգամ ընդունել են նրա գրած Պատմութիւնը, և ոչ մեկը փորձ չի արել երկրորդ անգամ գրել հայ ազգի նախնական պատմութիւնը՝ սրտապատճառն այն առանձնահատկութիւններն են, որ սեփական են միայն խորենացուն, շնորհիւ նրա բնածին տաղանդի և բարձրակողմանի պատրաստութեան, որոնցով նա գերազանցում է բոլոր իրենից հետո եկող պատմագիրներից: Մանկականը այս հատկութիւններին:

Խորենացին առաջինը եղավ, որ դրեց հայ ազգի սիստեմական պատմութիւնը սկզբից մինչև իր ժամանակները: Սա մի ստեղծագործութիւն էր «ի չգոյ է ի գոյ ածել» էր մի ազգի անցյալը. սա մի ծննդյան վկայական էր մեր ազգի համար, որ մինչև այդ ժամանակ չգիտեր, թե ո՞վ է ինքը, և ի՞նչ ծագում ունի: Կասելով հայ ազգի սկզբնավորութիւնը ս. գրքի հետ, ծագեցնելով հայերին Հաբեթի ցեղից՝ նա հայ ազգի համար ստեղծեց պատվավոր տեղ մյուս հին ազգերի շարքում: Սերեցնելով հայերին աշտարակաշինութեան ժամանակակից Հաբեթից, նկարագրելով այս հսկա աղեղնավորին իբրեւ ազատութեան սիրահար և բռնակալ Բեկին սպանող, նա փառավոր և սիրելի դարձրեց հայերին իրենց ծագումը: Ծիշտ է, այս պատմութիւնը հիմնված է առասպելի վրա.

քայլը ո՞ր ազգն է, որի հնագույն պատմությունը՝ ծագումը առասպելական չէ։ Հռոմայեցիների նախահայրը Հռոմուլոսը գալիս ծնով է մեծացել և իր առաջին գործն է եղել իր սննդակից եղբորն սպանել։ Հելլենների նախահայր Հելլենը այն քարերից է առաջացել, որ նրա հայր Գեկալիոնը վերցնում էր գետնից և ջուրտում էր իր հետևելու՝ Բեռասպելական մանրամասնությունները, մինչև առասպելական ժամանակագրությունը, — ասում է Ն. Մառը, — անխուսափելի հատկություններ են ժողովրդի ամեն մի իսկական ազգային ավանդության իր նախնական ծագման մասին, որքան էլ սա հիմնված լինի անկասկած առողջ ցիղային ավանդության վրա»²⁰։

Այս ստեղծագործության համար հորենացին գործ է ածել ավելի քան քառասուն աղբյուր, թե՛ նյութեր հավաքելու, և թե՛ նկարագրություններ, դարձվածքներ, կտրուկ դատողություններ փոխ առնելու համար։ Նա գործ է ածել այնքան աղբյուր, որքան չի գործածել և ոչ մի հայ հեղինակ նրանից առաջ և հետո։ Բայց նշանավոր է ոչ այնքան աղբյուրների քանակը, որքան հեղինակի սուր ըմբռնողությունը, որով նա կարողացել է մի շնչին տեղեկություն կամ նախադասություն մի հեղինակի մոտ գնահատել և օգտագործել։ Ինչպես մի թուռն այս ու այն տեղից հավաքելով մի ծեղ, մի տերև, մի սեղ, մի փետուր, միակ իր կտուցի օգնությամբ հյուսում է բույն ձագուկների համար, այնպես էլ հորենացին դանազան կցկտուր, անկապ, ավելի կամ պակաս հավանական տեղեկություններ այստեղից-այնտեղից հավաքելով, իր հմտության ու տաղանդի շնորհիվ կցկցել, միացրել, հարմարեցրել է իրար այդ նյութերը և ստեղծել է իր հռչակապ պատմափրական շենքը իր ազգի համար։ Սրա համար է, որ մենք ասում ենք, թե նա թի չգոյ է ի գոյ» ամեն Հայոց Պատմությունը։

Առանձնապես հիշելու է, որ հորենացին առաջինը եղավ և միակը, որ գնահատեց ազգային անգիր ավանդություններն իբրև պատմական աղբյուր և նրանցից մեծ չափով օգտվեց, իր կողմից լուսաբանելով ու լրացնելով այս ավանդությունները։ Այսպիսի ավանդությունները կամ առասպելները հին ժամանակ արհամարհված էին (Նղիշե, Փափսոս և այլն), նրանց արժեքը հաղիվ ճանաչվեց մեր մեջ տասնևհինգերորդ դարի կեսերին։ Իսկ հորենացին, որ դեռ հինգերորդ դարում գնահատեց այդ արհամարհված

²⁰ Тексты и разыскания по Кавказской философии, I, էջ 103:

գանձը և նույնիսկ իբրև պատմական աղբյուր գործածեց, իր մը-տավոր կարողութեամբ անշուշտ ավելի բարձր կանգնած պետք է լինի բոլոր ժամանակակիցներից և նախորդ ու հաջորդ հեղինակ-ներից:

Խորենացին մտքեց մեր մատենագրութեան մեջ սովորու-թյուն հիշելու գործածած աղբյուրները: Մինչև նրա ժամանակ դրող հեղինակները (Եզնիկ, Աղաթանգեղոս, Փավստոս) այս սո-վորութիւնը չունին: Քննադատները ներկայումս մեղադրում են նրան, որ չի հիշում բոլոր աղբյուրները. բայց այդ մեղադրու-թյունն արդարացի չէ: Աղբյուրները շփոխելը բնականորէն սովորու-թյուն է եղել հայոց հին հեղինակների. Խորենացին բախտավոր բացառութիւն է կաղմում՝ գոնե զխավոր աղբյուրները հիշելով:

Խորենացին պատմական գրականութեան մեջ մտքեց ժա-մանակագրութիւն, և ամեն մի թագաւորի կամ հայրապետի գա-հակալութիւնը, ամեն մի նշանավոր անցք աշխատում է որոշել ժամանակագրութեամբ, երբեմն նաև սինխրոնիզմով: Նա այնքան կարևորութիւն է տալիս ժամանակագրութեանը, որ մի տեղ ասում է. «Մ՛շ է պատմութիւն ստուգ, առանց ժամանակագրութեան» (Բ, 38). և այս մի նախադասութիւնը, այնպիսի հեղինակավոր անձի կողմից ասված՝ ո՛րքան մեծ ազդեցութիւն է ունեցել հա-ջորդ պատմագիրների վրա, որոնք աշխատում են ժամանակագրա-կան թվեր տալ իրենց պատմած անցքերի ու դահակալութիւննե-րի համար:

Այս հատկութիւնները կաղմում են Խորենացու պատմու-թեան արտաքին, տեխնիկական կողմը: Սրանց համապատասխա-նում են մի շարք ներքին հատկութիւններ— հեղինակի վերաբեր-մունքը դեպի պատմական աղբյուրները, պատմական անձերը, դեպի հայ ազգն ու նրա պատմութիւնը: Այս մասում առաջնա-պես նկատվում է Խորենացու բարձր մտավոր դարդացումը համե-մատութեամբ իր ապրած ժամանակին, և նրա քննադատական ոգին:

Նա Եմհեմերյան փիլիսոփայութեան հետևող է, ըստ որում համատարացած է, թե հեթանոսական աստվածները սկզբնապես նշանավոր մարդիկ են եղել, որոնք հետո, ժողովրդական ավան-դութիւնների մեջ, աստվածացել են: Այս հայացքի հիման վրա Խորենացին նորից մարդ է դարձնում Բելին, Հայկին, Շամիրա-մին, Արային, Վահագնին, որոնք բարեխական և հայ ազգի

աւտովածութիւններ էին: Նույն սկզբունքով նա սովորական մարդիկ է դարձնում Տորք կամ Տուրք Անգեղին, Բյուրասապի Ածղահակին, Արտավազդին, որոնք առասպելական հերոսներ կամ ոգիներ էին: Առասպելական կամ անհավատալի դիպվածների համար նա աշխատում է գտնել բնական բացատրութիւններ: Այսպես՝ Տորքի մասին բերելով անհավատալի առասպելներ, իր կողմից նկատում է, թե նա սաստիկ ուժեղ է եղել, ուստի և արժանացել է այսպիսի զրույցների (Ա, Ը): Երվանդի աշքերի կախարդական զորութեան մասին պատմելուց հետո իր կողմից բացատրում է. սա սուտ և առասպել է, կամ որեւէ դիվական զորութիւն է ունեցել (Բ, խբ): Նա պատմում է Արտավազդի կալանավորումը քաջքերից, ինչպես հետեւանք իր հոր Արտաշեսի անեծքի, որ շատ ընդհանրացված միջազգային առասպել է զանազան վարիանտներով. լրաց իր կողմից մի պարզ՝ բնական բացատրութիւն է տալիս.— Արտավազդը որսի զնացած լինելով՝ հանկարծ մի խելագարութիւն է գալիս վրան և նա ձիով հանդերձ գահավիժում է խոր վհի մեջ և կորչում (Բ, կա):

Նույն հայացքի արտահայտութիւն է և այն աշքի ընկնող երևույթը, որ հորենացին տեղ չի տալիս հրաշքներին. իր Պոտմութեան մեջ և իր աղբյուրների մեջ նկարագրված հրաշքները նա բացատրում է իբրև բնական երևույթներ: Այս հատկութիւնը մանավանդ զարմանալի է նրանով, որ հորենացին ինքը բարեպաշտ հավատացյալ էր: Օրինակ բերենք մի դեպք: Փալստոս պատմում է, թե Ներսես Մեծը յոթնաստուն մարդով Վաղես կայսրի հրամանով աքսորվեց մի ամալի կղզի, որտեղ ոչ բույս կար, ոչ արմատ, այլ միայն ժայռեր ու ավազ, որպեսզի աքսորականները սովամահ լինեն: Ներսես Մեծը քաջալերում է ընկերներին, հետո առաջարկում է ծունկ չոքել և աղոթք անել, և հանկարծ ծովն ահագին քանակութեամբ ձուկ է ափ գցում, նույնպես և փայտ. փայտն ինքն իրեն բոցավառվում է, ձուկը խորովում են և ուտում: Այսպես, այս կղզու վրա ապրում են ինչը տարի (Փալստոս, Գ, դ): Խորենացին, որ աշքի առաջ ունեւ Փալստոսի այս պատմութիւնը, հետևյալ կերպով է նկարագրում դեպքը: Նավակոծութիւնից ազատվածները տազնապի մեջ շմնացին. նրանք ուտում էին անտառի արմատները և այն ձկները, որ աստծու հրամանով ծովը կենդանի ափ էր գցում. այսպես ապրեցին նրանք ութ ամիս (Գ, չ): Այստեղ կա դարձյալ աստծու նախախնամութիւնը, բայց չկա հրաշք, ամեն ինչ բնական

է և հնարավոր: Ուրեմն խորհնացին մերժում է գերբնականը, որ չի հարմարում պատմության ճշմարտյալ ոճին: Միակ բացառութիւնը նա անում է իր սիրելի վարդապետի (ուսուցչի) Մեսրոպ Մաշտոցի վերաբերմամբ, երբ պատմում է, թե նրա դպրադի վրա լուսնդէն խաչ երևաց, որ մարմինը Վաղարշապատից մինչև Օշական տանելը երևում էր: Բայց այս «հրաշքին» թեղ տալու համար նա չի բաժանականանում ժամանակակից Կորյունի վկայությամբ, այլ ուրիշներից ևս ստուգում է նույնը. «Որպէս լուսնի բազմաց և ի հաւատարիմ արանց», և միայն (այսպիսի դժուշակոր քննությունից հետո թույլ է տալիս իրեն փաստել այս նշանը, որ իսկապես դարձյալ մի պարզ քնական երևույթ է, ինչպես բացատրել ենք 344-րդ ժանտթության մեջ:

Խորհնացին շատ բարձր է գնահատում ուսումը, արվեստները, մատենագրութիւնը, առհասարակ լուսավորութիւնը: Մարդն ստեղծված է ըստ պատկերի աստուծո, ասում է նա, իսկ մարդու էական հատկութիւնը բանականութիւնն է, և ով որ բանականութիւնը դարդարում է, հետամուտ լինելով ուսման և դպրութեան, նա արժանավոր է դառնում աստծու պատկեր կոչվելու (Ա, ա): Այսպիսի տրամաբանական ուղիղ դատողութեամբ նա ներբողում է իր մեկենաս Սահակ Բագրատունուն այն պատճառով, որ նա հետամուտ եղավ դպրութեան և իրեն առաջարկեց գրել Հայոց Պատմութիւնը: Նույնպիսի գովեստներ է տալիս նա Պտղոմեոս Երբայրասերին, որ գիտութիւնները ժողկեցրեց Եգիպտոսում, Ալեքսանդրիայի հռչակավոր մատենադարանը հիմնեց, ս. Սահակին ու Մեսրոպին, որոնք Հայաստանի լուսավորութեան մեծ հիմնադիրները եղան: Իսկ այս բարեմասնութիւնները շունեցող թագավորներին նա կոչում է անբան, թուլամիտ, վայրենի:

Խորհնացին հելլենական քաղաքակրթութեան, հելլենասիրութեան լավագույն և ազդեցիկ ներկայացուցիչն է եղել Հայաստանում, հունական դպրոցն ու գիտութիւնը գերադասելով ասորականից և պարսկականից և հունաստանը կոչելով «մայր կամ դայեակ իմաստից»: Այժմյան լեզվով ասելով՝ նա հմրոպական կուլտուրայի հետևող և տարածող էր արևելքում, հակառակ ասիական կուլտուրայի: Այս հանգամանքն առանձնապես գնահատելի է մի մատենագրի կողմից, որ ապրում էր Հայաստանում, մի աշխարհում, որ գլխովին ողողված էր պարսկական կուլտուրայով, որտեղ

արքունական տունը, նախարարական տները յուրացրել էին պարսկական ճաշակ կյանքի բոլոր պարագաներում, որի լավագույն ասպացույցն է—եթե շլինեին ուրիշ ասպացույցներ—հայերեն լեզուն, լիովին հեղեղված պահլավական բառերով ու ոճերով։ Հենց ինքը խորենացին շատ հմուտ է պարսկական առատպելներին, թեպետ և նրանց ատում է, և առհասարակ լավատեղյակ է պարսկական գործերին։ Ոսրիմն խորենացու հելլենասիրությունը խոր զգացված և անշեղ գործադրվող գիծ է նրա մտավոր կարողության, և ոչ թե լոկ համակրություն հույներին իբրև քրիստոնյաների հանդեպ հեթանոս պարսիկների։ Ասորիները նույնպես քրիստոնյա էին և ավելի շփում ունեին հայերի հետ, սակայն խորենացին նրանց էլ արհամարհում է, աշխատում է անտես անել նրանց ազդեցությունը գրերի գյուտի ժամանակ, այնպես որ, ըստ խորենացու, գրերի գյուտը տեղի է ունեցել ոչ թե Ասորիքում, Սամոսատ քաղաքում, այլ Հունաստանում, Սամոս կղզու վրա, հույն Հոտփանտաի աջակցությամբ, որ գնացած՝ միայնացած է լինում այդ կղզում։ Ուրիշ տեղ էլ նա ասորի գիտնականներին բնորոշում է իբրև փոքր և աննշան մարդիկ։

Խորենացին անցքեր պատմելիս կամ անձեռ նկարագրելիս լոկ դիտող՝ անտարբեր արձանագրող չէ, այլ նրանց հետ կապվում է հոգով ու սրտով, քննադատում է և բնահատում։ Նա չի բավականանում միայն պատմելով։ Պատմությունը, նրա համոզմունքով, լոկ անցքերի դասավորությունն չէ, այլ մի գիրք, որտեղ անցքերը պետք է լուսաբանված լինեն, անձեռը զնահատված. մի գիրք, որ ընթերցողին պետք է ուղեցույց լինի կյանքի մեջ, առաջնորդելով նրան դեպի առաքինություն, բարեգործություն, ուսումնասիրություն և հայրենասիրություն։ Այս պատճառով նա կանգ է առնում պատմական անձնավորությունների վրա, զնահատելով նորանց գործերը, գովելով կամ պարսավելով։ Այն մարդիկ, որոնք հետամուտ են եղել ուսման, գրականության զարգացման, հալածել են հայրենիքի թշնամիներին, փառավորել են հայրենիքը հաղթություններով, մուծել են քաղաքական և տնտեսական բարենորոգումներ, ընդհանրապես աշխատել են ժողովրդի մտավոր, տնտեսական, քաղաքական և բարոյական առաջադիմության համար, արժանանում են խորենացու աննախանձ ու խելացի գովեստներին։— «Նրանց անմահ հիշատակը մնում է աշխարհում», «Նրանք մեռնելուց հետո էլ շարունակում են ապրել», «Նրանք

մահկանացու ծնվելով՝ անմահ են թողնում իրենց հիշատակը»։ Ընդհակառակն, այն անձնավորությունները, որոնք ոչ մի օգտակար գործ չեն անում ժողովրդի համար, անփույթ են լինում «անմահ հիշատակ» թողնելու, այլ միայն իրենց զվարճության համար են ապրում, ենթարկվում են հորենացու արդարացի և խիստ պարսավին, իբրև թուլամորթ, վայրենի, որոպայնի ստրուկ, աղքատոցներ մեծացնող, անմիտ, անզգամ և այլն։ Առաջին կարգին են պատկանում՝ Տիգրանները, Արտաշեսները, Տրդատը, Սահակ Բագրատունին, Սահակ և Մեսրոպ և այլն։ Երկրորդ կարգին են պատկանում Արաավազդը, Խոսրով Փոքրը, Արշակ Բ-ը, Պապը և ուրիշներ։

Իր դատաստանների մեջ Խորենացին անաշու է և խիստ, միևնույն ժամանակ ինքնուրույն և համարձակ։ Արդեն մի շարք թագավորների այնպիսի կծու խոսքերով պարսավելը ցույց է տալիս, որ նա չի քաշվում ազգային պատիվը վիրավորելու երկշոտ զգացմունքից։ Նա իր համոզմունքից բարձր ոչինչ չի ճանաչում, և երբ համոզմունքը թելադրում է նրան մի բան, նա ասում է համարձակ, թեկուզ սրանով շատ սրտեր վիրավորվեն, նվիրական դարձած զգացմունքների թուլանան։ Բերենք մի օրինակ, Հայտնի է, որ ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, ըստ ազգային ավանդության, իր կրած անտանելի շարչարանքներով, մի ամբողջ աշխարհ քրիստոնեական լուսով լուսավորելով, հայոց եկեղեցու նվիրապետությունը հիմնելով և ճգնությամբ հայ ազգի և եկեղեցու ամենասիրելի, ամենաժողովրդական սուրբը, պաշտելի անձնավորությունը դարձավ։ Հայոց եկեղեցիներում ամեն օր նրա անունն սկսեց հիշվել իբրև բարեխոսի առ աստված՝ աստվածածնի, Հովհաննես Մկրտչի, Ստեփանոս Նախավկայի, առաքյալների և մարգարեների հետ (տե՛ս «Բարեխոս ունիմք» մաղթանքը)։ Նրա հիշատակի համար տարեկան երեք տոն սահմանվեց— մուտն ի վիրասյն, ելն ի վիրապէն, գիւտ նշխարացւ նրա անունով բազմաթիվ տաճարներ կառուցվեցին, ժողովուրդն աղոթելիս միշտ նրան է կանչում բարեխոս (Ղ. Փարպեցին)։ Եվ ահա Խորենացին, իբրև պատմաբան, այս երկնաքաղաքացի սրբին նորից աշխարհ է իջեցնում, և նրան համեմատելով Տրդատի հետ, վերջինիս կոչում է «սուրբ, մեծ, երկրորդ նահատակ, մերոյ լուսավորութեան լուսաւոր վերակացու, գործակից և հաւասար ճգնող մերոյ նախաշաղի և լուսաւորութեանց նահապետի»։ Լուսավորչին տալիս

է առաջնութիւն իբրեւ վկայի եւ առաքյալի, իսկ այնուհետեւ երկուոր՝ «ղուգաբան եւ հաւասարագործ» են: Բայց այսուհղ նա ճանաչում է թագաւորի առաջնութիւնը, որովհետեւ աստծու մասին խորհելու եւ ճգնելու մեջ իրար հաւասար լինելով, թագաւորն այն առաջնութիւնն է ունեցել, որ հորդորական խոսքերով ու հրամաններով նվաճել է ժողովուրդը նոր կրոնի լծի տակ: Այսպիսի համեմատութիւն անելու, Տրդատ թագաւորին եւ Լուսավորչին հաւասարապատիվ համբաւելու համար պետք էր ունենալ խորհնացու շուսավոր խորաթափանց միտքը եւ խիզախ համարձակութիւնը: Նույն համարձակութիւնը տեսնում ենք եւ ուրիշ տեղեր, մանաւանդ Ողբի մեջ, որտեղ անխնա հարվածում է հայոց բոլոր բարակարգներին, հանդիմանելով ամեն մի դասակարգի բնորոշ արատները:

Խորհնացին հայրենասեր է այս բառի ամենաազնիվ նշանակութեամբ: Հայրենասեր է նրանով, որ ցանկանում է տեսնել իր հայրենիքը փառաւոր, անկախ, էր հայրենակիցներին՝ առաքինի, քաղաքակրթաւ, ապահով: Հայրենասեր է նրանով, որ իր ազգու գրէտով հարվածում է տգիտութիւնը, անգործութիւնը, մոլոթիւնները, գողութիւնը եւ զիտութիւնը, օգտակար գործունեութիւնը, առաքինութիւնը: Նա ուրախակից է ազգի ուրախութիւններին, ցավակից է նրա ցավերին: Բայց նրա հայրենասիրութիւնն զգաստ է, գիտակցող եւ չի փոխվում վնասակար հայրենամոլութեան (շովինիզմի), երբ ամեն ինչ, որ ազգային է, վարդապետ, կատարյալ է երևում, երբ ազգի պակասութիւնները թվում են իբրեւ առաքինութիւն կամ մերագրվում են թշնամուն կամ օտար ազդեցութեան: Ոսկի տառերով պետք է արձանագրել խորհնացու այն կարճ, բայց գիտակցութեամբ լի խոսքերը, որոնցից երևում է, թե ո՞րքան լավ է ըմբռնում նա մեր ազգի համեմատաբար համեստ դրութիւնը, եւ միեւնոյն ժամանակ սիրում է նրան. «Զի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր, եւ թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, եւ զօրութեամբ տկար, եւ ընդ ալլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան դտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոյ յիշատակի» (Ա, Գ): Մի անկեղծ խոստովանութիւն, որ լզաստութեան եւ ինքնագիտակցութեան օրինակ կարող է ծառայել հույնիսկ մեր օրերում:

Խորհնացու Պատմութեան հատկութիւնները լրիվ բնորոշելու համար պետք է հիշել եւ նրա տարապայման սերը դեպի ստու-

դաբանությունը, նա ստուգաբանությունը գործ է ածում դարձյալ իբրև օժանդակ աղբյուր՝ տեղերի անունները բացատրելու, նախարարական տոհմերի ծագումը կամ պաշտոնը որոշելու համար և այլն: Այսպես՝ Հարք դավառի անունը նա առաջ է բերում «Հայր» բառի հոգնակի ձևից (հարք), իբրև թե «հարք են աստեն քնակեալք ազգի տանն Թորգոմայ (Ա, 1): Գերեզմանք կամ Գերեզմանակք անունով Հայկը կոչում է այն բլուրը, որտեղ ընկավ Բելը (Ա, 14): Մարմետ դաստակերտի անունը նա առաջ է բերում պարսկերեն «մար ամատ» (մարը եկավ) բացականչութունից, որով Արտաշեսի զորքերն իմաց տվին Նրվանդին Արտաշեսի հաղթական հարձակումը. (Նրվանդը Արտաշեսին թշնամանելու համար մար է եղել կոչելիս) (Բ, 104): Սանատրուկ անունը նա բացատրում է իբրև Սանուտայ տուրք (Սանուտը եղել է Սանատրուկի զսլակը, որ ձյունի բուքի ժամանակ երեսային երեք օր և երեք գիշեր պահել է ձյունի տակ, ստինքների մեջ, մինչև եկել դտել են (Բ, 14): Բզնունյաց նախարարությունը նա ծագեցնում է Բազից, Մանավաղի որդուց (Ա, 16): Սյունիքի Սիսական անունը առաջ է բերում Սյունյաց նահապետ Սիսակի անունից (Ա, 17): Անգեղ տան անունը առաջ է բերում այդ տան նահապետ Տորքի ազգությունից (=անգեղեցիկ, Բ, 2): Ամատունյաց նախարարության անունը առաջ է բերում պարսկերեն ամետեն (զալ) բայից, իբրև եկվորների (Բ, 18): Ալկունյաց նախարարության անունը առաջ է բերում նրանց Սլաք նահապետի անունից (Բ, 2): Արծրունիք՝ նա մեկնում է իբրև արծիվ ունիք: Սպանդունիք՝ իբրև սպանդանոցների (ղենարանների) վերակացուներ: Հավնունիք՝ իբրև քաղեակիրների և քաղեակալների (հավ գրաբար նշանակում է թռչուն): Գնունիք՝ իբրև գինի ունիք (Բ, 3): Նույնիսկ օտարաղգի հատուկ անունները նա ստուգաբանում է հայերեն բառերով: Այսպես՝ Կեսարիա քաղաքի նախկին Մաժաք անունը նա համարում է առաջ եկած Մշակ բառից, այն կողմնակալի անունից, որին Արամը նշանակել էր կառավարիչ իր նվաճած Կապադովկիայի տեղացիները չկարողանալով Մշակ բառն ուղիղ արտասանել, փոխել են Մաժաքի (Ա, 14): Արգար անունը նա մեկնում է «աւագայր», որ այսպես կոչված է իր առաւել հեզության և իմաստության, ինչպես և տարիքի պատճառով. հույներն ու ասորիները չկարողանալով ուղիղ արտասանել, փոխել են Արգարի (Բ, 14): Մծբին քաղաքի անունը մեկնում է իբր «մնաց մին», այսինքն թե Սանատրուկն այս քա-

դաքը վերաշինելիս իր արձանը կանգնեցրել էր նրա մեջ, ձեռքին մի դրամ բռնած, որ նշանակելիս է եղել, թե այս քաղաքի վրա բոլոր դրամներս ծախսեցի, միայն այս դրամը մնաց (Բ, լդ):

Այսպիսի օրինակներ էլի շատ կարելի է բերել: Մրանց ամենամեծ մասն իհարկե անհաջող և բռնազբոսիկ ստուգաբանություններ են, գուցե մի քանիսն անվաճ ժողովրդից, քայց համենայն դեպս պատմության արժանիքը չեն ավելացնում, միայն ցույց են տալիս, որ Պատմահայրը երբեմն ի՛նչ անվավերական աղբյուրների և միջոցների է դիմում պատմական նյութ քաղելու համար:

Պետք է վերջապես կանգ առնենք խորենացու Պատմության ուղիչ մի քանի հատկությունների վրա ևս, որոնք մեր այժմյան հայացքով դատապարտելի են:

Խորենացին հաճախ մեջ է բերում նամակներ, որ փոխանակում են իրար մեջ մի կողմից հայոց և մյուս կողմից օտարազգի թագավորները կամ հայոց կաթողիկոսը և հունաց պատրիարքը: Բոլոր նամակներն էլ աչքի են բնկնում իրենց հակիրճ թճով և գործառնական բնույթով: Այս նամակներից ոչ մեկը վավերական չէ. նրանց ստեղծել է ինքը, խորենացին, այն բովանդակությունքն ու այն ձևով, ինչպես որ, նրա կարծիքով, նրանք պետք է գրված լինեին, եթե իրոք գրվեին: Մեր հասկացողությամբ սակեղծիք է, խարդախություն, քայց խորենացու դարում սա մի ընդունված սովորական ձև էր ոչ միայն մեր, այլև օտարազգի մատենագրության մեջ²¹: Բայց այդ նամակներն ուրիշ հետաքրքրական կողմ ունեն.—նրանցից երևում է, թե ինչպես է խորենացին պատկերացնում հիշյալ թղթակիցների փոխադարձ հարաբերությունը, ինչպիսի տիտղոսներ են կրում իրենք կամ տալիս են իրենց թղթակիցներին. արդյոք մտերմակա՞ն են այդ հարաբերությունները, թե պաշտոնական, իբրև հավասարնե՞ր են դրում միմյանց, թե իբրև պետք ստորադրյալին կամ ստորադրյալը պետին. սրանցով էլ որոշվում են հայոց թագավորների քաղաքական դիրքն ու նշանակությունը օտար թագավորների նկատմամբ, ինչպես ենթադրում է խորենացին:

²¹ Այս տեսակետով էլ պետք է նայել Եղիշեի և Փարպեցու մեջ բերած՝ Միհրենիսեհի կամ Հաղկերտի նամակին և Հայոց պատասխանին, որոնք բոլորովին իրարից տարբերվում են երկու հեղինակների մոտ:

Գարձյալ նա սովորութիւն ունի իր աղքատներին մեջ փոփոխութիւններ ու լրացումներ մտցնել այնպես, ինչպես ինքը կարծում է, թե իսկապես պետք է լինէր։ Լաբուրանյի մեջ գրված է, թե Քաղեոս առաքյալը Նդեսիա դաղով՝ իշեանեց Տուքիայի մոտ, Խորենացին լրացնում է— հրեա Տուքիա իշխանի մոտ, որի մասին ասում են, թե Բագրատունյաց տոհմից է եղել (Բ, լգ)։ Ուրիշ տեղ Խորենացին պատմում է, թե Տիգրանը (Բ) պարսից Արտաշես թագավորին վերադարձնելով նախագահութիւնը, հաշտեցնում է իր հետ, նրանից օգնական զորք է առնում, հայոց և պարսից միացած զորքի վրա սպարապետ է նշանակում Ռշտունյաց նահապետ Բարզափրանին և ուղարկում է հոռմայեցիների զորքերի դեմ (Բ, փթ)։ Այս պատմութիւնը Խորենացին մանրամասնությամբ և շատ տեղ բառացի առնում է Հովսեփոսից, բայց Հովսեփոսը ամբողջ գործը վերագրում է պարսից թագավորին, Բարզափրանին էլ կոչում է Պարթեաց զորավար։ ոչ Տիգրանի անունը կա Հովսեփոսի մոտ և ոչ Բարզափրանի Ռշտունյաց նահապետ լինելը։ Շարունակութեան մեջ Հովսեփոսը հիշում է թագավորի մի մատուակի (տակառապետի), առանց անունը տալու Խորենացին ավելացնում է— «Գնել ոմն տակառապետ արքային հայոց, որ էր յազգէն Գնունեանց»։ Պատմութեան Բ գրքի իդ և իե գլուխներում Խորենացին պատմում է Արշամի կամ Արշամի գործերը, որին համարում է որդի Արտաշեսի, եղբայր Տիգրանի, հայր Աբգարի։ Բայց հայտնի է, որ Արշամ անունով թագավոր չի եղել, այլ այդ բառն ասորերեն Ուքամա (հայերեն թարգմանութեան մեջ՝ Արշամա) բառն է, որ նշանակում է թովս և եղել է Աբգար թագավորի մակդիրը— Աբգար Արշամա=Աբգար թովս։ Խորենացին այս բառի ծագումն ու նշանակութիւնը չհասկանալով, կարծել է, թե հատուկ անուն է սեռական հոլովով գրված, և ըստ հայերեն լեզվի քերականութեան հասկացել է Աբգար (որդի) Արշամի։ Սա, իհարկե, արդյունք է սխալ հասկացողութեան։ Բայց այն գործերը, ինչ որ նա վերագրում է այս Արշամին— Ենանոս Բագրատունու հետ դժտվելը Հյուրկանոսի պատճառով կամ Հերովդեսի հետ ընդհարումը քանվորների տալը մերժելու պատճառով՝ արդեն չեն կարող կոչվել սխալներ։ սրանք Խորենացին է ստեղծել մասամբ Հովսեփոսից առնելով, մասամբ իրենից հարմարեցնելով։

Այսպիսի օրինակներ էլի կան Խորենացու Պատմութեան մեջ։

Սրանք, իհարկե, աններելի են մեր այժմյան հասկացողությամբ, բայց հեղինակին պետք է դատել իր ժամանակի և շրջավայրի տեսակետից, նրա ժամանակ տիրող սոցիոլոգիաների համեմատությամբ: Վերը բերած օրինակները գիտակցական ստեր չեն հորենացու կողմից հորինված. նրանք սխալներ են՝ հիմնված հավանականության վրա, և հորենացին բոլոր այս դեպքերում որոշ հիմքեր ունեն՝ նրանց հավանական համարելու Մյուս կողմից՝ եթե նրանք հայ ժողովրդի համար պարծանք են, գրեթե ուրիշ ազգերի չեն թշնամանում կամ ստորացնում: Իսկ երբ վերցնում ենք Եղիշեին, որ Վասակին վերածել է մի հրեշի, երբ վերցնում ենք Ագաթանգեղոսին, որի մեջ պատմական ճշմարտությունը խոշորացույցով պետք է փնտրել, երբ վերցնում ենք Փավստոսին, որի մեջ առասպելն ու գերբնականը սերտ հյուսված են պատմական իրականության հետ, երբ վերցնում ենք Փարպեցուն, որ իր վեպովսյամբ ստեպ ստեպ կարդալով Կորյունի գրվածքը, տեղեկացել է գրերի գյուտի պատմությանը և սակայն Մեսրոպի դերը գրերի գյուտի դործում հավասարեցրել է զրոյի, այն աստիճան նվաստացրել է նրան,— ապա սրանց համեմատությամբ հորենացին շատ և շատ բարձր է ճշմարտասիրության կողմից: Պակաս չեն նման օրինակներ և օտար պատմագիրների մեջ: Հրեա պատմագիր Հովսեպոսը նկատում է «Մինչևիսկ ակնհայտապես հոմերական հեղինակները մեծ չափով աղավաղել են փաստերի իսկությունը և, խեղաթյուրելով պատմական ճշմարտությունը, կամ ներբողներ են գրել ի հաճույս Հոռմի և կամ չարախոսություններ նրա թշնամիների մասին»²²: Ակադ. Մանանդյանը Պլուտարքոսի «Կենսագրությունները» որակում է իբրև կասկածելի և անվստահելի, «որոնց մեջ չարամտորեն տրված են Տիգրան Բ -ի և նրա պետության ֆեոդալական կազմակերպության այլանդակ ծաղրանկարներ»²³ Մեր ժամանակ էլ քիչ չեն այսպիսի պակասություններ նույնիսկ գիտական գրվածքներում:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼԵՁՈՒՆ, ՈՃԸ: Խորենացու լեզուն արվեստական է և բարձր, որով շատ զանազանվում է Փավստոսի և Փարպեցու գրեթե ժողովրդական լեզվից: Նա փայլում է ճոխությամբ, բառերի արվեստական, բայց պատշաճ ու ներդաշնակ դասավորու-

²² Ակադ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդ, էջ 8:

²³ Նույն տեղը, էջ 9:

թյամբ, կանոնավոր քերականությամբ թե՛ ստուգաբանության և թե՛ շարահյուսության մեջ. շնայելով, որ երբեմն շատ երկար պարբերություններ է գործածում, ոչ մի անգամ խոսքի տրամաբանական կապը չի խզվում, այլ ստացվում է մի բարդ, բազմահարկ և գեղեցիկ դասավորված կառուցվածք։ Շաղկապների, կրճատված նախադասությունների նպատակահարմար գործածությունը ոչ միայն խոսքը պարզ և հասկանալի է դարձնում, այլև։ քնթերցողին միջոց է տալիս հետևելու հեղինակի մտածողության եղանակին։ Նա լեզվի վարպետ է և քերականության քնննածրուր միջոցները հմտորեն ծառայեցնում է իր մտքին արտահայտելու։

Նա հունաբան հեղինակ է։ Հունաբանությունը երևան է գալիս՝ հունական կաղապարով, նախդիրներով բառեր ստեղծելու մեջ, ինչպես արտասանություն, առարկություն, արտասահմանել, պարածածկել, ներքողական, վերաբանություն, աշխարհագրություն (ինչպես գիտություն), հարցասիրություն և այլ շատ բառեր։ Բայց հունաբանությունը առավելապես արտահայտվում է շարահասության մեջ, որոնցից մի քանիսը հիշենք։ Գործ է ածում հայցական հոլովով հնթակա անորոշ դերբայի մոտ («Ախրեկի էր ինձ... առ նոքօք յաշխարհ զմուտն իմ լինել»)։ «Եվ ասէին գոգցես երկրին Հայկազանց դայս լինել»)։ Երկրորդական նախադասությունը հարաբերական դերանվան հետ գլխավորից առաջ դնել և հարաբերյալի հոլովը համաձայնեցնել հարաբերականի հոլովի հետ («Զի՞նչ ինձ ի գիրս յայս արդեօք իցէ բան սիրելի քան թէ որ յադազս սորա էին դովեստք և պատմութիւնք յերկարել»)։ «Անմահ յիշատակ թողուլ զայս քեզ և որ զկնի քո գալոց ենք ազգք»)։ Երկրորդական նախադասությունների տեսակ-տեսակ կրճատումներ համաձայն հունարենի ոգուն («Իսկ մերոցն ոչ այսպիսի ինչ խորհելոցն՝ մնացին յիշատակեալ ի վերջինսն»)։ «Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց՝ սկսայց և որ ինչ զկնի այսոցիկ»)։ «Գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուհ երթալով»)։ «Զսկզբնատիպն այսորիկ ասի ուրախացուցանել»)։ Հայցական սեռի խնդիրներ՝ կրավորական բայերի մոտ («Ի շահատակելն իւրում հարկանի յումեմնէ սակերք զգլուխն»)։ «Ի զվասնէն ի խորհրդակցացն հարցանիլ՝ յերկարէ ժամս ինչ զպատասխանիսն»)։ Անցյալ դերբայը իբրև որոշիչ գործածելն այնտեղ, որտեղ սպասելու էր անորոշ դերբայ իբրև ասացված («Ի մտելոց անւանց

նոցա ի քարտէս արքունի»։ «Յոչ գտելոց շտեմարանաց յարեալ գործն ի վերայ») Առանձնապէս նա սիրում է քերականորեն իրար հետ կապ ունեցող բառերը, ինչպէս որոշիչ և որոշյալ, հատկացուցիչ և հատկացյալ, բայ և մակբայ իրարից բաժանել միջանկյալ բառերով։ Օրինակ. «Զանդու հոգւոյն ի վերայ իմացուածոց քոց շարժմունս»։ «Ի քաջէն զրկեալ հովուէ և հովուակցէ»։ «Ի մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տերութեան»։ «Ոչ արտաքուստ ուստեք այսոցիկ ի ներքո ասեալ խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից»։ «Կամիմ զնոցա կշտամբութեան յարմարել զբանս»։ «Զանդէն քոյոյն յուսալով դարձ» և այլն։

Խորենացին պատմելու հատուկ ձև ունի. նա շարունակ խոսում է իր մեկեւնասի և ընդհանրապէս ընթերցողի հետ. երբեմն նա իր գնահատությունն է անում, երբեմն իր ուրախությունը կամ վիշտը արտահայտում, երբեմն կասկած հայտնում իր գրածի կամ գործածած աղբյուրի ստուգության մասին, երբեմն ընթերցողին հրավիրում է զարմանալ իր մի հաջող գլուտի վրա, այնպէս որ նա միշտ ընթերցողի աչքի առաջ է և ընթերցողին այնպէս է թվում, թե ինքը ոչ թե գիրք է կարդում, այլ լսում է մի հեղինակավոր ժերուհու կենդանի զրույցը. կարծես մի հոգեկան կապ է ստեղծվում ընթերցողի և հեղինակի մեջ։ Այս պատճառով նրա պատմությունը կենդանի է դառնում և հետաքրքրական։ Նրա ոճը գեղարվեստական լինելով հանդերձ նաև իմաստասիր է. ամեն մի բառ մտածված է, ավելորդ խոսքեր չկան նրա մեջ, ուստի պահանջվում է լուրջ ուշադրություն՝ նրա ամեն մի խոսքը հասկանալու համար։ Այս է պատճառը, որ Խորենացուն որքան շատ ենք կարդում, այնքան նոր բաներ ենք գտնում նրա մեջ։

Նա գրում է խոր համոզմամբ, և երբ մի անցք կամ անձնավորություն նրա վրա խոր տպավորություն են թողնում, նրա գրքածն էլ այնպիսի տեղերում անշափ ազդու է լինում և խորապէս ազդում է ընթերցողի վրա։ Արճիճի ծանրությամբ ճնշում է մեր հոգին Տրդատ Թագավորի մահվան գլուխը, որին կցել է հեղինակը և իր կրած զրկանքները (Բ, դբ). նույնպէս խիստ տպավորութուն է թողնում Ողբը, որի մեջ մեր հայրենիքի թշվառությունը և հեղինակի անձնականը խառնվում են իրար։

Բայց Խորենացու ոճը պատմության բոլոր ընթացքում միանման չէ. կան մասեր, որտեղ գեղարվեստը և քերթողական արվեստը բարձր աստիճանի են հասած. կան ալիւլի շատ տեղեր,

երբ նրա ոճը հասարակ է, բայց միշտ արվեստական: Երրորդ գիրքն սկսելիս, երբ պետք է խոսի իրեն ժամանակակից կամ ժամանակով մոտ անցքերի մասին, նախապես հայտնում է, որ այս մասի պատմությունը գրելու է «հասարակաց խօսքով»: Հեղինակը նուրբ ճաշակ ունի և պատշաճության ղգացմունք. այս պատճառով նկատվում է զարմանալի ներդաշնակություն պատմության նյութի և նրա արտահայտության մեջ. ինչ բնավորություն ունի նյութը, նույն բնավորությունն է ստանում և ոճը: Երբ խորենացին նկարում է պատկերներ, տեսարաններ, ստացվում է լայնածավալ, հանդարտ, գեղարվեստական ոճ՝ նմանություններով, փոխաբերություններով զարգարված: Երբ պատմում է սովորական անցք, ստացվում է գործնական մարդու կարճ, անպաճույճ, արագընթաց ոճ: Երբ դատողություն է անում կամ գնահատում, նկատվում է փիլիսոփայական գլավածքի ծանր, մանվածապատ, մթին ոճ: Ուստի սխալ է այն ընդհանրացած կարծիքը, թե խորենացին համառոտասեր հեղինակ է. նա գիտե տեղը թե՛ համառոտաբան, գրեթե ժլատ լինելու և թե մանրապատում հրկարաբանելու:

ՊԵՏՏՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Երբ մենք ի նկատի ենք առնում այս բոլոր ներքին և արտաքին հատկությունները, որոնք բոլորը կրում են դրոշմը հաստատ համոզմունքի, լայն աշխարհայացքի, լուրջ քննադատության, բարձր կրթության, առողջ հայրենասիրության, հետաքնին աշխատասիրության և գեղարվեստական ճաշակի, այն ժամանակ մեզ հասկանալի կդառնա, թե ինչո՞ւ խորենացու Պատմությունը տասնյակ դարերով գերիշխող է եղել հայոց պատմական մատենագրության մեջ: Այսպիսի ընդունակություններ, գոնե մասամբ, չի ունեցել հաջորդ դարերում ոչ մի հայ պատմագիր, ուստի խորենացին մնացել է բարձր վճռության մեջ անհամեմատելի: Նրա ազդեցությունը հայոց գրականության վրա դարերի ընթացքում դժվար է որոշել, բայց դա պետք է շատ մեծ լինի: Հաջորդ պատմագիրներից շատերը (Սեբեոս, Ղևոնդ, Հովհաննես կաթողիկոս, Ասողիկ և այլն) ընդունել են նրա ստեղծած պատմագրության տիպը: Նրա Պատմության քննական բովից անցած պատմական անձնավորություններն ու անցքերը նվիրագործվել են և առանց նոր քննության ուղղակի ընդունվել են բոլոր հաջորդներից: Թագավորների շարքը, նրանց գործերը, ժամանակագրությունը—խորենացուն էն, որոնք կըր-

ժընվել են հաջորդաբար դարերի ընթացքում: Նույնիսկ խոր ազդեցություն թողած պիտի լինի այս Պատմութիւնը և հայ բնթեքող դասակարգի մտքերի, աշխարհայացքի և ճաշակի վրա: Նրա նկարագրած ազգային հերոսները, ինչպես Հայկը, Արամը, Տիգրանը և այլն, ազգի սիրելի անձերը դարձան, ազգն իրեն ճանաչեց ու զգաց իբրև սերունդ այդ հերոսների. ազգի ինքնաճանաչութիւնը, գիտակցական հայրենասիրութիւնը հիմնվեցին խորենացու Պատմութեան վրա, որովհետև պատմութիւն շունչոյ ժողովուրդն ազգ չէ: Հայ ժողովրդի մտքի ու սրտի վրա ունեցած ազդեցութեան տեսակետից խորենացու հետ մասամբ կարող է համեմատվել Եղիշեն, իսկ քննադատական ոգու կողմից էլ Փարպեցին իր Պատմութեամբ և Բղթով. իսկ բոլոր գծերով նրա հետ գոնե մոտավորապես համեմատվող ուրիշ պատմագիր չենք ունեցել: Նա լի է առավելութիւններով, լի է և պակասութիւններով. բայց պակասութիւնները նրա ապրած դարին են և նրա ունեցած թերի և սխալ աղբյուրներին, իսկ առավելութիւնները նրա սեփական արժանիքն են կազմում:

Ներկայումս խորենացու Պատմութեան նշանակութիւնը շատ է փոխվել. նա այլևս չի կարող ծառայել իբրև հայոց պատմութեան դասագիրք, իբրև միակ աղբյուր Հայաստանի հնագույն ժամանակների պատմութեան, իբրև անսխալ հեղինակ, որի ամեն մի խոսքը պատգամ էր հաջորդ հեղինակների համար: Եվ այս շատ բնական է, նախ այն պատճառով, որ խորենացին գործ է ածել բազմաթիվ աղբյուրներ, և եթե այս աղբյուրները այժմ էլ կան և մեզ մատչելի են, էլ մենք կարիք չենք զգա խորենացու միջնորդութեանը դիմելու, այլ հենց նրա աղբյուրին կղմենք: Զի հնանում այն հեղինակը, որ գրում է իբրև ժամանակակից, առանց աղբյուրի, որքան էլ նա գունավորած կամ ազավաղած լինի իրողութիւնը, ինչպես են մեր մեջ Կորյունը, Եղիշեն, Սեբեոսը: Իսկ այն հեղինակը, որ աղբյուրներից է օգտվել, վաղ թե ուշ պետք է հնանա: Երկրորդ՝ այն պատճառով, որ հինգերորդ դարից մինչև այսօր, ինչպես ամեն գիտութիւն, այնպես էլ պատմութիւն շատ է զարգացել և փոխվել թե՛ ըստ բովանդակութեան և թե՛ ըստ աղբյուրների: Պատմութիւնն այժմ պետք է պարունակի այնպիսի բաներ, որոնք առաջ բոլորովին անտես էին առնվում, ինչպես ժողովրդի անտեսական վիճակը, արդշունաբնութիւնը, հարաբերութիւնն իշխող և ստորադրյալ դասակար-

գերի մեջ, պետութեան եկամուտներն ու ծախքերը, առևտուրը, հաղորդակցութեան միջոցները և այլն, և այլն: Աղբյուրների նրկատմամբ էլ ահագին առաջագիմութիւնն է եղած. գտնվել, ուսումնասիրվել և հրատարակվել են բազմաթիւ հին պատմական գրվածքներ զանազան ազգերի, որոնք մեկը մյուսին լրացնում են կամ ստուգում: Կատարվել են պեղումներ, որոնք երևան են հանել հին կենցաղի զանազան պարագաները, հին ազգերի սեպագիր արխիվները, դասավորվել են հին թագավորների դրամները, որոնք անկասկածելի վկաններ են նրանց գոյութեան և նրանց ապրած ժամանակի. կարդացվել են ամենահին ժամանակների պատմական հիշատակարանները—հիերոգլիֆները, սեպագրութիւնները և այլ վիճական արձանագրութիւնները՝ ժամանակակիցների ձեռքով կատարված: Լեզուների համեմատական ուսումնասիրութիւնը լայն հնարավորութիւն է տվել ժանտթանալու զանազան ազգերի ծագման, նրանց կրած ազդեցութիւններին, նրանց շփմանն ուրիշ ազգերի հետ: Եթէ մենք մի ժամանակ միամիտ կարդում էինք հայ թագավորների անուններ—Արշակ, Վաղարշակ, Արտաշէս, Տրդատ, Խոսրով, Վռամշապուհ և այլն, և նրանց համարում էինք զուտ հայ թագավորներ, այժմ գիտենք, որ այդ բոլոր անունները պարթևական են, որ, ամենաքիչը, նրանք պարթևական կուլտուրայի ենթարկված անձեր են: Եթէ մենք կարդում ու գործ էինք ածում իբրև զուտ հայերեն բառեր—աշխարհ, թագավոր, նախարար, սեպուհ, ազատ, ասպետ, զորք, զենք, սպարապետ, ասպար, սաղավարտ, դրոշակ և այլ այսպիսի հարյուրավոր կենցաղական, ռազմական, կրօնական, քաղաքական բառեր,— այժմ գիտենք, որ դրանք բոլորը իրանական՝ պարսկերեն բառեր են և, ուրեմն, որ Հայաստանը հնումը սաստիկ ենթարկված, կարելի է ասել՝ կլանված է եղել պարսկական կուլտուրայով կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Հասկանալի է, ուրեմն, որ եթէ այսքան արմատապես փոխված են պատմութեան բովանդակութիւնն ու աղբյուրները, մեզ չի կարող այժմ բավարարութիւն տալ Խորենացու Պատմութիւնն իբրև պատմութիւն այժմյան նշանակութեամբ, քանի որ թե՛ նրա բովանդակութիւնը սահմանափակ է,— թագավորների, նախարարների, հայրապետների գործունեութեան շուրջը,— և թե՛ աղբյուրները, թերի, պատահական ու կցկտուր են, մանավանդ ուղղագրված ըստ հեղինակի կարծիքի: Բայց նա իր նշանակութիւնը

պահպանել է ուրիշ կերպ—իրրև մեկն այն աղբյուրներից, որոնցից այսօր օգտվում է գիտությունը պատմագրական և այլ նպատակներով: Այս տեսակետից իրենց լիովին արժեքը պահպանում են հորենացու Պատմության այն մասերը, որոնց միակ աղբյուրն ինքն է, այսինքն Հայկազյան շրջանի մեծագույն մասը (բացի ճյուղագրություններից), ժողովրդական երգերը և սրանց հիման վրա հեղինակի ստեղծած պատմությունը, Վաղարշակի պատմությունը, որտեղ նախարարական տոհմերի ծագման պատմությունն է բերված, որքան գիտցել կամ մակաբերել է հեղինակը, Նրվանդի, Արտաշեսի պատմությունները, Վաղարշ, Խոսրով, մասամբ Տրդատ: Իսկ երրորդ գիրքն ամբողջապես, սկզբի մասը, մինչև Արշակունյաց թագավորության քաժանումը՝ իրրև կորրեկտիվ Փափստոսի պատմության, իսկ հաջորդ մասն իրրև ժամանակակից հեղինակի ինքնուրույն գործ, բացի փոքր չափով Կորյունի աղդեցությունից: Արժեքից զուրկ են իրրև պատմական աղբյուր հորենացու պատմության այն մասերը, որ նա քաղել կամ հարմարեցրել է ուրիշ աղբյուրներից՝ երբ նրանք մեղ էլ մատչելի են, ինչպես Նվսերիոս, Հովսեպոս, ս. գիրք, Լաբուրնա, Փերմելիանոս և այլն: Մյուս կողմից՝ այս Պատմությունը կարևոր նշանակություն ունի՝ ծանոթանալու համար հինգերորդ դարի ամենազարգացած և առաջադեմ հեղինակի հայացքներին, ճաշակին, իդեալներին. այս տեսակետից նա երբեք չի հնանա և նրա նշանակությունն օրեցօր կաճի: Իսկ նրա մատենագրական արժանավորություններն այնքան մեծ են, որ խոստովանում են նրա երգվյալ հակառակորդներն անգամ:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես այս առաջադրանի սկզբում ասացինք, ավելի քան քառասուն բանասեր, հայ կամ օտարազգի, զբաղվել են հորենացու և նրա Պատմության քննությամբ, ընդարձակ կամ համառոտ գրվածքներով: Անհնար է այստեղ հաշիվ տալ այս քննությունների մասին, մանավանդ որ շատերը չենք էլ կարողացել կարդալ²⁴: Այս քննությունները շոշափել են գլխավորապես երեք

²⁴ Շատ օգտակար գործ կլիներ, եթե հայերեն զրականությամբ հարուստ գրադարանները, ինչպես մեր Պետական մատենադարանը, ձեռնարկեին մի ժողովածու կազմելու, բոլոր ծանոթ քննությունների մանրամասն բովանդակությունն ամփո-

հարց. 1) Պատմութեան գրութեան ժամանակը, 2) նրա արժանահավատութիւնը և 3) նրա աղբյուրները:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Գրութեան ժամանակի մասին գեո լա Կրողը տասնեութերորդ դարի առաջին կեսում կարծիք հայտնեց, թե այս պատմութիւնը պետք է գրված լինի իններորդ կամ տասներորդ դարում, Բագրատունյաց հեղորութեան ժամանակ Հայաստանում: Ի միջի այլոց նա ապացուցց էր բերում Բաբերտի կամ Բալբերդի հիշատակութիւնը, որ ըստ Պրոկուպիոսի՝ շինված է Հուստինիանոսի ձեռքով վեցերորդ դարում: Սակայն լա Կրողի կարծիքն արձագանք չգրտավ: Անցյալ դարի ուսումնական թվականներին Գուտշմիտը բրիտանական հանրագիտարանում ղետեղված հոգվածում վճռական կերպով պնդում է, թե Պատմութիւնը պետք է գրված լինի յոթներորդ դարի առաջին կեսում, 634—642 թվականների միջև, և նրա հեղինակը ոչ թե Մովսէս Խորենացին է, հինգերորդ դարի հռչակավոր Թարգմանիչը, այլ նրա դիմակի տակ թաքնված մի անհայտ անձ: Գուտշմիտն իր այս կարծիքը հիմնում էր մի քանի փաստերի վրա, օրինակ. Պատմութեան մեջ հիշատակվում են Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք, այնինչ հայտնի է, որ այդ բաժանմունքները սահմանված են Հուստինիանոս կայսրի ձեռքով 596 թվին: Դարձյալ հիշատակվում է Պատմութեան մեջ, թե Շապուհ Բ Հունաստան արշավելիս հասել է մինչև Բյութանիա (Գ, Ժ), այնինչ հայտնի է, որ Սասանյանները մինչև այդտեղ հասել են առաջին անգամ 608 թվին: Նույնպէս Գուտշմիտ Խորենացուն էր վերագրում հին Աշխարհացույցը, որ հորինված պետք է լինի յոթներորդ դարում: Բայց բոլոն պայքարը Խորենացու Պատմութեան ուշ ժամանակի գործ լինելու մասին սկսվեց 1892 թվին Ֆրանսիացի հայագետ Կարրիերի ելույթով, որ մի շարք ուսումնասիրութիւնների միջ ջանաց ցուցց տալ, թե Հայոց Պատմութեան հեղինակն օգտվել է Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան և նրանց կցված Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն ըն-

կելով, կարեւորներն ամբողջապէս արտասպելով: Այլապէս Խորենացիով մասնագիտորեն զբաղվողները զուրկ են մնում այս բնութիւնների մեծ մասից, նրանց անմատչելիութեան պատճառով:

դարձակ և համառոտ թարգմանություններից, որոնք կատարվել են յոթներորդ դարի վերջերում, ու Բարսեղի վարքից (Սոկրատի միջոցով), Մալալայից (Ջ դարի վերջը), Զատկական ժամանակագրությունից (է դարի սկզբներում), Պրոկոպիոս Կեսարացուց (Ջ դարի երկրորդ կեսում), Կարրիերի ուսումնասիրությունները լույս տեսան Վիեննայի «Հանդես ամսօրյայում» 1893—1894 թվականներում: Երեք տարի հետո, 1897-ին Մեսրոպ վ. Տեր-Մովսեսյանը Վաղարշապատում հրատարակեց Սոկրատի Եկեղեցական Պատմության ու նրան կից Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն կրկին թարգմանությունները (Մեծ Սոկրատ և Փոքր Սոկրատ): Հրատարակիչն ընդարձակ առաջաբանում աշխատում էր ապացուցել, թե հորենացին չի ճանաչել Սոկրատին և ոչ էլ որևէ կերպ օգտվել է նրա հունարեն բնագրից կամ հայերեն թարգմանությունից, բայց օգտվել է Սեղրեստրոսից, «թեև ոչ մեր ձևերը հասած հայերեն թարգմանությունից» (էջ ԽԹ): «Երբ կրճատվում էր Մեծ Սոկրատը, համառոտողը խոնարհվելով նրա (այսինքն հորենացու) մեծ հեղինակության առաջ, նույնիսկ իր բնագիրը ըստ այնմ է փոխում, շարունակ օգտվելով հորենացուց» (էջ 29): Բայց գրքի լույս տեսնելուց հետո երկու բանասեր միմյանցից անկախ, Միաբանը («Արարատ», 1897 թ., էջ 422) և Խալաթյանցը («Հանդես ամսօրյա», 1898 թ.), ցույց տվին հորենացու Պատմության մեջ մի ընդարձակ հատված, որ բառացի առնված էր Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից: Ահա այս հետաքրքրական հատվածը:

հորենացին ս. Մեսրոպին ներբողելիս գրում է (Գ, կէ).

«Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն առի ի նորա վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին. այլ հեզ և լաւական և բարեխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն դարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւ պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրույթ:

Այլ վասն զի ղբոլոր նորա ուղղութիւնս ոչ եմ բաւական ասել՝ ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս»:

Ընդարձակ Սեղրեստրոսի մեջ բառացի նույնն է, հետևյալ տարբերություններով. այստեղ պակասում են «մտօք ծննդական»

և «ուսուցանելով անձանձրոյթ» խոսքերը, որ հոորենացու հավելվածներն են՝ բնորոշելու համար ս. Մեսրոպին իբրև հնարող հայերեն գրերի և ուսուցանող հայ ժողովրդի. «լատական»-ի փոխարեն Սեղբեստրոսի վարքն ունի քարիական, «պայծառ»-ի փոխանակ ունի տրամապայծառացյալ, որ տառացի թարգմանություն է հունարեն *dia-lampo* բառի և անկասկածելի ապացույց, թե վարքն անմիջական թարգմանություն է հունարենից, իսկ հոորենացին նրանից օգտվելիս կոկ բառ է գործածել «տրամապայծառացեալ» անսովոր բառի փոխարեն: Հատվածի վերջում էլ վարքն ունի «առ ի մասնաւորականսն նորա գործեցեալս դարձուցից զբանսս» (էջ 699), որ հոորենացին փոխել է ս. Մեսրոպի մարմնի թաղման:

Այս գլուտն այնպիսի մեծ իրարանցում առաջ բերեց բանասիրության մեջ, որ շատ տատանվող մտքեր հարեցին Կարրիերի կարծիքին, նույնիսկ Սոկրատի հրատարակիչ Մեսրոպ վարդապետը «Արարատի» մեջ (1898 թ., էջ 165—173) մի հոդված տրպեց, որով հրաժարվում էր իր գրքի առաջաբանում հայտնած կարծիքից, թե հոորենացին չի օգտվել Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից:

Սակայն Կարրիերի և նրա համախոհների կարծիքը շմնաց առանց քննադատության և հերքման: Թողնելով շատերը, հիշենք միայն Նորայր Բլուզանդացուն և Կոնիբեքին: Առաջինը մի շարք հոդվածներում («Հայերեն հին գրականության խնդիրներ», «Մըշակ», 1898 թ., №№ 192, 193, 195, 203, 216, 217, 1899 թ., №№ 16, 17) ի միջի այլոց անկասկածելի կերպով ապացուցեց, որ ոչ թե հոորենացին է օգտվել համառոտ Սեղբեստրոսից, այլ համառոտողն է օգտվել հոորենացուց (ինչպես պաշտպանում էր և Մեսրոպ վարդապետը). իսկ Մեծ Սեղբեստրոսի մասին կարծիք հայտնեց, թե ավելի հին թարգմանություն է: (Նրա հոդվածների շարքն ընդհատվեց և այս վերջին կարծիքը մնաց չապացուցված):

Ավելի հետաքրքրական է անգլիացի հայագետ Կոնիբեքի ելույթը նրանով, որ սկզբում հարած լինելով Կարրիերի կարծիքին, վերջը, երկար ուսումնասիրություններից հետո նա թողեց այդ կարծիքը և դարձյալ հոորենացու Պատմությունը ճանաչեց Ե դարի գործ: Նա 1901 թվին գերմանական մի ամսագրում տղապրեց մի հոդված, (որի հայերեն թարգմանությունը լույս տեսավ

«Հանդես ամսօրյայում», 1902 թ. հունվարի և մարտի համարներում), որի մեջ հմտալից քննության ենթարկեց խորենացու այն հատվածները, որոնք համարվում էին փոխառություններ Մեծ և Փոքր Սոկրատից, Սեղբեստրոսի վարքից, Մալալայից և առհասարակ այն աղբյուրներից, որոնց վրա մատնանշել էին Կարրիերը և նրա հետևողները և եկավ հետևյալ եզրակացություններին. Փոքր Սոկրատից և Փոքր Սեղբեստրոսից խորենացին չի օգտվել, ընդհակառակը, սրանց համառոտողն է օգտվել խորենացուց (նույն կարծիքը հայտնել էր և Ն. Բյուզանդացին և սրանից առաջ Մեսրոպ վարդապետը): Մեծ Սոկրատից և Մեծ Սեղբեստրոսից խորենացին արդարև օգտվել է, բայց սրանք չեն թարգմանված է դարում, Փիլոն Տիրակացու ձեռքով, ինչպես սխալմամբ ընդունված էր, այլ շատ վաղ, դեռ հինգերորդ դարում, գուցե հենց Մ. խորենացու ձեռքով. թարգմանության լեզուն հիշեցնում է Ն դարի ավագ թարգմանիչների լեզուն: (Նույն միտքը հայտնել էր և Ն. Բյուզանդացին, բայց հոգվածների շարունակությունն ընդհատվել էր): Մալալան չի ծառայել խորենացուն իբրև աղբյուր. սրանք երկուսն էլ, իրարից անկախ, օգտվել են հնագույն հունարեն աղբյուրից, որ դեռ չորրորդ դարում գոյություն ուներ:

Այս հերքումները բավական փարատեցին կասկածը Պատմության ուշ ժամանակի գործ լինելու մասին: Այս կարծիքը պաշտպանողները նույնիսկ հայտնեցին, թե Կարրիերի բերած հիմքերն արդեն կորցրին իրենց նշանակությունը և թե այս Պատմությունը ուշ ժամանակի գործ պետք է համարել արդեն ուրիշ փաստերի հիման վրա:

Իբրև այսպիսի նոր փաստ պետք է համարել Ն. Մառի հայտնած կարծիքը նորագյուտ Մար-Աբասի մասին արած զեկուցման մեջ: Նա ասում է. «խորենացու Պատմության գրվելու ժամանակը որոշելու ամենալավ հիմքերն են, նախ՝ պատմության ընդհանուր ոգին, որ զգալի կերպով ազգային է, և երկրորդ՝ որ հեղինակը սիրահար է հունական ուսման և գիտության, և երրորդ՝ որ նա ընտրում է այնպիսի պատմական աղբյուրներ, որոնք հայտնապես ասորական ծագումն ունեն կամ ասորական մշակություն: Այսպիսի հիշատակարանը, հասկանալի է, չի կարող վերագրվել հինգերորդ դարին, որ հայոց գրականության առաջին դարն էր, այլ բավական ավելի ուշ ժամանակի, երբ բացառապես ասորական ուղղությունը ավանդության կարգն էր ան-

ցել և նրան փոխարինող հունասիրությունը գրականության մեջ կարողացել էր առաջ բերել ազգային ուղղություն: Խորենացու պատմության ժամանակի այս ընդհանուր որոշմանը համապատասխանում է... ի միջի այլոց և լեզուն, որով գրված է: Ուրիշ տեղ նույն զեկուցման մեջ ն. Մառն ասում է, թե Խորենացին, իբրև հունասեր, արհամարհում է ասորական ուսումը, ջանք է գործ դնում նվազեցնելու ասորիների նշանակությունը, որպեսզի կռվի ասորական գիտության համբավի հետ, որ դեռ չէր թուլացել Հայաստանում:

Բայց այս հիմքերը ոչ միայն չեն ապացուցում Պատմության ուշ ժամանակի գործ լինելը, այլ, ընդհակառակը, կարող են ապացույց համարվել նրա հինգերորդ դարի գործ լինելուն: Եթե արդարև ազգային ոգին, որ փայլում է Խորենացու Պատմության մեջ, արդյունք է հունասիրության, ապա այս հունասիրությունը հայերի համար բավական էր միայն հինգերորդ դարում, երբ եկեղեցիները դեռ չէին բաժանված և Հայաստանից խումբ-խումբ երիտասարդներ էին գնում Հունաստան (Բյուզանդիոն, Ալեքսանդրիա) հունարեն սովորելու և հունական կրթություն ստանալու: Այս բանին վկա են Կորյունը, Խորենացին, Ղ. Փարպեցին (որ ինքն էլ Հունաստանում էր ուսել և նույնը վկայում է Գյուտ կաթողիկոսի մասին և Թղթի մեջ բերում է «մյուս թարգմանի» միջադեպը): Բայց հաջորդ դարից սկսած, երբ երկու եկեղեցիների մեջ անջատում ընկավ, հայերն այլևս խորշում էին Հունաստանից, իբրև մի երկրից, որտեղ ուսանողները կարող էին վարակվել քաղկեդոնականությամբ: Գոնե մեզ չեն հասել տեղեկություններ՝ Զ—է—Ը դարերում դեպի Հունաստան կատարված ուսումնական ճանապարհորդությունների մասին: Մյուս կողմից՝ եթե Խորենացու մեջ նկատվում է ազգային ոգի, նույն ոգին մեծ չափով նկատվում է և Ղ. Փարպեցու մեջ, իսկ սրանք երկուսը իրար շատ մոտ են ժամանակով: Ասորական ծագում կամ մշակություն ունեցող աղբյուրներին դալով՝ իրողությունը ցույց է տալիս, որ Խորենացին խորշում է նրանցից և ընտրում է հունական աղբյուրներ, և այս բանը նա հիմնավորում է՝ մի առանձին գլուխ նվիրելով հունական աղբյուրների գերազանցությանը (Ա., բ): Երեք-չորս ասորական ծագում կամ մշակություն ունեցող աղբյուրներ գործածելը, այն էլ հայերեն կամ հունարեն թարգմանությամբ, չի հակասում հեղինակի սկզբունքին: Բացի սրանից, մի

Հակասություն է նկատվում վերոհիշյալ կարծիքների մեջ, այն է, որ հորենացին սիրահար է հունական ուսման և դիտության, բայց ընտրում է այնպիսի պատմական աղբյուրներ, որոնք հայտնապես ասորական ժագում կամ մշակություն ունեն. հորենացին բնականապես պետք է խուսափեր այսպիսի աղբյուրներից:

Պետք է առհասարակ նկատել, որ Ն. Մառը տատանվում է հորենացու Պատմության ժամանակի վերաբերմամբ: Սկզբում նա այս Պատմությունը համարում էր Ե դարի գործ («О начальной истории Армении Анонима, «Византийский Временник», 1894 г., стр. 270 և հաջորդ). Հետո նա հայտարարեց, թե հորենացու մեր ձեռքը հասած Պատմությունը խմբագրություն է 2—է դարի կամ ավելի ուշ ժամանակի (Քննադատություն հայաստանի Армянский эпос-ի, 1898 թ., էջ 2): Վերջապես 1925 թվին այս Պատմությունը (մեր ձեռքը հասած խմբագրությամբ) նա համարեց Ը—Թ դարի գործ (Вступительная лекция в Лазаревском Переднеазиатском Институте, էջ 3, 5):

Մենք կարծում ենք, թե Պատմության գրության ժամանակի հարցը պետք է սպառված համարվի այն բազմաթիվ հին և նոր ապացույցներից հետո, որ մենք բերել ենք «հորենացու առեղծվածի շուրջը» մեր աշխատության առաջին հավելվածում: Բավական է միայն նկատի առնել, որ Սեբեոսի պատմության մեջ և նրա աղբյուր Մար-Աբաս Մծուրնացու մոտ այս Պատմությունից երեք քաղվածք է բերված և մի քաղվածք Պիտոյից գրքից, որ հորենացու թարգմանությունն է ճանաչված: Իսկ որ նրա Պատմությունն սկզբնական ձևով մեր ձեռքը չի հասել, այլ նրա խմբագրությունը է կամ Ը դարից, այս էլ մենք ցույց ենք տվել նույն աշխատության երկրորդ հավելվածում: Այստեղ ուզում ենք ավելացնել երկու նոր ապացույց խմբագրական ձեռնմխության այս Պատմության մեջ: Առաջինը վերաբերում է Տրդատ թագավորի մահվան և թաղման նվիրված մի անվավերական գրվածքի, որ Ղ. Ալիշանը հայտնաբերներից հանելով գետեղել է իր Հայապատումի մեջ (բ մասն, հոդված 76, էջ 104—105): Ղ. Ալիշանն այս հատվածը համարում է վավերական՝ հորենացու գրածը, որին մենք համամիտ չենք: Թեպետ այս հատվածը հորենացու Պատմության մեր ձեռքը հասած բազմաթիվ ձեռագիրներից ոչ մեկի մեջ չկա, բայց Թովմա Արծրունին գիտե այս հատվածը: Նա գրում է. «Արբոյ թագաւորին և քաջ նահատակին

Տրդատայ բարիորդ պատերազմեալ... փոխի երկրաւոր աշխատութեանցս ի հանգիստ, մեծաւ պատուով, թագաւորական շքեղ և երևելի դիագարդութեամբ, որպէս ընթեռնութ (ուղղելի՛ ընթեռնութ) ի բանիբուն գրականութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի... որ պատմէ ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն», էջ 58)։ Ուրեմն Թովման ոչ միայն գիտե՝ Տրդատի փառավոր թաղումը, ինչպէս նկարագրված է վերոհիշյալ հատվածում, այլև շատ ճիշտ նշանակում է խորհնացու Պատմության մեջ այն գլուխը, որի մեջ նա կարդացել է այդ նկարագրությունը, այսինքն Բ Գրքի վերջին գլխում, որտեղ այժմ մենք կարդում ենք Տրդատի մահվան մասին, բայց առանց ոչ մի խոսքի նրա շքեղ հուղարկավորության մասին։ Սրանից եզրակացնում ենք, որ Թովմայի ձեռքին եղել է խորհնացու Պատմության այնպիսի օրինակ, որի մեջ գետեղված է եղել Տրդատի թաղման վերաբերյալ այդ հատվածը, որ այժմյան մեզ հայտնի օրինակներում չկա։ Արդյոք ընդմիջարկություն է եղել այս հատվածը Թովմայի օրինակում, թե՛ սկզբից և՛ երբեք է, բայց հետո հանվել է՝ այս հարցում նշանակություն չունի. էականն այն է, որ Պատմությունը ենթարկվել է խմբագրության կամ ընդմիջարկվել է (որ ավելի հավանական է) կամ կրճատվել։

Երկրորդ ապացույցն է ս. Սահակի տեսիլը և նրա մեկնությունը, որ գտնվում է 1668 թվին գրված մի ձեռագրի մեջ, որ քննական հրատարակության մեջ նշանակված է չ տառով։ (Տե՛ս այս հրատարակության առաջաբանը, էջ իգ և բնագրում՝ էջ 354, ծանոթ. տ. 18)։ Դեռ քանի՛-քանի ուրիշ այսպիսի ընդմիջարկություններ կամ կրճատումներ են կատարված Ծ—Ժ դարերի ընթացքում, որոնց մասին շուրջ ենք փաստացի տվյալներ։

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԱՆԱՀԱՎԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորհնացու Պատմության արժանահավատության մասին արդեն իսկ Կրողը բացասական կարծիք էր հայտնել դեռ ԺԸ դարում, երբ այս Պատմության առաջին լիակատար լատիներեն թարգմանությունն էր տպագրվում Վիստոն եղբայրների ձեռքով։ Հետո եղան մի քանի մասնակի քննություններ այս մտքով, բայց ամենից հիմնավոր քննադատությունն այս մասին լույս տեսավ

1876 թվին գերմանացի հմուտ գիտնական Գուտշմիտի ձեռքով²⁵, Հայերեն լզիտենալով, նա հորինացու Պատմությունը քննեց ըստ լատինական (Վիստոնների) և Ֆրանսական (դը Ֆլորիվալի) թարգմանությունների: Չնայելով սրան, նրա հմտալից և անաշու քննությունը լավագույններից մեկը, եթե ոչ ամենալավը պետք է համարել ուրիշ բազմաթիվ քննադատությունների մեջ:

Գուտշմիտը միառմի քննադատության է ենթարկում հորինացու հիշած աղբյուրները, ցույց է տալիս՝ ո՛րն է նրանցից կասկածելի, ո՛րը իրական, ի՞նչպես է օգտվում հորինացին այս աղբյուրներից, ի՞նչպես հաճախ աղավաղում է նրանց: Ցույց է տալիս հորինացու Պատմության թույլ կողմերը. նա չի քաշվում հորինացուն երբեմն ուղղակի ստախոս կոչելուց, բայց խոստովանում է նրա արժանավոր կողմերը և նրա նշանակութունը հայոց ազնվականության (նախարարական տոհմերի) պատմության համար և ընդհանրապես հայ ազգի մեջ ինքնաճանաչություն զարթեցնելու մեջ: հորինացու գիտակցական շեղումներն իր բնագրերից նա հաճախ բացատրում է նրա ժամանակ գոյություն ունեցող մատենագրական սովորություններով: Նա մեծ արժեք է տալիս Պարթև թագավորների ցանկին հորինացու մոտ, հորինացուն ընդհանրապես լավատեղյակ է համարում Պարսկաստանին վերաբերյալ հարցերում, իսկ Հռոմին և Բյուզանդիային վերաբերյալ հարցերում անտեղյակ: Նա քարձր է գնահատում ժողովրդական երգերն ու առասպելները, որ պահպանել է հորինացին: Իր եզրակացությունը Գուտշմիտ ամփոփում է հետևյալ կերպով. «հորինացու Պատմությունը, նրա ստահոգ ցիտատների և, չնայելով սրան, նրա բովանդակության հարատև պիտանության տեսակետից, կարելի է համեմատել Ռավեննայի Աշխարհագրության կամ Մանմուրի Բրիտանական Պատմության հետ: Որ նա իրեն առաջադրված գործն աչողությամբ զուլի է բերել՝ երևում է այն չլաված արդյունքից, որ նրա Պատմությունն ունեցավ: Ռճից անկախ՝ նա այս հետևանքին հասավ՝ իբրև միակ արխիվը ազանդությունների և առասպելների, որոնք սիրելի էին հայ ազգին, և իբրև ոսկե գրքույկ հայ ազնվականության... Գալով նրա պիտանության իբրև պատմական աղբյուր, պետք է ասել, որ նա

²⁵ Von Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren, Leipzig, 1876.

ընդարձակ շափուվ օգտագործել է հայ ժողովրդական առասպելները և հայ աղնվականության տոհմական ավանդությունները: Գալով նրա իսկապես պատմական աղբյուրներին՝ նա ընդհանրապես օգտվել է պարսկական և այլ արեւելյան աղբյուրներից: Հունական պատմություններից նա առել է հազիվ թե ավելի բան, քան մենք այժմ ունենք... Ով որ կամենում է հորենացուց օգտվել պատմական հետազոտությունների համար, պետք է կցկցված առասպելները վերածի անընդհատ պատմության և այն ժամանակ կստանա իրական տեղեկություն ավանդությունների մասին, թեպետ ոչ արտաքուստ այնքան շրեղ, բայց իսկապես պիտանի և օգտագործելի աղբյուր: Մենք համենայն դեպս հավատացած ենք, որ... հորենացու հաճախակի հավաստիացումները, թե ինքը ոչինչ իրենից չէ հնարել՝ բուն պատմական նյութի վերաբերմամբ ճշմարտության վրա են հենվում»:

Ավելի խիստ, բայց նվազ հմտալից է Գարագաշյանի քննադատությունը հորենացու արժանահավատության: Նրան է պատկանում ամենաընդարձակ քննությունը հորենացու ամբողջ Պատմության: Նա իր քննական պատմության մեջ մի կողմ է դրել հորենացու Պատմությունն իբրև պատմական աղբյուր, այլ օգտվել է օտարազգի աղբյուրներից, իսկ Տրդատի մահից հետո մինչև Արշակունյաց թագավորության բաժանումը՝ Փափստոսից: Բայցեայնպես նա շարունակ դիմում է հորենացուն և սրա հաղորդած տեղեկություններով լրացնում է օտարազգի պատմիչների կամ Փափստոսի ավանդածները, այս վերջինին կոչելով արիադնյան թել՝ Տրդատից մինչև Արշակունյաց բաժանումը ժամանակագրությունը որոշելիս, թեպետ Փափստոսը ժամանակագրություն չունի, իսկ հորենացունը գտնում է այս մասում ճիշտ և օգտվում է նրանից: Միայն նա երկու անհաջող ուղղում է մտցրել՝ այստեղ ժամանակագրության մեջ (տե՛ս Սինիորոնիկ աղյուսակները):

Շատ ավելի նպաստավոր է հորենացու նկատմամբ Ն. Մառի և Ն. Ադոնցի վերաբերմունքը, շնայելով որ երկուսն էլ հորենացու Պատմության ժամանակը Ծ դարից ներքև են իջեցնում: Ն. Մառը հորենացու մասին հատուկ ուսումնասիրություն չի գրել, բայց նա իր բազմաթիվ հոդվածների մեջ հարյուրավոր անգամներ հիշում է հորենացուն, հիմնվում է նրա հաղորդած տեղեկությունների վրա և առհասարակ հարգանքով է խոսում նրա մասին:

Նա ճանաչում է հորենացու Պատմությունն իբրև հիմնական աղբյուր Հայոց պատմության և հայկական ավանդությունների²⁶։ Ուրիշ տեղ նա ասում է, թե հորենացու Պատմությունը վատ են հասկացել և ավելի ևս անիրավացի կերպով դատապարտել²⁷։ Նույնպեսի հարգանքով է վերաբերվում հորենացուն և Ն. Ադոնցը իր աշխատությունների մեջ, մանավանդ «Армения в эпоху Юстиниана» հմտալից հետազոտության մեջ։ Նա գտնում է, որ հորենացին բոլոր հայ մատենագիրներից ավելի լիակատար տեղեկություններ է պարունակում հայոց նախաբարությունների մասին։

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԹՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

հորենացու Պատմության աղբյուրների քննությամբ սուղին անգամ զբաղվեց Վ. Լանգուան 1861 թվին և նրանից հետո Գուտշմիտ՝ վերը հիշված ուսումնասիրության մեջ 1876 թվին։ Երկուսն էլ քննում էին այն աղբյուրները, որոնք հիշված են հորենացու կողմից իր Պատմության մեջ։ Նրանցից խիստ տարբերվում է քննության մեթոդով Գր. հալաթյանցը, որ երկու ընդարձակ աշխատությունների մեջ քննության ենթարկեց հորենացու ամբողջ Պատմությունը աղբյուրների տեսակետից և իր քննությունների հիման վրա եկավ բոլորովին նոր եզրակացությունների։ Պետք է նախապես ասել, որ հալաթյանցը, Կարրիերի հոգվածների ազդեցության տակ, հաստատ համոզմունք էր կազմել, թե հորենացու Պատմությունը Ը—Թ դարերի գործ է, և այս սխալ տեսակետով է առաջնորդվել իր ամբողջ աշխատության մեջ, որ, իհարկե, պետք է հասցներ սխալ եզրակացությունների։

Առաջին աշխատությունը, «Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского» վերնագրով, լույս տեսավ 1896 թվին։ Այս գործում նա քննության է առնում հորենացու Պատմության մեջ վիպական կամ վիպական համարված մասերը, այսինքն՝ 1) այն գլուխները, որտեղ հորենացին բերել է անփոփոխ ժողովրդական առասպելները զանազան անունների տակ (երգք, առասպելք, վիպասանք և այլն)։ 2) Այն գլուխները, որտեղ հորենացին

²⁶ Тексты и разыскания по Кавказской филологии, 1925 г., I, էջ 109:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 113:

նացին գրում է իր Պատմությունը՝ օգտվելով այս առասպելներից, այսինքն նրանց մեկնաբանելով կամ ճշմարտելով, և 3) այն գլուխները, որոնք բանասերների կարծիքով ծագած են ժողովրդական աղբյուրներից: Խալաթյանցը այս երեք տարբեր ծագում ունեցող նյութերն անխտրաբար համարում է ժողովրդական վեպ և քննադատում է:

Դիրքը բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասն է հետազոտություն. այստեղ խալաթյանցը գլուխ առ գլուխ հետևում է խորենացու Պատմության, բերում է բնագիրները (ըստ էմինի թարգմանության), մանրամասն քննում է դրանք, աշխատելով ցույց տալ խորենացու աղբյուրներն այս մասերում: Երկրորդ մասում բերվում են նյութերը, այսինքն աղբյուրները, այստեղ զուգահեռաբար զետեղված են՝ քննության ենթակա հատվածը խորենացուց և նրա դեմ՝ հատվածներն այս և այն հեղինակից կամ հեղինակներից, որոնք խալաթյանցի կարծիքով իբրև աղբյուր են ծառայել խորենացու այդ հատվածին: Բառացի նմանությունները շարված են նոտր գրով:

Նրա եզրակացություններն են.

1. խորենացին բացի իր հիշած աղբյուրներից գործ է ածել և ուրիշ աղբյուրներ, որ չի հիշում և սրանք նրա կարևորագույն աղբյուրներն են: Առաջին տեսակի «Հայտնի» աղբյուրների կարգին են պատկանում ըստ խալաթյանցի՝ Մար-Աբաս Կատինան, Աբյուդենոսը, Բերոսոսը, Կեփագիոնը, Աղեքսանդր Բազմավեպը, Եպիփան Կիպրացին, Ոլիմպիոդորոսը, Սիբիլլան, Ուլյուպը, Բարդածանը, Արիստոն Փեղղացին, պարսկական մատյանները, ժողովրդական վեպը: Երկրորդ տեսակի՝ «զաղտնի» աղբյուրներին են պատկանում հետևյալ գրվածքները, որոնք իրապես խորենացուն բազմակողմանի նյութեր են մատակարարել վեպի համար. թարգմանականներ— ս. գրքի զանազան մասերը, Հովհաննու հայտնությունը, Եվսեբիոսի Ժամանակագրությունը և Եկեղեցական պատմությունը, սուտ Կալիսթենեսի վարքը Աղեքսանդրի, Փիլոնը, Լաբուբնան, Եփրեմ Ասորին, Գրիգոր Նազիանզացին, և ինքնուրույն հայերեն—Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը, Եզնիկը, Ղ. Փարպեցին, Սեբեոսը, Անանիա Շիրակացին, Անանունը (=Սեբեոսի Պատմության Ա գլուխը), Ղևոնդը: Բացի սրանցից, նաև հատվածներ Հոմերոսի Ոդիսականից, Դիոդորոս Սիկիլիացուց,

Հովսեփոսից, Կղեմէս Ալեքսանդրացուց, Պրոկոպիոս Կեսարացուց
և Սվեդալի այն աղբյուրից, որից օգտվել է Խորենացին:

2. Ինչ որ Խորենացին հաճախ մեջ է բերում իբրև ժողովրդական վեպ՝ ընդհանրապես գրական ծագում ունեն. դրանք մեծ մասամբ ավելի կամ պակաս ճարտարությամբ վերամշակումներ են ս. գրքի մոտիվների և պատկանում են Խորենացուն:

Այս կերպով հալաթյանցը առաջինը և միակն եղավ, որ հերքեց ժողովրդական վեպի գոյությունը Խորենացու Պատմության մեջ, այն վեպի, որ բոլոր քննադատներն ընդունել են և համարել են ամենաարժեքավոր մասը նրա Պատմության: Բայց պետք է ասել, որ այս մասում հալաթյանցը ինքն իրեն հերքում է: Իր գրքում նա զանազան տեղերում ստիպված ընդունում է, թե այս կամ այն վեպը կամ առասպելը «կարելի է», «հավանական է», որ ժողովրդական լինի: Երբ այսպիսի հատվածները նրա գրքի զանազան տեղերից ամփոփում ենք, տեսնում ենք. որ նա ժողովրդական է համարում հետևյալ հատվածները. — «Երկնէր երկին», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս», «Մինչ դու գնացեր», «Եթ դու յորս հեծցիս», «Հատուած գնացեալ», «Մանկան նիրհելոյ», «Տենչալ Սաթենիկ տիկին», — այսինքն դրեթե այն բոլոր կտորները, որոնք Խորենացին բառացի բերում է իբրև ժողովրդական վեպ: Ուրեմն, իսկապես, հալաթյանցը հերքել է իբրև վեպ այն հատվածները, որոնք կամ Խորենացու մեկնություններն են կամ բանասերների կողմից վեպ համարվածները:

Հասկացողություն տալու համար, թե հալաթյանցը ինչպիսի աղբյուրներից ծագած է համարում Խորենացու այս կամ այն վիպական հատվածը կամ ինչպես է նա ս. գրքի մոտիվները վերամշակում իբրև վեպ, բերենք մի երկու օրինակ:

Եսթերի գրքում պատմվում է, թե պարսից Արտաշէս թագավորը իր Ասթինե կնոջ վրա բարկանալով, իրենից հեռացնում է և կամենում է ուրիշ կին առնել: Ամբողջ թագավորության մեջ փնտրում են գեղեցիկ աղջիկներ, որոնցից նա պետք է ընտրեր մեկին: Պալատում բարձր պաշտոն է ունեցել Մուրդեհ անունով մի հրեա, նաբուգոդոնոսորի ժամանակ գերի տարված հրեաներից. նա իր տանը պահած և մեծացրած է լինում իր մի որդեղականուհուն, Եսթեր անունով: Նրան էլ ուրիշ շատ գեղեցկուհիների թվում, ամիսներով դարմանում են, գեղեցկացնելու բոլոր միջոցները գործ են դնում: Արտաշէսի ընտրությունն ընկնում է

այս Եսթերի վրա, նրան կին է առնում, դարձնում է թագուհիների թագուհի: Թագավորն ունեցել է մի բարձր պաշտոնյա Համան անունով, ծագումով մակեդոնացի, որի ձեռքումն է եղել երկրի կառավարության գործը: Համանը գերի տարված հրեաների դեմ ոխ ունենալով (որովհետև Մուրդքեն չէր կամենում իրեն երկրպագել ուրիշների նման), խորհուրդ է տալիս թագավորին՝ բոլոր հրեական ժողովուրդը, իբրև վնասակար և անհնազանդ ազգ, մեծից մինչև փոքրը մի օրում կոտորել: Թագավորը համաձայնում է, նրա անունից գրավոր հրաման է արձակում թագավորության բոլոր կողմերը, պատվիրելով սահմանված օրում բոլոր հրեաներին անխտիր կոտորել, բնաջինջ անել: Մայրաքաղաքի հրեաներն ընկնում են սարսափի մեջ, փրկության մի ելք են մտածում: Մուրդքեն Եսթերին հորդորում է՝ իր ժողովրդի փրկության համար աշխատել, թեկուզ կյանքը վտանգի ենթարկելով: Մտածում կազմում են ծրագիր: Եսթերը մի օր, շքեղ զարդարված, գնում մրտնում է թագավորի ատենական դահլիճը, մտնում է և իսկույն ուշաթափվում: (Առանց հրավերի այդ դահլիճը մտնողի պատիժը մահ էր): Թագավորը շփոթվում է գեղեցկուհի կնոջը ուշաթափված տեսնելով, իջնում է գահից, դալիս է ուշաթափված Եսթերի մոտ, ոսկի գավաղանը մեկնում է նրա վրա (իբրև նշան, թե ներում է նրան՝ առանց թույլտվության ներս մտնելը), աշխատում է նրան ուշքի բերել: Եսթերն ուշքի է գալիս և կրկին ուշաթափվում: Վերջապես թագավորին երկար հուզելուց հետո, երբ բոլորովին ուշքի է գալիս, թագավորի հարցին, թե ինչ է խնդրում, ասում է, թե խնդրում եմ այսօր Համանի հետ ինձ մոտ ընթրիքի դաս: Թագավորը խոստանում է, Համանը հրճվում է: Ընթրիքի ժամանակ Եսթերը խնդրում է, որ հաջորդ օրն էլ գան, այդ օրն էլ խնդրում է՝ երրորդ օրը դարձյալ գալ: Այս անգամ լավ կերուխումից հետո, Արտաշեսը հարցնում է Եսթերից. «Ի՞նչ է խնդիրդ, ասա՛, կկատարեմ, մինչև թագավորությանս կեսը կտամ»: Այն ժամանակ Եսթերը բաց է անում իր սիրտը. նա ասում է. «Այս չար մարդու (այսինքն Համանի) պատճառով ես և իմ ամբողջ հրեա ժողովուրդը կորստի ենք դատապարտվել. այս մի չարը վերանա մեջտեղից, և մենք բոլորս հանգիստ կգտնենք»: Թագավորը հուզված դուրս է գալիս սենյակից, գնում է ծաղկոցը: Համանը նրա բացակայությամբ ընկնում է Եսթերի ոտները, աղաչելով խնայել իր կյանքը: Այս ժամանակ ներս է մտնում թագավորը.

տեսնելով Համանին Եսթերի գահույթի առաջ՝ բարկանալով ասում է. «Այժմ այնքան հանդգնեցար, որ իմ տան մեջ ուղում ես կնո՞ջս բռնաբարել»: Հրամայում է Համանին ցից հանել: Այնուհետև Արտաշեսը Համանի տեղ նշանակում է Մուրդեքին, և սրա ու Եսթերի խնդրով նոր հրովարտակ է արձակում, որով խափանում է առաջին հրովարտակի գործադրությունը, և այսպիսով հրեաները մեծ վտանգից փրկվում են:

Ըստ հալաթյանցի՝ Եսթերի այս պատմության վերամշակության միջոցով հորինացին ստեղծել է Արտաշես—Սաթենիկի վեպը, որի բովանդակությունը հետևյալն է. Ալանները հարձակվում են Հայաստանի վրա կողոպուտի նպատակով: Արտաշեսը նրանց վանում է մինչև Կուր գետը, գերի է վերցնում Ալանների թագավորի որդուն: Թագավորի դուստրը, Սաթենիկ, գալիս է գետի ափը և թարգմանի միջոցով դիմում է Արտաշեսին գետի մյուս ափում և խնդրում է ազատել գերի ընկած պատանուն, քաջի ցեղն անգամակ չդարձնել կամ ինչպես ստրուկ շտառայեցնել և հավիտենական թշնամություն երկու քաջ ազգերի մեջ հաստատել: Արտաշեսը հավանում է Սաթենիկին, իր դստակ Սմբատին ուղարկում է Ալանների թագավորի մոտ՝ Սաթենիկին կնության խնդրելու: Թագավորը շատ մեծ վարձանք է պահանջում: Արտաշեսը հեծնում է իր զեղեցիկ սև ձին, անցնում է գետը, ոսկեօղ շիկափուկ պարանով կաշկանդում է Սաթենիկին, շատ ցավեցնելով փափուկ օրիորդի մեջքը, և շտապով փախցնում բերում է իր բանակը: Հարսանիքի ժամանակ ոսկի և մարգարիտ էր տեղում անձրեկի պես— շաղ էին տալիս ժողովրդի համար: Վերջը այս Սաթենիկը սիրահարվում է Մուրադյանների նահապետ Արգամին, իսկ Արտավազդը, Սաթենիկի անդրանիկ որդին, սպանում է Արգամին:

Ո՞ւմ մտքով կանցներ, թե Եսթերի հիշյալ պատմությունը հորինացուն իբրև նյութ ծառայած լինի Արտաշես—Սաթենիկ այս վեպն ստեղծելու: Բայց հալաթյանցը պնդում է, որ այս այսպես է, և բերում է մի շարք նմանություններ Եսթերի պատմության և հայոց վեպի մեջ: Այսպես՝ 1) երկուսի մեջ էլ թագավորները կոշվում են Արտաշես: 2) Երկուսի մեջ էլ գեղեցիկ օտարազգի թագուհիներ են, նման անուններով, այնտեղ Ասթինե (Արտաշեսի առաջին կինը), այստեղ Սաթենիկ: 3) Երկուսի մեջ էլ խոսք է լինում շքեղ հարսանիքի, առատ ոսկու, մարգարտի, ակնեղենների մասին:

4) Վեպի մեջ Արտաշեսը ոսկեօղ պարանը ձգելով բռնում է Ալան-
 ների աղջկան և բերում է իր քանակը, իսկ այնտեղ թագավորն
 իր ոսկի գավազանը մեկնում է Եսթերի վրա, որ վերկենալով գնում
 է ննջարանը (?) 5) Երկուսի մեջ էլ մի-մի հրեա կա արքունիքում
 բարձր պաշտոնով, այնտեղ Մուրդքեն, այստեղ Սմբատ Բագրա-
 տունին (որ հրեական ծագում ունեն) 6) Երկուսի մեջ էլ մի-մի
 օտարազգի պաշտոնյաներ կան, թագավորների երկրորդները, այն-
 տեղ մակեդոնացի Համանը, այստեղ մեդացի Արգամը 7) եր-
 կուսի մեջ էլ ճաշ է տրվում. այնտեղ ճաշի ժամանակ թագավորի
 երկրորդը մեղադրվում է իբրև դավադիր թագավորի կյանքի դեմ,
 այստեղ նույնպիսի մեղադրանք Արգամի դեմ. երկու դեպքումն էլ
 մեղավորներն իրենց ընտանիքների հետ միասին կոտորվում են 8)
 Երկուսի մեջ էլ իբրև աղբյուր ցույց են տրված պարսից մատ-
 յանները, իսկ պատմությունները ճանաչված են իբրև այլաբանու-
 թյուն:

Իրավ, պետք է զարմանալ խորենացու հանճարեղության
 վրա, որ, խալաթյանցի ասելով, օգտվելով պարսից Արտաշեսի
 պատահաբար արտասանած մի խոսքից, — «այժմ այնքան հան-
 դրգնեցար, որ իմ տան մեջ ուզում ես կնոջս բռնաբարել»՝ սրա-
 նից ստեղծել է մի գրավիչ սիրային ռոման, բայց ավելի զար-
 մանալի է խալաթյանցի սրատեսությունը, որ այս երկու պատմու-
 թյունների մեջ նկատել է կապ և Արտաշես — Սաթենիկ վեպը ծա-
 գեցրել է Եսթերի պատմությունից:

Այս դեռ բավական չէ: Դուքս է գալիս, որ խորենացին իր
 շարադրած վեպի համար առանձին-առանձին բառեր փոխ է առել
 ս. գրքի զանազան տեղերից: Այսպես՝ Արտաշեսի ոսկեօղ շիկափոկ
 պարանի ոսկեօղ բառի համար օգտվել է պարսից Արտաշես թա-
 գավորի ոսկի գավազանից. շիկափոկ բառի համար օգտվել է Նլից
 գրքից, որտեղ աստված պատվիրում է Մովսեսին՝ վկայության խո-
 րանի վարագույրները պատրաստել շիկակարմիր մորթից:

Խալաթյանցի այս գրքի մասին մի մանրամասն ու հմտալից
 քննություն գրեց Մ. Արեղյանը (ՔՀայ ժողովրդական առասպել-
 ները», Վաղարշապատ, 1901 թ.), որի մեջ հերքեց խալաթյանցի
 հիմնական միտքը, թե խորենացու մեջ բերած իբր ժողովրդական
 վեպը մեծ մասամբ խորենացու գրական մշակովյուններն են ս.
 գրքի զանազան մոտիվների և, ընդհակառակը, ապացուցեց այդ
 վեպերի իսկական ժողովրդական լինելը, նույնիսկ ցույց տվեց

նրանցից մի քանիսի ծագումը՝ իբրև հին, միջազգային առասպել-
ների հայկական վարիանտներ (ինչպես Վահագնի երգը, Արտա-
վազդի բռնվելը քաջքերից), կամ իբրև ժողովրդական հավատա-
լիքների օժերի, վիշապների, նրանց թագավորների, նրանց կռիվների
մասին:

Իսկ Խալաթյանցի այս գործի գիտական բնույթը որոշելու
համար մեջ ենք բերում Ն. Մառի հետևյալ գնահատությունները:
«Այս աշխատության մեջ երևան են գալիս հեղինակի կողմից մեծ
աշխատություն և բժախնդրություն դեպի Մովսես Խորենացու մա-
տենագրական կերպարանքը»²⁸: «Պ. Խալաթյանցը մերժում է Գող-
թան երգիչների գոյությունը այն հիման վրա, որ բացի Խորենա-
ցուց ոչ ոք նրանց մասին չի խոսում, և դարձյալ նա տարօր-
ինակ է համարում, թե ինչո՞ւ այս երգերը պահպանված պետք է
լինեն միմիայն Գողթնում: Պ. Խալաթյանցի կարծիքով Խորե-
նացին պետք է հաղորդեր միայն այն, ինչ որ ասում էին նրան
ժամանակակից կամ ավելի նոր պատմագիրները, և այն ժամա-
նակ Պ. Խալաթյանցը կասեր, թե Խորենացին նրանցից է արտա-
գրել և ապրել է նրանցից հետո»²⁹: Մի ուրիշ տեղ Ն. Մառն ա-
սում է. «Մի՞թե պարզ չէ, որ հեղինակը փոխանակ հաղթանակի,
մեծ փորձանք է պատրաստում իր հիմնական մտքի համար և վար-
կաբեկում է նրան, երբ իբրև ապացույցի դիմում է մեր ցույց
տվածի նման անվստահելի փաստարկումների: Արդյոք այս բանը
գործին ավելի չի՞ վնասում, քան օգուտ բերում: Բայց այստեղ
մի ուրիշ վտանգ էլ կա: Կուտակումն այնպիսի փաստերի, որոնք
վատ են հիմնավորված և հաճախ ամենևին չեն հիմնավորված՝
ապառնում է ստեղծել սխալ հասկացողության նոր մթնոլորտ հա-
յոց անցյալի մասին, և այս մթնոլորտը խտանալով և արմատ
գցելով, կարող է կորստաբեր լինել հայագիտության զարգացման
համար, քան ավանդական սխալ հայացքը Խորենացու պատմա-
կան երկասիրության և անձի մասին»³⁰:

Խալաթյանցի երկրորդ աշխատությունը՝ «Армянские Арша-
киды в Истории Армении Моисея Хоренского» վերնագրով,
լույս տեսավ 1903 թվին: Հեղինակն այստեղ նույն մեթոդով

²⁸ Քննություն «Армянский эпос»-ի, էջ 14:

²⁹ Նույն տեղը, էջ 15:

³⁰ Նույն տեղը, էջ 22:

քննության է առնում *Խորենացու Պատմության մնացած՝ ոչ-վի-*
պական գլուխները։ Այստեղ էլ գրքի առաջին մասում բերում է
Խորենացու բնագիրը, աշխատում է ցույց տալ Խորենացու հա-
ղորդած տեղեկությունների «հայտնի» և «գաղտնի» աղբյուրները,
իրական կամ երևակայական, իսկ գրքի երկրորդ մասում զուգա-
հեռաբար դնում է Խորենացու հայերեն բնագիրը և քաղվածքներ
այն հեղինակներից, որոնք, խալաթյանցի կարծիքով, իբրև աղ-
բյուր են ծառայել Խորենացուն՝ տվյալ տեղեկության համար։
Պատահում են դեպքեր, որ Խորենացու պատմածը համապատաս-
խանում է խալաթյանցի ցույց տված աղբյուրի տեղեկության։
Եզրակացությունը պարզ է.— Խորենացին արտագրել է այս-ինչ
(հայտնի կամ գաղտնի) աղբյուրից։ Բայց շատ անգամ պատա-
հում է, որ Խորենացին և նրա ենթադրված աղբյուրը իրար չեն
համապատասխանում։ Այսպիսի դեպքերի համար խալաթյանցե-
ունի շարունական բացատրություն— Խորենացին այլայլել, ան-
ճանաչելի դարձնելու շփ կերպարանափոխել է իր աղբյուրը,
որպեսզի չնկատվի, թե նա օգտվել է այդ աղբյուրից։ Այսպես
վարվում է Խորենացին մանավանդ, երբ օգտվում է Կորյունից,
Ագաթանգեղոսից, Փավստոսից, Ղազար Փարպեցուց, որպեսզի
ցույց տա, թե ինքը նրանցից անկախ է և հինգերորդ դարի հե-
ղինակ է, Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ, փարպեցու հիշած
հուշակավոր փրկիստփա Մովսեսը։

Այնպես որ, ըստ խալաթյանցի, Խորենացին իր կողմից ոչ
մի նոր բան չի տալիս, այլ ինչ որ պատմել է, առել է ուրիշնե-
րից, իր կողմից աղբյուրներն այլայլելով, մտացածին և դիտա-
վորյալ հավելումներով։ «Այս կերպով,— ասում է խալաթյանցն
իր եզրակացության մեջ,— բոլորովին տապալվում է հավատը դե-
պի Խորենացին, իբրև արժանահավատ պատմիչ և հարկն ստի-
պում է հրաժարվել (հայոց պատմության) ամենահեղինակավոր
աղբյուրներից մեկից, որ ավելի քան հազար տարի տիրապետում
էր հայոց պատմական գրականության մեջ... Բայց սա չի նշանա-
կում, թե Խորենացու զրվածքն այժմ պետք է կորցնե որևէ նշա-
նակություն։ Ոչ բնավ։ Նրա զրվածքը, իբրև մատենագրական հի-
շատակարան, պահպանում է շատ կարևոր, կարելի է ասել, առաջ-
նակարգ նշանակություն» (եբ. 377)։ Այնուհետև խալաթյանցը
շուայլ գովեստներով երկինք է բարձրացնում Խորենացուն նրա
լիզվի, ռճի, մատենագրական ճաշակի, նույնիսկ նրա ստեղծած

գաղափարի համար—ստեղծելու հայոց նախնական ժամանակի պատմութիւնը ազգային ոգով:—Խալաթյանցի գիրքը կարդացողի վրա այս գովեստները թողնում են դամբանական ճառի տպավորութիւն:

Քննել Խալաթյանցի այս գրվածքը չի մտնում մեր ծրագրի մեջ, սակայն շէնք կարող մատնանիշ լինել մի քանի՝ սկզբունքային նշանակութիւն ունեցող կետերի վրա նրա այս գրվածքում:

Նա անպայման համոզված լինելով, թէ Խորենացու Պատմութիւնը Ը—Թ դարերի գործ է, ըստ այսմ իբրեւ Խորենացու աղբյուր ցույց է տալիս հայ և օտարազգի հեղինակներ, որոնք իսկապէս Խորենացու Պատմութիւնից հետո են գրվել և ոմանք իբրեւնք են գործածել Խորենացու Պատմութիւնն իբրեւ աղբյուր: Այսպիսի երևակայական աղբյուրներ են օտարազգի հեղինակներից՝ Պրոկոպիոս, համառոտ Սոկրատ և Սեղբեստրոս (հայերեն թարգմանութեամբ). հայ հեղինակներից՝ Ղ. Փարպեցին³¹, Սեբեոսը, Սեբեոսի Մար-Աբաս Մծուրնացին (Անանունը), Անանիա Շիրակացին, Ղևոնդը: Երբ միայն այս հանգամանքը նկատի առնենք, Խալաթյանցի ենթադրութիւններից մեծ մասը կտապալվի և գոնե Սեբեոսի, Մար-Աբաս Մծուրնացու, Շիրակացու և Ղևոնդի նկատմամբ Խորենացին հանդիսանում է ոչ թէ բանաքաղ, այլ աղբյուր, որից նրանք օգտվել են:

Անանիա Շիրակացին ունի մի ժամանակագրութիւն Ադամից սկսած մինչև 687 թվականը: Իբրեւ աղբյուր նա հիշում է Մովսես Խորենացուն և Անդրեասին: Էջմիածնի ձեռագրում էլ առանձին երեսի վրա խոշոր տառերով գրված է. «Մովսէսի Խորենացույ և Անդրեասի», որից հետո գալիս է մի ընդարձակ հատված, Ադամից մինչև ջրհեղեղը, մոտ երկու երես, որ բառացի առնված է Մ. Խորենացու Պատմութիւնից: Խալաթյանցին հայտնի է այս իրողութիւնը, նա չի կարող հերքել ո՛չ Անանիայի կազմած ժամա-

³¹ Դեռ քանի որ Խալաթյանցը Խորենացուն և դարի հեղինակ էր ճանաչում, նա ապացուցում էր, թէ Ղ. Փարպեցին է օգտվել Խորենացուց: (Տե՛ս «Աղագր Փարպեցի և գործք նորին», Մոսկվա, 1883 թ.): «Բայց այժմ,— ասում է նա «Армянский эпос»-ում (Լշ 115, ծանոթ.),— երբ դուրս եկան նորագույն աշխատանքներ Խորենացու ապրած ժամանակի մասին, փոխառութիւն հարցը պետք է հակառակ կերպով որոշվի»: Այսինքն գոյն առաջ Փարպեցին էր, իսկ այժմ Խորենացին:

նակագրութիւնը և ոչ Մ. Խորենացուց հատվածը նրա գրվածքում։ Իսկ Անանիան ապրել է է դարի վերջերում։ Այս գրական անհերքելի փաստը, թե Խորենացու Պատմութիւնը Անանիայից առաջ է գրված, կարծես պետք է համոզել հալաթյանցին, թե սխալ է Խորենացու Պատմութեան ժամանակն իջեցնել մինչև Ը—Թ դար, որ հիմնված էր Կարրիերի մի քանի (այժմ հերքված) ուսումնասիրութիւնների վրա։ Բայց հալաթյանցն այսպես չի վարվում։ Նա հեշտ միջոց ունի այս անախորժ փաստն անարժեք դարձնելու. նա ասում է. «Խորենացուց... փոխ առնված հատվածը կարելի է հետաքննել կցված Անդրեասի արդեն պատրաստ գրվածքին՝ իբրև հարմար ներածութիւն» (եր. 53)։ Իսկ ապացուցք— ոչ մի։ Ուրեմն ըստ հալաթյանցի դուրս է գալիս, որ Շիրակացին օգտվում է Անդրեասից՝ սկսած ջրհեղեղից, իսկ Աղամից մինչև ջրհեղեղը, որ նրա ժամանակագրութեան սկիզբն էր կազմում, նա չի գրում, բաց է թողնում այն հուշատվ, թե ապագայում մի մարդ կծնի Մովսէս Խորենացի անունով, որ կգրի ժամանակագրութիւն Աղամից մինչև Նոյ, և մի բարի մարդ այս ժամանակագրութիւնը կառնի կկցի իր գրած ժամանակագրութեան սկզբին և կլրացնի բաց թողած տեղը։ Կարելի՞ է ենթադրել այսպիսի քան։ Այսպիսի կամայական և աշուտ վերաբերմունքը դեպի գրավոր հաստատուն փաստերը, դեպի Խորենացին արատ է գցում հալաթյանցի ամբողջ աշխատութեան վրա և նրան վարկաբեկում է ընթերցողի աչքում ու կասկածելի դարձնում նրա մյուս ենթադրութիւններն ու կարծիքները ևս։

Նույնպիսի կամայականութիւն նկատում ենք նաև հալաթյանցի այն ենթադրութեան մեջ, թե երբ Խորենացին տաղբերվում է իրական կամ կարծեցյալ աղբյուրից, նա դիտմամբ է այլալուծում իր աղբյուրը, որպեսզի թաքցնի ընթերցողից այդ աղբյուրը։ Այս ենթադրութիւնը նա կրկնում է շատ անգամ (տե՛ս էջ 129, 192, 219, 229 և այլն)։ Փոխանակ լուրջ կերպով ուսումնասիրելու հարցը, գտնելու իսկական պատճառը տարածայնութեան Խորենացու և նրա աղբյուրների մեջ, հալաթյանցը դիմում է այս հեշտ և անպատասխանատու միջոցին, մանավանդ որ այս կերպով ավելի ստվեր կզցի Խորենացու բարեխղճութեան վրա։ Բայց ճիշտ է արդյոք նրա այս անապացուց ենթադրութիւնը։ Ինչպես վերը տեսանք, ըստ հալաթյանցի Խորենացին Նաթերի պատմութիւնից է ստեղծել Արտաշէս—Սաթենիկի վեպը։ Եվ ահա Խորենացին, որ

այնպես այլալուծ է իր աղբյուրը, անճանաչելի դարձնելու նպատակով՝ այստեղ, ամեն զգուշութիւն մոռանալով, երկու թագավորներին էլ կոչում է Արտաշէս, երկու թագուհիներին էլ նման անուններով—Ասթինէ և Սաթինիկ: Ինչո՞ւ խորենացին չի փոխել հայոց թագավորի և թագուհու անունները, չէ՞ որ ինքն է նրանց հնադրոջը,— որպեսզի իր աղբյուրը հայտնի չդառնա: Ավելի ցայտուն օրինակ: խորենացին ս. Մեսրոպին դրվատելիս ?—8 տող բառացի արտագրում է Սեղոնատրոսի վարքի հայերեն թարգմանութիւնից. իսկ այս թարգմանութիւնն, ըստ Կարբիների և հալաթյանցի, յոթներորդ դարի վերջումն է կատարված: Մի՞թէ խորենացին չէր հասկանում, որ այս ընդարձակ հատվածի փոխառութիւնը ինքն իրեն մատնում է, թե ինքը Ծ դարի հեղինակ չէ, քանի որ օգտվում է է դարի գրվածքից: Ինչո՞ւ նա չի այլալուծ այստեղ իր աղբյուրը. պերճախոսութիւնն էր արդոք նրան պակասում, թե հնարագիտութիւնը: Եվ մենք ստիպված գալիս ենք այն հզրակացութեան, թե խորենացին ամենևին մտադրութիւն չի ունեցել իր աղբյուրները թաքցնելու նպատակով նրանց այլալուծել և թե հալաթյանցի ենթադրութիւնն այստեղ ևս անհիմն է և կամայական:

Հարկ ենք համարում հալաթյանցի այս երկրորդ աշխատութեան մասին մեջ բերել Ն. Ադոնցի կարծիքները³²:

«Պրոֆ. հալաթյանցն այս գեղեցիկ նպատակն իրագործելու ձեռնարկել է կանխակալ որոշ տրամադրութիւնք: Նա հրապուրվելով խորենացու բացասական քննադատութեան հզրակացութեաներից, նրանց հասցրել է ծայրահեղութեան և այնպիսի կառուցումներ ու վճիռներ է կայացրել, որ գիտական տեսակետից շատ պակասավոր են: Նրա հզրակացութիւններն աչքի են ընկնում հետեւողականութիւնք, բայց ցավակցարար այս հետեւողականութիւնք լզորի է գիտական հաստատուն հիմքերից... խորենացին հաճախակի գործ էր ունենում իրար հակասող ցուցմունքների հետ և ստիպված էր լինում նրանց հաշտեցնել: Այսպիսի աշխատանքի ժամանակ անխուսափելի են սխալները, և նա հիրավի հաճախ ընկնում է սխալների մեջ: Այսպիսի դեպքերում խորե-

³² Зап. Вост. Отд. Русск. Археолог. Общ. 1904, стр. 145—160. «Г. Халатянц, Армянские Аршакиды в Истории Армении Монсея Хоренского».

նացու մեջ ենթադրել որոշ միտումնավորութիւն և փաստերի գիտակցական աղճատում, սա առնվազն անարդարացի է»:

Իբրև եզրակացութիւն Ն. Ադոնցը գրում է.

«Համենայն դեպս Խորենացու վիճակը դեռ մնում է առեղծված, որ պահանջում է ավելի հիմնավոր լուծում: Իբրև ներկայացուցիչ Խորենացու բացասական քննադատութեան՝ Խալաթյանցն իր աշխատանքը կատարեց այս ուղղութեամբ: Նրա հետազոտութիւնն իր արդյունքներով հանդիսանում է ամենախիստ արտահայտութիւնը՝ հայ պատմագրին թշնամաբար վերաբերվող քննադատութիւնների մեջ: Պ. Խալաթյանցի աշխատութեան էութիւնը կայանում է իր եզրակացութիւնների հենց այս ժայռահողութեան և խստութեան մեջ: Նրա հետազոտութեամբ վերջանում է բացասական շրջանը Խորենացու ուսումնասիրութեան պատմութեան մեջ և հանդիսանում է իբրև մի անհրաժեշտ աստիճան՝ անցնելու համար ավելի դրական և իրականութեանը համապատասխան տեսակետի: Այն ամենը, ինչ որ կարելի էր ասել ընդդէմ Հայոց Պատմութեան, պ. Խալաթյանցն ասաց արդեն: Խորենացու քննադատութեան առաջիկա մերձավորագույն խնդիրը պետք է լինի՝ չափավորել զառանցանքների եռանդը և ավելի ճիշտ որոշել Հայոց Պատմութեան տեղն ու ժամանակը հայ գրական հիշատակարանների շարքում Զ—Ը դարերում»:

Զի կարելի արդարեւ չցավել, որ Խալաթյանցի այս երկու ընդարձակ գրվածքները, որոնց վրա ահագին աշխատանք է գործ դրված և որոնց մեջ շատ նորութիւններ կան, վարակված են հեղինակի կանխակալ, անհիմն հոռետեսութեամբ դեպի Խորենացու քարոյական կերպարանքը և նրա Պատմութեան գրվելու ժամանակը, որի պատճառով նրա եզրակացութիւններն անընդունելի և առնվազն կասկածելի են դառնում:

Վերջացնելու համար Խորենացու մասին գրված քննութիւնների տեսութիւնը, հիշելու ենք վերջին երկու մեզ հայտնի ուսումնասիրութիւնները:

Առաջինն է Ն. Ակիբյանի «Ղևոնդ Երէց և Մովսէս Խորենացի» աշխատութիւնը, որ լույս տեսավ Վիեննայում 1930 թվին և երկրորդը՝ ակադ. Մանանդյանի «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» ուսումնասիրութիւնը, որ լույս տեսավ Երևանում 1934 թվին: Ն. Ակիբյանն աշխատում է ապացուցել, թե Խորենացու Պատմութիւնը գրված է իններորդ դարի սկզբներին Ղևոնդ Երէցի ձեռ-

քով, և թե Մովսես Խորենացի անունով մարդ փոխություն չի ունեցել: Ակադ. Մանանդյանն աշխատում է ապացուցել, թե Խորենացու Պատմությունը գրված է իններորդ դարի վաթսուական թվականների սկզբին: Այս երկու քննությունների մասին մենք հայտնել ենք մեր կարծիքը մոտ օրերս լույս տեսած մեր «Խորենացու առեղծվածի շուրջը» աշխատության մեջ, որի մեջ աշխատել ենք հերքել հիշյալ երկու քննությունների եզրակացությունները. այստեղ ավելորդ ենք համարում նույնը կրկնել³³:

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մեր ձեռքը հասել են Խորենացու Պատմության մեծ քանակությամբ ձեռագիրներ, որոնց թիվը հասնում է մինչև 48-ի: Սակա՞նք սրանք բոլորը շատ նոր են, տասնեկոթերորդ դարից: Վենետիկի Մխիթարյաններն ունեն մի ձեռագիր տասնեկոթերորդ դարի սկզբից, և Երևանի ձեռագիրների մատենադարանում կա մի կարկատած ձեռագիր, որի հին մասը գրված է ԺԳ—ԺԴ դարերում, իսկ նորոգված մասը 1567 թվից է: Սա է մեզ մոտ ամենահին ձեռագիրը: Մի պատահիկ էլ գտնվել է Պետ. Ձեռագրատանը, ըստ երևույթին ԺԱ դարի մի օրինակից մնացած: Այնպես որ այս ձեռագիրները չեն պարունակում Պատմության սկզբնական բնագիրը, այլ արտագրություններ են հետագա խմբագրության կամ խմբագրություններից մեկի: Նրանց մեջ բազմաթիվ օրինակներ կան, որ մի բառ, մի ֆրազ, մի քանի ձեռագիրներ մի տեսակ ունեն, մյուսներն ուրիշ տեսակ: Բայց սրանք ավելի ուճաբանական կամ մեկնողական տարբերություններ են և ոչ թե տարբեր խմբագրությունների հետևանք: Իսկ որ Խորենացու Պատմությունը մեզ չի հասել սկզբնական ձևով, այլ նորագույն խմբագրությամբ է—Ը դարերի, այս ընդունված ճշմարտություն է: Ն. Մառը ենթադրում է նույնիսկ մի քանի անգամ կատարված խմբագրություն: Այս պատճառով դատողություններ և եզրակացությունները, որոնք հիմնված են մեր այժմ ունեցած խմբագրված բնագիրների վրա, որոշ չափով տարակուսական են և թույլ չեն տալիս

³³ Դուրս 1914 թվից հետո արտասահմանում լույս են տեսել և ուրիշ քննություններ. մեզ նրանք հայտնի չեն:

անսխալ վճիռ կայացնել խորենացու Պատմութեան իսկական բովանդակութեան և նրա հայացքների մասին:

Խորենացու պատմությունն ունեցել է տասներկու հրատարակություն, որոնցից ինը միայն հայերեն լեզվով, իսկ երեքը լատիներեն կամ ֆրանսերեն թարգմանությունների հետ:

Հայերեն անդրանիկ տպագրությունը լույս տեսավ Ամստերդամում 1685 թվին, Թովմաս Վանանդացու ձեռքով, հետևյալ վերնագրով. «Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան յօրինեցեալ ի Մովսէսէ Խորենացոյ, յեռամեծ վարդապետէ և յօգնեալստ քերթողհօրէ, ի խնդրոյ պայազատարպետի Սահակայ Բագրատունւոյ: Հարազատ և բուն պատմութիւն նախնեացն առաջնոց, թագաւորաց, իշխանաց, նախարարաց և հայրապետաց Արամեան ազգին, սկսեալ ի Հայկ Քաջէ մինչև ցԱրտաշիր թագաւորն մեր»: Տպագրությունը կատարված է մի ձեռագրի վրայից, ուստի շատ աղավաղություններ է պարունակում:

Երկրորդ տպագրությունը, լատինական թարգմանության հետ միասին և հարուստ մատենագրական ծանոթություններով, հրատարակեցին Վիլհելմ և Գէորգ Վիստման հղբայրները, բնագրի ուղղման համար դործ ածելով ուրիշ երկու օրինակներ ևս: Տպված է Լոնդոնում, 1736 թվին:

Երրորդ տպագրությունը կատարվեց Վենետիկում 1753 թվին: Արտատպություն է առաջին տպագրության:

Չորրորդ տպագրությունը Վենետիկում 1827 թվին:

Հինգերորդ տպագրությունը ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին (Ա և Բ գրքերը միայն) կատարեց դը Ֆլորիվալը: Տպված է Վենետիկում 1841 թվին:

Վեցերորդ տպագրությունը, խորենացու մյուս աշխատությունների հետ միասին, վեց ձեռագիրների քաղդատությամբ, կատարվեց 1843-ին Վենետիկում:

Յոթներորդ տպագրությունը, ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին և բազմաթիվ ծանոթություններով, կատարեց դը Ֆլորիվալը Փարիզում 1845 թվին:

Ութերորդ տպագրությունը կատարվեց Վենետիկում 1865 թվին: Սա արտատպություն է վեցերորդ տպագրության:

Իններորդ տպագրությունը՝ Վենետիկում 1881-ին:

Տասներորդ տպագրությունը՝ Թիֆլիսում 1881-ին:

Տասնամեկերորդ տպագրությունը «Պատմագիրք Հայոց» հրա-

տարակոթյան շարքում, բազմաթիվ ձեռագիրների մանրամասն բաղդատությամբ և ընդարձակ առաջաբանով խորենացու Պատմության ձեռագիրների և նրանց դասավորության մասին, խմբագրությամբ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի: Տպված է Թիֆլիսում 1913 թվին: Այս հրատարակությունը մենք կոչում ենք քննական հրատարակություն:

Տասներկուերորդ տպագրությունը Թիֆլիսում, նախորդի արտատպություն, առանց ծանոթությունների և առաջաբանի:

Խորենացու Պատմությունը թարգմանված է Վանազան լեզուներով: Բացի վերը հիշված՝ Վիստոնների լատիներեն և դը Ֆլորիվալի ֆրանսերեն թարգմանություններից հղել են դարձյալ:

Լատիներեն թարգմանությունն Բրենների, տպագրված Ստոկհոլմում 1733 թվին: Սակայն այս թարգմանությունը ոչ մի մատենադարանում չկա և այն ոչ ոք չի տեսել:

Իտալերեն—Վենետիկի Միսիթարյանների, որ լեզվի կողմից ուղղագրված է Տոմազեոի ձեռքով: Ունի հարուստ ծանոթություններ: Տպված է Վենետիկում 1841-ին: Նույնի երկրորդ տպագրությունը նույն տեղում 1850-ին:

Իտալերեն—Կապպելլետտի, Վենետիկ 1841-ին:

Ֆրանսերեն—Լանդլուայի, պատմական, քննադատական և քանասիրական ծանոթություններով, Փարիզում, 1869-ին: Մտնում է Լանդլուայի հայ պատմագիրների ժողովածուի Ա հատորի մեջ (Collection des historiens Arméniens):

Ռուսերեն—Հովսեփ Հովհաննիսյան սարկավագի, Պետերբուրգ. 1809-ին:

Ռուսերեն—Մ. Էմինի, բազմաթիվ ծանոթություններով և հավելվածներով, Մոսկվա, 1858 թ.: Նույնի երկրորդ տպագրությունը, սրբագրված և ուղղված, Մոսկվա 1893 թ. (թարգմանչի մահից հետո):

Հունգարերեն—Քրիստ. Սոնկոտիանի, Կերլա (?) 1892 թ.:

Գերմաներեն—մասնակի թարգմանություն Լաուերի, Ռեգենսբուրգում, 1869 թ.:

Աշխարհաբար թարգմանություն—խորեն Վ. Ստեփաննի, առաջաբանով, բազմաթիվ ծանոթություններով և հավելվածներով, Ս. Պետերբուրգ 1889 թ.: Նույնի երկրորդ տպագրությունը, սրբագրված և ուղղված, Ս. Պետերբուրգ 1898 թ.:

Այս թարգմանությունների մեջ ճշտության կողմից լավա-

գույն են համարվում Մխիթարյանների իտալերեն, էմինի ռուսերեն և Ստեփանեի աշխարհաբար թարգմանությունները:

ՆԵՐԿԱ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Պետ. Հրատարակչությունն ինձ հանձնարարեց խորենացու Պատմության նոր թարգմանություն կատարել՝ առաջաբանով և ծանոթություններով հանրամատչելի բովանդակությամբ, ժողովրդի ընթերցանության համար, մոտ տասը մամուլով սահմանափակելով ներածության և ծանոթությունների ծավալը:

Թարգմանությանս իբրև բնագիր ընտրեցի, բնականապես, քննական հրատարակչությունը՝ բաղմամբիվ ձեռագրական վարիանտներով, բայց ես ամեն տեղ չեմ հետևել բնագրին, հաճախ ընտրել եմ այս կամ այն ձեռագրի կամ ձեռագրական խմբի ընթերցվածը՝ որ ինձ ավելի ուղիղ է թվացել: Ինչպես այս հրատարակչության Առաջաբանի մեջ հիշված է՝ «բնագրի կազմությանը օգնել է շատ անգամ Ստ. Մալխասյանցը, որ ...ամեն մամուլի համար բաղմամբիվ ցուցումներ և դիտողություններ է ուղարկել էջմիածին Մ. Աբեղյանին... ինչպես և առաջարկելով այս կամ այն ընթերցվածքը ծանոթությունների մեջ դնելու փոխանակ՝ բրնագրի մեջ առնել կամ ընդհակառակն: Մ. Աբեղյանը հաճախ օգտվել է այս առաջարկություններից... Երբեմն, եթե Ստ. Մալխասյանցի առաջարկությանը համակարծիք չի եղել Մ. Աբեղյանը, իսկ առաջարկությունը կարևոր է համարվել բնագրին այս կամ այն կերպ հասկանալու նկատմամբ՝ Ստ. Մալխասյանցի առաջարկությունը, ինչպես սկզբից պայմանավորված է եղել Հրատարակչական Հանձնախմբի հետ՝ ղեկավարված է ծանոթությունների մեջ յուր անվան սկզբնատառերով» (էջ Ժ):

Թե այն հատվածներում, որոնք ծանոթությունների մեջ նշանակված են Ստ. Մ. սկզբնատառերով և թե ուրիշ տեղերում, եթե նորագույն ուսումնասիրությունների շնորհիվ բնագրի այս կամ այն ընթերցվածքը հարկ եղավ ուղղել ըստ ձեռագրական վարիանտների՝ ես շեղվել եմ բնագրի ընթերցվածքներից և ընտրել եմ վարիանտները:

Թարգմանությանս միջոցին ես ձեռքի տակ ունեի Վիստոնների, էմինի երկու և Ստեփանեի առաջին թարգմանությունները, որոնց, մանավանդ էմինին և Ստեփանեին հաճախ դիմում էի՝

տեղեկանալու համար, թե ի՞նչպես են նրանք հասկացել բնագրի տրևել գծվար կամ մուժ տեղը: Այս համեմատությունների ժամանակ ես բազմաթիվ նոր փաստեր ունեցա, որ էմիլի երկու թարգմանություններն էլ շատ հեռու են ճիշտ լինելուց. հաճախ պատահում են կոպիտ սխալներ, վատ հասկացված և աղճատված տեղեր³⁴: Սրանցից մի քանիսը, որ առանձին աչքի են ընկնում՝ նշանակել եմ ծանոթությունների մեջ: Բնագրին շատ ավելի մոտ է Ստեփանեի թարգմանությունը, բայց սա մի ուրիշ պակասություն ունի—աշխարհաբար թարգմանության լեզուն սահուն չէ, որ առաջ է գալիս մասամբ բնագրի ոճին խիստ հետևելու ձգտումով և մասամբ թարգմանչի սովորությամբ, որ է՝ անշուշտ աշխարհաբարի ձևեր գործածել, խուսափելով որքան հնար է գրաբարի ձևերից, ինչպես օրինակ. «եբբ ընթերցասիրում ենք Քաղզեացիների, Ասորեստանցիների, Ծգիպտացիների և Հույների իմաստոսն ճառերն ու գրույցները»: Իմ թարգմանությունը սրանցից անկախ է. հազիվ մի-երկու տեղ օգտված լինեմ այս թարգմանություններից և այս բանը հիշել եմ ծանոթությունների մեջ³⁵:

Խորենացու Պատմության թարգմանությունը կրկնակի տեսակետից գծվարություններ է հարուցանում—ճշտության և գեղեցկության կողմից: Նրա մեջ կան շատ մուժ տեղեր, որ թարգմանիչները զանազան կերպ են հասկանում. կան սեղմ դարձվածքներ, անհարկություններ, հատուկ նշանակությամբ գործածված բառեր: Շատ ուշադրություն է հարկավոր նրանց ճիշտ հասկանալու համար: Ես աշխատել եմ, որքան ուշժ պատել է, հաղթել այս գծվարություններին— շատ տեղ ուղղված են նախկին սխալ թարգմա-

³⁴ էմիլի թարգմանությունների պակասությունները նկատել են նաև Ն. Մառք. Ն. Աղոնցը և ինքը Խալաֆյանցը, չնայելով որ այս թարգմանություններից է բերում իր քնննիք հատվածները:

³⁵ Բայց պետք է նկատեմ, որ հաճախ, եթե էմիլի թարգմանությունը սխալ է, իմ թարգմանությունն ու Ստեփանեինը իրար համերաշխ են: Սա կարող է տեղիք տալ մտածելու, թե ես լոնլյայն օգտվել եմ Ստեփանեի թարգմանությունից: Ուստի ստիպված եմ ասել, որ այսպես չէ: Ես ինքս կարդացել եմ Ստեփանեի թարգմանության ձեռագիրը, որ շատ նման էր էմիլի թարգմանության, և ձայրածայր համեմատելով՝ ուղղել եմ նրա թարգմանության մեջ կրկնված էմիլի սխալները՝ որքան արև ժամանակ (1888-ին) ձեռնհաս էի: Այնպես որ Ստեփանեն է ինձանից օգտվել և ոչ թե ես նրանից: Իմ այս աշխատության մասին հիշում է Ստեփանեն Առաջաբանի վերջում, որքան թույլ էր տալիս իր արժանապատվությունը և մի անգամ (առանց անուն տալու) 4-րդ ծանոթության մեջ:

նությունները. մի տեղ վերականգնված է բնագիրը, որի աղավաղությունը տեղիք էր տվել սխալ և անտեղի թարգմանությունների (տե՛ս ծանոթ. 187): Բայց և այնպես անշուշտ մնում են մի քանի մութ տեղեր և գուցե սխալ թարգմանություններ, որոնց ուղղումը մնում է ավելի ձեռնհասների կամ, մանավանդ, լավագույն ձեռագիրների: Կարող եմ այսքանն ասել, որ այս թարգմանությունը, իմաստի ճշտության կողմից ավելի մոտ է բնագրին, քան մինչև այժմ եղածները: (Այսպես դատում եմ՝ հենվելով Ստեփաննի ծանոթությունների մեջ բերված՝ բնագրի զանազան դժվար հատվածների այլևայլ թարգմանությունների վրա):

Գալով թարգմանական լեզվի կոկոսյան և գեղեցկության՝ պետք է ասեմ, որ այժմյան գրական լեզուն չի կարող մրցել գրաբարի հետ, ի նկատի առնելով վերջինիս բազմատեսակ դուրունթյունները միտք արտահայտելու համար, բառերի դասավորության մեծ ազատությունը, նախդիրները, հարուստ բառամթերքը, չի կարող մանավանդ մրցել հորենացու ճոխ, ներդաշնակ, գեղարվեստական լեզվի հետ: Այս կողմից՝ բնագրի՝ գեղեցկության հավասարվելու մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Ես աշխատել եմ, որքան հնար է՝ հավատարիմ մնալ բնագրի արտահայտությանը, ոճին, նույնիսկ բառերին, քայց այն պայմանով, որ սրանք չվնասեն աշխարհաբար լեզվի կոկոսյան և շատ չբարդացնեն արտահայտության ձևը: Թե ո՞րքան հաջողվել է իմ թարգմանությունս այս կողմից՝ ինքս չեմ կարող դատավոր լինել. այստեղ վճիռ տվողը ընթերցողն է:

Ծանոթությունները, որ տրվում են գրքի վերջում, նպատակ ունեն բնահանրապես՝ օժանդակ լինել ընթերցողին բնագիրը լավ հասկանալու, բացատրել մութ տեղերը, ակնարկությունները, տալ օտարազգի թագավորների կամ մատենագիրների մասին համառոտ տեղեկություններ, օտար քաղաքների մասին ծանոթություններ և այլն: Ես չեմ տվել ծանոթություններ Հայաստանի քաղաքների կամ այլ վայրերի մասին, չեմ համեմատել հորենացու պատմածը որևէ անցքի մասին՝ ուրիշ հայ կամ օտարազգի հեղինակի պատմածի հետ նույն անցքի մասին. խուսափել եմ հորենացու անձի կամ Պատմության գրության ժամանակի մասին հարուցված հարցերը շոշափելուց և այլն: Եթե ընդարձակ ծավալով ծանոթություններ լինեի գրելու՝ բնագրից երկու-երեք անգամ ավելի մեծ կլինեի, իսկ իմ տեղը սահմանափակ էր:

Ծանոթությունների մեջ ևս ես շատ քիչ անգամ եմ օգտվել Էմինի կամ Ստեփանեի ծանոթություններից (որոնք իրենց կողմից օգտվել են օտարազգի թարգմանությունների ծանոթագրություններից, մանավանդ Ստեփանեն)։ Ամեն անգամ, երբ թեկոսզ չնչին չափով օգտվել եմ նրանցից որևէ մեկից՝ անշուշտ հիշել եմ աղբյուրս։ Եվ ընդհանրապես ասելով՝ իմ ծանոթությունների ամենամեծ մասը նոր նյութերի մասին է, որոնք բոլորովին չեն շոշափված ուրիշ թարգմանիչների կողմից։

Գրքի վերջում կարևոր համարեցի դնել երկու սինխրոնիկ լատինական Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանի համար՝ ըստ օտարազգի աղբյուրների և ըստ Խորենացու։ Սրանք, կարծում եմ, օգտակար կլինեն ամեն ընթերցողի համար։

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՑ

10 հոկտ. 1940

Քրիլիսի

**ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԲԱՂԿԱՑԱԾ ԵՐԵՔ ՀԱՏՎԱԾԻՑ
ՈՐ ՀՈՐԻՆԵԼ Է
ՄՈՎԱԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ
ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԽՆԴՐՈՎ**

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԵՐԻ՝ ԾՆՆԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.

ՍԱՀԱԿԻ ԹՂԹԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԵՎ ԽՈՍՏՈՒՄ՝ ՆՐԱ ԽԴԻՐԱԾԸ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ

Մովսէս Խորենացին մեր ազգի պատմության այս սկզբում ողջունում է Սահակ Բագրատունուն:

Քո մեջ եղած աստվածային շնորհքների անսպառ գործունեությունը և հոգու անդադար շարժումները քո մտածողության վրա՝ ես ճանաչեցի այս գեղեցիկ խնդրի միջոցով, մարմնիցդ առաջ հոգուդ հետ ծանոթանալով. սա իմ ճաշակին ևս ախորժելի է, և մանավանդ իմ սովորություններին: Ուստի ոչ միայն պետք է քեզ դովել, այլև քեզ համար սղոթել, որ միշտ այսպես մնաս:

Որովհետև եթե մենք բանականության պատճառով, ինչպես ասվում է, աստծու պատկեր ենք², և մյուս կողմից՝ բանականության արդյունքը խոհականությունն է, և քո մեջ տնհատների է սրանց ցանկությունը՝ ուրեմն գեղեցիկ մտածողությամբ վառ և բորբոք պահելով քո խոհականության կաշիք՝ զարդարում ես բանականությունը, որով մնում ես պատկեր լինելու: Կարելի է ասել, որ սրա միջոցով ուրախացնում ես սրա սկզբնատուին գեղեցիկ և չափավոր մոլությունից հետամուտ լինելով այս խնդիրներին:

Սրա հետ միասին հետևյալն էլ եմ նկատում, որ եթե մեզանից առաջ և մեր ժամանակ ապրող՝ Հայոց աշխարհի ցեղապետներն ու իշխանները ո՛չ իրենց ձեռքի տակ ընկած և հավանորեն եղած իմաստուններին հրամայեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ոչ էլ մտածեցին դրսից որևէ տեղից ներս բերել իմաստության նպաստներ, և այժմ քեզ ենք տեսնում այսպիսի մարդ—ուրեմն պարզ է, որ զու պետք է ճանաչվես բոլոր քեզանից առաջ եղածներից վեհագույն և բարձրագույն դովեստների արժանավոր և պատմական այսպիսի աղձանաղբության մեջ դրվելու արժանի:

Ուստի և ուրախությամբ ընդունելով քո խնդիրը՝ սիրով կաշխատեմ այն կատարել, անմահ հիշատակ թողնելով այս քեզ և քեզ հաջորդող սերունդներին: Որովհետև նախնական և քաջ ազդեալ, արդունավոր ոչ միայն խոսքի և պիտանի խոհականության մեջ, այլև բազմաթիվ մեծամեծ փառավոր գործերով, որոնք մենք կհիշատակենք այս պատմության ընթացքում, երբ հորից որդի ծննդաբանությունը կազմելով՝ Հայաստանի բոլոր նախարարություններին՝ ազգաբանությունը կգրենք, ամեն մեկի որոնողից և ինչպես ծագելը համառոտ և հավաստի պատմելով, ինչպես որ կա մի քանի հունական պատմությունների մեջ:

Բ

ԹԵ ԻՆՉՈՒՄ ԵՆԵՔ ՀՈՒՆԱՐԵՆՈՅ ԿԱՄԵՑԱՆՔ ՅՈՒՅՅ ՏԱՆ ՄԵՐ ԳՈՐԾԵՐԸ,
ՄԵՆՁԵՐՆԵ ՔԱՂԵԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍԱՆՑԻՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԻՑ ԱՎԵԼԻ
ՀԱՐՄԱՐ ԵՆ ԳԱՆՍ ՄԵՆՔ

Եվ այս բանի վրա թող ոչ ոք չզարմանա, որ թեպետ շատ ազգեր մատենագիրներ են ունեցել, ինչպես ամենքին հայտնի է. մանավանդ պարսիկներն ու քաղղեացիները, որոնց մոտ ավելի շատ են գտնվում մեր ազգին վերաբերյալ բազմաթիվ գործերի հիշատակարաններ՝ մենք սակայն միայն հունաց պատմագիրները հիշեցինք և այնտեղից խոստացանք առաջ բերել մեր ազգաբանության շարքը: Որովհետև ոչ միայն հունաց թագավորները հոգ տարան հույներին ավանդելու ինչպես (իրենց) աշխարհակալության, այնպես և գիտության վերաբերյալ աշխատությունները, իրենց ներքին գործերը կարգի բերելուց հետո, ինչպես, օրինակ, Պտղոմեոսը, որ եղբայրասեր է կոչվում⁴, հարկավոր համարեց բոլոր ազգերի մատչաններն ու վիպերը հունարեն թարգմանելու:—

Բայց ոչ ոք՝ թող այստեղ մեզ անուսում համարելով չբամբասե, ինչպես մի քանի անվարժ ու տգետ մարդիկ, որ (Պտղոմեոսը) եգիպտացիների թագավոր է եղել, իսկ մենք նրան հունաց թագավոր գրեցինք: Որովհետև նա հույներին էլ իր ձեռքի տակ նվաճելով՝ կոչվեց Աղեքսանդրիայի և հունաց թագավոր, ինչպես երբեք չկոչվեց և ոչ մեկը Պտղոմեաններից կամ Եգիպտոսի ուրիշ տիրողներից: Նա այնքան հունասեր բարձր ուներ, որ իր աշխատությունը հույն լեզվով ժողովեց: Ուրիշ շատ պատճառներ էլ կան մեր

նրան հունաց թագավոր կոչելուն, բայց մեր խոսքը համառոտելու համար բավական ենք համարում ասածս նրա մասին—այլև բազմաթիվ անվանի և դիտությամբ պարապած մարդիկ հունաց աշխարհից հոգ տարան հույն լեզվի թարգմանելու ոչ միայն ուրիշ ազգերի թագավորների դիվանների և մեհյանների դրքերը,— ինչպես գտնում ենք նրան, որ քաղաքացի Բերոսոսին⁶, բոլոր դիտություններին քաջամուտ մարդուն, հորդորեց այս բանն անելու,— այլև մեծամեծ և զարմանալու արժանի արվեստները, որոնք այս և այնտեղ դժվարությամբ գտնելով փոխադրեցին հույն լեզվի (ինչպես Ա. Ք-ի մոտ, և Թ. Փ-ի մոտ, և Կ. Ե-ի մոտ, և Շ. Թ-ի մոտ)⁷։ Եվ այս (արվեստները) ժողովեցին մարդիկ, որոնց անունները մենք հավաստի գիտենք, և նվիրեցին հելլենացոց աշխարհին, փառավորելով նրան։ Եվ գովելի են ինչպես ուսումնասիրողները՝ իրենց ջանքի և դիտությունը ուրիշ ազգերից ձեռք բերելու համար, նույնքան և ավելի նրանք, որոնք դիտության այսպիսի դյուտերն ընդունեցին և պատվեցին։ Այս պատճառով ես չեմ տատանվում՝ ամբողջ Հունաստանը դիտության մայր կամ դայակ կոչել։

Եվ այսքանը բավական է բացատրելու համար հունաց պատմագիրներին պիմելու մեր կարիքը։

Գ.

ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԱՆԻՄԱՍՏԱՍԵՐ ԲԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ։

Կամենում եմ նաև առանց մեղադրական հիշատակի շրջանել մեր հին նախնիքների անիմաստասեր բարքը, այլ հենց այստեղ, մեր գործառնության սկզբում, նրանց կշտամբանքի խոսքերը դրել։ Որովհետև եթե հերավի գովության արժանի են թագավորներից նրանք, որոնք իրենց ժամանակները գրով և պատմությամբ հաստատեցին և յուրաքանչյուրն իր իմաստության գործերն ու քաջությունն արձանագրեցին վեպերի⁸ և պատմությունների մեջ, նրանց նման մեր կողմից գովասանական խոսքերի արժանացան նաև դիվանների մատենագիրները, որոնք այս ծանր աշխատանքով պարապեցին։ Սրա շնորհիվ մենք էլ նրանց շարադրած գրվածքները կարդալիս աշխարհական կարգերի պիտություն ենք ձեռք բերում և քաղաքական կարգեր ենք սովորում, երբ ուսումնասիրում

ենք այսպիսի գիտական ճառեր և պատմական գրվածքներ, ինչպես ունեն քաղղեսցիները և ասորեստանցիները, եգիպտացիները և հելլենացիները. սրա հետ միասին գուցե նաև փափագենք այն մարդկանց իմաստության, որոնք այսպիսի աշխատանք հանձն առան:— Ապա ուրեմն մեզ ամենիս հայտնի է մեր թագավորների և մյուս նախնիքների անփութությունը դեպի գիտությունը և բանական հոգու անկատարությունը: Որովհետև թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջության շատ գործեր կան գործված, գրելու և հիշատակելու արժանի, որ նրանցից ոչ ոք հոգ չտարավ գրի առնելու: Արդ՝ այն մարդկանց, որոնք շատաժեցին նույնիսկ իրենց մի բարիք անել և իրենց անվան հիշատակը թողնել աշխարհում, ո՛րքան կհարմարի մեր մեղադրանքը և նրանցից ավելի մեծ բաներ և իրենցից առաջ եղածները պահանջելը:

Բայց գուցե մեկն ասե. այն ժամանակ զիր ու գրականություն չլինելու պատճառով (եղավ այդ), կամ դանազան պատերազմների շնորհիվ, որ անընդհատ մեկը մյուսին հաջորդում էին: Բայց իրավացի չի լինի այսպես կարծելը, որովհետև պատերազմների միջև եղել են և (խաղաղ) ժամանակամիջոցներ, և կային պարսից և հունաց գրեր, որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, վերաբերյալ գյուղերի և գավառների և յուրաքանչյուր տների սեփականություն, և ընդհանուր վեճերի և դաշինքների, մանավանդ սեպուհական ազնվականության ժազման⁹: Բայց ինձ թվում է, որ ինչպես այժմ, այնպես էլ հին հայերը չեն ունեցել սեր դեպի գիտությունը և իմաստալից երգարանները: Ուստի ավելորդ է մեզ այլ ևս խոսել անբան, թուլամիտ և վայրենի մարդկանց մասին:

Բայց ես շատ եմ զարմանում քո մտքի ծննդականության վրա, որ մեր (նախարարական) ցեղերի հներից սկսած մինչև այժմյանները մենակը գտնվեցիր այսպիսի մեծ խնդրի ձեռնարկելու և մեզ առաջարկեցիր հետազոտություն կատարել— երկար և շահավոր գործով ճշտությամբ հորինել մեր ազգի պատմությունը, թագավորների և նախարարական ցեղերի և տոհմերի մասին, թե ո՞վ ումից է ծագել, ի՞նչ է գործել նրանցից յուրաքանչյուրը, և ո՞րն այս բաժանված ցեղերից քնիկ մեր ազգից է և որոնք եկվորներ են և հայացել՝ բնիկ են դարձել, ամեն մեկի գործերն ու ժամանակ-

ները գրով դրոշմել, անկարող աշտարակի շինութիւնից սկսած մինչև ներկա ժամանակս¹⁰—նկատելով այս քեզ համար գեղեցիկ փառք և բավականութիւն առանց նեղութիւն:

Այս առիթով այսքան միայն կասեմ. կա՞ արդո՞ք իմ ձեռքի տակ մատչան, ինչպես ասված է Հոբի¹¹ դրքում, կամ քո հայրենական պատմական գրվածքները, որոնց միջոցով եբրայեցի պատմագիրները նման, վերևից մինչև քեզ իջեցնեմ (ճշուշտորոշութիւնը) անսխալ կերպով, կամ թե քեզանից և ուրիշներից սկսելով դեպի վեր տանեմ, դեպի սկիզբը: Բայց և այնպես կսկսեմ, թեպետ և դժվարութեամբ, միայն թե մարդիկ շնորհակալ լինեն մեր կրած նեղութիւնների համար: Եվ կսկսեմ այնտեղից, որտեղից սկսում են եկեղեցական (մատենագիրներն) ըստ քրիստոնեական կրօնի, ավելորդ համարելով երկրորդել արտաքին հեղինակների առասպելները սկզբնական պատմութեան մասին, բայց հետագայից կհիշենք որոշ ժամանակներ և հայտնի անձեր, որքան նրանք զուգադիպում են սուրբ գրքի պատմութեան, մինչև որ քնականաբար կհասնենք հեթանոսական զրույցներին. բայց սրանից էլ կառնենք, ինչ որ համարստի կհամարենք:

Գ.

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՄՅՈՒՍ ՊԱՏՄԱՅԻՐՆԵՐԸ ԶԻՄԱՔԱՆՑԻՆ (Ս. ԳՐԵՒՆ) ԱՌԱՄԻ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ՆԱԶԱԳԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԻ

Բոլոր մարդկութեան արմատի, կամ եթե մեկը կամենա ասել՝ ծայրի մասին պետք է մեղ մի քանի խոսք ասել, թե ինչո՞ւ մյուս պատմագիրները, ինչպես Բերոսոսը, Բաղմավեպը, և Աբյուղենոսը¹², ս. հոգուն հակառակ մտածողութեամբ շմարանեցին (ս. գրքին). ինչպես նաև նույնինքն նախկառույցի և մյուս նահապետների վերաբերմամբ, ոչ միայն (տարբեր) անուններ և ժամանակներ նշանակելով, այլև մարդկային ազգի սկիզբ դնելով ոչ այն՝ որ մեզ համար ստույգ և արժանահամար է:

Որովհետև Աբյուղենոսը, մյուսների նման, այսպես է ասում նրա մասին. «Ամենախնամ աստվածը նրան նշանակեց ժողովրդին հովիվ և առաջնորդ»: Որից հետո ասում է. «Ազովրոսը թագավորեց տասն շար¹³», որ լինում է երեսուն և վեց հազար տարի: Նույնպես և Նոյի համար դործ են ածում ուրիշ անուն և վերա-

գրում են նրան խիստ երկար ժամանակ, թեպետ և ջրերի սաստիկ (հորդության) և երկրի ապականության վերաբերմամբ խոսում են համաձայն ս. գրքի պատմածին. նույնպես և նահապետների թիվը, Քսիսութրոսով¹⁴ միասին, տասն են հաշվում: Նրանց այս հաշիվը հեռանում է ոչ միայն մեր, մանավանդ թե ս. գրքի արեգակնային տարիներից, որոնք գոյանում են շորսժամանակյան մի շրջան, կատարելով, այլև եթե լուսնի ծնունդներով հաշվենք տարիները եգիպտացիների նման: Նույնիսկ եթե տարի հաշվելու լինենք այսպես կոչված աստվածների (շրջանները)¹⁵, այնուամենայնիվ նրանք չեն համաձայնի առաջարկված անհուն թվերին և ճշմարիտ ժամանակին չեն հավասարի, երբեմն նվազ գալով և երբեմն խոշոր թիվ գումարելով: Պետք է այստեղ իսկապես նրանց կարծիքներն ըստ մեր կարողության քացատրել, թե նրանցից յուրաքանչյուրը ի՞նչ մտածողությամբ այսպես գրեցին. բայց մեր առաջիկա գործի երկարության պատճառով՝ այդ բանը կթողնենք ուրիշ տեղի և ժամանակի և մեր խոսքը կընդհատենք այդ մասին, ու կսկսենք պատմել (նահապետների մասին) ինչպես որ հավատացած ենք:

Ադամ նախաստեղծ. սա երկու հարյուր երեսուն տարեկան ժամանակ ծնում է Սեթին: Սեթ երկու հարյուր հինգ տարեկան՝ ծնում է Ծնովսին: Սրան են պատկանում արձանագրություններից երկուսը, երկու գալիք դիպվածների դեմ, ինչպես ասում է Հովսեփոսը¹⁶, թեպետ անհայտ է նրանց տեղը: Ծնովսը առաջինն եղավ, որ հուսաց աստծուն կոշելու:

Եվ ինչո՞ւ է այս այսպես, և ի՞նչ պատճառներից սա առաջինը հուսաց՝ աստծուն կոշելու, և ի՞նչպես պետք է հասկանալ կոշել բառը: Որովհետև Ադամ իսկապես աստվածաստեղծ է, նա էր, որ աստծու բերանից պատվեր ստացավ, ինչպես ասված է, և հանցանք գործելով ու թագ կենալով՝ «ո՞ր ես» հարցը նրանից է լսում և ոչ ուրիշ մեկից, նույնպես և հանցանքի պատիժը նրա բերանից է լսում: (Ադամից) հետո Աբելը աստծուն մերձավոր ու ծանոթ լինելով՝ նրան զո՞ւ է մատուցանում, որ ընդունելի է լինում: Արդ՝ հրե սրանք աստծուց ընդունված ու նրան ճանաչում էին, ինչո՞ւ սրա (Ծնովսի) մասին է ասվում, թե առաջինը կոշեց աստծուն և այն՝ հուսով: Արդ՝ այս մասին ուրիշ քացատրությունների համարկուղարկենք մեր հրավիրած տեղը¹⁷, իսկ ինչ որ առձեռն պատրաստ է, կասենք:

Որովհետև մարդկանց առաջինը պատվիրանազանց գտնվելով՝

իր գործած շարիքի պատճառով արտաքսվեց դրախտից և աստծու (տեսությունից), ինչպես ասված է: Հետո Ադամի որդիներից (Աքելը), ամենից մերձավորն աստծուն, սպանվում է իր հարազատ եղբորից: Այնուհետև տեղի շունենալով ոչ աստվածային խոսք և ոչ որևէ հայտնություն՝ մարդկային ազգն ընկնում է տարակուսանքի և անհուսության մեջ, այլև իրապես ինքնահաճո գործերի մեջ: Սրանց մեջ սա հուսալից լինելով՝ ուղղամտությամբ կոչում է աստծուն: Իսկ կոչելը երկու կերպ կարելի է հասկանալ— կա՛մ անվանել, ինչպես մի մոռացված բան, կամ օգնության կանչել: Արդ՝ անվանել հասկանալը, ինչպես մոռացվածին, հարմար չէ գալիս, որովհետև անքան շատ տարիներ չէին անցել, որ աստված անուհը նրանց մոռացնել տար կամ հենց նրան, որ այս անունով կոչվում էր, և դեռ նույնիսկ աստծուց ստեղծվածը մահվան և թաղման չէր հասել: Ուրեմն սա (Ենովբը) աստծուն օգնության է կանչում:

Սա հարյուր իննսուն տարեկան՝ ծնում է Կայնանին: Կայնան հարյուր յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Մադադայելին: Մադադայելը հարյուր վաթսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է Հարեդին: Հարեդը հարյուր վաթսուն և երկու տարեկան՝ ծնում է Ենովբին: Ենովբը հարյուր վաթսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է Մաթուսաղային: Մաթուսաղային ծնելուց հետո նա երկու հարյուր տարի արժանավոր և հաճոյական վարք ունենալով— ինչպես գիտե նա, որ հաճեցավ— ամբարտիշների միջից տեղափոխվեց, ինչպես ասված է, որի պատճառը հետո կբացատրենք: Մաթուսաղան հարյուր վաթսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է Ղամեքին: Ղամեք հարյուր ութսուն և ութ տարեկան ծնում է որդի և անունը դնում Նոյ:

Նոյի մասին

Եվ ինչո՞ւ արդոք միայն սրան որդի անունով կոչեց, իսկ բոլոր մյուսների մասին պարզաբար ասաց թե ծնան, որի մասին հայրն ինչ որ հակառակ բան է մարգարեանում.— «Սա մեզ կհանգստացնե, ասում է նա, մեր գործերից, մեր ձեռքերի տրտմությունից և աստծու անիծած երկրից», որ իրոք եղավ ոչ թե հանգիստ, այլ ջնջում ամեն բանի, որ երկրի վրա կար: Ինձ թվում է, թե «հանգստացնելը» նշանակում է դադարեցնել, իսկ դադարեցնելը՝ (ոչնչացնելը) ամբարշտությունը և բոլոր շարիքները, երկրորդ դարի զազադործ մարդկանց հատակումով: Որովհետև գեղեցիկ ասաց, «մեր

գործերիցս, այսինքն անօրինություններից, և «ձեռքերի տրամու-
թյունից», որոնցով պղծություն ենք կատարում: Բայց ըստ այս
մարգարեության հիրավի հանգչում են, բայց ոչ բոլորը, այլ առա-
քինությամբ կատարյալ հոգիները, երբ շարիքներն ինչպես հեղե-
ղով մաքրվում են, ինչպես Նոյի ժամանակ շար գործերի անձնա-
տուր մարդիկ: Իսկ որդի անունով մեծարեց ս. զիրքը (Նոյին), իր-
քն հայտնի ու նշանավոր մարդու և հայրենական առաքինություն-
ների արժանավոր ժառանգի:

Ե

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՆՈՅԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՄՆՆԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՎԱՍԱՐ Է ԳՍԼԻՍ
ՄԻՆՁԵՎ ԱՐՐԱՀԱՄ, ՆԻՆՈՍ ԵՎ ԱՐԱՄ, ԵՎ ԹԵ ՆԻՆՈՍԸ ՈՉ ԲԵԼՆ Է
ԵՎ ՈՉ ԲԵԼԻ ՈՐԴԻՆ

Նվ այս հայտնի է ամենքին, թե դժվարագյուտ և տաժանելի է
ժամանակագրություն կազմելը սկզբից մինչև մեր ժամանակները,
մանավանդ որոշելը նախարարական ցեղերի սերումը Նոյի երեք
որդիներից: Մանավանդ որ ս. զիրքը յուրայիններին զատելով իրքն
իր սեփական ազգ՝ մյուսներինը լքեց, իբրև արհամարհելի և իր
կողմից նշանակվելու անարժան (ազգերի): Սրանցից սկսելով մենք
կճառենք, որքան կարողություն ունենք, ինչպես որ հավաստին
զտանք հին պատմությունների մեջ, որոնք ըստ մեզ կատարելա-
պես ճշմարիտ են: Իսկ դու, ո՞վ ուշիմ ընթերցող, նայի՛ր այստեղ
երեք ցեղերի շարքի հավասարությանը մինչև Աբրահամ, Նինոս և
Արամ և զարմացիր:

Սեմը հարյուր տարեկան հասակում, ջրհեղեղից երկու տարի
հետո, ըստ ս. զրքի, ծնում է Արփաքսաթին:

ՍԵՄ

ՍԵՄ ՀԱՐՅՈՒՐ ՄԱՐԵԿԱՆ՝ ԾՆՈՒՄ Է ԱՐՓԱՔՍԱԹԻՆ:

Արփաքսաթ հարյուր երեսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է
Կայինանին:

Կայինան հարյուր և քսան տարեկան՝ ծնում է Սաղային:

Սաղա հարյուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Նբերին:

Նբեր հարյուր երեսուն և չորս տարեկան՝ ծնում է Փաղեկին:

Փաղեկ հարյուր երեսուն և երեք տարեկան՝ ծնում է Ռազավին:

Ռազավ հարյուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Սերուբին:
Սերուբ հարյուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Նաքովին:
Նաքովը յոթանասուն և ինն տարեկան՝ ծնում է Թարային:
Թարա յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Աբրահամին:

Քամ

Քամ ծնում է Քուշին:
Քուշ ծնում է Մեստրայիմին:
Մեստրայիմ ծնում է Ներրովթին:
Ներրովթ ծնում է Բաբին:
Բաբ ծնում է Անեբիսին:
Անեբիս ծնում է Արբելին:
Արբել ծնում է Փայադին:
Փայադ ծնում է մյուս Արբելին:
Արբել ծնում է Նինոսին:
Նինոս ծնում է Նինուասին:

Հաբեք

Հաբեթ ծնում է Գամերին:
Գամեր ծնում է Թիրասին:
Թիրաս ծնում է Թորգոմին:
Թորգոմ ծնում է Հայկին:
Հայկ ծնում է Արամանյակին:
Արամանյակ ծնում է Արամայիսին:
Արամայիս ծնում է Ամասիային:
Ամասիա ծնում է Գեղամին:
Գեղամ ծնում է Հարմային:
Հարմա ծնում է Արամին:
Արամ ծնում է Արա Գեղեցիկին:

Արդ Կայինանին իբրև Նոյից չորրորդ և Սեմից երրորդ՝ գրում են բոլոր ժամանակագիրները: Նույնպես և Թիրասին Նոյից չորրորդ և Հաբեթից երրորդ, թեպետ ըստ մեր (հայերեն) թարգմանության ոչ մի տեղ չի գտնվում ուղղակի ճշուղագրության մեջ¹⁸: Իսկ Մեստրայիմին իբրև Նոյից չորրորդ և Փամից երրորդ նշանակված

չենք գտնում ո՛չ մեր Թարգմանության մեջ և ոչ որևէ ժամանակագրի կողմից: Բայց այսպես նշանակված գտանք մի շատ ուշիմ և ընթերցասեր ասորու կողմից, և մեզ հավանական թվաց նրա ասածը: Որովհետև այդ Մեսոբայիմը Մեծրայիմն է, որի տակ հասկացվում է Եգիպտոսը: Եվ որովհետև ժամանակագիրներին շատերը գրում են, թե Նեբրովթը, այսինքն Բելը, Եթովպացի է եղել՝ մենք համոզվեցինք, որ իսկապես այսպես է եղել, Եգիպտոսի (և Եթովպիայի) սահմանակցության պատճառով:

Սրանից հետո այս էլ ասենք, որ Թեպետ Քամի սերունդների տարիները մինչև Նինոս, և ոչ իսկ ստուգապես Նինոսինը, ոչ մի տեղ թվարկված չեն, կամ թե մեզ չեն հասել, իսկ Հաբեթի սերունդներինը բոլորովին չկան,— բայց և այնպես վերը բերված ազգաբանությունը հավաստի է, քանի որ երեք ցեղերն էլ տասնեմեկական սերունդ են կազմում մինչև Աբրահամ, մինչև Նինոս և մինչև Արամ: Որովհետև Արան, տասներկուերորդը՝ Նինոսից հետո է, երիտասարդ հասակում վախճանած: Եվ սա ճշմարիտ է, ոչ ոք չկասկածի, որովհետև այս բաները մեզ պատմում է շատ բաներում վրաստահելի Աբյուդենոսը, որ ասում է այսպես. «Նինոս (որդի) Արեհղի, (որդի) Քայաղի, (որդի) Արեղի, (որդի) Անեբի, (որդի) Բաբի, (որդի) Բելի»: Նույնպես մերը, Հայկից մինչև Արա Գեղեցիկը, որին վավաշոտ Շամիրամն սպանեց՝ թվարկում է այսպես. «Արա Գեղեցիկը (որդի) Արամի, (որդի) Հարմայի, (որդի) Գեղամի, (որդի) Ամասիայի, (որդի) Արամայիսի, (որդի) Արամանյակի, (որդի) Հայկի, որ դուրս եկավ Բելին հակառակորդ և միանգամայն նրա կյանքին վերջ դնող»: Այս բանն ասում է Աբյուդենոսը իր առաջին առանձին մանր ազգաբանության մեջ, որ վերջերս ոմանք դեն գցեցին:

Սրանց վկայում է և Կեփաղիոն¹⁹, որ ասում է (իր գրքի) գլոփաներից մեկում. «Մեր աշխատության սկզբում սկսեցինք մանրամասն գրել բոլոր ազգաբանություններն արքունական դիվաններից (առնելով), բայց թագավորներից հրաման ստացանք՝ հներից բաց թողնել աննշան և վատասիրտ մարդկանց հիշատակությունը, այլ հիշել միայն քաջ, իմաստուն և աշխարհակալ նախնիքներին և մեր ժամանակն իզուր չվատնելը և այլն:

Այլ մեզ բոլորովին օտարոտի և ճշմարտության հակառակ է թվում այն, որ ասում են, իբր թե Նինոսը Բելի որդին է կամ նույն ինքն Բելը, որովհետև ոչ ազգաբանությունը, ոչ էլ տարիները

գումարումը այս բանը չեն հաստատում. գուցե մեկը (այս երկուսի) նշանավոր և անվանի լինելու պատճառով պատշաճ համարած լինի հեռավորին իբրև մոտավոր նշանակել:

Այս բաներն իսկապես մենք գտանք հունարեն գրականության մեջ: Թեպետ և իրենք հույները քաղղեարենից փոխադրեցին իրենց լեզվին, և թեպետ քաղղեացիները կամ ինքնաբերաբար՝ հոժար կամքով այս կատարեցին կամ թագավորների հրամանից հարկադրված՝ ինչպես մի ոմն Առիոս²⁰ և ուրիշ շատերը, բայց մենք հույներին ենք համարում, նրանցից ուսած լինելով:

Զ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ՄՅՈՒՄ ՀՆԱԽՈՍՆԵՐԸ ՈՐՈՇ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՄՈՎԱՍԵՍ (ՄԱՐԳԱՐԵՆՆ) ՀԱՄԱԶԱՅՆ ԵՆ ԵՎ ՈՐՈՇ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՏԱՐԵՐ, ԵՎ ՈԼՈՄԻՈԴՈՐՈՍ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻ ՀԻՆ, ԱԵՒԻՐ ԶՐՈՒՅՑՆԻՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բազմաթիվ գրվածքներից ընտրելով հավաստին, որքան կարողացանք՝ նշանակեցինք նույի երեք որդիների սերունդները մինչև Աբրահամ, մինչև Նինոս և մինչև Արամ, որին, կարծում եմ, խելացի մարդկանցից ոչ ոք չի հակառակի, եթե միայն մարդ չցանկա, ճշմարտության ոճը խանգարելով, ճշմարիտ պատմությունները առասպելների վերածել: Այս դեպքում թող ամեն մի միտք ուրախանա՝ ինչպես կամենա:

Բայց եթե դու շնորհակալ լինես մեր նեղությունների և ջանքերի համար, ո՛վ ուսումնասիր և մեղ այս հարցերում աշխատեցնող, համառոտ խոսքերով կհիշատակեմ, թե հին վիպագիրներն ի՞նչպես գրեցին մեր վերը նշանակած անձերի մասին, թեպետ ներկայումս չեմ կարող ասել, արդո՞ք թագավորների մատենադարաններում այնպես գտնելով, թե ամեն մեկն ըստ իր ճաշակի կամեցավ փոփոխել անունները, գրույցները և ժամանակները, կամ թե մի ուրիշ որեւէ պատճառից: Բայց ինչպես սկզբի մասին երբեմն ճշմարիտ են ասում և երբեմն ստում են,— օրինակ՝ նախաստեղծին չկոչելով առաջին մարդ, այլ թագավոր, նրան օտարոտի և նշանակութունից զուրկ անուն տալով և երեսուն և վեց հազար տարվա կյանք վերագրելով (ստում են). իսկ նահապետների թվով և ջրհեղեղի հիշատակությամբ զուգընթացում են Մովսես (մարգարեին),— այնպես էլ ջրհեղեղից հետո երեք անվանի մարդիկ նշա-

նակելով աշտարակաշինությունից առաջ և Քսիսութրիոսի Հայաստան նավարկությունից հետո՝ ճշմարիտ են խոսում: Իսկ անունների փոփոխումով և ուրիշ շատ բաներով ստում են:

Բայց ես այժմ ուրախանում եմ՝ իմ առաջիկա խոսքերին սկիզբ դնելով ինձ սիրելի և շատերից ավելի ճշմարտախոս Բերոսյան Սիբիլայից²¹: Նա ասում է. «Նախ քան աշտարակը և մարդկային խոսակցության բաղմալեզու դառնալը, և Քսիսութրիոսի դեպի Հայաստան նավարկությունից հետո, երկրի իշխաններ էին դառնում Զրվանը, Տիտանը և Հապետոսթեն»²², որ ինձ թվում են Սեմը, Քամը և Հաբեթը:

«Ընր նրանք, ասում է նա, բոլոր տիեզերքը բաժանում էին իրենց իշխանությունների տակ, Զրվանը բռնանալով տիրում է մյուս երկուսի վրա»: Հետո արդեն Զրադաշտ մոզը, բակտրիացիների, այսինքն մեդացիների թագավորը, այս Զրվանին կոչեց սկիզբ և աստվածների հայր և էլի ուրիշ շատ բաներ նրա մասին առասպելաբանեց, որոնք կրկնելը անտեղի ենք համարում:

«Արդ՝ իբրև Զրվանը բռնացավ ասում է (Սիբիլյան)՝ Տիտանը և Հապետոսթեն նրան դիմադրություն ցույց տվին, նրա հետ պատերազմի բռնվելով, որովհետև նա մտադրություն ուներ՝ իր որդիներին բոլորի վրա թագավորեցնել: Այս խառնակության ժամանակ, ասում է, Տիտանը հափշտակեց Զրվանի ժառանգության սահմաններից մի մասը: Այս ժամանակ մեջ մտավ նրանց բույրը, Աստղիկը, և համոզեց, որ խռովությունը դադարեցնեն (Տիտանը և Հապետոսթեն) համաձայնում են, որ Զրվանը թագավորե, բայց ուխտով և երդումով դաշինք են հաստատում, որ Զրվանից ծնվելիք բոլոր արուններին սպանեն, որպեսզի սերունդն սերունդ չթագավորե. այս նպատակով հզոր մարդկանց վերահսկող նշանակեցին նրա կանանց ծնունդների վրա: Ծվ երբ երկուսին սպանեցին, երդումը և ուխտը հաստատ պահելու համար, ապա Աստղիկ բույրը Զրվանի կանանց հետ միասին համոզում են Տիտաններից մի քանիսին՝ մյուս տղաներին կենդանի պահել և ուղարկել արևմուտք, այն լեռը, որին ասում էին Դյուցքնկեց, իսկ այժմ կոչվում է Ուլիմպոս»²³:

Արդ՝ այս բաները ուրիշ մեկը թեկուզ ճշմարտություն համարե, թեկուզ առասպել, բայց ես հավատացած եմ, որ շատ բան ճշմարիտ է: Որովհետև Կիպրոսի Կոստանդիա (քաղաքի) եպիսկոպոս Եպիփանը²⁴ հերձվածների դեմ դրած գրքում, երբ ձեռնարկում է ապացուցանել աստծու ճշմարտությունն ու արդարադատու-

թյունը՝ այսպես է ասում իսրայելացիների ձեռքով յոթն ազգերի ոչնչացման մասին. աստված արդարադատությամբ ոչնչացրեց այդ ազգերը իսրայելացիների առաջ, որովհետև նրանց կալվածների հողըն ընկնում էր Սեմի որդիների բաժնի մեջ, իսկ Քամբ հարձակվելով բռնությամբ հափշտակեց այդ երկիրը. իսկ աստված երգմամբ տրված ուխտի իրավունքը պաշտպանելով վրեժ է առնում Քամի ցեղից և ժառանգությունը վերադարձնում է Սեմի որդիներին: Բայց Տիտաններին և Ռափայիմներին ս. գիրքն էլ հիշում է:

Բայց մենք պետք է թեկուզ շատ կարճառոտ երկրորդենք ոմանց անգիր հին գրույցները, որ վաղ ժամանակ պատմվում էին հունաց իմաստունների մեջ: Այս գրույցները մեզ հասան Գորգի և Բանան կոչվող անձերի ձեռքով, ինչպես և երրորդի՝ ոմն Դավթի²⁵ միջոցով: Սրանցից մեկը, փիլիսոփայություն ուսած, այսպես էր ասում. «Ո՛վ ծերեր, երբ ես Հունաստանում էի և ուսանում էի գիտություններ՝ մի օր դեպք եղավ, որ իմաստուն և բազմահմուտ անձերի մեջ խոսակցություն բացվեց աշխարհագրության և ազգերի բաժանման մասին: Ոմանք գրքերը բացատրում էին ալլաբանորեն, ոմանք ուրիշ կերպ: Իսկ Ուլիմպիոգորոս անունով մեկը²⁶, որ նրանց մեջ ամենահմուտն էր՝ այսպես ասաց. «Ձեզ պատմեմ անգիր գրույցներ, որ ավանդաբար հասել են մինչև մեզ, որ գեղջուկներից շատերն էլ մինչև այժմ պատմում են: Եղել է մի մատյան Քսիսութրիոսի և նրա որդիների մասին, որ այժմ ոչ մի տեղ չի երևում, որի մեջ, ասում են, պատմվելիս է եղել այսպես: Երբ Քսիսութրիոսը նավեց դեպի Հայաստան և ցամաքի հանդիպեց՝ նրա որդիներից մեկը, Սեմ անունով, գնաց դեպի հյուսիսային արևմուտք՝ երկիրը դիտելու. հանդիպեց մի փոքր դաշտի մի երկայնանիստ լեռան մոտ, որի (դաշտի) միջով գետ էր հոսում դեպի Ասորեստանի կողմերը: Այստեղ գետի մոտ նա կանգ է առնում ու մնում է երկու լուսնական ամիս, լեռն իր անունով կոչում է Սիմ և նորից վերադառնում է արևելահարավ՝ որտեղից որ եկել էր: Իսկ նրա կրտսերագույն որդիներից մեկը, Տարբան անունով, երեսուն որդիներով և տասնհինգ աղջիկներով ու սրանց ամուսիններով, հորից բաժանվելով բնակություն է հաստատում նույն գետի ափին, որի անունով (Սեմը) դավառը կոչում է Տարավն (Տարոն), իսկ այն տեղը, որտեղ (Տարբանը) բնակվեց, կոչում է Ցրոնք, որովհետև այնտեղ առաջին անգամ որդիները բաժանվեցին նրանից: Դարձյալ պատմում էին, թե նա կարճ օրեր ապրել է

բակտրիացիներին սահմաններին մոտ, և այստեղ էլ մնացել է նրա որդիներից մեկը: Որովհետև արևելքի կողմերում Սեմին Զրվան են կոչում, իսկ գավառը կոչում են Զարավանդ: մինչև այսօր՝ Բայց ավելի հաճախ Արամյան ազգի ժերունիները փանդիոնների նվագակցություններ ցույցների և պարերի երգերում²⁷ հիշատակում են այս բաները:

Եվ այս զրույցները սուտ են թե իրոք եղած՝ մեզ համար կարևոր չէ, միայն որպեսզի դու ամեն բան գիտենաս, այս գրքում գետնելում եմ՝ ինչ որ լսովի գիտեմ և ինչ որ գրքերից, որպեսզի իմանաս իմ մտքի անկեղծությունը դեպի քեզ:

Է

ՀԱՄԱՌՈՑ ՐԱՅԱՏՐԱԹՅՈՒՆ, ԹԵ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԵՂԵԱԿՆԵՐԻ ԲՈՒ ԿՈՉԱԽԷՂ ՀՍՑ
Ս. ԳՐԹԻ ԽՍԿԱՊԵՍ ՆՈՐՐՈՎԹՆ Է

Բելի մասին, որին ժամանակակից էր մեր նախնին՝ Հայկը, շատեր շատ բաներ են պատմում այլընդայլո, բայց ես ասում եմ, թե Կոռնոս²⁸ կոչվածը և Բելը՝ Նեբրովթն է, ինչպես եգիպտացիները Մովսեսի նման թվում են՝ Հեփեստոս, Արեգակ, Կոռնոս, որ են Քամ, Քուշ, Նեբրովթ, բաց թողնելով Մեստրայիմին, որովհետև նրանք ասում են, թե իրենց առաջին մարդն հղել է Հեփեստոսը²⁹, որ դտել է կրակը (Թե ինչու է սա կոչվում կրակը գտնող, կամ որ Պրոմեթեոսը³⁰ գողացել է կրակն աստվածներից և շնորհել է մարդկանց — այս այլաբանությունը բացատրելը մեր նյութին չի վերաբերում): Նաև եգիպտացիների թագավորական ցեղերի կարգը և տարիների գումարումը Հովիվների թագավորական հարստությունից մինչև Հեփեստոս հավասար է գալիս երրայեցոց, Հովսեփի ժամանակներից մինչև Սեմ, Քամ և Հաբեթ:

Այսքանը բավական կհամարենք այս հարցերի մասին: Որովհետև եթե աշտարակաշինությունից սկսած մինչև ներկա ժամանակներս պատահած բոլոր բաները ջանանք մեզ բերել մեր պատմության մեջ ի գիտություն քեզ, ապա ե՞րբ կհասնենք թոցանկացած պատմական զրույցներին, մանավանդ որ մեր առաջիկա գործն երկար է, իսկ մահկանացուների ժամանակը կարճ է և անհայտ: Ուստի կսկսեմ քեզ ցույց տալ մեր (պատմությունը), թե ո՞րտեղից և ի՞նչպես (սկսվեց):

Թե ո՞վ ե՞վ ՈՐՄՏԵՂԻՑ ԳՏԱՎ ԱՅՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պատմում են, թե Արշակ մեծը³¹, Պարսից և Պարթևաց թագավորը, որ ինքն էլ ցեղով պարթև էր, ապստամբեց մակեդոնացիների դեմ, թագավորեց բոլոր Արևելքի և Ասորեստանի վրայ սպանեց Նինվեում Անտիոքոս թագավորին և բոլոր տիեզերքը հնազանդեցրեց իր ձեռքի տակ: Սա իր եղբորը՝ Վաղարշակին թագավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա, այսպես նպատակահարմար համարելով, որպեսզի իր թագավորությունն անխախտ մնա: Նրան թագավորության քաղաք է նշանակում Մծբինը և նրան սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան կողմից մի մասը, Պաղեստինը, Ասիան, ամբողջ Մեջերկրայքը³² և Թեսալիան³³, Պոնտոս ծովից մինչև ալևտեղ, ուր Կովկասը վերջանում է արևմրտյան ծովի մոտ³⁴, նաև Ատրպատականը, «և էլի՝ որքան քո միտքն ու քաջությունը կհասնեն, որովհետև, ասում է, քաջերի սահմանը նրանց ղենքն է, որքան կկտրեն, այնքան էլ կտրեն»:

Սա իր իշխանությունը լիովին կարգի բերելով և իր թագավորությունը հաստատելով՝ կամեցավ իմանալ, թե ո՞վքեր արդյոք և ի՞նչպիսի մարդիկ տիրելիս են հղի Հայոց աշխարհի վրա իրենից առաջ, արդյոք ինքը քաջերի՞ տեղն է գրավում, թե ապիկարների: Նա գտավ մի ուշիմ ասորի, Մար Աբաս Կատինա անունով, քաղդեական և հունարեն գրության մեջ վարժ, և նրան ուղարկեց իր եղբոր՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանավայել ընծաներով, (խնդրելով) բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը: Եվ նրան թուղթ է գրում այս բովանդակությամբ:

ԱՅՈՑ ՎԱՂԱՐՇԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՊԱՐՍԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐ ԱՐՇԱԿ ՄԵՍԻՆՑ

«Արշակ թագավոր ցամաքի և ծովի, որի անձն ու կերպարանքն իսկապես մեր աստվածներին են նման, բախտն ու հաջողությունները՝ բոլոր թագավորներից գերազանց և մտքի լայնությունը՝ ինչպես երկնքինը հրկրի վրա. Վաղարշակ, քո կրտսեր

եղբայրն ու նիզակակիցը, որ քեզանից նշանակվեց Հայոց թագավոր: Ողջ Լղիր մշտական հաղթությամբ:

Որովհետև քեզանից պատվեր ստացա քաջության և ամեն տեսակ իմաստության հոգ տանել՝ երբեք զանց չարի քո խրատն անփութությամբ, այլ ամեն բանի խնամք և հոգ տարա՝ որքան միտքս կտրում էր և հնարավոր էր: Եվ այժմ քո խնամակալությամբ թագավորությունս կարգավորելով՝ միտքս դրի իմանալ, թե ինձանից առաջ ուլքե՞ր են տիրել Հայոց աշխարհիս և ո՞րտեղից են այն նախարարությունները, որ այստեղ կան: Որովհետև այստեղ ոչ հայտնի կարգեր են եղել և ոչ մեհնական պաշտամունքներ, և աշխարհիս գլխավորներին ոչ առաջինն է հայտնի և ոչ վերջինը, և ոչ ուրիշ մի օրինավոր բան կա, այլ ամեն ինչ խառնիխուռն է և վայրենի:

Ուստի աղաչում եմ քո տերությանը, որ հրամայես արքունական ղեկանք բանալ քո հղոր տերության ներկայացող այդ մարդու առաջ, որպեսզի քո եղբոր և որդուն ցանկալի (պատմությունը) գտնելով՝ փութով բերե: Հավատացած եմ, որ մեր բավականությունը, որ կունենանք (քո) կամքը կատարելով, քեզ ևս ուրախություն կլինի: Ողջ Լղիր, աստվածների մեջ բնակությունս երեւելի՞ղա:

Արշակ մեծն ընդունելով Մար Աբաս Կատինայից գրությունը, մեծ հոժարությամբ հրամայում է առաջարկել նրան արքունական ղեկանք, որ նիսվեումն էր, միանգամայն ուրախանալով, որ այսպիսի մտադրություն ունի իր եղբայրը, որին հանձնարարել էր իր թագավորության կեսը: (Մար Աբասը) աչքի անցկացնելով բոլոր մատյանները՝ գտնում է մի մատյան հունարեն դրված, որ ունեն, ասում է, այսպիսի վերնագիր.

Մատյանի սկիզբը

Այս մատյանն Աղեքսանդրի³⁶ հրամանով քաղղեարեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պարունակում է քուն հների և նախնիքների պատմությունները:

Որի սկզբում, ասում է, նշանակված են եղել Զրվանը, Տիտանը և Հապետոսին, և այս երեք նախարարական մարդկանց սերունդներից բոլոր նշանավոր մարդիկ, յուրաքանչյուրն իր տեղում դասավորված Երկար տարիների ընթացքում:

Մար Աբաս Կատինան այս մատյանից հանելով միայն մեր

աղդի հավաստի պատմությունը հույն և ասորի գրերով՝ լեբրում է Մծբին, Վաղարշակ թագավորին³⁷։ Եվ բարեկազմ ու քաջ ազնու-նավոր, արի Վաղարշակը, կորովախոտն ու հանճարեղը, ընդունելով այն՝ համարելով առաջինն իր դանձերի մեջ՝ հրամայում է մեծ զգուշությամբ պահել արքունիքում և մի մասը նրանից հրամայում է արձանի վրա դրոշմել։ Որից մենք հավաստի տեղեկանալով զրույց-ների կարգին՝ կիրկենք այժմ, քո հարցասիրությունը (զոհացնե-լով), հասցնելով մեր բնիկ նախարարությունները մինչև քաղղիա-ցոց Սարդանասպարը և զեռ ավելի մոտ։

Պատմությունն այսպես էր սկսվում։

Աստվածներից առաջինները ահեղ էին և երեւելի և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բազմամարդության սկիզբ։ Սրանցից առաջ եկան հսկաների սերունդը, անհեթեթ, հաղթանդամ, վիթխարի մարդիկ, որոնք ամբարտապանությամբ հղանալով ծնան աշտարակաշինության ամբարիշտ խորհուրդը, որը և ձեռնարկեցին իրագործելու։ Աստվածների ցասումից ինչ-որ ահադին և աստվածային հողմ փչելով կործանում է աշտարակը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տալիս է (մյուսներին) անհասկանալի լեզուներ, որով նրանց մեջ աղմուկ և ջիւղություն է ընկնում։ Սրանցից մեկն էր և Հապետոսիան Հայկը, անվանի և քաջ նախա-րարը, հաստ աղեղով և հզոր նետաձիգ»։

Բայց մենք կգադարեցնենք զրուցաբանության այս կարգը, որովհետեւ մեր նպատակն է ոչ թե պատմությունն ամբողջությամբ գրել, այլ աշխատել ցույց տալ մեր առաջին և բուն հին նախնիք-ներին։ Արդ՝ նույն մատյանից սկսելով կասեմ. Հապետոսի, Մե-րոդ, Սիրաթ, Թակլադ, որ են Հաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ։ Որից հետո նույն մատենագիրը շարունակելով ասում է կարգով— Հայկ, Արամանյակ և այլն, որոնց մասին արդեն հիշել ենք։

Ժ

ՀԱՅԿԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը, ասում է, վայելչակազմ էր, թիկնավետ, խիստ գանգուր մաղերով, վառվռուն աչքերով, հաստ բաղուկներով։ Սա քաջ և երեւելի հանդիսացավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների և դյուցազունների

վրա տիրապետելու: Սա խորոխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելիք
բռնավորության դեմ այն ժամանակ, երբ մարդկային աղզը սփռու-
վում տարածվում էր բոլոր երկրի լայնության վրա, բաղմամբոխ-
հակաների, անչափ կատաղիների և ուժավորների մեջ: Որովհետեւ
այս ժամանակ ամեն մի մարդ, խելագարված, սուրն ընկերի կողմ-
էր կոխում, ձգտում էին մեկը մյուսի վրա տիրելու, և Բելին պա-
տահմամբ հաջողվեց բռնանալ և բոլոր երկիրը գրավել: Որին-
Հայկը շկամենալով հնազանդել, Բարելոնում Արամանյակ որդին
ծնելուց հետո. շվեց դեպի Արարադի³⁸ երկիրը, որ գտնվում է
Հյուսիսային կողմերում, իր որդիներով, դուստրերով և որդիների
որդիներով, որ զորավոր մարդիկ էին, թվով մոտ երեքհարյուր հո-
գի, և ուրիշ ընդոժիններով³⁹, նրան հարած եկվորներով և բոլոր
տունուտեղով⁴⁰, Գնում բնակվում է մի լեռան ստորոտում դաշ-
տավայր տեղում, որտեղ ապրում էին սակավաթիվ մարդիկ առա-
ջուց ցրվածներից: Հայկը նրանց իրեն հնազանդեցնելով՝ այնտեղ
կալվածում շինում է բնակության տուն⁴¹ և տալիս է ժառանգու-
թյուն Կադոսին, Արամանյակի որդուն: Սա արդարացնում է աս-
ված անգիր հին գրույցները:

Իսկ ինքը, ասում է (Մար Աբասը), իր մնացած մարդկան-
ցով և տունուտեղով շարժվում է դեպի Հյուսիսային արևմուտք
և գալիս բնակվում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այս լեռնա-
դաշտի անունը կոչում է Հարք, այսինքն թե այստեղ բնակողները
հայրեր են Թորգոմի տան սերունդի: Շինում է և մի գյուղ, որն իր
անունով կոչում է Հայկաշեն: Այստեղ էլ պատմության մեջ հիշ-
վում է, թե այս դաշտի հարավային կողմում, մի երկայնանիստ
լեռան մոտ, ապրելիս են եղել առաջուց սակավաթիվ մարդիկ, որոնք
կամովին հնազանդել են դուցազնին: Այս էլ արդարացնում է աս-
ված անգիր գրույցները:

ԺԱ

ՊԱՏՆԵԱՋՄԻ ԵՎ ԲԵԼԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Խոսքը շարունակելով (Մար Աբասը), ասում է, թե իբր Տի-
տանյան Բելլ⁴² իր Թագավորությունն ամենքի վրա հաստատեց,
ապա իր որդիներից մեկին հավատարիմ մարդկանց հետ ուղար-
կում է Հյուսիսի կողմը Հայկի մոտ, որ նա հնազանդության դա և-

խաղաղությամբ ապրի: Վրու ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ասում է, սակայն տաքացրո՞ւ և մեղմացրո՞ւ քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդելով խաղաղ ապրիր՝ որտեղ որ կհաճես իմ երկրում բնակության տեղ ընտրել»: Հայկը Բելի պատգամավորներին հետ է դարձնում խստության մեջ պատասխանելով: Ուղարկված (պատգամավորը) վերադառնում է Բաքեյուն:

Այն ժամանակ Տիտանյան Բելը զորք է ժողովում նրա դեմ և հետևակ զորքի մեծ բազմությամբ գալիս հասնում է հյուսիս, Արաքսի երկիրը, Կաղմոսի տան մոտ: Կաղմոսը փախուստ է տալիս Հայկի մոտ, իրենից առաջ արագագնաց (մարդիկ) ուղարկելով: Վերադառնալով եղիր, ասում է, ո՞վ մեծդ դյուցազունների մեջ, որ Բելը դիմում գալիս է քո վրա հավերժական քաջերով և երկնադեզ հասակով մրցող հսկաներով: Եվ ես լսելով, որ նա մոտեցել է իմ տանը՝ փախա և ահա՝ տազնապած գալիս եմ քեզ մոտ: Ուրեմն շտապիր մտածել, ինչ որ անելու ես»:

Իսկ Բելը հանդուգն ու անճոռնի ամբոխի զորությամբ, ինչպես մի հեղեղ, որ զառիվայրից ներքև է վիժում, շտապում էր հասնել Հայկի բնակության սահմանները, վստահ լինելով զորավոր մարդկանց սրտերի և անձերի վրա: Այս ժամանակ ուշիմ և խոհեմ հսկան, փխտ գանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով, շտապով հավաքում է իր որդիներին և թոռներին, քաջ և աղեղնավոր մարդկանց, թվով շատ նվազ, և ուրիշ մարդկանց, որ ձեռքի տակ ունեն, գնում հասնում է մի ծովակի ափ⁴³, որի ջրերն աղի են և մանր ձկներ են պարունակում: Եվ իր զորքերը կանչելով՝ ասում է նրանց. «Երբ մենք դուրս կգանք Բելի ամբոխի դեմ, աշխատենք այն տեղին պատահել, որտեղ կանգնած կլինի Բելը քաջերի խուռն բազմության մեջ, որսխողի կամ մեռնենք և մեր աղիոր Բելի ծառայության տակ ընկնի, կամ մեր մատների հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի և մենք հաղթություն տանենք»:

Եվ ամբողջ ասպարեզներ⁴⁴ դեպի առաջ անցնելով՝ հասնում են բարձրագույն լեռների միջև մի դաշտաձև տեղ: Եվ ջրերի հոսանքի աջ կողմում բարձրավանդակի վրա ամուր դիրք գրավելով, զլուխները վեր բարձրացնելով տեսնում են Բելի բազմաթիվ ամբոխի անկարգ հրոսակը, որ հանդուգն հարձակումով ցիրուցան վազվզում էին երկրի երեսի վրա, իսկ ինքը, Բելը, մեծ ամբոխով հանդարտ կանգնած էր ջրի ձախ կողմում մի բլրակի

վրա՝ իբրև դիտանոցում: Հայկը ճանաչեց սպառազինված ջոկատի խումբը, որտեղ Բելը մի քանի ընտիր և սպառազինված մարդկանցով ամբոխի առաջն էր անցել, և երկար տարածություն կար նրա և ամբոխի մեջ: Նա կրում էր երկաթե գլխանոց, նշաններ կրող վերջերով, թիկունքի և լանջի վրա պղնձե տախտակներ, սրունքների և թևերի վրա պահպանակներ, մեջքը կապել էր գոտի, որից ձախ կողմից կախված էր երկսայրի սուրը. աջ ձեռքում բռնել էր հսկայական նիզակը, իսկ ձախում վահան, նրա աջ և ձախ կողմում ընտիր (գորականներ): Հայկը տեսնելով պինդ սպառազինված Տիտանյանին և նրա աջ և ձախ կողմի ընտիր մարդկանց՝ կանգնեցնում է Արամանյակին երկու եղբայրներով աջ կողմը, Կադմոսին իր ուրիշ երկու որդիներով ձախ կողմը, որովհետև աղևզ և սուր (գործածելու մեջ) կորովի մարդիկ էին, ինքը կանգնեց առջևից և մյուս բազմությունը կանգնեցրեց իր հետևում, դասավորեց մոտավորապես եռանկյունի ձևով և հանդարտ առաջ շարժվեց:

Երբ երկու կողմի հակառակներն իրար մոտ հասան, երկրի վրա ահագին դղրդյուն բարձրացրին իրենց գրոհներով և իրար վրա ահ ու սարսափ էին գցում իրենց հարձակումների ձևերով: Այնտեղ երկու կողմից ոչ սակավ հաղթանդամ մարդիկ սրի բերանի հանգիպելով թափվում ընկնում էին գետին, և կռիվն (անորոշ էր մնում), երկու կողմերն էլ անպարտելի մնալով: Այս անսպասելի տարակուսական դիսվաժը տեսնելով՝ Տիտանյան արքան դարհուրեց, և հետո քաշվելով սկսեց բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր. որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամրանալ, մինչև բլուր դորքը հասնի, որպեսզի երկրորդ անգամ ճակատամարտ սարքի: Աղեղնավոր Հայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային, պինդ քարշում է լայնալիճ⁴⁵ աղեղը, երեքթևյան նետը դիպցնում է նրա կրծքի տախտակին, և սլաքը շեշտակի թափ անցնելով նրա թիկունքի միջով, գետին է խրվում. այս կերպով՝ ճոխացած Տիտանյանը կործանվում, ընկնում է գետին և շունչը փչում է: Իսկ ամբոխն այս քաջության ահագին գործը տեսնելով փախչում է, ամեն մեկը իր հրեւը դարձած կողմը: Այսքանը բավական լինի այս մտախն:

Բայց ճակատամարտի տեղը շինցնում՝ դարձնում է դաստակերտ և անունը դնում է Հայք, հաղթական պատերազմի պատճառով. սրանից զավառն էլ մինչև այժմ կոչվում է Հայոց ձոր: Իսկ այն բլուրը, որտեղ Բելն ընկավ քաջ գորականների հետ՝ Հայկը

կոչեց Գերեզմանք, որին այժմ ասում են Գերեզմանակ: Բայց Բելի դիակը, ասում է (Մար Աբաս), դեղերով զմուսելով՝ Հայկը հրամայում է տանել Հարք և թաղել մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիներին: Իսկ մեր աշխարհը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայր:

ԺԲ

ՀԱՅԱԿՑ ՍԵՐՎԱՏ ՑԵՂԵՐԻ ԵՎ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹՆ ՆՐԱՆՑԻՑ
ՅՈՒՐԱՔԱՆՁՑՈՒՐՆ ԵՆՉ ԳՈՐՄԵՑ

(Մար Աբասի) մատչանում սրանից հետո ուրիշ շատ բաներ են պատմվում. բայց մենք կշարունակենք այն, որ պիտանի է մեր հավաքման համար:

Սրանից հետո, ասում է նա, Հայկը դառնում է իր բնակության տեղը, իր Կազմոս թոռին շատ բան է պարզելում պատերազմի ավարից և անվանի մարդիկ իր ընդոժիններից: Նրան հրամայում է իր առաջին տանը բնակություն հաստատել, իսկ ինքը գնում դադարում է Հարք կոչված դաշտում: Սա տարիներ ապրելով՝ Արամանյակին ծնավ: Բաբելոնում, ինչպես վերն ասացինք. դրանից հետո դարձյալ ու քիչ տարիներ ապրելով՝ մեռնում է, ամբողջ ազգը հանձնելով իր Արամանյակ որդուն:

Սա իր եղբայրներից ևրկուսին, Խոռին և Մանավազին, իրենց բոլոր աղխով թողնում է Հարք կոչված տեղում, ինչպես նաև Մանավազի որդուն՝ Բազին: Սրանցից Մանավազը ժառանգում է Հարքը, իսկ նրա որդին՝ Բազը ժառանգում է աղի ծովի արևմտյան հյուսիսային ափը և գալառն ու ծովը կոչում է իր անունով¹⁵: Ասում են, որ սրանցից են առաջ Լկել Մանավազյան և Բղնունյաց նահապետությունները, նաև Որդունի կոչվածը, որոնք վերջերս, սուրբ Տրդատից հետո, մեկը մյուսին ոչնչացրին պատերազմով: Իսկ Խոռը բազմանում է հյուսիսային կողմերում, շենքեր է հիմնում, և, ասում են, որ նրանից սկսած մինչև այժմ շարունակում է Խոռոտունիների ցեղի մեծ նախարարությունը, քաջ և անվանի մարդիկ, որոնք այժմ էլ մեր ժամանակ երևելի են:

Իսկ Արամանյակը բոլոր բաղմությունն առնելով չվում է դեպի հյուսիսային արևելք և գնում իջնում է մի խոր դաշտավայր, բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված, որի միջով մի կարկաշա-

սահ գետ էր անցնում արևմտյան կողմից. և դաշտը կարծես թեքված էր դեպի արևելք և երկարությամբ ձգվում էր արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում էին բազմաթիվ ականակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր կաղմելով, հեղաբար հոսում էին նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և դաշտի ամիերով, որպես թե պատանիներ շրջեն և երիտասարդուհիների մոտերը: Իսկ հարավային արեգակնաճեմ⁴⁷ լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել էր երկրից՝ պինդ գոտևորված մարդու երեքօրյա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հետզհետե սրվում էր դեպի վեր. իսկապես մի ծերունի լեռ՝ երիտասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակն այս խոր դաշտում բնակելով՝ շենցնում էր մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում, լեռն իր անվան հարմարեցնելով կոչում է Արագած, իսկ կալվածք՝ ոտն Արագածո (Արագածի ստորոտ):

Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմագիրը, թե շատ տեղերում ցիրուցան բնակում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր բնիկ նախնի Հայկի գալուստը:

Արամանյակը տարիներ ապրելուց հետո ծնավ Արամայիսին, որից հետո էլի քավական տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա որդին՝ Արամայիսը իր բնակության համար տուն է շինում գետի ամիսն մի բլուրի վրա և իր անունով կոչում է Արմավիր, իսկ գետը կոչում է Երասխ՝ իր թոռան Երաստի անունով: Իսկ իր որդուն, բազմազավակ և շատակեր Շարային⁴⁸ ամբողջ աղխով ուղարկում է մի մերձակա արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում. նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ: Ուստի, թվում է, թե արդարանում է գյուղացիների մեջ գործածվող առածը. «գու, ասում են, Շարայի որկորն ունես, բայց մենք Շիրակի ամբարները չունենք»: Այս Արամայիսը տարիներ ապրելով ծնավ Ամասիային, որից հետո էլի տարիներ ապրելով մեռավ:

Ամասիան Արմավիրում բնակվելով տարիներ անցնելուց հետո ծնում է Գեղամին և Գեղամից հետո արի Փառսին և Տուլակին: Սրանց ծնելուց հետո գետն անցնում է, մոտենում է հարավային լեռան: Այստեղ, լեռան ստորոտում, խորշերում, խոշոր ծախսերով շինում է երկու տուն, մեկը դեպի արևելք, լեռան ստորոտից բխող աղբյուրների ակունքների մոտ, իսկ մյուսը՝ այդ տնից դեպի արև-

մուտք, նրանից հետո՝ հետեակ մարդու կես օրվա ճանապարհով երկար օրում⁴⁹։ Այս տները նա տվեց ժառանգություն իր երկու որդիներին, արի Փառոխին, և կայտառ Յուլակին, որոնք այնտեղ բնակվելով՝ իրենց անունով կոչեցին այդ տեղերը, Փառոխից՝ Փառախոտ և Յուլակից՝ Յուլակերտ։ Իսկ լեռը Ամասիան իր անունով կոչեց Մասիս⁵⁰ և հետո նորից Արմավիր դառնալով կարճ տարիներ ապրեց և մեռավ։

Իսկ Գեղամը տարիներ անցնելուց հետո Արմավիրում ժրնավ Հարմային։ Նա Հարմային թողեց Արմավիրում բնակվելու իր որդիների հետ։ Իսկ ինքը զնաց արևելյան հյուսիսում եղած մյուս լեռան հետևի կողմը, մի ծովակի ափ։ Նա շենցնում է ծովակի ափը, թողնում է այնտեղ բնակիչներ և իր անունով լեռը կոչում է Գեղ, իսկ շենքերը Գեղարքունի, ինչպես կոչվում է նաև ծովը։ Այստեղ նա ծնավ իր Սիսակ որդուն, որ մի սեզ ու թիկնավետ, վայելչակազմ, կորովախոս գեղեցիկ աղեղնավոր էր։ Նրան է տալիս իր ստացվածքի մեծ մասը և բաղմամբով մարդիկ իբրև ծառա⁵¹ և նրա ժառանգության սահման է կտրում ծովից դեպի արևելք մինչև մի դաշտ, որտեղ Նրասխը, սեպացած լեռները ճեղքելով, հրկար ու նեղ ձորերով անցնելով ահադին շառաչումով թափվում է դաշտը։ Սիսակն այստեղ բնակվելով, իր բնակության սահմանները լցնում է շինություններով և աշխարհը իր անունով կոչում է Սյունիք, բայց պարսիկներն ավելի ճիշտ կոչում են Սիսական։ Վերջերը Վաղարշակ, հայոց առաջին թաղավորը Պարթև ցեղից, գտնելով սրա սերունդներից անվանի մարդիկ՝ այս աշխարհին տեր է նշանակում, որ Սիսական ցեղն է։ Վաղարշակ՝ այս անում է պատմությունից իմանալով, իսկ թե ի՞նչպես այս եղավ, իր տեղում կայատմենք։

Իսկ ինքը Գեղամը նորից դառնում է հիշյալ դաշտը և նույն լեռան ստորոտում, մի ամուր ձորակում շինում է մի դաստակերտ և անունը դնում է Գեղամի, որ հետո նրա թոռան Գառնիկի անունով կոչվեց Գառնի։ Վերջերը, Վաղարշակի թոռան Արտաշեսի ժամանակ, սրա սերունդներից մի պատանի է եղել Վարաժ անունով, հղջերունների, այժյամների և վարազների որսերում հաջողակ, ուժեղ և ճիշտ նետաձիգ։ Սրան (Արտաշեսը) նշանակում է արքունական որսերի վրա և շենքեր է պարգևում Հրազդան կոչված գետի ափերին։ Սրանից, ասում են, առաջ է եկել Վարաժունյաց տունը։ Այս Գեղամը, ինչպես ասացինք, տարիներ ապրելով

ծնավ Հարմային, որից հետո էլի ապրելով մեռավ և իր որդուն՝ Հարմային հրամայեց Արմավիրում բնակվել:

Այս է Հայկը, որ Հայ ազգի նախնին, որ Թորգոմի որդին էր, սա՝ Թիրասի, սա՝ Գամերի, սա՝ Հաբեթի, և այս են նրա ցեղերն ու սերունդները և նրանց բնակության աշխարհը: Այնուհետև, ասում է (Մար Աբասը), նրանք սկսեցին բազմանալ և երկիրը լցնել:

Հարման տարիներ ապրելով ծնավ Արամին:

Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջ զործեր է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր աշխարհը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ: Բայց սրա ընդարձակ պատմություն ու քաջության գործերը, թե ի՛նչպես և ո՛ր ժամանակ կատարվեցին՝ եթե կամենաս՝ այս գրքից դուրս կգետեղենք, կամ բաց կթողնենք, իսկ եթե ոչ՝ կգետեղենք հենց այստեղ⁵²:

ԾՆ.

ԱՐԵՎԵՅԻՆԵՐԻ ԷՆՏ ԳԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒՓԱՐ
ՄԱՂԵՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Եվ որովհետև մեզ հաճելի թվաց քո հրամանով մեր հանձն առած նեղությունն ավելի մեծ բավականություն համարել, քան ուրիշներից (առաջարկված) ուրախություններն ու կերուխումը, ուստի համաձայնեցինք կարճառոտ մեջ բերել զրույցները Հայկյան Արամի վարած պատերազմների մասին: Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ի՛նչպես օտարացեղ աղգեր ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա:

Այս Արամը Նինոսի Ասորեստանին և Նինվեին տիրելուց քիչ տարիներ առաջ, շրջակա ազգերից նեղվելով՝ ժողովում է ընտանի քաջ և աղեղնավոր մարդկանց բաղմոթյուն, մոտ հինգ բյուր մարդ, վալժ նիզակավոր, շատ ուժեղ նրիտասարդներ, հաջողակ ձեռքերով, սրտոտ և պատերազմելու հմուտ: Նա պատահում է Հայոց սահմաններին մոտ մեղացոց երիտասարդներին,

որոնց առաջնորդում էր մի ոմն Նյուքար Մադես⁵³, մի հպարտ և պատերազմասեր մարդ, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը: Որ մի անգամ բուշանների նման ասպատակելով (ձիերի) սրմբակներով ոտնակոխ արավ Հայաստանի սահմանները և երկու տարի իրեն ծառայեցրեց: Արամը հանկարծորեն նրա վրա հարձակվելով արևը ծաղկուց ոռաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբոխը և իրեն՝ Նյուքարին էլ, որ Մադես էր կոչվում, ձեռքակալ անելով բերեց Արմավիր և այնտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին հրամայեց պատին վարսել, երկաթե ցից մխելով ճակատի մեջ, ի ցույց դնելով անցորդներին և բոլոր եկվորներին, իսկ նրա աշխարհը, մինչև Զարասպ կոչված լեռը, իրեն ծառայեցնելով հարկատու դարձրեց մինչև Նինոսի թագավորն լն Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Իսկ Նինոսը Նինվեում թագավորելով՝ մտքումը պահած ունեի իր նախնիի՝ Բելի վրեժի հիշատակը, գրույցներից լսած լինելով, և երկար տարիներ մտածում էր վրեժխնդիր լինել, զիտելով ու սպասելով նպատակավոր ժամանակի, որպեսզի քաջ Հայկի սերունդներից սերմանված ամեն մի ճևտ ոչնչացնե: Բայց կասկածելով, թե այսպիսի ձեռնարկությունը կարող է նրա թագավորության կորստյան պատճառ դառնալ, իր շար խորհուրդը թաքցնում է. (Արամին) հրամայում է առանց կասկածի իր իշխանությունը վարել, իրավունք է տալիս մարգարտե վարսակալ կրել և իր երկրորդը կոչվել: Բայց բավական լինի այսքան ասվածը, որովհետև մեր առաջիկա գործը թույլ չի տալիս երկար կանգ առնել մեր պատմության սկզբում:

ԺԴ

ԱՍՈՐԵՍԱՆՅԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՈՒՐԻ ԵՎ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՅԱՊԻՍ ՔԱՂՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ, ՆԱԵՎ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ՄՅՈՒՅ ՀԱՅՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կարճառոտ խոսքերով հիշատակենք ինչ որ նույն մասայում պատմվում է սրա քաջության դործերի մասին արևմուտքում, և Ասորեստանցիների հետ կռիվը, զեպքերի պատճառն ու նշանակությունը միայն հայտնելով, իսկ գործի ընդարձակությունը համառոտ խոսքերով բացատրելով:

Նույն այս Արամը, արևելյիների հետ ճակատամարտը վերջացնելուց հետո, նույն զորությունամբ շարժվում է Ասորեստանի

կողմերը, այնտեղ ևս գտնվում է մի ուրիշ ապականիչ իր երկրի։ Բարշամ անունով, հսկաների ցեղից, չորս բյուր սպառազեն հետեակներով և հինգ հազար հեծյալներով. նա խիստ հարկերով սաստիկ նեղելով անապատ էր դարձրել բոլոր շրջակայքը։ Արամը պատերազմով նրան ընդհարվելով՝ հալածում է նրան Կորդուքի միջով մինչև Ասորեստանի դաշտը, շատերին կոտորելով։ Բարշամն էլ նրա զինակիրների առաջը պատահելով սպանվում է։ Այս Բարշամին ասորիները երկար ժամանակ ստավածացրած պաշտում էին նրա բազմաթիվ արիական գործերի պատճառով։ Իսկ Ասորեստանի դաշտերի մեծ մասը Արամ հարկատու ծառայության մեջ պահեց երկար ժամանակ։

Իսկ ինչ քաջության գործ որ սա կատարեց արևմտյան կողմը Տիտանյանների հետ, մենք դեռ ուետք է պատմենք։ Սա դեպի արևմուտք շարժվելով, առաջինի վրա չորս բյուր հետևակ և երկու հազար հեծյալ (ավելացնելով)⁵⁴, հասնում է կապադովկացոց կողմերը, մի ահռ, որ այժմ Կեսարիա է կոչվում։ Որովհետև նա արևելյան և հարավային (աղգերը) նվաճելով և հանձնելով այս երկու ցեղերին, արևելքը Սիսակյաններին և Ասորեստանի կողմերը Կադմոսի տան հաջորդներին՝ այլևս ոչ մի տեղից շփոթություն կասկած չունեն՝ ուստի Երկուր ժամանակ մնաց արևմուտքում։ Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանյան Պայապիս Քաադյան, որ բռնացել դրավել էր տարածությունը Երկու մեծ ծովերի միջև, այսինքն Պոնտոսի⁵⁵ և Օվկիսոսի։ (Արամը) նրան ընդհարվելով վանում և փախցնում է մի կղզի ասիական ծովում. այնտեղ աշխարհի (պահպանության) համար թողնելով Մշակ անունով մեկին իր ցեղից և մի բյուր զորք՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան։

Բայց այդ աշխարհի բնակիչներին հրաման է տալիս սովորել և խոսել հայերեն, այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկրամասը կոչում են Պոնտին Արմենիան⁵⁶, որ թարգմանվում է Առաջին Հայք։ Իսկ այն դաստակերտը, որ Արամից կողմնապես նշանակված Մշակը շինեց իր անունով և փոքր պարսպով պատեց՝ այդ աշխարհի հին մարդիկ կոչում էին Մաժաք, կարծես չկարողանալով ճիշտ արտասանել. հետո նա ուրիշներից ավելի ընդարձակ շինվելով կոչվեց Կեսարիա։ Միևնույն կարգով՝ այդ տե-

դերից մինչև բուն երկրի սահմանները շատ անբնական եղեր բնակիչներով լցրեց, որոնք կոչվեցին Երկրորդ և Սրբորդ Հայք, նաև Չորրորդ (Հայք)⁵⁷։ Այս է բուն և ճշմարիտ պատճառը՝ մեր արևմտյան կողմը՝ Առաջին և Երկրորդ, այլև Երրորդ և Չորրորդ Հայք անվանելու իսկ ինչ որ այսպես է սլատմվում հունական կողմերում՝ մեզ բնորոշելի չէ, ուրիշներն ինչպես կամենան։

Սա այսպես հզոր և անվանի դառնալով նրա անունով մինչև այսօր մեր աշխարհն անվանում են մեր շրջակա ազգերը, ինչպես ամենքին հայտնի է։ Սա ուրիշ շատ քաջության գործեր էլ ունի կատարած, բայց ինչքան որ տառաջինը՝ բավական ենթ համարում։

Բայց թե ինչու՞ այս բաները թագավորների բուն մատուցաներում կամ մեհենական պատմություններում չհիշատակվեցին, թող այս մասին ոչ ոք շտաբակուսի, կասկածի չգնա։ Նախ՝ որ այս ժամանակը Նինոսի թագավորությունից առաջ է, երբ ոչ ոք այսպիսի բաների հոգ չէր տանում, երկրորդ՝ որ նրանք հարկավոր և կարևոր չէին համարում օտար ազգերի, հեռավոր աշխարհների հին լուրերն ու նախնական զրույցները իրենց թագավորների կամ մեհյանների մատուցանելում գրել, մանավանդ որ պարծանք և պատիվ չէր օտար ազգերի քաջությունը և արիական գործերը հիշատակել։ Բայց թեպետ և (սրանք) բուն մատուցանելում չկան, սակայն, ինչպես Մար Աբաս Կոտինյան պատմում է, փոքր և աննշան մարդկանց ձեռքով գուսանական (երգերից) ժողովված են արքունի դիվանում։ Մի ուրիշ պատճառ էլ բերում է նույն մարդը. ըն ինչպես իմացա, Նինոսը հոյարտ և անձնասեր մարդ լինելով և կամենալով միայն իրեն ցույց տալ իբրև սկիզբ աշխարհակալության, ամեն տեսակ քաջության և կատարելության՝ հրամայում է այրել բազմաթիվ մատուցաններ և նախնյաց մասին զրույցներ (որ վերաբերում էին) զանազան տեղերի և առանձին մարդկանց քաջության գործերին, իր ժամանակ եղածներինը դադարեցնելով (գրել) և գրել միայն այն՝ ինչ որ իրեն է վերաբերում։ Բայց այս կրկնելն ավելորդ էլ էր։

Այս Արամը տարիներ ապրելով ծնավ Արային, որից հետո էլի շատ տարիներ ապրելով մեռավ։

ԱՐԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ ՇԱՄԻՐԱՄԻՑ՝ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ՄԵՋ

Արան Նինոսի վախճանելուց քիչ տարիներ անաջ խնամակալ դարձավ իր հայրենիքին, Նինոսից նույնպիսի շնորհի արժանանալով՝ ինչպես և իր հայր Արամը, Բայց այն վավաշոտ և անառակ Շամիրամը շատ տարիներից ի վեր նրա գեղեցկության մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևէ բան անել։ Իսկ Նինոսի վախճանվելուց կամ Կրետե փախչելուց հետո, ինչպես համոզված եմ, Շամիրամ իր ախտը համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մոտ պատգամավորներ է ուղարկում ընծաներով ու նվերներով, և շատ աղաչանքներով ու պարզենքի խոստումով խնդրում է գալ Նինվե իր մոտ, և կամ իրեն կին առնել և քուրդի վրա թագավորել, կամ նրա ցանկության կամքը կատարել ու մեծամեծ նվերներով խաղաղության մեջ իր տեղը դառնալ։

Երբ պատգամավորները շատ անգամ երթևեկություն կատարեցին և Արան չհամաձայնեց, ապա Շամիրամը սաստիկ շարանալով, պատգամավորությունը դադարելուց հետո, առնում է իր զորքի բազմությունը և շտապում է գնալ հասնել Հայոց երկիրը՝ Արայի վրա. բայց որքան դժբից կարելի էր գուշակել, շտապում էր ոչ այնքան նորան սպանել կամ հալածել, որքան նվաճել կամ իր ձեռքը գցել, որպեսզի իր ցանկության կամքը կատարե. որովհետև մոլեգին ցանկությունից՝ նա տափանքով սիրահարվել էր (Արայի) մասին եղած պատմություններին՝ որպես թե նրան տեսնելիս լինելու Փութով գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվեց Այրարատ։ Ճակատը պատրաստելիս նա իր զորապետներին պատվեր է տալիս, եթե դեսքը բերի, ջանալ կենդանի պահել Արային։ Կռվի ժամանակ Արայի զորքը ջարդվում է, Արան էլ ընկնում է պատերազմի մեջ Շամիրամի կտրիճներից։ Հաղթությունից հետո տիկինը դիակապուտներ է ուղարկում ճակատամարտի տեղը՝ դիակների մեջ փնտրելու իր ցանկալի տարփածուին։ Արային գտնում են մեռած քաջամարտիկների մեջ։ Հրամայում է նրան տանել դնել ապարանքի վերնատունը։

Երբ Հայոց զորքը պատրաստվում էր նորից պատերազմելու Շամիրամ տիկնոջ հետ, Արայի մահվան վրեժն առնելու համար՝ (Շամիրամն) ասում է. «Ես իմ աստվածներին հրամայեցի նրա

վերջերը լիզել և նա կկենդանանա: Արևելայի ժամանակ նա հույս ուներ կախարդական դյուխությունը Արային կենդանացնել, տուփական ցանկությունից ցնորված: Բայց երբ դիպին սկսեց նեխել, հրամայեց գցել նրան մի մեծ վիհի մեջ ու ծածկել. իսկ իր սիրականներից մեկին զարդարելով ու ծածուկ պահելով՝ նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածներն Արային լիզելով ու կենդանացնելով՝ մեր փափագն ու ցանկությունը կատարեցին. ուստի այսուհետև նրանք ավելի ևս արժանի են մեզանից պաշտվելու և փառավորվելու, իբրև մեզ ուրախացնողներ և մեր կամքը կատարողներ»: Նաև մի նոր արձան է կանգնեցնում աստվածների անունով և մեծամեծ զոհերով պատվում է նրան, ցույց տալով, իբր թե աստվածների այս գորությունը կենդանացրեց Արային: Այսպիսի լուրեր տարածելով Հայոց աշխարհում և բոլորին համոզելով՝ հուզմունքը խաղաղեցնում է:

Արայի մասին այսքանը բավական է կարճառոտ հիշատակել: Նա տարիներ ապրելով ծնավ Կարդոսին:

ԺԶ

ԲԵ ԻՆՉՊԵՍ ՇԱՄԻՐԱՄԸ ԱՐԱՅԻ ՄԱՆԻՑ ԶԵՏՈ ՇԻՆՈՒՄ Է ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ
ԴԵՏԻ ԱՄՔԱՐՏԱԿԸ ԵՎ ԻՐ ՏՈՒՆԸ

Այսպիսի հաջող գործերից հետո Շամիրամը սակավ օրեր մնում է այն դաշտում, որ Արայի անունով կոչվեց Այրարատ. քարձրանում է երկրի հարավակողմն ընկած լեռնային գավառը, որովհետև ամառային եղանակ էր, կամենալով հովիտներում և ծաղկավետ դաշտերում զբոսնել: Եվ տեսնելով երկրի գեղեցկությունը, օդի մաքրությունը, թխող մաքուր աղբյուրները, կարկաշատ ու բարեգնաց գետերը՝ նա ասում է. «Պետք է այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մաքուր ջրերով երկրում մեզ համար քաղաք և բնակության արքունիք շինել, որպեսզի տարվա շրջանի մի շորորոգ մասը, այսինքն ամառային եղանակը, ամենատեսակ վայելչությամբ անցկացնենք Հայաստանում, իսկ մյուս երեք մասը, օդի զով ժամանակը, կյանք վայելենք նինձնում»:

Շատ տեղերով անցնելով՝ գալիս հասնում է աղի ծովակի մոտ արևելյան կողմից. տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև լճուր⁵⁸, որ երկայնությամբ ձգվում էր դեպի արևմուտք, հյուսիսա-

յին կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ միջօրեական (հարավային) ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած, դառիվալը ապառաժ: Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտաձև երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով. նրա միջով հոսում էին քաղցրահամ ջրեր լեռներից իջնելով, ծմակներից և հովիտներից ծորելով, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, դեղեցիկ գետեր էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շեներ կային, ջրերի աջ ու ձախ կողմերում դետեղված: Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ⁵⁸:

Այս տեղի վրա աչք դնելով՝ այրասիրտ և վավաշոտ Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Աստղեստանից մե իր իշխանության մյուս տեղերից փափագած տեղը բերել շորս բյուր և երկու հազար անարվեստ դորժավորներ և իր ընտրյալներից վեց հազար արվեստավոր դորժավորներ⁵⁹. որոնք կատառելապես հմուտ էին փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի դորժի արհեստներում: Հրամանն ասածին պես կատարվում էր. բերվեցին անարվեստ բանվորների և բազմարվեստ հանճարեղ վարպետների բաղմությունները: Եվ հրամայում է՝ նախ դետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի ալս ամբարտակի ճեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում եմ, փախչում ամրանում են ասպատակությունների և գաղթականությունների ժամանակ, որպես թե ամրանալիս լինեին ապառաժ լեռների գաղաթներին: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ նա չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ մի փոքր քար՝ պարսատիկի համար. որչափ էլ աշխատի. Եվ երբ մարդ նայում է քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ճարպ է ածած այնտեղ⁶⁰: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասցնում է քաղաքի համար որոշված տեղը:

Այստեղ հրամայում է բաղմությունը շատ դասերի բաժանել և ամեն մի դասի վրա ղեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին, և այսպես փխտ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ քիչ տարիներից հետո դուռն է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարիսպներով ու պղնձից շինած դռներով: Քաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ապարանքներ. կրկնահարկ և

անահարկ, զարդարված տեսակ տեսակ գույնզգույն քարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության⁶¹։ Քաղաքի կողմերն էլ որոշում է գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով։ Շինում է նաև շքնաղ և զարմանալու արժանի բաղանիքներ, համապատասխան քաղաքի դիրքին և պիտույքներին։ Գետի մի մասը (առունների) բաժանելով՝ անց է կացնում քաղաքի միջով ամեն տեսակ պիտույքների և բուրաստանների ու ծաղկոցների ոռոգման համար. իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակի աջ և ձախ ափերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար։ Քաղաքի բոլոր արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է զաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազանակերպ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տնկում է բաշմաթիվ առատաբեր և զինեբեր այգիներ։ Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հռչակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմություն։

Իսկ քաղաքի (վերի) ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու հնարավորություն չկա։ Այդտեղ գազաթի շուրջը պարիսպ քաշելով՝ ներսը շինում է դժվար մտնելու և դժվար դուրս գալու ինչ-որ ծածուկ և անոնի արքայանիստ շինվածքներ։ Դրանց շինության որպիսությունը մենք ոչ ոքից ճշտությամբ չենք լսել, ուստի հարմար չենք դատում մեր պատմության մեջ հյուսել, այսքան կասենք, թե, ինչպես լսել ենք, սրանք բոլոր թագավորական գործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում։

Իսկ քարաժայռի դեպի արեգակը դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի գլիժ կարող է մարդ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, գանձարաններ և երկար վիհեր՝ հայտնի չէ ի՞նչ բանի համար, հրաշակերտեց։ Իսկ քարաժայռի բոլոր երեսը հարթելով, ինչպես գրով հարթում են մեղրամոմը⁶², վրան շատ գրեթե գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին զարմացնում է⁶³։ Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում նույն գրով սահմաններ էր հաստատում։

Ահա առաջինք ինչ գործեր որ Շամիրամը կատարել է Հայաստանում։

ՀԱՄԻՐԱՐԻ ՄԱՍԻՆ. ԹԵ ԿԵՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԿԱՏՈՐՆՑ ԻՐ ՈՐԻՆՆԵՐԸ,
ԶՐԱԴԱՇՏ ՄՈՐԻՑ ՓԱՆԱՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ՄԵՌԱՎ ԻՐ ՆԻՆԱԿԱՍ ՈՐԴՈՅՑ ՁԵՌՔՈՎ

Սա շարունակ ամառային եղանակին, երբ գալիս էր հյուսիսային կողմերը, Հայաստանում շինած իր ամառանոցի քաղաքը՝ կողմնապես և կտրեցտանի և նինվեի վերակացու էր թողնում Զրադաշտ մոզին, Մարաց նահապետին: Եվ այսպես երկար ժամանակ վարվելով՝ նրան հավատում է իր իշխանությունը վարել:

Եվ հաճախ իր որդիներից հանդիմանվելով իր սաստիկ վաժաշոտ և անառակ վարքի պատճառով՝ նրանց բոլորին կոտորում է. աղատվում է միայն ամենափոքրը՝ Նինվասը: Նա իր բոլոր իշխանությունն ու գանձերը բարեկամներին ու սիրականներին պարգևելով՝ որդիների մասին ամենևին հոգ չի տանում: Որովհետև նրա ամուսինն էլ, Նինուսը, ոչ թե, ինչպես ասվում է, մեռավ ու թաղվեց նրա ձեռքով Նինվեում, արքունիքում, այլ գիտենալով՝ նրա ախտասեր և չարասեր քարքր՝ թողեց թագավորությունը և փախավ զնաց կրեռու: Իսկ երբ որդիները չափահաս և խելահաս դարձան, նրան այս բոլորը հիշեցրին, կարծելով թե նրան հետ կկացնեն դիվական տափանքից, և նա իր որդիներին՝ կրա իշխանությունն ու գանձերը: Սրա վրա ավելի ղալրանալով (Շամիրամը) կոտորում է բոլորին, կենդանի է մնում միայն Նինվասը, ինչպես վերն ասացինք:

Իսկ երբ Զրադաշտը տիկնոջ դեմ մի սխալման գործեց և մեջտեղը հակառակություն ընկավ, Շամիրամը նրա դեմ պատերազմ է սկսում, որովհետև Մարացին մտադրվել էր ամենքի վրա բռնանալ: Սրբ պատերազմը սաստկացավ, Շամիրամը փախուստ տվեց Զրադաշտից և դիմեց Հայաստան: Այս ժամանակ Նինվասը վրեժխնդրության հարմար ժամանակ դառնելով՝ մորն սպանում է և ինքը թագավորում է: Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Ահա Շամիրամի մահվան մասին էլ ասացինք, թե ինչի՞ց և ե՞րբ պատահեց:

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ՀԱՍՏԱՏԱՊԵՍ ՆԱԽ ՏՆՂԻ Է ՈՒՆԵՑՆԻ ՀԱՄԻՐԱՄԻ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԵՂԻԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԵՏՈ ՆՐԱ ՄԱՀԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ես նկատի ունեմ Կեփաղիոնի պատմածն էլ, որպեսդի շատերին տեղիք չտամ մեղ ծաղրելու, որովհետեւ նա ուրիշ շատ բաների թվում խոսում է նախ Շամիրամի ծնունդի մասին, հետո դնում է Շամիրաճի պատերազմը Զրադաշտի հետ և նրան հաղթելը և արդեն վերջը դնում է Հնդկաստանի պատերազմը: Բայց մեղ ավելի հավանական է թվում Մար Աբաս Կատինայի կատարած քննությունը քաղղևական մատյանների, քան այս, որովհետեւ տեղին է պատմում և պատերազմի պատճառն էլ հայտնում է: Բացի սրանից՝ մեր աշխարհի առասպելներն էլ արդարացնում են քաղմասմուտ ասորուն, թե այստեղ է պատահել Շամիրամի մահը, նրա հետիոտն փախչելը, ծառավելը, ջրի պապակելը, ջուր խմելը, այլև՝ սուսերափորների մոտենալիս հուռոթները ծովը նետելը և նրա ասած խոսքը—«Ուլունք Շամիրամա ի ծով»: Բայց եթե առասպել ախորժում ես՝ Շամիրամը Նիոբեից առաջ քար դարձավ⁶⁴:

Արդ՝ այսքանը բավական է. մենք դառնանք հաջորդ անցքերին:

ԺԹ

ԻՆՉ ՈՐ ՊԱՏԱՀԱՅ ՀԱՄԻՐԱՄԻ ՄԱՀԻՑ ՀԵՏՈ

Ամեն ինչ հարմարեցնելով ձեռն այս դրքում կնշանակեմ մեր ազդի ալադադուլն մարդկանց ու նախնիքներին և ինչ որ նրանց յուրաքանչյուրի մասին զրույցներ և գործողություններ կան, չմտցնելով սրա մեջ ոչ մի ինքնահնար կամ անպատշաճ բան, այլ ինչ որ (հավաքեցինք) գրքերից և սրանց հետեողությամբ՝ իմաստուն և այս հարցերում լավատեղյակ անձերից, որոնցից հավատարմությամբ ջանացինք հնազրույթունները հավաքել: Եվ մենք ասում ենք, որ մենք այս պատմության մեջ արդարախոս ենք եղել մեր դիտավորությամբ և ուղղամտությամբ. իսկ ինչ (ազբյուրներից) որ հավաքել ենք՝ այդ աստծուն է հայտնի. նրանք գովելի՞ են թե պախարակելի, այդ մեզ չի վերաբերում, մենք հեռու

ենք դրանցից⁶⁵։ Բայց պատմածների համաձայնությունը, և պատանիների ճյուղաճյուղային մեջ թվերի հավասարությունը ցույց են տալիս մեր աշխատասիրության ճշմարտությունը։ Արդ՝ այս այսպես կարգավորելով, կա՛մ բոլորովին հավաստի կամ փոքր ինչ ճշմարտից շեղվելով, կսկսեմ քեզ այսուհետև եղածները պատմել Պիտոյից Հյուսման պատմությունից։

Արդ՝ Շամիրամի մահից հետո, որ տեղի ունեցավ Արային տպանելուց հետո իր Զամեսես որդու ձեռքով, որ ինքը նինվասն է, պատմության կարգը հաստատ այսպես է գիտենանք։ Նինվասն սպանելով իր հեշտասեր մորը, թագավորում է ինքը և խաղաղ կյանք է վարում։ Սրա ժամանակ լրանում են Աբրահամի կյանքի տարիները։

(ՄԵՐ ԱԶԳԻ ԺՅՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՐԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐՐԱՅՆՅՈՑ ԵՎ ՔԱԼԵԱՅՅՈՑ ԺՅՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ՄԻՆՁԵՎ ՍԱՐԿԱՆԱՊԱՆՈՍ, ՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ԹՈՆՈՍ ԿՈՆԿՈՂԵՌՈՍ)։

66Նբրայեցոց

Քաղնիացոց

Հայոց

Իսահակ

Արիոս

Արայան Արա՞

Հակոբ

Առալիոս, որ է Ամյուռոս,

Անուշավան

Ղևի

Քսենքսես, որ և Բաղեսոս

Պարեսո

Կահաթ

Առամաիթոնոս

Արբակ

Ամրամ

Բելոքոս

Զավան

Մովսես

Բալեսոս

Փառնակ

Հեսու՞

Աղտադոս

Սուր՞

* Սա մեր Արայի որդին է, որին Շամիրամը Արա կոչեց և մեր աշխարհի վերակացության գործը նրան հավատաց. նրանից սերվեցին—

** Սրանից առաջ (տիրում էին) ոչ թե ըստ ցեղի, այլ ըստ առաջադիմության, որովհետև բոլորն էլ Աբրահամից էին։ Երբ սա քանանացիներին կոտորեց, սրանք դեպի Թարսիս նավելով անցան Ազոսս, և այս հայտնի է Ափրիկեցիների աշխարհում արձանների վրա դրոշմված արձանագրությունից, որ մինչև այժմ կա (հետևալ բովանդակությամբ). «Մենք քանանացիների նախարարներս գող Հեսուից փախչելով եկանք այստեղ բնակելու»։ Սրանցից է և մեր պատվական Քանիդասը⁶⁷ Հայաստանում։ Եվ մենք ստուգելով հաստատ իմացանք, որ Գնթունիների ցեղն անտարակույս սրանցից է սերված, և այս ցեղի բարբը ցույց է տալիս, որ քանանացի են։

*** Սրա ժամանակն էր ապրում Հեսու նավյան։

Գոթոնիել	Մամիթոս	Հավանակ
Ավովդ	Մասքադեոս	Վաշտակ
Բարակ	Սփերոս	Հալկակ
Դեդեոն	Մամիդոս	Խմպակ
Լեֆիմելեք	Սպարեթոս	Առնակ
Թովդա	Ասկատադես	Շավարշ
Հայիր	Ամինտես	Նորայր
Եփթայի	Բելոքոս	Վատամ
Եսեբովն	Բաղոտոոես	Կար ⁶⁸
Եղովն	Ղամպառիտես	Գոռակ
Ղաբդոն	Սուսառիս	Հրանտ
Սամիսոն	Ղամբառիս	Բնձաք
Հեղի	Պաննիաս	Գլլակ
Սամուել	Սոսառմոս	Հորո
Սավուղ	Միթոեոս	
Դավիթ և հաջորդները	Տետամոս	Զարմայր**
	Տետեոս	Պերճ
	Թինևս	Արբուն
	Դեռվյուղոս	Բաղուկ
	Ծվպաղմոս	Հոյ
	Ղավոսթենիս	Հուսակ
	Պեռիտիադես	Կայսլակ
	Ոփռատիոս	Սկայորդի
	Փռատինիս	
	Ակոազանիս	
	Սարգանապաղոս.	

Ի

ԱՐԱՅԱՆ ԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՔԵ ՍՐԱ ՈՐԴԻՆ ԷՐ ՍՈՍԱՆԷԼԵՐ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆՔ

Իսկ Շամիրամը դեռ իր կենդանության ժամանակ Արայի որդուն, որ ծնած էր նրա սիրելի կնոջից՝ Նվարդից և տասներկու

* Արա մասին ասում են, թե ապրել է Բելոքոսի ժամանակ և մի անմիտ խռովություն հարուցանելով նրա մեջ մեռել է:

** Սա Տետամոսից օգնական ուղարկվեց Պրիամոսին եթովպական զորքի հետ և մեռավ հելլենացոց քաջերից:

տարեկան երեխա էր մնացել Արայի մահվան ժամանակ, դեպի Արա Գեղեցիկը տաժած գործովի պատճառով՝ նրա անունով կոչում է Արա և նշանակում է մեր աշխարհին վերակացու, մտերմաբար նրան վստահացած լինելով. և ասում են, թե նա պատե-
րազմում Շամիրամի հետ մեռավ:

Բայց (Մար Աբասը) պատմությունը շարունակում է այսպես. Արայան Արան պատերազմի մեջ մեռնում է Շամիրամի հետ, թողնելով արու դավակ՝ գործով հղոր, խոսքով հանճարեղ Անուշավան Սոսանվերին, որովհետև նա (կրոնական) պաշտո-
մունքի համաձայն նվիրված էր Արամենակի սոսի ծառերին Ար-
մավիր քաղաքում, որոնց տերևների հանդարտ կամ սաստիկ
շարժվելուց, նայելով քամու ուժին և ուղղությունը՝ մեր Հայոց աշ-
խարհում սովոր էին գուշակություններ անել երկար ժամանակ:

Այս Անուշավանը բավական ժամանակ արհամարհանք կրե-
լով Զամեսեսից, տառապում է արքունի դռանը. հետո բարեկամ-
ներից օգնություն գտնելով ձեռք է բերում մեր աշխարհի մի մա-
սը՝ խնամելու համար իբրև հարկատու, մերջր նաև ամբողջ աշ-
խարհը:

Բայց չափազանց շատ կլինեք, եթե մենք այս գլխում վերը
հիշված մարդկանց բոլոր գործերն ու պատմությունները գրեինք՝
ինչպես արժան է:

ԻԱ

ՅԵԱՏՈՐԳՈՒՅ ԾՆՎԱԾ ՊԱՐՈՒՅՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, ՕԳՆԱԿԱՆ Է ԼԻՆՈՒՄ ՄԱՐԱՑԻ ՎԱՐՐԱԿԵՍԻՆ՝
ՍԱՐԴԱՆԱՊԱԼԻՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐՅՆԵԼՈՒ

Բայց թողնելով դեպքերից ոչ կարևորները, ասենք ինչ որ
հարկավորն է: Վերջինն այն մարդկանցից, որ եղել են Ասորես-
տանցիների թաղավորության ժամանակ, Շամիրամից կամ Նի-
նոսից հետո, մեր Պարույրն եղավ Սարդանապալի ժամանակ: Սա
ոչ փոքր օգնություն է ցույց տվել Մարացի Վարբակեսին՝ թաղա-
վորությունը Սարդանապալից վերցնելու:

Ահա այժմ ես գլխառնում եմ՝ ոչ փոքր ուղախություն դղա-
լով, որ հասնում եմ այն տեղը, երբ մեր բնիկ նախնիի սերունդ-

Եւելլը թագաւորութեան աստիճանի են հասնում: Ուստի վայել է մեղ աշխտեղ մեծ դորժ կատարել և շատ պատմական ճառեր գրել, որոնց հիմունքը մենք ինքներս արժանացանք կարդալու իմաստուն, իմաստունների մեջ իմաստնագույն և բազմաբղջուն հեղինակի շորս հաղներգութիւնների մեջ⁶⁹:

Որովհետեւ Վարբակեւը, ծննդյամբ մեղացի, այս ամբողջուն աշխարհի ծալրի աննշան կողմերից, կենցաղավարութեան մեջ շատ խորամանկ, կոխմների մեջ խիզախ, գիտենալով Թոնոս Կոնկողնոսի տմարդի բնավորութիւնը և հեշտասեր ու թուլամորթ ծուլութեանը՝ իո սիրալիր վարմունքով ու առատածեռնութեամբ ավելացնում է իրեն բարեկամներ այն քաջ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ մեծ հաստատութեամբ հայտնապես կառավարվում էր Ասորեստանի աշխարհակալ պետութիւնը: Իր կողմն է գրավում նաև մեր քաջնախարար Պարուլին, խոստանալով նրան թագաւորութեան պատիւ և ձե: Գումարում է նաև արի մարդկանց մեծ բազմութիւն, որոնք աշող էին նիզակ, աղեղ և սուր գործածելու մեջ: Այս կերպով Սարգանապալից թագաւորութիւնը գրավելով՝ տիրում է Ասորեստանին և Նինվեին: Բայց Ասորեստանի վրա վերակացուներ թողնելով՝ թագաւորութիւնը փոխադրում է Մարաստան:

Բայց եթե այս բանը ուրիշների մոտ տարբեր է պատմվում, մի՛ զարմանար: Որովհետեւ ինչպես որ մեր (պատմութեան) առաջին ղուխներում մեղագրեցինք մեր հին նախնիների անիմաստասեր բարքն ու ճաշակը, նույնը պատահում է և այստեղ: Որովհետեւ ինչ գործեր որ կատարվել են նաբուգոդոնոսոր հոր կողմից, գրի են առնված նրանց հիշատակագիրների ձեռքով: Իսկ մերոնք, որովհետեւ այսպիսի բան չմտածեցին, (նրանց գործերը) նշանակվեցին վերջերը⁷⁰: Բայց եթե հարցնես, թե ո՞րտեղից մենք այսպես գիտենք մեր նախնիքների անունները, այլ և շատերի գործերը՝ կպատասխանեմ—Քաղդեացիների, Ասորեստանցիների և Պարսից հին դիվաններից, որովհետեւ մեր (նահապետները) նրանց գործակալները և նրանցից մեր աշխարհի վրա նշանակված վերակացուներն ու մեծ կողմնակալները լինելով՝ նրանց անուններն ու գործերը մուծվել են արքունի գրքերի մեջ:

Մեր ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԿԱՐԴԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԹՎԱՐԱՌԻՄԸ ՀԱՐԻՑ ՈՐԻՒ

Այժմ ես կ'անցնեմ թվարկելու մեր մարդկանց, մտնավանդ թե թագավորներին, մինչև Պարթևների տիրության (հաստատվելը)։ Որովհետև մեր թագավորների մեջ ինձ այս մարդիկ են սիրելի, իբրև բնիկներ, արյունակիցներ և իսկական հարադատներ⁷¹։ Ես շատ կ'ափազեի, որ ա՛յն ժամանակ Փրկիչն եկած և ինձ դնած լիներ, որ նրանց ժամանակ ևս աշխարհ եկած լինեի, նրանց տեսությանմ զվարճանալի և աշխարհ վտանգներից խուսափած լինեի։ Բայց շատ վաղ մեզանից այդ դրությունը փախավ, գուցե նաև վիճակը։ Բայց ես այժմ օտարների թագավորության ժամանակ ապրելով՝ նրանց (թագավորների) հետ միասին պետք է նշանակեմ մեր թագավորների կարգը, որովհետև մեր աշխարհի բնիկ պսակավորներն այն մարդիկն են, ուրոնց անունները ներքևը կգրողմենք։

Եվ որ այդ ժամանակները մեր ազգը թագավորություն ուներ՝ սրան վկայում է Նրեմիա մարգարեն իր մարդարեսության մեջ՝ Բարելոնի դեմ պատերազմի հրավիրելով. «Հրաման տուր, ասում է նա, Այրարատյան թագավորությանը և Ասքանազյան գնդին⁷²»։ Սա ապացույց է, որ այդ ժամանակ մենք ունեցել ենք թագավորություն։

Բայց մենք (մեր թագավորների) ցուցակը կկազմենք, մոտըդնելով նաև Մարաց թագավորներին։

Մարաց խոաջին

Իսկ մեր առաջինը, Մարացի
Վարակեսից քաղադաված

Վարրակես

Պարուր, Սկայորդու որդին.

Մողակիս

Հրաշյա՝

* Սա Հրաշյա է կոչվում առավելագույն պաշտոն երես և բոցավառ աշխարհ ունենալու համար։ Ասում են, թե սրա ժամանակն է ասորի նաբոփոլեմոսը, որ հրեաներին ղերեց։ Եվ ասում են, որ սա նաբոփոլեմոսից խնդրեց պնդված երաշխյանների պիտավորներից մեկին՝ Շամբաթ անունով և բերեց մեր երկրում բնակեցրեց մեծ պատվով։ Պատմագիրն ասում է, թե սրանից սերվեց Բագրատունիների ցեղը, և այս ստույգ է։ Բայց թե ինչպիսի ջանքեր գործ զրին մեր թագավորները՝ նրանց ստիպելու, որ կոտորեը պաշտեն և թե նրանցից քանիսը և ովքեր։

Մարաց	Հայոց
Սոսարմոս	Փառնավազ
Առաիկաս	Պաճույճ
Դեովկիս	Կոռնակ
Փռավորտիս	Փավոս ⁷³
Կվաքսարես	Մյուս Հայկակ
Աթղահակ:	Երվանդ սակավակյաց
	Տիրքան

Որովհետև ես հավանական եմ գտնում, որ սրանց անունով կոչված են վերջին Երվանդն ու Տիրքանն ըստ հույսի⁷⁴, ժամանակը շատ հեռու չլինելով՝ մեկը հիշած կլիներ այս անունները:

Ի՞նչ

ՍՆՆԵՔՆԵՐՄԻ ՈՐԳԻՆԵՐԻ ՄԱՅԻՆ ԵՎ ԹԵ ԱՆԵՐՈՒՆԵՆԵՐԸ, ԳՆՈՒՆԵՆԵՐԸ ԵՎ ԱՂԱՆՑԱՅ ԲԻՆԶԵՆ ԿՈՉՎԱՅԸ՝ ՆՐԱՆՑԻՑ ԵՆ ՍԵՐՎԱՏ ՆՈՒՅՆ ԳԼԽՈՒՄ ՆԱԽԸ՝ ԹԵ ԱՆՊԵՂ ՏՈՒՆԸ ՊԱՍՅԱՄԻՑ Է

Բայց նախ քան ձեռնարկենք մեծ Տիրքանի մասին եղած պատմություններին, որ մեր բնիկ թագավորներից իններորդն էր, հուժկու, անվանի և հաղթող այլ աշխարհակալների շարքում, պատմենք ինչ որ անհրաժեշտ է մեր պատմության կարգը պահպանելու համար: Մենք կարծես մոռացության տվինք Սենեքերիմի մասին (խոսակ): Որովհետև նուրուզողորոսորի թագավորությունից ութսուն, բիշ ավելի կամ պակաս տարի առաջ՝ այս Սենեքերիմը Ասորեստանի թագավոր է եղել, նա որ Երուսաղեմը պաշարեց հրեաների Եզեկիա առաջնորդի ժամանակ: Նրա որդիները, Ադրամելեք և Սանասար, նրան սպանելով, փախան եկան մեզ մոտ:

աստվածապաշտության վերջացրին իրենց կյանքը՝ հետո կարգով կպատմենք: Որովհետև մի րանի անվտանգ է մարդիկ՝ ասում են, ըստ իրենց անթաղանջան, բայց ոչ ճշմարտության, իբր թե Քաղաքատնիկների թագադիր ընդր մագում է Հայկից: Ուստի ես ասում եմ. այսպիսի հիմար խոսքերի մի՞ հավատար, որովհետև ոչ մի հետք կամ ապացույց չկա այդ խոսքերում, որ ցույց տա նրանց ճշմարտությունը: Որովհետև Հայկի և նմանների մասին ի՞նչ կակազում են վայրիվերո և անկարգ կերպով: Բայց գիտեիր, որ Սմբատ անունը, որ Քաղաքատնիկները հաճախ ասելիս են պատանիներին, խկապես Շամբոթն է նրանց հին՝ երրայական լեզվով:

Սրանցից մեկին, այն է Սանասարին, մեր քաջ Նախնի Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի արևմտյան հարավում: Նրա սերունդն աճելով ու բազմանալով լցրեց Սիմ կոչված լեռը: Իսկ նրանցից ապանավոր և գլխավոր մարդիկ վերջերը գործերով հավատարմություն ցույց տալով մեր թագավորներին՝ արժանացան այդ կողմերի բզեշխությունն⁷⁶ ստանալու: Իսկ Արդամողանը⁷⁷ բնակվեց նույն կողմի արևելյան հարավում: Պատմագիրն ասում է, թե սրանից սերվեցին Արծրունիներն ու Գնունիները: Այս էր պատճառը, որ մենք Նիշեհինք Սենեքերիմին:

Բայց Անգեղ տան մասին նույն պատմագիրն ասում է, թե սերված է մի ոմն Պասքամից, Հալկի թոռից:

Ե՛ր.

ՏԻՔԲԱՆԻ ՄԱՍԻՆ. ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ Է՞Ր ԱՄԵՆ ԲԱՆՈՎ

Անցնենք այսուհետև դրելու Տիգրանի և նրա գործերի մասին: Որովհետև սա մեր թագավորներից ամենահզույթն և ամենախոհման էր և նրանցից բոլորից քաջ: Նա Նյուրոսին աջակից նդավ Մարաշ իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով իրենց հնազանդեցրեց, և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը, բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներիս ցանկալի թե՛ ինքը և թե իր ժամանակը:

Եվ ո՞ր իսկական մարդը, որ համուկում է արիական բարքի և խոհականության, չի դվարձանա սրա հիշատակությամբ և չի ձգտի նրա նման մարդ լինել: Նա տղամարդկանց ղլուխ կանդնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրադուռեց, և մեզ, որ (օտարներ) լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ. մթերքներ ոսկու և արծաթի, և պատվական քարերի և պղեստների և զանազան գույների և դործվածքների՝ տղամարդկանց և կանանց համար՝ առհասարակ բազմացրեց, որոնցով տգեղները զեղեցիկների նման սքանչելի էին երևում, իսկ գեղեցիկներն այն ժամանակի համեմատ դուրեցագունների էին նմանում: Հետեակ կովոդները ձիավոր դարձան, պարսերով կովոդներն

հաջող աղեղնավորներ, կուսակներով կախողները զինվեցին սրերով ու տեղավոր նիզակներով. մերկերը⁷⁸ պատասպարվեցին վահաններով և երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլունքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու: Նա խաղաղություն և շենություն բերեց, բոլորին լիացրեց յուզով և մեղրով:

Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր աշխարհին այս խառտյաշ և մաղերի ծայրը դանդուր երվառդյան Տիգրանը, գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, զեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր. որի մասին մեր հները, որոնք փանդիոներով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (հասկություններով), որ պիտանի են մարդուն: Եվ այս գրքում ի՞նչ կա ինձ ավելի սիրելի, քան սրա մասին եղած գովաստներն ու պատմությունը երկարել: Նա ամեն բանի մեջ արդարադատ և հավասարասեր կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով. չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը⁷⁹:

Սա սկզբում դաշնակից լինելով Աթոհահակին, որ Մարացի էր, նրան կին է տալիս իր Տիգրանուհի քույրը, որին թախանձառքով խնդրում էր Աթոհահակը: Որովհետև (Աթոհահակը) մտածում էր՝ այսպիսի ազգականության շնորհիվ կամ հաստատուն սեր պահպանել Տիգրանի հետ, կամ այս կերպով հեշտությամբ դավաճանորեն սպանել: Որովհետև նրա միտքը կասկածի մեջ էր, երբ մի անսպասելի մարգարեություն նրան ցույց տվեց առաջիկայում նրան պատահելիքը:

ԵՃ

ԱՌԲԱՆԱՅԻ ԵՐԵՅՈՒՂԻ ԻՎ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՄ ԱՐԱՅԻ ԿՈՆԵՐՈՒՄ ԻՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՍԻՐՈՒՆՎ ԵՎ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Բայց նրա այս մտածմունքների առիթն էր մտերմական դաշնակցությունը, որ Կյուրոսն առաջարկեց Տիգրանին. և շատ

անգամ, երբ Աժդահակն այս բանը հիշում էր, քունը փախչում էր նրանից, և անդադար նա խորհրդակիցներին այսպիսի հարց էր տալիս. «Ի՞նչպիսի հնարքներով մենք պտի կարողանանք քանդել սիրո կապը պարսիկի և բաղմաբլուրավոր հայի միջև»: Եվ այսպիսի շփոթ մտածմունքների ժամանակ առաջիկա դեպքերը նրան հայտնվում են երազի մեջ նախատեսությամբ, այս կերպ, ինչպես ասում է պատմողը:

ԻՋ

ԹԵ ԻՆՁՊԵՍ ԱԺԳԱՀԱԿ, ԿԱՍԿԱՅՆԵՐԻ ՄԵՋ ԼԻՆԵԼՈՎ, ԻՐԵՆ ՊԱՏԱՀԵԼԻՔ
ԴԻՊԼՈՄԸ ՏԵՍՆՈՒՄ Է ՍՔԱՆՁԵԼԻ ՆՐԱՋՈՎ

Այդ օրերում, ասում է, ոչ փոքր վտանգ էր սպառնում Մարացի Աժդահակին Կյուրոսի և Տիգրանի միաբանությունից: Ուստի և մտքերի սաստիկ ալեկոծությունից՝ գիշերը քնի մեջ տեսիլքով երևաց նրան այն, ինչ որ արթուն ժամանակ ոչ աչքով էր տեսել երբեք և ոչ ականջով լսել: Ուստի քնից վեր թոշելով՝ չի սպասում խորհրդակցության ժամին սովորական կարգով, այլ իսկույն, մինչդեռ գիշերվան բավական ժամեր դեռ կային, կանչում է խորհրդակիցներին և տրտում երեսով, գետնին: Նայելով սրտի խորքերից հառաչանք է արձակում: Երբ խորհրդակիցները պատճառը հարցնում են, նա ժամերով ուշացնում է պատասխանը և վերջապես հեծկտանքով սկսելով՝ բաց է անում սրտում ծածուկ պահած խորհուրդներն ու կասկածը, նաև սարսափելի տեսիլքը:

«Ո՛ր սիրելիք, ասում է նա, (երազումս թվում էր), թե ես մի անծանոթ երկրում եմ գտնվում, մի լեռան մոտ, որ երկրի վրա երկար բարձրացած էր և որի գագաթը թվում էր սաստիկ սառնամանիքով պատած, և կարծես ասելիս լինեին, թե այս Հայկազանյ երկրումն է: Եվ երբ ես երկար նայում էի այդ լեռան, մի ծիրանազգեստ կին երևաց ինձ երկնագույն քողով, բարձր լեռան գագաթին նստած, խոշոր աչքերով, բարձրահասակ, կարմիր այտերով, որ բռնված էր ծննդի երկունքով: Երբ ես երկար նայում էի այս երևույթին և հիացման մեջ էի, հանկարծ կինը երեք (զավակ) ծնեց, կատարյալ դյուցազուններ հասակով և բնությամբ: Առաջինն առյուծ հեծած՝ սլանում էր դեպի արևմուտք, երկրորդն ինձ հեծած դեպի հյուսիս էր դիմում, իսկ

երորորդը վիթխարի վիշապ սանձած՝ արշավակի մեր տներության վրա էր հարձակւում:

Այս խառն երազների մեջ մեկ էլ ինձ թվաց, թե կանգնած եմ իմ արքունի (ապարանքի) վրա. տեսնում էի նրա կտուրը բաղմաթիվ գեղեցիկ շատրվաններով դարդարված, մեզ պսակող աստվածներին հրաշալի տեսքով այնտեղ կանգնած, և ինձ՝ ձեզ հետ միասին նրանց զոհերով ու լանկերով պատվելիս: Երբ հանկարծ վեր նայեցի, տեսա որ այն վիշապ հեծած մարդը, կարծես արծվի թևերով սլանալով՝ վրա հարձակվեց և մոտենալով ոտում էր աստվածներին կործանել: Իսկ ես, Ածղահակս, մեջ ընկնելով, այն հարձակումն ինձ վրա ընդունեցի, սքանչելի դուլցազնի հետ կռվի բռնվելով: Նախ նիզակների տեղերով իրար մարմինները խոցոտելով՝ արյան վտակներ վար հոսեցրինք և ապարանքի արեգակի նման փայլող երեսը⁸⁰ արյան ծով դարձրինք: Հետո ուրիշ գննքերով (կռվեցինք) ոչ սակավ ժամեր:

Բայց ի՞նչ օգուտ է խոսքս երկարացնել. որովհետև գործի վերջը իմ կործանումն եղավ: Տագնապից սաստիկ քրտինքը կոխեց, և քունս փախավ, և այլևս կենդանի չեմ թվում: Որովհետև այս Իբրեւյթների երազը ուրիշ բան չի նշանակում քան այն, որ Հայկազյան Տիգրանի կողմից բռնի հարձակում պիտի կատարվի մեզ վրա: Բայց ո՞վ ձեզանից, աստվածների օգնությունից հետո, խոսքով ու գործով մեզ բարիք խորհելով չի հուսա մեզ թաղավորակից լինել:

Եվ խորհրդակիցներից շատ օգտակար առաջարկութուններ լսելով՝ շնորհակալությամբ պատվում և նրանց:

Ի՛նչ

ԽՈՐՀՐԳԱԿԻՑՆԵՐԻ ԽՈՍՔԵՐԸ. ՀԵՏՈ ԵՎ ԻՐ ՄՏԱՍԱՍ ՄԻՋԱՅՐ ԽՎ
ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԳՐԾԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ձեզանից, ո՞վ սիրելիներ, ասում է (Ածղահակը), շատ հանճարեղ և իմաստուն բաներ լսելուց հետո՝ կասեմ և ես, ինչ որ, աստվածների օգնությունից հետո, մտածում եմ իրրե օգտակար միջոց: Որովհետև թշնամիներից զգուշանալու և նրանց մտադրութուններին ժանոթանալու համար ոչ մի բան այնքան մեծ օգնություն չի բերում, քան երբ մեկը (թշնամուն) կորուստ պատրաստի՝

սիրո միջոցով նրան դավելով: Եվ այս ամենը մենք այժմ հնարավորութիւն չունենք կատարելու ոչ գանձերի միջոցով և ոչ պատրողական խոսքերով, այլ միայն այն կերպով, որ ևս մտադիր էմ գործադրել: Իմ խորհուրդը կատարելու՝ որոգայթ սարքելու միջոցն է՝ նրա քույր Տիգրանուհին, գեղեցկագույնն ու խոհմը կանանց մեջ: Որովհետև այսպիսի խնամիական ազգականութիւնները, համարձակ երթնեկութեան միջոցով, ընդարձակ հնարավորութիւն են ստեղծում թաքուն կերպով դավեր լարելու— կամ նրա մտերիմներին գանձեր ու պատիվ խոստանալով հրամայել՝ նրան հանկարծակի տպանել սրով կամ թույների միջոցով, կամ նրա մտերիմներին ու կուսակալներին գանձերով նրանից բաժանել և այս կերպով նրան, իբրև մի անզոր տղայի, մեր ձեռքը գցել»:

Բարեկամների այս խորհուրդն ազգու համարելով, գործի են ձեռնարկում: (Աժդահակը) իր խորհրդակիցներից մեկին մեծ գանձ տալով ուղարկում է (Տիգրանի մոտ) մի թղթով, որ հետևյալ բովանդակութեանն ուներ:

ԻԸ

ԱԺՂԱՀԱԿԻ ԹՈՒՂԹԸ, ՏԵԿՐԱՆԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵԿՐԱՆՈՒՀՈՒՆ
ՄԱՐԱՍՏԱՆ ՈՆՂԱՐԿԵԼԸ

«Քո սիրելի եղբայրութիւնդ գիտե, որ այս աշխարհի կյանքում աստվածները մեզ չեն պարգևել ավելի օգտակար բան, քան սիրելիների բազմութիւն, իհարկե իմաստուն և հզորագույնների, որովհետև այս դեպքում զրսից խռովութիւններ չեն համարձակում ծագել, և եթե պատահեն, իսկույն կընկճվեն, իսկ ներսում նրանք կհաւածվեն, քանի որ այսպիսի շարութիւնը ոչ ոքից չի կարող մոտք գործել: Արդ՝ ես տեսնելով բարեկամութիւնից առաջ եկող այս օգուտը, կամենցա ավելի հաստատուն դարձնել ու խորացնել մեր մեջ եղած սերը, որպեսզի երկուքս էլ բոլոր կողմերից ապահովվելով՝ ամբողջ և հաստատ պահենք մեր տերութիւնները: Եվ այս բանը կկատարվի, եթե ինձ կնութեան տաս քո քույր Տիգրանուհուն, մեծ Հայոց օրիորդին³¹։ Թերևս նրա համար նաև բարի համարես, որ թագուհիների թագուհի լինի: Ողջ եղիր, մեր թագակից և սիրելի եղբայր»:

Առանց խոսքս երկարացնելու ասեմ: Պատգամավորը գալիս

է, գեղեցիկ օրհորդին վերաբերյալ գործը կատարում է, որովհետեւ Տիգրանը համաձայնում է իր քույր Տիգրանուհուն Աժդահակին կնութեան տալ: Դեռ չգիտենալով նրա կողմից սարքված դավաճանութիւնը՝ քրոջն ուղարկում է թագավորապայել կարգով: Աժդահակը նրան կին փառնելով՝ ոչ միայն իր սրտում թաքցրած նենգութեան, այլև (Տիգրանուհու) գեղեցկութեան պատճառով իր կանանց մեջ առաջին է դարձնում, իսկ ներքուստ նշուժում է լարութիւն:

Ի՞նչ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՆԵՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՏՆԻ ԴԱՐՁԱՎ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՍԿՍՎԵՑ, ԵՎ ԱԺԴԱՀԱԿԻ ՄԱՀՆ ԱՅԴ ԿՈՎՈՒՄ

Սրանից հետո ասում է⁸², թե երբ Աժդահակը Տիգրանուհուն տիկնութեան մեջ հաստատեց, իր թագավորութեան մեջ ոչինչ չէր գործում առանց նրա հաժանութեան, այլ ամեն բան կարգադրում էր նրա ասածի պես և հրամայում էր, որ բոլորը նրա հրամանին հնազանդեն: Այս աշխատեալ կարգադրելով՝ սկսում է աշնուհետև մեղմով խաբեութեամբ նրան գրավել: «Դու չգիտես, ասում է նա, որ քո եղբայրդ Տիգրանը նախանձեղ է, որ դու Արշաց⁸³ տիկին ես դարձել, նրան գրգռում է նրա կինը՝ Զարուհին: Ի՞նչ կրինի սրա հետևանքը, եթե ոչ՝ որ նախ ես կմեռնեմ և հետո Զարուհին Արշաց վրա (տիկին) կդառնա և աստվածուհիների տեղը կբռնե: Ուրեմն քեզ մնում է ընտրել այս երկուսից մեկը—կամ լինել եղբայրս սեր և հանձն առնել խաշտառակ կործանում Արշաց առաջ, կամ քո բարին հասկանալով մի օգտակար բան մտածել և առաջիկա անցքերի մասին հոգալ»:

Այս խորամանկութեան մեջ թաքցրած էր (և ապառնալիք), թե Տիգրանուհին կմեռնի՝ եթե մարապարսկացու ցանկութեան համաձայն չվարվի: Իսկ խորագետ գեղեցկուհին այս դավաճանութիւնը հասկանալով՝ սիրալիր խոսքերով է պատասխանում Աժդահակին և մտերիմների միջոցով շտապով եղբորը հայտնում է (Աժդահակի) նենգութիւնը:

(Աժդահակն) այնուհետև գործի է ձեռնարկում, պատգամավորների ձեռքով (առաջարկելով Տիգրանին), որ բարեկամական տեսակցության համար զա երկու թագավորությունների սահմանադրուխ մի տեղում, իբրև թե մի կարևոր գործ ու խոսելիք կա, որ չի կարելի կատարել գրի և պատվիրակության միջոցով, բայց միայն անձամբ դեմ առ դեմ պատահելով: Սակայն Տիգրանը պատվիրակության դիտավորությունը գիտնալով՝ Աժդահակի խորհուրդներից ոչ մի բան ծածուկ չի թողնում, այլ գրով հայտնում է, ինչ որ նրա սրտի խորքում կար: Երբ այսպիսով շարունակում հայտնի դարձավ, այլևս ոչ մի խոսքով, ոչ մի խորամանկությանմբ էլ կարելի չարությունը քողարկել, և այնուհետև թշնամական դրությունը հայտնի գրգռվում էր:

Եվ Հայոց թագավորը (զորք) է ժողովում Կապադովկիայի սահմաններից, Վրաց և Աղվանից ընտիրները՝ որքան որ կային, և Մեծ ու Փոքր Հալքի բոլոր ընտիրները, և բոլոր զորությունամբ դիմում է Մեդացոց կողմերը: Վտանդը հարկադրում է Աժդահակին Հայկազունի դեմ ելնել պատերազմով ոչ փոքր բազմությամբ: Հակառակության գործը ձգձգվում էր մինչև հինգ ամիս, որովհետև արագ ու առողջ գործը հիվանդանում էր՝ քանի որ Տիգրանը մտածում էր իր սիրելի քրոջ (Տիգրանուհու) մասին: Նա աշխատում էր այնպիսի մի հնար գտնել, որ Տիգրանուհին փրկվելու ճար գտնի: Երբ այս հաջողվում է, մոտենում է և կովի ժամը:

Բայց զովում եմ իմ քաջամարտիկ նիզակավորին, որ բոլոր անդամներով համաշափ էր, մեկը մյուսին ամեն կերպ պատշաճեցրած, կատարյալ գեղեցիկ հասակով, առույգ և ուժի կողմից իրեն հավասարը չունեցող: Եվ ինչո՞ւ եմ խոսքս երկարացնում. կովի ժամանակ Աժդահակի երկաթե ամուր զրահը խնչպես ջուր ճեղքելով՝ Աժդահակին շամփրում է իր նիզակի ընդարձակ տեգին, և ձեռքը հետ քաշելիս՝ նրա թոքի կեսն էլ զենքի հետ դուրս է բերում: Բայց կռիվն սքանչելի էր, որովհետև քաջեր քաջերի հանդիպելով՝ ոչ մեկը մյուսին շուտով թիկունք չէր դարձնում, ուստի պատերազմը երկարում էր բավական ժամեր, մինչև գործին վերջ էր դնում Աժդահակի մահը: Այս բարեբախտ դիպվածը նոր փառք էր ավելացնում Տիգրանին:

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԻՐ ՏՈՒՐԱՆՈՒԷԻ ՔՐԻՅՐՆ ՈՒՂԱՐԿԵՅ ՏՄԻՐԱՆԱԿԵՐՏ,
ԱՅՆ ԵՎ ԱԺԳԱՀԱԿԵՂ ԱՌԱՋԻՆ ԿՆՈՋ ԱՆՈՒՅՇԵԻ ԵՎ ԳԵՐԻՆԵՐԻ ԲՆԱԿԻԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ

Այս էլ է պատմվում, թե այս գործը վերջանալուց հետո (Տիգրանը) իր քույր Տիգրանուհուն մեծ բազմությամբ ուղարկում է թագավորավայել կերպով Տիգրանակերտ⁸⁴ քաղաքը, որը Տիգրանը շինեց իր անունով, և այն գավառները հրամայում է նրա ժառանգության մեջ դնել: Եվ այդ կողմերի ոստան⁸⁵ կոչված ազնվական դասակարգն, ասում է, սրա սերունդից է առաջացել, իբրև թագավորական սերունդ:

Իսկ Աթահակի առաջին կնոջը՝ Անուշին, և շատ աղջիկներ Աթահակի սերունդից՝ պատանիներով և դերինների բազմությամբ հանդերձ, ավելի քան մի լքուր մարդ, (Տիգրանը) բնակեցնում է մեծ լեռան արևելյան կողմը մինչև Գողթնի սահմանները, որ են Տամբատ, Ոսկիողա, Դաժգույնք և ուրիշ դաստակերտներ գետի ափով: որոնցից մեկն էլ Վրանցունիք, մինչև Նախճավանի ամրոցի դեմոզիմը: Նրանց է թողնում նաև երեք ավաններ—Խրամ, Զուղա և Խո(ր)շակունիք՝ գետի մյուս կողմում, ամբողջ դաշտը, որի գլուխն է Աթահական, մինչև նույն Նախճավանի ամրոցը: Բայց վերը հիշված Անուշ կնոջն իր որդիներով հանգիստ բնակեցնում է մեծ լեռան փլվածքի վերջում: (Այս փլվածքն, ասում են, առաջ է եկել մի ահագին երկրաշարժից. այս բանը պատմում են այն մարդիկ, որոնք Պտղոմեոսի⁸⁶ հրամանով ընդարձակ ուղեորություններ կատարելով ասպարեզներով շափեցին մարդկանց բնակության տեղերը, մասամբ նաև ծովը և անբնակ վայրերը Այրեցյալ զոտուց մինչև Քիմյուռոն⁸⁷: Իսկ Անուշին սպասավորներ տալիս է նույն այն մարդկանցից, որ լեռան ստորոտում բնակվեցին:

Այս բանը ճշմարտապես պատմում են և թվեյաք⁸⁸ երգերը, որ, ինչպես լսում եմ, ախորժելով պահել են գինեպիտ Գողթն գավառի կողմի մարդիկ. այդ երգերում շարժվում են պատմությունները Արտաշեսի և նրա որդիների մասին, ալլաբանաբար հիշելով և Աթահակի սերունդները, նրանց վիշապաղուններ կոչելով: Որովհետև Աթահակ մեր լեզվով նշանակում է վիշապ⁸⁹: Այլև (այդ երգերում) ասում են, թե՝

«Արդաւանը ճաշ սարքեց ի պատիւ Արտաշեսի
նմ նրա դեմ դա՛վ լարեց վիշապների դահլիճում»։—
Այլև ասում են.

«Արտաւագդը շգտավ,
Արտաշեսի քաջ որդին,
Ապարանքի փոքրիկ տեղ
Արտաշատը հիմնելիս՝
Անցավ գնաց և շինեց
Մարաստանում Մարակերտը»

[«Արտաւագդը, Արտաշեսի քաջ որդին, Արտաշատի հիմնվելու
ժամանակ, մի փոքրիկ տեղ շգտնելով ապարանքի համար՝ անցավ,
ասում են, գնաց և Մարաց մեջ շինեց Մարակերտը»], որ գտնվում
է Շարուրա կոչված դաշտում։ Ասում են նաև.

«Տենչալով տենչում է Սաթենիկ տիկինը
Արտախուր խավարտ և տից խավարծի
Արգաւանի բարձերից»⁹⁶

[«Փափագելով փափագում է Սաթենիկ տիկինը արտախուր
խավարտ և տից խավարծի Արգաւանի բարձերից»]։

Արդ դու այստեղ առաւելասրես շն՞ո զարմանա, թե ինչպես
պատմեցինք ճշմարիտը՝ բացատրելով մութ պատմություններն
այն վիշապների մասին, որ ապրում են Ագատն ի վեր⁹¹, Մասիսի
վրա։

ԼԱ

ԹԵ ՈՐՐՈՒՔ ԵՆ ՍՐԱ ՍԵՐՈՒՆԴԵՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՁ ՑԵՂԵՐ ԶԱՏՎԵՑԻՆ ՍՐԱՆԻՑ

Ինչպես որ ինձ, պատմողիս, սիրելի է հավաստի պատմել
այս պատմության մեջ բո՛ւն և առաջին Տիգրանի և նրա գոր-
ծերի մասին, հիշելով զրույցներն այս Երվանդյան Տիգրանի
մասին, նույնպես սիրելի պետք է լինեն ընթերցողիդ ինչպես այդ
մարդն ու նրա գործերը, այնպես էլ նրան վերաբերյալ պատմու-
թյունները։ Ուստի ես սիրում եմ ըստ քաղության այսպես կոչել—
Հալկ, Արամ, Տիգրան. որովհետև քաջերի սերունդները քաջերն
են, իսկ նրանց միջև եղածներին ով ինչպես ուզում է՝ թող
կոչի։ Բայց դիցաբանական տեսակետից ևս ճշմարիտ է մեր
ասածը։ Զկա ոչ մի Արամագդ, բայց միայն նրանց համար, որոնք

կամենում են, որ Արամազդ լինի. և այսպես կոչված շորս Արամազդներից մեկն է միայն՝ Ճաղատ Արամազդը⁹²։ Այսպես նաև շատերը կան Տիգրան անունով, բայց սա մեկ և միայն է Հայկազուններից, որ Աժդահակին ապանեց և գերի տարավ նրա տունը և Անուշխն, Վիշապների մորը, Կյուրոսին, նրա բարի կամքով և հոժարությամբ, օժանդակ ունենալով՝ Մարաց և Պարսից իշխանությունը հափշտակեց։

Սրա որդիներն են Բաբ, Տիրան և Վահագն⁹³, որի մասին մեր աշխարհի առասպելներն ասում են.

«Ծրկնում էր երկինք, երկնում էր երկիր,
Ծրկնում էր և ծովը ծիրանի.
Ծրկունքը բռնել էր ծովում
Նաև կարմրիկ եղեգնիկին⁹⁴։

Ծղեգնի փողով ծովի էր ելնում,
Ծղեգնի փողով բոց էր փլնում
Եվ բոցից դուրս էր վազում
Մի պատանեկիկ.

Վազում էր խարտյաշ մի պատանեկիկ,
Նա հուր մազեր ուներ, (ապա թե)՝
Բոց մորուք ուներ,
Եվ աչքերն էին արեգակներ»։

Մենք մեր ականջով լսեցինք, ինչպես այս ոմանք երգում էին փանդիոներով։ Իրանից հետո երգում ասում էին, թե կովել է վիշապների հետ ու հաղթել, և Հերակլեսի քաջագործություններին շատ նման բաներ էին երգում նրա մասին։ Բայց ասում են նաև, թե սա աստվածացրած է, և Վրաց աշխարհում սրա հասակով արծան կանգնեցնելով՝ պատվում էին զոհերով։

Սրա սերունդներն են Վահունիները։ Սրա կրտսեր որդուց Առավանից ծագել են Առավինյանները։ Սրա որդին էր Առավանը, սրանը՝ Ներսեսը, սրանը՝ Զարեհը. սրա սերունդից են Զարեհավանյան կոչված ցեղերը։ (Զարեհի) առաջին որդին էր Արմոզը, սրանը՝ Բագամը, սրանը՝ Վահանը, սրանը՝ Վահեն։ Սա Աղեքսանդր Մակեդոնացու դեմ ապստամբելով՝ մեռնում է նրա ձեռքով։

Այստեղից սկսած մինչև Վաղարշակի թագավորելը Հայաս-

տանում՝ ստույգ քան շունեմ քեզ պատմելու, որովհետև խառնակութիւններ և շփոթութիւններ լինելով՝ մեկը մյուսից առաջ էր վազում մեր աշխարհին տիրելու Այս պատճառով էլ Արշակ Մեծը դրոշմով Հայաստան մտնելով՝ իր եղբորը Վաղարշակին թագավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա:

ԼՐ

ՔԵ ԵՂԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՐ՝ ՏԵՎՏԱՄՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՂԱՎ. ԵՎ ՄԵՐ
ԶԱՐՄԱՅԻՐ ՍԱԿԱՎԱԹԻՎ ԵԹՈՎՊԱՅԻ ԶՈՐԲԻ ՀԵՏ ԱՅՆՏԵՎ ԻՐ ԵՎ
ԱՅՆՏԵՎ ՄԵՌԱՎ

Այս երկու (պայմաններն) են, որ քո հարցասիրության շրնորհով մեզ տալնապ ու նեղութիւնն են պատճառում—համառոտաբանութիւն և արագաբանութիւն, այն էլ պերճ ու պայծառ, ինչպես պլատոնական խոսքերը, ստութիւնից հեռու և չի ճշմարտությամբ, այս կերպով քեզ մի անգամից պատմել առաջին մարդուց տկսած մինչև քեզ: Բայց այս բոլորը միասին չի վարող պատահել: Որովհետև (ստոված), որ ամեն բան ստեղծեց, նա, որ կարող էր մի ակնկալությամբ մի ակնթարթում ամեն ինչ գոյացնել՝ այսպես շարավ, այլ օրեր որոշեց և ստեղծվածների մեջ կարգեր, որովհետև մի քանիսն առաջին օրվա ստեղծվածներն են, մի քանիսը՝ երկրորդի, երրորդի և հաջորդ օրերի: Եվ ս. հոգին այս վարդապետությամբ մեզ սովորեցնում է նույնպիսի կարգեր պահպանել: Բայց քո փափազը մենք տեսնում ենք աստվածային սահմանից դուրս եկած— որ ամեն բան և միանգամից և ճշմարտությամբ քեզ ասված լինի: Իսկ մենք կա՛մ երկար պետք է գրենք, որպեսզի ցանկացածիդ պես լինի, կամ կարճ, որ քեզ հաճելի չի լինի: Որովհետև քո շտապեցնելուց մենք ոչինչ չգրեցինք (Աղեքսանդրը) Մակեդոնացու մասին, ոչ էլ Նղիական (պատերազմի) մասին իր տեղում հիշեցինք, և այստեղ ենք կցում: Զենք կարող ասել, թե իմաստո՞ւն թե անհանճար հյուսն ենք մենք դառնում այստեղ, պատշա՞ճ է թե ոչ՝ այժմ միայն վերջումը կցել կարևոր և մեր շարադրության արժանի պատմութիւնները:

Եվ այս ճառերից որո՞նք պետք է առաջինը լինեն, եթե ոչ Հոմերոսից պատմվածները, այն՝ ինչ որ նա պատմում է Նղիական պատերազմի մասին Ասորեստանցիների հետամտս թագավորի ժա-

մանակ: Եւ մեր Զարմայրը, որ ասորեստանցիներին հպատակ էր, քիչ մարդով եթովպական զորքի հետ օգնական է եղել Պրիամոսին և այնտեղ հելլենացոց քաջերից վիրավորվելով մեռնում է, բայց կկամենայի թե Աքիլլեսից և ոչ թե մի ուրիշ քաջից:

Վերջացավ Առաջին գիրքը, Հայոց մեծերի
ծննդաբանությունը:

ՊԱՐՄԻՑ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԻՑ

ԲՅՈՒՐԱՍՊԻ ԱԺԳԱՀԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Բայց ի՞նչ ցանկություն է արդյոք, որ ունես Բյուրասպի Ածղահակի⁹⁶ անպիտան և անճոռնի առասպելների նկատմամբ, կամ ինչո՞ւ մեզ նեղություն ես տալիս պարսից անհարմար ու անճաշակ զրույցների, մանավանդ թե անբանության⁹⁷ պատճառով, (ինչպես են) նրա առաջին և անբարի բարերարությունը, դեռի նրան սպասավորելը, վրիպածին ու ստին վրիպեցնել չկարողանալը, ուսերը համբուրելը, այնտեղից վիշապներ ծնվելը, այնուհետև շարության աճումը, փորի համար մարդիկ սպառելը: Հետո մի ոմն Հրուդենի նրան կապելը պղնձե լարերով և Դմբավընդ կոչված լեռը տանելը: հետո Հրուդենի քնելը ճանապարհին, և Բյուրասպի նրան քաշելով բլուր տանելը, Հրուդենի դարթնելը և նրան լեռան ինչ-որ այլ տանելն ու կապելը և ինքն իրեն նրա առաջ իբրև արձան հաստատելը, որից սարսափահար եղած՝ հնազանդ է մնում շղթաներին և չէ իշխում զուրս գալ և աշխարհն ապականել:

Ի՞նչ կարոտություն ունես այս սուտ առասպելներին կամ ի՞նչ կարիք այսպիսի շինծու անմիտ և անհանճար զրույցների: Մի՞թե սրանք հույների պերճ ու ողորկ, պատճառավոր առասպելներն են, որոնց տակ թաքնված են ճշմարիտ իրողություններ: Բայց դու մեզ ասում ես, որ իմաստ տանք նրանց անիմաստությանը և անզարդը զարդարենք: Ես նույնը կրկնում եմ քեզ. ի՞նչ կարոտություն ունես սրանց, և ի՞նչ փափագ է՝ անբաղձալի քաներին բաղձալը և մեզ նոր նեղություն պատճառելը: Մենք այս վերադրում ենք քո մանկական հասակին և համարում ենք քո տհաս խակու-

թյան ցանկութիւն: Ուստի այստեղ էլ թող կատարած լինենք քո կամքը և փափագդ լրացնենք:

ՔԱՅԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԻՆՉ ՈՐ ՀԱՎԱՍՏԻ ԲԱՆ ԿԱ ԲՅՈՒՐԱՍՊԻՒ ՄԱՍԻՆ

Պլատոնի խոսքն այժմ համարձակապես կարտասանեմ. «Սիրողի համար պա՞ արդյոք ուրիշ ես, իհարկե, ոչ⁹⁸»: Որովհետեւ բացի ուրիշ անձնար բաներից, որ քեզ համար հնարավոր դարձրինք, այս էլ ենք կատարում: Որովհետեւ նրանց այն զրուցներն ու գործերը, որ մենք ասում ենք և մանավանդ որոնց լուրը տաղուկութիւն էր մեզ պատճառում՝ այսօր իմ ձեռներով ինքս շարադրում եմ, նրանց անմատոյցյան մեջ միտք դնելով և նրանց չափազանց հին և նրանց համար անհասկանալի անցքերն ահա կբացատրեմ, միայն թե քեզ էլ ուրախութիւն պատճառեմ կամ օգուտ բերեմ: Բայց գիտցիր մեր ատելութիւնը դեպի այսպիսի զրուցները, որ արժան չհամարեցինք մեր առաջին գրքում դետեղել, ոչ նույն իսկ վերջին զրուցներում, այլ գատ և առանձին: Եւ կսկսեմ այսպեւ:

(Պարսիկների) Բյուրասպի Ածղահակ ասածը նրանց նախնին է, ներբովթին ժամանակակից: Որովհետեւ երբ լեզուները բոլոր երկրի վրա ցրվեցին, այս բանը չկատարվեց խառնիխուռն և առանց առաջնորդների, այլ կարծես մի աստվածային ակնարկութեամբ որոշվեցին զխավորներ և ցեղապետներ, որոնցից բյուրասպան լուրն իր սահմանը ժառանգեց կարգով և զորութեամբ: Եվ եւ այս Բյուրասպի իսկական անունը ճանաչում եմ Կենտավրոս Պյուռիզա⁹⁹, որ գտել եմ քաղղեական մատչանում: Սա ոչ այնքան քաջութեամբ, որքան ճոխութեամբ և ճարտարութեամբ խր ազդի ցեղապետութիւնը վարում էր, ներբովթին հնազանդելով, և կամենում էր ցուց տալ, որ ամենքը պետք է ընդհանուր կենցաղ ունենան. նա ասում էր, թե ոչ ոք չպետք է առանձին (սեփական) բան ունենա, այլ ամեն ինչ ընդհանուր պետք է լինի: Նրա ամեն մի խոսքը, ամեն մի գործը հայտնի էր. ոչ մի բան ծածուկ չէր մտածում, այլ սրտի բոլոր գաղտնի խորհուրդները լեզվովն արտահայտում էր. և սահմանում էր, որ բարեկամները նրա մոտ հլեմուտ անեն ինչպես ցերեկով, այնպես էլ գիշերը: Եվ այս է նրա աշխատքը՝ անբարի բարերարութիւնը:

Եվ որովհետեւ աստեղարանութեան մեջ հզոր լինելով կամեցավ նաև կատարել շարութիւնը¹⁰⁰ սովորել, և այս նրան ան-

կարելի էր, — որովհետեւ, ինչպէս վերն ասացինք, մարդկանց պատ-
րելու նպատակով սովորութիւնն ունեւր ոչ մի բան ծածուկ շարժելի,
ուստի այնպիսի կատարչաւ և ծայրահեղ շարութիւնը սովորելու
հնարավորութիւն չկար, — այս ուսման համար մի դատն հնարք
է մտածում, — իբրեւ թե փոքրի սարսափելի ցավեր ունի, որ ոչ մի
ուրիշ միջոցով չի բժշկվի, եթե ոչ մի ինչ-որ խոսքով ու սոսկալի
անունով, որը ոչ ոք չի կարող լսել առանց վտանգի: Եվ սովորած
չար ոգին, որ նշութում էր շարութիւնը, գլուխը Բյուրասպիի ուսերի
վրա դնելով անկասկած սովորեցնում էր նրան անբարի արմնատը,
տանը և հրապարակներում, ականջին խոսելով: Սրա մասին առաս-
պելում ասում են, թե սատանայի ճուղը նրան սպասավորելով
կատարում էր նրա կամքը, որի համար հետո, պարզեւ խնդրելով,
ուսը համբուրում էր:

Իսկ վիշապների բուսնելը կամ Բյուրասպիի կատարելապես
վիշապանալը, որ ասում են, այս է: Որովհետեւ նա անթիւ մար-
դիկ սկսեց զոհել դեերին՝ ուստի բազմութիւնը նրանից տաղտ-
կացավ և բոլորը միաբանեցին ու նրան հալածեցին. նա փախաւ
վերոհիշյալ լեռան կողմերը. երբ հալածանքը նրա դեմ սաստկա-
ցավ, նրա հետ եղած ամբողջ քայքայվեց և ցրվեց. հալածողներն
այս բանին վստահանալով՝ մի քանի օր այդ տեղում հանգիստ
առան: Սակայն Բյուրասպին ցրվածներին նորից հավաքելով՝ հան-
կարժորեն նրանց վրա է հասնում, մեծ վնասներ պատճառելով.
բայց բազմութիւնը հաղթում է և Բյուրասպին փախուստ է տալիս:
Հասնում, նրան սպանում են լեռան մոտ և զցում են մի մեծ ծը-
ծրմբահոտ վիհի մեջ¹⁰¹:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԻՋԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ՆԱԽՆԻՔՆԵՐԻ

Ա

Այժմ քեզ յգրեմ, ինչ որ մեր աշխարհում առանձին գործեր են կատարվել, սկսելով երկրորդ գիրքս, կարգով պատմելով Աղեքսանդրի թագավորությանից մինչև քաջ ու սուրբ մարզո՛ւ Տըր-գատի թագավորությանը, ինչ որ այստեղ քաջության և արիության, իմաստության և բարեկարգության գործեր են կատարվել ամեն մի (թագավորի) ձեռքով, (սկսած) Պարսից Արշակ թագավորից և նրա Վաղարաշակ եղբորից¹⁰³, որին թագավորեցրեց մեր աշխարհի վրա, և մեր աշխարհի մյուս թագավորներից, որ նրանից հետո եղան նրա զարմից, որոնք տերությունը որդին հորից առնելով կոչվեցին Արշակունիներ՝ Արշակի անունից, որոնցից մեկը ըստ կարգի հաջորդում էր թագավորությանը, իսկ մյուսները, ավելորդները, աճում և բազմանում էին իբրև ցեղ։ Բայց կգրեմ կարճառոտ, որքան մեզ հարկավոր է, ավելորդները բաց թողնելով։ Որովհետև տրիշ ազգերի մասին քավական է, ինչ որ շատերից արդեն ասված է։

Երբ բոլոր տիեզերքին տրեց Աղեքսանդր Մակեդոնացին, Փիլիպպոսի և Ոլոմպիադայի որդին, քսան և չորսերորդն Աքիլեսից, ապա ինքը մեռնում է՝ իր տերությունը թողնելով շատ մարդկանց, կտակելով, որ բոլորի իշխանությունն էլ կոչվի Մակեդոնական։ Նրանից հետո Բաբելոնի վրա թագավորեց Սելևկիոսը, որ շատերից իշխանությունը խլեց և պարթևներին մեծ պատերազմով հնազանդեցրեց, որի պատճառով և Նիկանույր (հաղթող) կոչվեց։ Սա երեսուն և մեկ տարի տիրելուց հետո՝ թագավորությունը թողնում է իր որդուն Անտիոքին, որ Սոտեր էր կոչվում, սա (թագավորեց) տասն և ինն տարի։ Սրան հաջորդեց Թևոս կոչված Անտիոքոսը տասը տարի, իսկ տասն և մեկերորդ տարում պարթևներն ապստամբում են և դուրս են գալիս մակեդոնացիների հպատակությունը։

նից: Ուստի թագավորում է Արշակ քաջը, որ Աբրահամի սերունդ
դից էր, Քեստուրայի զավակներից ¹⁰⁴, որով հաստատվում էր Տի-
րոջ խոսքն Աբրահամին, թե՛ «Քեզանից ազգերի թագավորներ
կժնվեն»¹⁰⁵:

Բ

ԱՐՇԱԿԻ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԴՈՎՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ: ՊԱՏԵՐԱՋՄ
ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ՍԵՐ ՀՐՈՄԱՑՆՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ինչպես ասացինք, Ադիքսանդրի մահից վաթսուն տարի հետո
պարթևների վրա թագավորում էր Արշակ քաջը՝ Բահլ Առավոտին¹⁰⁶
կոչված քաղաքում, Քուշանների երկրում: Խիստ սարսիկ պատե-
րազմներ մղելով գրավում է ամբողջ արևելքը, Բաբելոնից էլ հա-
լածում է մակեդոնացիների իշխանությունը: Նա լսում է, որ հռո-
մայեցիները զորացել են (և իշխում են) բոլոր արևմուտքին ու
ծովին, որ սպանիացիներից խլել են ոսկու և արծաթի հանքերը,
գաղատացիներին հաղթելով հարկատու են դարձրել, ինչպես և
ասիացիների թագավորությունը: (Ուստի Արշակը) պատգամավոր-
ներ ուղարկելով խնդրում էր դաշնակցություն (կնքել), որպեսզի
(հռոմայեցիները) մակեդոնացիներին չօգնեն, (իր կողմից խոս-
տանալով) ոչ թե հարկ տալ, այլ միայն նվեր՝ տարեկան հար-
յուր քանքար:

Այնպես նա տիրեց երեսուն և մեկ տարի: Նրանից հետո նրա
որդին Արտաշեսը քսան և վեց տարի: Սրան հաջորդում է որդին,
Արշակը, որ կոչվեց Մեծ. պատերազմում է Դեմետրի և Դեմետրի
որդու Անտիգոնոսի հետ, որ մակեդոնական զորքով նրա վրա եկավ
Բաբելոն և պատերազմի մեջ գերի ընկավ, որին Արշակը բռնելով՝
երկաթե շղթաներով տարավ Պարթևների աշխարհը, որի պատճա-
ռով սիրիային դես¹⁰⁷ կոչվեց: Բայց նրա եղբայրը, Անտիոքոս Սի-
դիացին, լսելով որ Արշակը գնաց, դալիս գրավում է Ասորիքը:
Բայց Արշակը տասներկու բյուր զորքով նորից հետ է դառնում:
Անտիոքոսը սաստիկ ձմեռվանից նեղված, պատերազմով պատա-
հում է նրան նեղ տեղերում և իր զորքի հետ միասին կորչում է,
և Արշակ տիրում է աշխարհիս մի երրորդ մասին, ինչպես կարելի
է սովորել Հերոդոտոսի¹⁰⁸ պատմության շորրորդ (գրքից), որտեղ

աշխարհը բաժանված է երեք մասի, և կոչված են՝ մեկը Նվիրյալ, մեկը Լիբիե և մեկը Ասիա, որին և տիրեց Արշակը:

Գ.

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻՆ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱ ՔԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ

Այն ժամանակ մեր Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցնում է իր Վաղարշակ եղբորը, նրան սահման տալով հյուսիսն ու արևմուտքը: Սա, ինչպես մեր առաջին գրքում ասացինք, քաջ և խոհեմ մարդ լինելով, անկախորեն տիրեց իր սահմաններում¹⁰⁹ և կենցաղական կարգեր հաստատեց մեր աշխարհում՝ որքան կարելի էր, սահմանեց նախարարություններ և այս նախարարությունների համար նահապետներ պիտանի մարդկանցից, որոնք ծագում էին մեր նախնի Հայկի սերունդից և ուրիշներից:

Որովհետև մակեդոնացիներին սանձահարելուց հետո, երբ պատերազմը դադարեց, քաջ Պարթևը ձեռնարկում է թարեկարգությունների, նախևառաջ բարիքների փոխարենը հատուցանելով գութավոր և իմաստուն Շամբատ Բագարատին, որ հրեաներից էր, իշխանություն տալով նրան՝ որդոց որդի թագադիր լինել Արշակունիներին, (և սահմանելով) որ նրանից սերվող ցեղը Բագրատունի կոչվի նրա անունով, որ ներկայումս մեծ նախարարություն է մեր աշխարհում: Որովհետև այս Բագարատն առաջինը կամավորապես ինքն իր անձը ընծա բերեց Վաղարշակին, նախքան Արշակի պատերազմները մակեդոնացիների հետ, երբ սա արքունի դռանն էր, իսկ (մեր երկրի) արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց կողմնակալ, բյուրերի և հազարների իշխան:

Բայց նորից վերադառնանք ու պատմենք Վաղարշակի պատերազմը պոնտացիների հետ և Փոյուզիայում, և նրա հաղթությունը:

Դ.

ԹԵ ԽՆՁՊԵՍ ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ՀԱՅՈՑ ՔԱՋԵՐԻՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱՐԻՒ ԳԵՐԱԾՆԻՈՎ՝ ԱՐՇԱՎՈՐԻ Է ՄԱՅԵԳՈՆԱՅԻՆԵՐԻ ՄՏԵՐԻՄՆԵՐԻ ՎՐԱ

Արշակի մակեդոնացիների հետ պատերազմից հետո, երբ նա գրավեց Բաբելոնը և Ասորեստանից արևելք և արևմուտք (ընկած

երկիրները), Վաղարշական էլ մեծ դորք է գումարում Ատրպատականից և Հայաստանի միջնաշխարհից՝ անվանի և քաջ մարդիկ, վերը հիշված Բազարատին և նրա ձեռքի տակ (եղած քաջերին, ծով-հեգերքի երիտասարդներին)¹⁰, որ սերված էին Գեղամից և քանանացիներից, և Շարայի ու Գուշարի սերունդներից, և նրանց մերձակա Սիսակյաններին և Կադմյաններին իրենց մերձավորներով, գրեթե մեր աշխարհի կես մասը: Հասնում է մեր աշխարհի միջավայրը, Մեծամորի ակոսներից վեր, Երասխի ափը, Արմավիրի մոտ, որ Բլուր է կոչվում. բավական ջատ օրեր մնում է այնտեղ, որովհետև, ինչպես հարկ է ասել՝ (զինվորական) կարգեր չգիտեին:

Յվ այստեղից, մեր աշխարհի բոլոր կողմերից (գործերը) միացնելով, հասնում է Խաղտիքի¹¹ սահմանները. որովհետև Ղազիկան, Պոնտոսը, Փոյուգիան, Մաժաքը և ուրիշները, Արշակի պատերազմների լուրն առած չլինելով՝ հաստատ պահում էին բարեկամական դաշինքը մակեդոնացիների պետության հետ: Ուստի և մի ոմն Մորփյուղիկես վերոհիշյալ կողմերը միաբանեցնելով՝ պատերազմի է պատրաստվում Վաղարշակի հետ: Նըրանք իրար պատահում են մի բարձրավանդակ քարազագաթ բլուրի մոտ, որ այժմ կոչվում է Կոլոնիա, և միմյանց մոտ գալով, մեջտեղը հրկար ատպարեղներ թողած՝ երկու կողմերն ամրանում են բավական օրերի ընթացքում:

Ե

ՄՈՐՓՅՈՒՂԻԿԵՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱԸԸ ՄԿՈՒՆԴԻ ՀԱՐՎԱՍԻՑ

Նոր այսպես շատ օրերի ընթացքում երկու կողմերն ամրացան, ապա պատերազմն սկսվում է մեր կողմից. ուստի և Մորփյուղիկեսը, կամա ակամա, կազմակերպում է իր զորքի ճակատը և հանդուգն հարձակումով վրա է վազում: Որովհետև նա սըրտոտ մարդ էր, երկար անդամներով, մարմնին համապատասխան, սաստիկ ուժեղ էլք և ամրացած էր պղնձով ու երկաթով և շրջապատված էր ուրիշ ընտիր ապառազեններով՝ ուստի ոչ սակավ ընտիր ու քաջ մարդիկ գետին էր գլորում Վաղարշակի երիտասարդներից և ջանք էր անում անցնել ու հասնել Հայոց թագավորի մոտ, որ ամրացած էր զինված մեծ խմբի մեջ: Յվ մոտ հասնելով՝ հաջողվեց տվինը գցել, որովհետև կորովի և երկայնաձիգ էր,

աշտեն¹¹² հետու արձակեց, կարծես սրաթե թռչունի թռիչքով: Բայց չհապաղեցին մեջ ընկնել քաջ և անվանի մարդիկ Հայկի և Ասորեստանի Սենեքերիմի սելուենդներին, որոնք աշտեի հարվածով քաջին սպանեցին և նրա զորքերն առաջ խառնելով փախցրին, արյանվտակներ թափելով դետինը ոռոգեցին՝ ինչպես անձրևի հեղեղներով: Այնուհետև այդ երկիրը Վաղարշակի ձեռքի տակ նվաճվելով խաղաղվում է և մակեդոնական սպառնալիքը դադարում է:

Զ

ԹԵ ԻՆԶՊԵՍ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵՑ ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀՅՈՒՄԻՍՍՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՆՎԱՏՅԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

Այս դործը կատարելուց հետո (Վաղարշակը) կարգավորում է Մաժաքի կողմերը, պոնտացիներին և եգեթացիներին¹¹³, ու դառնում է դեպի հյուսիս, Պարթսար լեռների ստորոտով, Տալքի միջով, դեպի անտառախիտ, գեջ, մառախլապատ լոռավետ տեղերը. գեղեցիկ կերպով կարգավորում է այս երկիրը, նրա լեռնային և ջերմին վայրերը փոխադարձաբար բարեխառնելով¹¹⁴ իր թագավորութւյան վայելչութւյան համար, այնտեղ ամարանոցներ պատրաստելով՝ երբ ամառները դեպի հյուսիս գնալու լինի: Երկու անտառախիտ տափարակները իրենց լեռներով հանդերձ վերածում է երկու գոմի, դարձնում է որսերի տեղ, և Կոլայի ջերմությունը մեղմացնում է այգիներով և բուրաստաններով: Բայց ես քաշվում եմ այդ սիրելի անձի մասին ամեն ինչ հայտնի և մանրամասն գրել, որովհետև ես միայն տեղերը ճիշտ նշանակեցի, առանց ոճի վրա ուշադրություն դարձնելու, հրաշալի անձի սիրո կապը անխզելի պահելու նպատակով:

Այստեղ նա կանչեց եկվոր վայրենի ցեղը, որ ապրում էր Հյուսիսային դաշտում և Կովկաս մեծ լեռան ստորոտում, այն հովիտներում և խորը ձգված երկայնաձև ձորերում, որ լեռան հարավային կողմից իջնում են մինչև մեծ դաշտի բերանը. նրանց պատվեր է տալիս թողնել ավազակությունը, դեն դրել մարդկանց դավելը, հպատակվել արքունական հրամաններին ու հարկերին, որպեսզի հաջորդ անգամ, երբ նրանց տեսնե, առաջնորդեր և իշխաններ հաստատե գեղեցիկ կարգերով: Եվ նրանց արձակում է՝ իր կողմից իմաստուն մարդիկ և վերակացուներ նշանակելով:

Իսկ ինքը, արևմուտքից հավաքած բաղմունքյունն արձակելով՝ իջնում է Շարայի սահմանի մոտի խոտավետ տեղերը, որ հին մարդիկ կոչում էին Անփայտ կամ Վերին Բասյան, բայց հետո Բուլղար Վոդնոդոլ¹⁵ Վունդի գաղթականության պատճառով, որ այդ տեղերում բնակվեց, նրա անունով կոչվեց Վանանդ. և (մոտակա) գյուղերը նրա եղբայրների և սերունդների անուններով են կոչվում մինչև այժմ:

Իսկ երբ հյուսիսում ցրտեց և սառնամանիքներն սկսեցին փչել, նա այնտեղից շարժվեց, եկավ իջավ մեծ դաշտը, բանակ դրեց Մեծամորի ափին այն տեղում, որտեղ մեծ գետը հյուսիսային ծովակից սկիզբ առնելով, իջնում խառնվում է Մեծամորի հետ: Այստեղ մեր աշխարհի զորքերը կարգավորելով և իր կողմից վերակացունքը թողնելով՝ վերցնում է իր հետ բոլոր գլխավորների և շվում է Մծբին:

Է

ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԵՎ ՔԵ ՈՐՏԵՂԵՑ ՀԱՄԵՆՑ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԽՆՁՊԵՄ ԶՐԱՄԱՏԵՑ ԿԵՆՏԱՂԱՎԱՐԵԼ

Այս գլուխը մեծ է և հավաստի պատմություններով լի և արժանի է ընդարձակ և կոկիկ պատմելու: Որովհետև շատ կա այստեղ՝ տների, ցեղերի, քաղաքների, գյուղերի, դաստակերտների և ընդհանրապես թագավորության կարգերի և կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թագավորության հետ կապված զորքերի, զորապետների, կողմերի կողմնակալների և սրանց նմանների:

Արդ՝ նախ և առաջ թագավորը կարգավորում է ինքն իրեն և իր տունը, սկսելով իր գլխից ու թագից: Եվ Բագարատ կոչվածին, որ հրեաներից էր ծագում, շնորհակալություն ցույց տալով հենց սկզբից անձնատուր լինելուն և թագավորին օժանդակելուն համար, ինչպես և նրա հավատարմության և քաջության համար՝ պարգևում է նրան՝ ցեղի վերը հիշված տանուտիրական պատիվը¹⁶, իրավունք տալով թագ դնել թագավորի գլուխը և կոչվել թագադիր, այլև ասպետ¹⁷, և մանր մարգարիտից երեք փաթ վարսակալ կրել առանց ոսկու և (թանկագին) քարերի՝ երբ արքունիքում և թագավորի տանը շրջելիս լինի:

Իրեն ղգեստներ հագցնող նշանակում է Ձեռնսին¹⁸, քանանա-

ցոց սերնդից և նրա ցեղի անունը դնում է Գնթունի, չգիտեմ ինչ պատճառով: Իսկ իրեն զինված թիկապահներ է նշանակում Հայկազն խոսի սերնդից, ընտիր և քաջ նիղակավոր և սուսեցավոր մարդկանց, և նրանց նախարարություն զլուխ է նշանակում Մաղխաղ անունով մի բարի և սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը¹¹⁹, Իսկ Դատին, որ Գառնիկի զավակներից էր, Գնդամից սերված, նշանակում է արքունական որսերի վրանա ունեցավ մի որդի Վարժ անունով, որի անունով և այս ցեղը կոչվեց¹¹⁹, բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ: Գաբաղ անունով մեկին նշանակում է ձիերի երամակների վրա, իսկ Աբելին (սեղանատան) սպասների և գահերի վրա¹²⁰. Մյուսն ապարդիվում է գլուղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարությունները կոչվեցին Աբեղյան և Գաբեղյան:

Իսկ Արծրունիներն իմ գիտցածովս¹²¹ ոչ թե Արծրունի են, այլ արծիվունի, որոնք (թագավորի) առջև արծիվներ էին կրում: Ես դանց եմ անում առասպելների դատարկարանությունները, որ պատմվում են Հաղամակերտում, իբր թե երեխայի քնելուն հակառակելիս են եղել անձրևն ու արևը, և թռչունը հովանի է եղել թալկացած պատանուն: Գնունիներն էլ իմ գիտցածով գինիունի են, որ թագավորին արժանի ըմպելիքներ էր պատրաստում, և գարմանալի կերպով զուգադիպեցին նրա զործն ու անունը, որովհետև թագավորին ըմպելիքներ էր պատրաստում ընտիր և համեղ գինիներից և անունն էլ Գին էր, որի վրա Վաղարշակը շատ զվարճանալով, ասում են, դասում է նախարարական ցեղերի թվում: Եվ այս երկու տունը, Արծրունիներն ու Գնունիները, Անեքերիմի սերունդներից են:

Նույնպես և Սպանդունիներին համարում են սպանդանոցների վրա (նշանակված), իսկ Հավունիներին՝ բաղնակիրներ և բաղն բռնողներ, որովհետև ասվում էին անտառներում: Եվ եթե դատարկախոս համարես ինձ՝ Զյունականներին էլ ես համարում եմ ամարանոցների պահապաններ և ձյունակիրներ, որոնք առաջագիմելով ազնվականություն ասացան, իբրև թագավորների ընտանի մարդիկ:

Եվ արքունի դռան չորս սահապան գունդ է նշանակում, ամեն մեկը բլուր սպառազեն մարդուց բաղկացած, բուն հին թագավորների սերունդներից, մեր նախնի Հալկից ծագած, որոնք բուն ոստան¹²² էին կոչվում, և երբեմն հայերից ժառանգություն:

էին ստանում գլուղեր և դաստակերտներ: Բայց վերջերը, Պարսից թագավորների ժամանակ, ինչպես լսում 'եմ, ուրիշ գնդեր են կազմվել ու ոստան կոչվել, չգիտեմ, արդո՞ք նախկին ցեղի սպառ-վելո՞ւ պատճառով, թե մի որևէ ընդդիմության պատճառով այդ ցեղը դեն դրելով և նրա տեղ ուրիշ գնդեր նշանակելով՝ արժանի անունով: Բայց առաջինը հաստատ հին թագավորների սերնդից էր, ինչպես և այժմ կան Վրաց աշխարհում, որոնք Սեփեթով¹²³ են կոչվում: Նաև հրամայում է նույն ցեղից ներքինիներ խզել և նրանց նահապետ է նշանակում Հայրին¹²⁴, որի իշխանությունը տարածվում էր Ատրպատականից մինչև Ճուաշ և Նախճավան: Բայց սրա պատմությունը, թե ո՞րպես և ո՞րտեղ պատահեց, հիշատակված չէ, և ես չգիտեմ:

Ը

ՄԱՔՐԱՏ ԱԺԳԱՆԱԿ ԹԱՎԱՎՈՐԻ ՍԵՐՆԻՑ ԹԱՎԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՐԱՐՈՐԴ ՆՇԱՆԱԿԱԼԸ

Թագավորի տունը կարգավորելուց հետո՝ թագավորության երկրորդ նշանակում էր Աժդահակի՝ Մարաց թագավորի սերնդից, որ այժմ կոչվում են Մուրացյան, որովհետև այդ ցեղի նահապետներին չեն ասում Մուրացյան տեր, այլ Մարացոց տեր: Նրան թողնում է բոլոր գլուղերը, որտեղ (ապրում էին) գերի բերված մարացիները: Իսկ արևելյան կողմից, հայերեն խոսակցության վերջի սահմաններում, երկու կողմնակալ է նշանակում մի-մի բլուր մարդով, նահապետական տների ցեղերից, Սիսակյաններին և Կադմոսի սերունդներից, որոնց անունները հիշեցինք մեր նախորդ գլուխներից մեկում:

Սրանից հետո (Վաղարշակը) հաստատում է արևելյան հյուսիսային կողմի մեծ, անվանի բազմաբլուր կողմնակալությունը, (կողմնակալ նշանակելով) Առանին, որ անվանի մարդ էր, առաջինը բոլոր մտավորական և հանճարեղ գործերում, Կուր կոչված մեծ գետի ընթացքով, որ անցնում է մեծ դաշտով: Բայց գիտցիր, որ մենք Առաջին գրքում մոռացանք հիշատակել այս մեծ և անվանի ցեղը, այսինքն Սիսակից սերված գունդը, որ ժառանգեց Աղվանից դաշտը և այս դաշտի լեռնակողմը, Սրասխ գետից մինչև Հնարակերտ կոչված ամբողջը. աշխարհն էլ Աղվանք

կոչվեց նրա քաղցր բնավորության պատճառով, որովհետև նրան աղու էին ասում: Այս (Սիսակի) սերնդից էր և այս անվանի և քաջ Առանը, որ Պարթև Վաղարշակի կողմից բյուրավոր կողմնակալ նշանակվեց: Ասում են, որ սրա զավակներից ժն սերվել Ուտեացոց ազգը և Գարգմանացոց, Մավդեացոց և Գարգարացոց իշխանությունները:

Իսկ Գուշարին, Շարայի զավակներից, ժառանգություն տվեց Մթին լեռը, այսինքն Կանդարթը և Զավախքի կես մասը, Կողբը, Մոբը, Չորը, մինչև Հնարակերտ ամրոցը: Բայց Աշոցքի տեր և Տաշիրքի սեպուհ նշանակում է Վաղարշակը Հայկապն Գուշարի զավակներից: Իսկ Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսի կողմնակալ է նշանակում մեծ և հզոր ցեղը և նահապետության անունը դնում է Գուգարացոց բզեշխ, որ Դարեհի¹²⁵ Միհրդատ Նախադարի սերունդից էր, որին Աղեքսանդրը բերելով իշխան նշանակեց Իվերիացոց ցեղից գերիների վրա, որոնց բերել էր Նաբուգոդոնոսորը, ինչպես պատմում է Աբյուզենոսը¹²⁶, ասելով. «Մեծագոր Նաբուգոդոնոսորը ավելի հզոր էր, քան Հերակլեսը. նա զորք ժողովելով հասնում էր լիբիացոց և Իվերիացոց աշխարհը, և հաղթահարելով իր ձեռքի տակ էր նվաճում, և նրանցից մի մասը տանում բնակեցնում էր Պոնտոս ծովի աջակողմում» (Իվերիան գտնվում է արևմուտքում աշխարհի ծայրում): Իսկ Բասենի մեծ հովտում նահապետություն է հաստատում, Որդունի անունով, Հայկի սերունդներից:

Իսկ Տորքին, որ սերված էր Հայկի թոռ Պասքամից, մի տգեղ, բարձր, կուպիտ կաղմվածքով, տափակ քթով, փոս ընկած աչքերով, դժնյա հայացքով մարդու, որին սաստիկ տգեղության պատճառով կոչում էին Անգեղյա¹²⁷, որ վիթխարի հասակ և ուժ ունեւր՝ արևմուտքի կուսակալ նշանակեց և ցեղի անունը կոչում է Անգեղ տուն՝ երեսի տգեղության պատճառով: Բայց եթե ուզում ես, ես էլ նրա մասին անհամ ու անտեղի ստեր կպատմեմ, ինչպես պարսիկները, որ Ռոստոմ Սագճիկի մասին պատմում են, թե հարյուր քսան փղի ուժ է ունեցել: Որովհետև նրա ուժեղության և սրտոտ լինելու պատճառով երգերը պատմում էին նրա մասին չափազանց անհարմար բաներ, որոնք ո՛չ Սամսոնին են հարմարում, ոչ Հերակլեսին և ոչ Սագճիկին¹²⁸: Որովհետև երգում էին նրա մասին, իբր թե ձեռք էր զարնում որձաքար ապառաժներին, որոնց վրա ոչ մի ճեղքվածք չկար, ուզածին պես ճեղքում էր մեծ

ու փոքր, եղունգներով տաշում էր, տախտակներ էր ձևացնում և նույնպես եղունգներով նրանց վրա գծում էր արծիւներ և նման բաներ: Պոնտոս ծովի ափին պատահել է թշնամիների նավերի և վրա է հարձակվել. նրանք հեռացել են խոր ծովը մոտ ութ ասպարեզ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ասում են, վերցնում է բլրաձև ժայռեր և շարտում է նրանց հետևից: Ջրերի ալեկոծվելուց ոչ սակավ նավեր ընկղմվում են, և ջրերի պատառումից առաջացած ալիքները մնացած նավերը շատ մղոններ առաջ են քշում¹²⁹: Ո՛հ, չափազանց առասպել է այս, առասպելների առասպել: Բայց ի՞նչ կանես, որ մարդը սաստիկ ուժեղ էր և այսպիսի զրույցների արժանի:

Սրանից հետո (Վաղարշակը) հաստատում է Մոփաց նախարարությունը Չորրորդ կոշված Հայքում: Նույնպես հաստատում է Ապահոնյաց նախարարությունը, ինչպես և Մանավադյանը և Բղնունականը, նույնպես Հայկի սերունդներից, և բնակիչներից առաջավորներին գտնելով՝ տները է նշանակում, դուռերի և գավառների անուններով նրանց կոչելով:

Բայց մոռացանք Սլաք կոշված դժնյա մարդուն, որի մասին հաստատ չեմ կարող ասել, արդյոք Հայկի՞ց էր ծագել, թե նրանից առաջ մեր աշխարհում ապրողներից, որոնց գոյության մասին պատմում են զրույցները. բայց նա քաջ մարդ էր: Սրան քիչ մարդկանցով նշանակում է չեռը պահպանելու և քոշեր որսալու. սրանք կոշվեցին Սլկունիներ, Այսպես և նույնպիսի դործերի վրա նշանակում է անդառնալի Միանդակին¹³⁰, որից սերվեցին Մանդակունիները:

Եվ Վահագնի զավակներից գտնելով մարդիկ, որոնք ինքնակամ խնդրեցին մեհյանների սպասավորությունը, նրանց շատ պատվում է, նրանց է հանձնում քրմությունը, դասում է առաջին նախարարությունների շարքում և կոչում է Վահունիներ: Նույնպես գտնելով, Առավենյանները և Ջարեհավանյանները առաջին թագավորների տերունդներից են, նշանակում է նույնանուն ավաններում:

Իսկ Շարաշանին, որ Սանասարի տնից էր (ծագում) մեծ բզեշխ և կուսակալ է նշանակում արևմտյան-հարավում, Ասորեստանի սահմաններին մոտ, Տիգրիս գետի ափին, նրան գավառներ պարգեւելով Արձնը և նրա շրջակայքը, Տավրոս լեռը, որ է Սիմը, և ամբողջ Կղեսուրը¹³¹,

Իսկ Մոկշում գտնելով նույն գավառից մի մարդ, որ ձեռքի տակ ուներ բազմաթիվ սրիկաններ¹³², հաստատում է նախարարության: Նույնպես հաստատում է Կորդվացիներին, Անձևացիներին և Ակեացիներին նույնանուն դավառներից: Իսկ Ռշտունիների և Գուլթնեցիների մասին գտա պատմված, թե նրանք անկասկած Սիսական (տան) հատվածն են կազմում, բայց չգիտեմ, արդյոք դավառներն են կոչվել մարդկանց անունով, թե գավառների անունով կոչված են նախարարությունները:

Այս բոլորից հետո Արմավիրում մեհյան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիքներին: Վաղարշակը շատ խնդրեց, նույնպես և խոսքերով հարկադրեց հրեա Շամբատի գավակ Բագարատին, որ թագադիր և ասպետ էր, որպեսզի թողնի հրեական կրոնը և կուռքեր պաշտի. բայց երբ նա հանձն չառավ, ինքավորը նրա կամքին թողեց:

Նաև հրաման է տալիս նորոգել Շամիրամի քաղաքը, և ուրիշ շատ տեղերում շինել բազմամարդ քաղաքներ, գլխավոր մարդաշատ զյուղեր:

Եվ իր թագավորական տանը օրենքներ է հաստատում, ժամեր է սահմանում (արքունիք) մշտելու և իջնելու, խորհրդի, կերուխումի և զբոսանքների համար: Սահմանում է զինվորական կարգեր, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. և երկու մարդ գրով հիշեցնողներ, մեկը բարին հիշեցնողը, մյուսը՝ վրեժխնդրությունը: Բարին հիշեցնողին հրաման է տալիս՝ թագավորի բարկանալու կամ անիրավ հրաման տալու դեպքում հիշեցնել իրավացին և մարդասիրությունը: Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և ավաններում: Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարզն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիներինը, որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխանների, բայց որ քաղաքացիները շատ չգոռոզանան գյուղացիների մոտ, այլ եղբայրաբար վարվեն, բարեկարգության և աննախանձ կյանքի համար, որ հիմք է կազմում շինության և խաղաղ կյանքի, — և ուրիշ նման բաներ:

Եվ որովհետև շատ որդիներ ուներ, հարմար գտավ, որ բոլորն էլ միասին իր մոտ շման Մծբինում, այլ նրանց ուղարկում է բնակվելու Հաշտենից գավառը, և նրան սահմանակից ձորը, որ Տարոնից դուրս է գտնվում, նրանց է թողնում բոլոր գյուղերը, ավելացնելով նաև առանձին եկամուտներ և ուտեստ արքունի:

(զանձարանից)։ Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արշակ, պահում է իր մոտ, իբրև թագավորության հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես և որին շատ էր սիրում, որովհետև երեխան հիրավի կայսրացում էր և ուժեղ կազմվածքով, այնպես որ նրան նույնողները նախատեսում էին, թե ի՞նչ արությաններ պիտի դարգանան նրա մեջ։ Եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերջը օրենք դարձավ Արշակունի թագավորների համար, որ մի որդին ապրի թագավորի հետ՝ թագավորության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու զուստրերը ղնան Հաշտենից կոչմամբ իբրև ցեղի ժառանգներ։

Այսպիսի արության գործերից և բարեկարգություններից հետո Վաղարշակը մեռնում է Մծբինում, քսաներկու տարի թագավորելուց հետո։

ՄԱՐ ԱՐՇԱԿ ԱՌԱՋԻՆԻ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արշակը, Վաղարշակի որդին, Հայոց վրա թագավորում է տասներեք տարի. իր հոր առաքինություններին նախանձավոր և հետևող պոնվիլով, նա շատ բարեկարգություններ մտցրեց. պոնտացիների հետ պատերազմելով, մեծ ծովի ափին իր (հաղթության) նշան թողեց (մի արձան). և ասում են թե իր բոլորակ տեղով իրզակը, որ թաթախված էր զիռուների արյունի մեջ, հետևվակուց նետելով՝ խորը նստեցրեց երկնաքարից շինած արձանի մեջ, որ կանգնեցրել էր ծովեզերքում։ Այս արձանը պոնտացիները երկար ժամանակ պատվում էին իբրև աստվածների դործ, բայց երբ Արտաշեսը նորից պատերազմի բռնվեց պոնտացիների հետ, ասում են, նրանք այդ արձանը ծովը զցեցին։

Մյուս ժամանակ մեծ խռովություններ ծագեցին Կովկաս մեծ լեռան գոտիներում, բովղարների աշխարհում և նրանցից շատերը հեռանալով եկան մեր աշխարհը և բնակվեցին Կողից ներքև արպավանդ և հացառատ տեղերում երկար ժամանակ։

Բագարատի որդիները սրանից նեղվեցին, որպեսզի կուռք պաշտեն. նրանցից երկուսը սրով արիարար վախճանվեցին իրենց հայրենական կրոնի համար, որոնց չեմ տատանվում կոչել. հետևող Անանյաններին և Ծղիազարյաններին¹³³. իսկ մյուսները

միայն այսքան բան հանձն են ատնում—շաբաթ օրերը ձի հեծնել որսի և պատերազմի համար և տղա զավակներին անթլփատ թողնել եթե լինեն, որովհետև կին շունեին: Եվ Արշակից հրաման դուրս եկավ բոլոր նախարարություններին՝ նրանց կին շտալ, եթե պայման չդնեն թլփատությունից հրաժարվելու: Նըրանք հանձն են ատնում միայն այս երկուսը, քայց կուռքերին երկրպագելը՝ ոչ:

Այստեղ սպառվում են ժերունի Մար Աբաս Կատինայի պատմությունները¹³⁴,

Ժ

ԽԵ ՈՐՏՏՈՒՅ ՊՏԱՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՐ ԱԲԱՍ ԿԱՏԻՆԱՅԻ ԳԵՐԵՑ ԶԵՏՈ

Կսկսենք պատմել քեզ Ափրիկանոս¹³⁵ ժամանակագրի հինգերորդ գրքից, որին վկայում են Հովսեպոս և Հյուպոդիտա¹³⁶ և ուրիշ շատերը հույներից: Որովհետև նա ամբողջապես փոխադրեց (հունարենի)՝ ինչ որ Եդեսիայի, այսինքն Ուռհայի դիվանում գրվածքներ կային մեր թագավորների մասին: Այս մատյաններն այնտեղ փոխադրված էին Մծբինից և Պոնտոսի Սինոպից¹³⁷, մեհենական պատմություններից: Թող ոչ ոք չկասկածի, որովհետև մենք ինքներս մեր աչքով տեսանք այն դիվանը: Եվ մերձավոր վկա ու երաշխավոր թող լինի Եվսեբիոս Կեսարացու եկեղեցական (պատմության) գիրքը, որը մեր երանելի ուսուցիչը Մաշտոց՝ թարգմանել տվեց հայերեն: Փնտրել տուր այս գիրքը Գեղարքունիքում, Սյունյաց գավառում, և կգտնես առաջին դրաքության տասներեքերորդ գլխում, որտեղ վկայում է, թե Եդեսիայի դիվանում եղել են մեր առաջին թագավորների բոլոր գործերը մինչև Արգաթ և Արգաթից հետո մինչև Երվանդ: Եվ կարծում եմ, որ մինչև այժմ էլ պահվելիս կլինի նույն քաղաքում:

ԾԱ

ՄԵՐ ԱՐՏԱՇԵՍ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՊԱՐՄԻՆԵՐԻՑ)
ՀԱՓՇՏԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արտաշեսն իր հոր Արշակի փոխանակ թագավորում է Հայոց վրա Պարսից Արշական թագավորի քսան և չորսերորդ տա-

րում, և առաջագնամ լինելով, շի կամենում երկրորդական զահր գրավել, այլ ձգտում է ավագության. Արշականը համաձայնելով՝ տալիս է նրան նախագահությունը: Որովհետև (Արտաշեսը) հպարտ և պատերազմասեր մարդ էր, որ և Պարսկաստանում արքունի (պալատ) շինեց իր համար և առանձին դրամ կտրել տվեց, իր պատկերով, և Արշականին իր ձեռքի տակ թաղավոր էր դնում Պարսկաստանի վրա, ինչպես և իր որդի Տիգրանին՝ Հայոց վրա:

Բայց իր որդի Տիգրանին հանձնում է Վարաժ անունով մի պատանու, որ Դատի որդին էր, Դառնիկի զավակներից, Գեղամի սերնդից, որովհետև այդ պատանին նշանավոր էր կորովի նետաձրգությամբ, (պատվիրելով) Տիգրանին սովորեցնել: Նրան նշանակում է վերակացու արքունական որսերի, պարգևում է նրան գյուղեր Հրազդան գետի մոտերը. նրա ցեղը նրա անունով կոչվում է Վարաժնունի: Բայց իր Արտաշատյան դուստրը կնության է տալիս ոմն Միհրդատի¹³⁸, Վրաց մեծ քղեշխի, որ Դարեհի նախարար Միհրդատի զավակներից էր, որին Աղեքսանդրը նշանակել էր իվերիացիների գերիների վրա, ինչպես առաջ պատմեցինք, և նրան է հավատում հյուսիսային լեռների և Պոնտոս ծովի կողմնակալությունը:

ԺԲ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆԵՐ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ, ԿՐԵՍՈՍԻՆ ՁԵՐԲԱԿԱԼԵԼ
ԵՎ ԿՈՒՌԲԵՐԻ ԱՐՁԱՆԵՆԵՐ ԱՎԱՐ ԱՌՆԵԼ ՈՒ ՀԱՅԵՐԻՆ ՅԱԼԸ

Այն ժամանակ Արտաշեսը հրաման է տալիս արևելքից ու հյուսիսից զորք հանել խիստ մեծ բազմությամբ, այնպես որ նա նրանց հաշիվն էլ չգիտեր, այլ (հրամայում էր) ճանապարհների վրա և իջևաններում մարդադուլի մի քար դիզել և թողնել իբրև նշան իրենց բազմության: Այնուհետև նա շարժվում է դեպի արևմուտք և ձերբակալում է լյուդացիների Կրեսոս թագավորին:

Ասիայում դտնելով Արտեմիդի, Հերակլի և Ապոլոնի պղնձաձուլ՝ ոսկեզօծ արձանները, բերել է տալիս մեր աշխարհը, որպեսզի կանգնեցնեն Արմավիրում: Քրմապետները, որոնք Վահուհիների ցեղիցն էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով կանգնեցին Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը, որ Սկյուդեսի

և կրետացի Դիպինոսի գործն էր¹³⁹, իրենց նախնի Վահագնը համարելով, կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշտիշատ գյուղում՝ Արտաշեսի մահից հետո:

Բայց Արտաշեսը երկու ժովերի մեջ եղած ցամաքը նվաճելով, օվկիանոսը լցնում է նավերի բազմությամբ, կամենալով քոլոր արևմուտքն իրեն հպատակեցնել. որովհետև Հռոմում մեծ խռովություն և շփոթություն լինելով՝ ոչ ոք նրան ուժեղ դիմադրություն ցույց չտվեց: Բայց չեմ կարող ասել, ի՞նչ բանի ազդեցությամբ, ահագին աղմուկ և շփոթություն է ծագում, և բազմաթիվ զորքերն սկսում են միմյանց կոտորել. իսկ Արշատեսը փախչելիս մեռնում է, ինչպես ասում են՝ իր զորքերից, քսան և հինգ տարի թագավորելով:

Բայց էլլադայում էլ վերցնելով Դիոսի, Արտեմիդի, Աթենասի, Հեփեստոսի և Ափրոդիտեի արձանները՝ ուղարկում է Հայաստան: (Քերոլները) դեռ մեր աշխարհի ներսերը չհասած՝ լսում են Արտաշեսի մահվան բոթը և արձանները փախցնում հասցնում են Անի ամրոցը. քուրմերն էլ արձանների հետ գնալով՝ նրանց մոտ էլ մնում են:

ԺԳ.

ՈՒՐԻՇ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԻՑ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՇԵՍԻ
ՏԻՆՋԵՐԱՆԱՌԻԹՅԱՆ ԵՎ ԿՐԵՍՈՍԻՆ ԿԱՊԵՂՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս բանն ասում են Հունաց պատմագիրները, ո՛չ մեկը կամ երկուսը, այլ շատերը, որի մասին տարակուսելով՝ մենք շատ քրննություն կատարեցինք: Որովհետև մի քանի պատմություններից լսել էինք, թե Կյուրոսն է սպանել Կրեսոսին և լյուդացոց թագավորությունը վերցրել: Նույնպես պատմվում է Կրեսոսի առարկությունը Նեքթանեբոսին¹⁴⁰, իսկ այս Նեքթանեբոսը, ինչպես պատմում է Մանեթոսը, եգիպտացիների վերջին թագավորն է, որին ոմանք համարում են Աղեքսանդրի հայրը: Եվ գտնում ենք, որ Կրեսոսը Նեքթանեբոսից երկու հարյուր տարի առաջ է Ֆղել, իսկ Նեքթանեբոսն ավելի քան երկու հարյուր տարի առաջ Հալոց Արտաշես Առաջին թագավորից:

Բայց որովհետև շատերն են, որ ասում են, թե մեր Արտաշեսն է բռնել Կրեսոսին և հարմար ոճով են պատմում, ուստի և ես հա-

մոզվում եմ: Որովհետև Պոլիկրատեսն այսպես է ասում. «Իմ աշ-
քում Պարթև Արտաշեսը բարձր է Աղեքսանդր Մակեդոնացուց,
որովհետև իր աշխարհում մնալով՝ տիրեց Թերեին ու Բաբելոնին,
և Ալլուս գետը շանցած՝ լլուղացոց զորքը կոտորեց և Կրեսոսին
բռնեց, և նախքան Ասիա հասնելը Ատտիկեյի դղյակում հուշակվեց:
Ավա՛ղ բախտին. գոնե իր տերության մեջ լինեի վախճանված և ոչ
թե փախուստի ժամանակ»:

Սրա նման ասում է Եվագարոսը. «Աղեքսանդրի և Դարեհի
պատերազմը փոքր է թվում՝ Արտաշեսի (պատերազմի) հետ հա-
մեմատելիս, որովհետև նրանց ժամանակ ցերեկվա լուսը փոշու
պատճառով պայծառ չէր երևում, իսկ սա նետածգությամբ արե-
գակն ստվերով պատեց, կեսօրին արհեստական գիշեր ստեղծելով:
Նա փախստական չթողեց, որ լլուղացիներին լուր տաներ, այլև
նրանց Կրեսոս թագավորին հրամայում է տապակի վրա դնել:
Ուստի և հոսող ջրերը շկարողացան գետը հորդացնել, (որովհետև
զորքը) խմելով նրան իջեցնում էր ձմեռվա նվազության, քանի որ
վորքի բաղմությամբ ցույց տվեց, որ թվերը տկար են (նրանց
քանակն արտահայտելու), այնպես որ ավելի շափ էր հարկավոր,
քան հաշիվ: Բայց նա սրանով չհպարտացավ, այլ արտաավեց,
ասելով. «Ավա՛ղ այս անցավոր փառքին»:

Սկամադրոսն էլ այսպես է դրում. «Լլուղացիների հպարտացած
Կրեսոսին մոլորության մեջ էր գցում Պյութիայի¹⁴¹ գուշակը, պա-
տասխանելով. «Կրեսոսն Ալլուս գետն անցնելով իշխանություններ
կկործանե»: Նա օտարների (իշխանությունները) կործելով՝ իրենը
կործանեց, որովհետև Պարթև Արտաշեսը նրան բռնելով հրամայեց
երկաթե տապակի վրա դնել: Իսկ Կրեսոսը հիշելով Աթենացի Սո-
դոնի խոսքերը՝ իր լեզվով բացականչեց: «Ո՛վ Սոդոն, Սոդոն, դու
գեղեցիկ խոսեցիր, թե չի կարելի մարդու քարեբախտությանը երա-
նի տալ մինչև նրա մահը»: Նրա մոտն եղած մարդիկ այս լսելով
Արտաշեսին պատմեցին, թե Կրեսոսը մի նոր աստծու կանչեց: Ար-
տաշեսը գթալով՝ հրամայեց նրան իր մոտ բերել, և երբ նրանից
հարցրեց և իմացավ, թե ինչ էր նրա բացականչածը, հրամայեց
նրեի ու շտանջել»:

Փղեգոնիոսն¹⁴² էլ գրում է. «Պարթև Արտաշեսը բոլոր թագա-
վորներից հուժկու եղավ. նա ոչ միայն լլուղացիներին վանեց և
Կրեսոսին կապեց, այլև Հելլեսպոնտոսում¹⁴³ և Թրակիայում
տարերթների բնությունը փոխեց, ցամաքի վրայով ծովագնացու-

թյուն կատարեց, ծովով անցավ իբրև հետևակ. նա սպառնում էր թեառալացիներին, նրա համբավը հիացնում էր հելլենական (աշխարհը): Նա կործանեց լավեղեմոնացիներին, փախցրեց փոկեացիներին, դովկրացիներն անձնատուր եղան, բյուտացիները նրա կալվածների մի մասն են, ամբողջ էլլադան ահաբեկված էր նրանից: Քիչ ժամանակ հետո (ներա) աղետները գերազանցեցին բոլորից. Կյուրոսն այնքան շթվառացավ մասքութների դեմ պատերազմելիս, այնպիսի (չարիքներ) չկրեց Դարեհր սկյութացիներից փախչելիս, ոչ էլ Կամբյուսեսը Եթովպացոց աշխարհում. փոքր է և Քսերքսի զորքով էլլադա հարձակվելը, որտեղ նա թողեց գանձերն ու խորանները և ինքը հաղիվ փախչելով կենդանի մնաց: Իսկ սա մեծամեծ հաղթանակներով փառավորվելուց հետո իր զորքերից խողխողվում է¹⁴²:

Արդ՝ ես այս պատմություններն արժանահավատ եմ համարում, իսկ այն Կրեսոսը, որ, ինչպես պատմում են, եղել է Կյուրոսի կամ Նեքթանեոսի ժամանակ, կամ աո՛ւտ է, կամ մի անունով կոչված են շատ թագավորներ, ինչպես շատերը սովորություն ունենւ-

ԵԸ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՋԻՆԻ ՔԱԳԱՎՈՐՆԸ, ՀՈՒՆԱՅ ԶՈՐՔԵՐԻՆ ԴԻՄԱԳՐՆԸ,
ՄԵԼՅԱՆՆԵՐ ԵՐԵՅԻՐ ԵՎ ՊԱՂԵՍԻՆ ԱՐՇԱԿԸ

Արտաշես Առաջինից հետո թագավորում է նրա Տիգրան որդին Պարսից Արշակյան թագավորի քառասուն և իններորդ տարում: Հայոց զորքերը ժողովելով՝ նա զնում է Հունաց զորքերի դեմ, որոնք նրա հոր Արտաշեսի մահից և նրա զորքերի ցրվելուց հետո՝ նրանց հետապնդելով մեր աշխարհն էին գալիս: Տիգրանը նրանց դեմ դուրս գալով՝ նրանց արշավանքն արգելում է և հեռ է մղում: Իր բոլոր մարդուն Միհրդատին հավատալով Մաժաքը և Միշերկրյա կողմերը և շատ զորք նրա մոտ թողնելով դառնում է մեղ աշխարհը:

Իբրև առաջին գործ՝ նա կամեցավ մեհյանները շինել: Իսկ քրմերը, որ եկել էին Հունաստանից, (հնար) մտածելով, որ իրենց Հայաստանի խորքերը չբշեն, սուտ գուշակություններ հնարեցին:

յիւրեւ թե աստվածները հենց նույն տեղում կամենում են բնակվել: Տիգրանն այս քանին համաձայնելով՝ Ուլիմպիական Դիոսի արձանը կանգնեցնում է Անիում¹⁴⁴, Աթենասինը Քրիում, Արտեմիդի մյուս արձանը Նրիզայում և Հեփեստոսինը Բաղայառիւնում: Բայց Ափրոդիտեի արձանը, իբրև Հերակլեսի տարփածուի, հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլեսի արձանի մոտ Հաշտից տեղում¹⁴⁵: Եւ զայրանալով Վահուինների վրա, որոնք իրենց սեփական (գյուղում) համարձակվել էին կանգնեցնել իր հոր ուղարկած Հերակլեսի արձանը, զրկում է քրմության (պաշտոնից) և արքունիք է գրավում այն գյուղը, որտեղ արձանները դրվել էին:

Եւ յայսպէս մեհյաններ շինելով և մեհյանների առաջ քաղիններ կանգնեցնելով՝ բոլոր նախարարներին հրամայում է զոհեր մատուցանել և երկրպագություն անել: Բագրատունյաց ցեղի մարդիկ այս բանը հանձն չառան: (Տիգրանը) նրանցից մեկի, որ Ասուղ էր կոչվում, շեղուն կտրեց, որովհետև անարգել էր արձանները. մյուսներին ուրիշ շարչարանքների չենթարկեց, որովհետև համաձայնեցին թագավորի զոհերից, նույնպէս և խոզի միս ուտել, թեպետ իրենք զոհեր չմատուցին ու չերկրպագեցին (կուռքերին): Ուստի (Տիգրանը) նրանցից առնում է զորքի իշխանութունը, բայց թագադիր ասպետությունը չի առնում: Ինքն իջնում է Միջագետք, այնտեղ գտնելով Բարշամինայի արձանը, որ շինված էր փղոսկրից և բյուրեղից և արծաթով կաղմած, հրամայում է տանել կանգնեցնել Թորդան ավանում:

(Ալդտեղից) անմիջապէս դիմում է Պաղեստինացոց աշխարհը¹⁴⁶ Պտղոմյան Կղեոպատրայից վրեժ առնելու՝ նրա Դիոնիս որդու գործած հանցանքի համար իր հոր (Արտաշեսի) դեմ: Հրեաներից շատ գերի վերցնելով՝ շրջապատում է Պտղոմայի դ քաղաքը¹⁴⁷: Իսկ հրեաների Աղեքսանդրիա կամ Մեսադինա թագուհին, որ Հուդա Մակաբեի Շմավոն եղբոր որդի Հովհաննեսի որդի Աղեքսանդրի կինն էր եղել և այդ ժամանակ գրավում էր հրեական թագավորությունը՝ մեծ գանձ տալով (Տիգրանին) այնտեղից հետ դարձրեց: Որովհետև (Տիգրանը) լսել էր, թե Վայկուն անունով մի ելուդակ¹⁴⁸ վրդովում է Հայոց աշխարհը, գրավելով այն ամուր լեռը, որ մինչև այսօր էլ այդ ելուդակի անունով կոչվում է՝ Վալկունիք:

ՀԻՈՄԱՅԵՅԻՆԵՐԻ ՊՈՄՊԵՈՍ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՄԵՐ ՎՐԱ ԴԻՄԵԼԸ, ՄԱԺԱՔՆ
ԱՌՆԵԼԸ ԵՎ ՄԻՀՐԴԱՏԻ ՄԱՆԸ

Այն ժամանակ հռոմայեցիների Պոմպեոս զորավարը մեծ զորքով գալիս հասնում է Միջերկրյա կողմերը և իր Սկալրոս սպարապետին ուղարկում է Ասորիք՝ Տիգրանի հետ պատերազմելու։ Նա գալիս է, բայց չի պատահում Տիգրանին, որովհետև սա վերադարձել էր իր աշխարհը ելուզակի հարուցած խուճապի պատճառով։ Սկալրոսն անցնում է Դամասկոս և, տեսնելով, որ Մետեղը և Ղուղը քաղաքն առել են, նրանց հալածում է և փութալով գնում է Հրեաստան Արիստարքուղի վրա, իբրև օգնական նրա ավագ եղբոր Հյուրկանոս քահանայապետին, որ Աղեքսանդրի որդին էր։

Իսկ Պոմպեոսը Միհրդատի հետ պատերազմելով՝ սաստիկ դիմադրության է հանդիպում և ահագին կոխմաների։ Նա մեծ վտանգի է ենթարկվում, սակայն բազմությունը հաղթում է և Միհրդատը փախուստ է տալիս Պոնտոսի կողմերը։ Նրանից Պոմպեոսն անսպասելի փերպով ազատվելով՝ առնում է Մաժաքը, բռնում է նրա որդուն Միհրդատին, քաղաքում զորք է թողնում և առանց (Միհրդատին) հետամուտ լինելու՝ շտապում է Ասորիքով անցնել Հրեաստան։ Նա Պոնտացի Պիղատոսի հոր ձեռքով Միհրդատին սպանում է թունավոր դեղով։ Այս բանին վկայում է և Հովսեպոս՝ րալասանին վերաբերող գլխում, ասելով «Ներիքովի մոտ Պոմպեոսին հասնում է Միհրդատի մահվան ավետավոր լուրը»։

ԺԶ

ՏԻԳՐԱՆԻ ՀԻՈՄԱՅԵՅԻՆԵՐԻ ԶՈՐԷՆԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼԸ, ԳԱՐԻԱՆՈՍԻ
ՆՈՐՅՈՍ ՏԱԼԸ ԵՎ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՄԻՀՐԴԱՏԻՆ ԱՐՁԱԿՎԵԼԸ

Իսկ Տիգրանը գերի հրեաներին տեղավորելով Արմավիրում և Վարդգեսի ալանում, Քասախ գետի վրա, ելուզակներին լեռներից բնաջինջ անելով և Միհրդատի սուգը կատարելով՝ այնուհետև շարժվում գնում է Ասորիք, հռոմայեցիների զորքերի վրա՝ վրեժ առնելու։ Նրա դեմ է գալիս Գաբիանոսը, հռոմայեցիների զորքի սպարապետը, որին այնտեղ թողել էր Պոմպեոսը Հռոմ վերադառնալիս։ Գաբիանոսը չի համարձակվում Տիգրանի հետ ընդհարվել,

և Եփրատի մոտերից դառնում գնում է Եգիպտոս, պատճառ քերելով Պտղոմեոսին: Եվ Տիգրանի հետ գաղտնի հաշտություն կնքելով՝ հետ է տալիս Միհրդատի որդի պատանի Միհրդատին, որ Տիգրանի քեռորդին էր և որին բռնել էր Պոմպեոսը Մաժաքում, ասելով, թե (Միհրդատը) գաղտնի փախավ:

ԺԷ

ԿՐԱՍՈՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻՑ ՍՊԱՆՎԵԼԸ

Հռոմայեցիները կասկածի գնալով՝ Գարիանոսին փոխում են են և նրա տեղ ուղարկում են Կրասոսին: Նա դալով գրավում է բոլոր գանձը, որ գտնվում էր Երուսաղեմում աստծո տաճարում, և հետո դիմում է Տիգրանի վրա: Եփրատն անցնելով Տիգրանի հետ պատերազմում է և բոլոր զորքի հետ միասին ինքն էլ սպանվում է: Տիգրանը գանձերը ժողովելով վերադառնում է Հայաստան:

ԺԸ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՍՍԻՈՍ ԳԻՄԱԴՐԵՑ ՏԻԳՐԱՆԻՆ, ԵՎ ՄԻՀՐԳԱՏԻ ԱՊՍՏԱՄԲԵԼՆ ՈՒ ԿԵՍԱՐԻԱՆ ՇԻՆԵԼԸ

Հռոմայեցիք զայրանալով ուղարկում են Կասսիոսին անթիվ զորքերով: Սա գալով՝ դիմադրում է Հայոց զորքերին և թույլ չի տալիս Եփրատն անցնել և ասպատակել Ասորիքը:

Այս ժամանակները Տիգրանի մեջ կասկած է ծագում պատանի Միհրդատի մասին, թե իր քեռորդին չէ, ուստի նրան ոչ մի իշխանություն չի տալիս, ոչ իսկ նրա աշխարհը՝ Վրաստանը: Միհրդատն արհամարհանք կրելով իր քեռի Տիգրանից՝ ապստամբում է (նրանից) և ապավինում է Կեսարին, և նրանից Պերգա քաղաքի իշխանությունն ստանալով՝ նրա հրամանով օգնում և աջակցում է Հերովդեսի հորը, Անդիպատրոսին: Սա Մաժաք քաղաքը շինցնում է ավելի ընդարձակ և պայծառ շինություններով և կոչում է նրան Կեսարիա, ի պատիվ Կեսարի: Այս ժամանակից սկսած այդ քաղաքի վրայից վերանում է Հայոց իշխանությունը:

ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՁԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԱՍԻՆ. ՊԱՂԵՍՏԻՆ ԱՍՊԱՏԱԿՈՂ
 ԶՈՐԲ ՌԵՎԱԿԵՆԸ. ՀՅՈՒԲԿՍԵՆՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԻ ԵՎ ԲԱԶՄԱԹԻՎ
 ՀՐԵԱՆԵՐԻ ԳԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս բոլորից հետո Տիգրանը, հիվանդ լինելով, սղաշում է սլարսից Արտաշես թագավորին՝ իրենց մեջ սեր հաստատել (որ խզվել էր) իր հոր հպարտության պատճառով, երբ նա պարսիկներից խլեց նախագահությունը: Իսկ ինքը (Տիգրանը) երկրորդական դահն ընդունելով, ինչպես օրենքն էր, նախագահությունը վերադարձնում է նրան: Այս կերպով Արտաշեղին հաշտեցնելով՝ նրանցից օգնական զորք է խնդրում: Ապա Տիգրանը Ռշտունյաց նախարարության նահապետ Բարդափրանին սղարապետ նշանակելով Հայոց և Պարսից զորքերին՝ ուղարկում է հոռմեացիների զորքերի դեմ և հրաման է տալիս՝ ասորաց և պաղեստինացոց աշխարհների բնակիչներին հաշտություն բերել և խաղաղացնել: Բարդափրանին ընդառաջ է գալիս մի ոմն Պակարոս, որի հայրը թագավոր էր եղել Ասորոց, իսկ ինքը խնամի էր Անտիգոնոսին Արխատաբուլյան տոհմից: Գալով Ռշտոնյաց նահապետ և Հայոց ու Պարսից սպարապետ Բարդափրանի մոտ, խոստանում է հինգ հարյուր գեղեցիկ կին և հազար քանքար ոսկի, եթե իրեն օգնի հրեաների Հյուրկանոսին թագավորությունից ղրկելու և Անտիգոնոսին թագավորեցնելու:

Երբ հրեաների քահանայապետ ու թագավոր Հյուրկանոսը և Հերովդեսի հղբայր Փառայելը տեսան, որ Բարդափրանը հոռմեացիների զորքերին փախցրեց ոմանց դեպի ծովը, ոմանց զանազան քաղաքներ, ինքը խաղաղություն անցնում է երկրով՝ իրենք էլ նրա հետ բանակցում են խաղաղության համար: Նա էլ Գնել անունով մեկին Գնունյաց ցեղից, որ Հայոց թագավորի տակառապետն էր, հեծելազորքով ուղարկում է Նրուսաղեմ խաղաղություն կնքելու պատրվակով, բայց զաղտնապես՝ Անտիգոնոսին օգնելու նպատակով: Հյուրկանոսը տակառապետին ներս չի ընդունում՝ Նրուսաղեմ բոլոր զորքերով, այլ միմիայն հինգհարյուր հեծյալներով: Եվ տակառապետը դավաճանորեն խորհուրդ է տալիս Հյուրկանոսին գնալ Բարդափրանի մոտ աշխարհի ավերմունքի մասին (խոսելու) և խոստանում է իր կողմից ևս բարեխոս լինել:

Հյուրկանոսը Բարդափրանից երդում է խնդրում, նա էլ երդվում է արեգակով, լուսնով և իրենց բոլոր երկնային և երկրային պաշտելիքներով, նաև Արտաշէղի և Տիգրանի արևով: Այս բանին վրստահանալով՝ Հյուրկանոսը թողնում է Հերովդեսին Երուսաղեմի վրա և իր հետ վերցնելով Հերովդեսի երեք եղբոր Փասսային, գալիս է Բարդափրանի մոտ՝ ծովի ափը, Եջտիպոն կոչված գյուղը:

Բարդափրանը խորամանկությամբ նրանց պատվում էր, բայց հանկարծ այդ տեղից մեկնելով, մնացած զորքին հրաման էր տալիս նրանց բռնել և Անտիգոնոսի ձեռքը մատնել: Եվ Անտիգոնոսը Հյուրկանոսի վրա ընկնելով՝ ատամներով կտրում է նրա ականջները, որպեսզի եթե հանգամանքները փոխվեն, նա այլևս անկարող լինի քահանայապետություն անել, որովհետև (հրեական) օրենքը պահանջում է, որ քահանա լինեն միայն ողջանդամները: Եվ Փասսայիը, Հերովդոսի եղբայրը, ինքն իր ղրուպը քարին ղարկեց և բժիշկը, որ Անտիգոնոսից ուղարկվեց իբրև թե բժշկելու, նրա վերքը թունավոր դեղերով լցրեց ու մահացրեց:

Իսկ Բարդափրանը հրաման տվեց Հայոց թագավորի տակառապետ Գնեխին, որ Երուսաղեմում Հերովդեսին որսա: Գնեիը ջանաց խաբեությամբ Հերովդեսին պարսպից դուրս բերել, բայց Հերովդես հանձն չառավ, միևնույն ժամանակ չվստահացավ քաղաքում ևս մնալ Անտիգոնյանների գատվելու պատճառով, այլ զիշերը ծածուկ ընտանիքով փախավ եղոմայեցիների մոտ, և ընտանիքը Մասադան ամրոցում թողնելով, ինքն շտապեց Հռոմ հասնել: Բայց Հայոց զորքը Անտիգոնյանների օժանդակությամբ Երուսաղեմ մտնելով՝ ոչ ոքի չվնասեցին, այլ միայն Հյուրկանոսի գույքերն առան ալեի ջան երեքհարյուր քանդար: Եվ գավառն ասպատակելով՝ Հյուրկանյաններին (հավատարիմ տեղերն) առանձնավերեցին. Մարիսացոց քաղաքն էլ առնելով, այնտեղ թագավոր դրին Անտիգոնոսին: Իսկ Հյուրկանոսին կապելով՝ գերիների հետ միասին բերին Տիգրանին, և Տիգրանը Բարդափրանին հրամայեց՝ Մարիսացոց քաղաքից բերված հրեա գերիներին բնակեցնել Շամիրամի քաղաքում: Սրանից հետո Տիգրանն ապրելով ոչ ավելի ժան երեք տարի, վախճանվում է, երեսուներեք տարի թագավորելուց հետո¹⁴⁹:

ՀԱՅՈՑ ՄԻ ԱՅԼ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀՌՈՄԱՑՅՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ. ՍԻՂՈՆԻ ԵՎ
ԲԵՆԴԻԴԻՈՍԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հերովդեսը Հռոմ անցնելով՝ Անտոնիոսի, Կեսարի և սինկլիտոսի¹⁵⁰ առաջ պատմում է իր հապատարմությունը հռոմայեցիներին, և Անտոնիոսից Հրեաստանի թագավոր նշանակվելով՝ իրեն օգնական է վերցնում Բենդիդիոս սպարապետին հռոմեական զորքերով, որպեսզի Հայոց հետ պատերազմի և Անտիգոնոսին տապալի: Ասորիք հասնելով՝ նա փախցնում է Հայոց զորքերը և Սիդոնին թողնելով, որ հայերին դիմադրի Եփրատի մոտ և Պակարոսին սպանելով, ինքը դառնում է Երուսաղեմ՝ Անտիգոնոսի դեմ: Բայց հայերը նորից օգնություն ստանալով պարսիկներից՝ դիմում են Սիդոնի վրա և փախցնում են նրան մինչև Բենդիդիոսի մոտ, անչափ արյունհեղություններ անելով:

ԻԱ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՆՏՈՆԻՈՍԸ ԱՆՁԱՄԲ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԲԵՐԻ ՎՐԱ ԴԻՄՆԵՐՈՎ
ԱՌՆՈՒՄ Է ՇԱՄՇԱՏ ՔԱՂԱՔԸ

Անտոնիոսը զայրանալով ինքն անձամբ դալիս է հռոմեական բոլոր զորքերով: Շամշատ¹⁵¹ հասնելիս լսում է Տիգրանի մահը, քաղաքն առնում է Սովսիոսին օգնական թողնելով Հերովդեսին՝ Երուսաղեմում Անտիգոնի դեմ կռվելու, ինքը ձմեռանոց է գնում Եգիպտոս: Նա շտապում էր այնտեղ հասնել կնամուլ մարդու վաճառատնությամբ, վառված ցանկությամբ դեպի Կղեոպատրան՝ Եգիպտացիների թագուհին: Այս Կղեոպատրան Պտղոմեոս Գիոնիսի դուստրն էր, Պտղոմյան Կղեոպատրայի թոռը և շատ սիրելի էր Հերովդեսին. այս պատճառով էլ Անտոնիոսն առավելապես հանձնադրարում էր Հերովդեսը Սովսիոսին: Սա քաջապես կռվելով առնում է Երուսաղեմը, սպանում է Անտիգոնոսին և թագավորեցնում է Հերովդեսին ամբողջ Հրեաստանի և Գալիլիայի վրա:

ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՀՌՈՄԱՅՆՆԵՐԻ ՀԵՑ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼԸ

Հայոց վրա թագավորում է Արտավազդը, Տիգրանի որդին։ Սա իր հղբայրներին և քույրերին բնակեցնում է Աղիովիտ և Առօքերանի դավառներում, նրանց ժառանգություն թողնելով այդ դավառներում գտնված արքունական գլուղերը, առանձին եկամուտով և ուտեստով, նման նրանց այն ազգականներին, որ գտնվում էին Հաշտյանքի կողմերում, (սահմանելով) որ նրանք ավելի պատվավոր և ավելի թագավորազն ճանաչվին, քան այն մյուս Արշակունիները։ միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Այրարատում, թագավորի բնակության տեղերում։

Բայց ուրիշ ոչ մի արության ու քաջության գործ ցույց չտվեց, այլ անձնատուր էր եղել Վերոխումի, թափառում էր ճախճախոտ տեղերում, եղեգնուտներում, քարափներում, վայրի էշեր և խոզեր որսալով, անփուլթ լինելով ուսման, քաջության և քարի հիշատակների, միայն իր փորի ծառան և ստրուկը դառնալով՝ աղքատոցներ էր մեծացնում։ Իր զորքերից պախարակվելով իր անգործ ժուլության և սաստիկ որովայնամուլության պատճառով, մանավանդ որ Անտոնիոսը Միջագետքն առել էր նրանից, զայրացած հրամայում է՝ զորքեր հանել՝ Ատրպատական նահանգի բյուրավորները, և Կովկաս լեռան բնակիչները աղվանների և վրացիների հետ, շարժվում գնում է Միջագետք և հալածում է հռոմայեցիներին զորքերով։

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԶԵՐԲԱԿԱԵԼԸ ԱՐՏԱՎԱԶԴԻՆ

Առյուծի նման գազանաբար մոնչաց Անտոնիոսը, մանավանդ գրգռվելով Կղեոպատրայից, որ (հայերի դեմ) քեն էր պահում իր մամի կրած շարշարանքների համար Տիգրանից (Կղեոպատրան) ոչ միայն հայերին էր լինում մահաբեր, այլև ուրիշ շատ թագավորների, որպեսզի նրանց իշխանություններին տիրե։ Ուստի և Անտոնիոսը շատ թագավորներ սպանելով՝ նրանց իշխանությունները

հավատում է Կղեռսպատրային, բացի Տյուրոսից և Սիդոնից և առհասարակ Աղատ գետի մոտերն եղածներին: Վերցնելով զորքերի բազմութիւնը՝ դիմում է Արտավադդի վրա. Միջադետքով անցնելով՝ սաստկապես կոտորում է Հայոց զորքերը, ձերբակալում է նրանց թագավորին և Նգիպտոս վերադառնալով՝ Կղեռսպատրային է պարգևում Տիգրանի որդի Արտավադդին, նաև ուրիշ շատ իրեր պատերազմի ավարից¹⁵²:

ԻԳ

ԱՐՇԱՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԱՆՈՒ ՄԱՍԻՆ. ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ՀԱՅՈՅ ՄԱՍՆԱՆՈՒ
ԿՆՐՊՈՎ ՀՈՌԻՍՅԵՑԻՆԵՐԻՆ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԴԱՌՆԱԼԸ. ՀՅՈՒՐԿԱՆՈՍԻ
ԱՐՁԱՎԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՐԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ՑԵՂԻՆ ՀԱՍԱՄ
ՎՏԱՆԳԸ

Արշեզի կյանքի վերջին տարում, որ նրա թագավորության քսանևմեկերորդ տարին էր, Հայոց զորքերը ժողովվելով՝ նրա հրամանով իրենց վրա թագավորեցրին Արշամին կամ Արշամին¹⁵³, որ Արտաշեսի որդին էր, Տիգրանի եղբայրը, Արգարի հայրը: Ասորիններից ոմանք այս Արշամին կոչեցին Մանովա, ինչպես շատերը սովորութիւն ունեն երկու անուն կրել, ինչպես Հերովդես Ագրիպպիս, կամ Տիտոս Անտոնինոս, կամ Տիտոս Հուստոս:

Որովհետև այդ տարում Արշեզը վախճանվեց, Պարսից թագավորութիւնը թողնելով իր Արշավիր որդուն, որ շատ փոքրահասակ տղա էր, և չկար մեկը, որ Արշամին օգներ հռոմայեցիներին դիմադրելու համար, ուստի Արշամը նրանց հետ խաղաղության հաշտութիւն է կնքում՝ նրանց հարկ տալով Միջագետքից և Կեսարիայի կողմերից, Հերովդեսի ձեռքով: Այս եղավ սկիզբը Հայոց մասնակի հարկատու դառնալուն հռոմայեցիներին:

Այս ժամանակներն Արշամի բարկութիւնը շարժվեց Եմանոսի վրա, որ մի թաղակապ ասպետ էր, որովհետև նա արձակեց հրեաների քահանայապետ Հյուրկանոսին, որին գերի էր բերել Բարզափրան Ռշտունին Տիգրանի ժամանակ: Եմանոսը պատճառ է բերում, թե (Հյուրկանոսը) խոստացավ հարյուր քանքար փրկանք տալ, որ ինքը հույս ունի ստանալ և համաձայն է (թագավորին) տալ: Ուստի Արշամը որոշ ժամանակամիջոց է դնում նրան (փրկանք-

քըն ստանալու) նա իր եղբայրներին մեկին, որ Սենեքիա էր կոչվում, ուղարկում է Հյուրկանոսի մոտ, որ իր փրկության համար (խոստացածը) վճարե: Ենանոսից ուղարկվածը դալով՝ դառնում է, որ Հերովդեսն սպանել է Հյուրկանոսին, որպեսզի իր թագավորության դեմ դավեր չսարքե: Արդ՝ երբ որոշված ժամանակամիջոցը լրանում է և Ենանոսը Հյուրկանոսի փրկանքի գանձը չի տալիս, Արշամը նրա վրա բարկանալով՝ պատվից ղրկում է և հրամայում է բանալը դնել:

Այդ ժամանակ Գնթունյաց ցեղի նահապետ Զորան նրա մասին քսություն է անում թագավորին, ասելով. «Գիտցած եղիր, թագավոր, որ Ենանոսը մտածում էր քեզանից ապստամբել և ինձ հետ խորհուրդ էր անում, որ Հրեաստանի Հերովդես թագավորից երդում խնդրենք այն մասին, որ մեզ կրնդունի և մեզ ժառանգություն կտա մեր բնիկ երկրում, որովհետև այս աշխարհում մենք չտեսնված տանջանքների ենթարկվեցինք ու խաչատռակ եղանք: Ես նրա հետ չհամաձայնեցի և ասացի. ինչո՞ւ ենք մեզ խաբում հնացած ղրույցներով ու պառաված առասպելներով ու մեզ պաղեստինացի համարում: Նա ինձանից հույսը կտրելով՝ նույն նպատակով Հյուրկանոս քահանայապետին ուղարկեց Հերովդեսի մոտ, բայց Հերովդեսից է՛լ ավելի հուսախաբվեց: Բայց նա իր ուխտադրած մտադրությունից հետ չի կենա, եթե դու, թագավոր, առաջը չառնես»: Արշամ թագավորն այս քսությանը հավատալով՝ հրամայեց պես-պես տանջանքների ենթարկել Ենանոսին և իբրև վերջին վճիռ՝ կա՛մ բոլորովին թողնել հրեական երկրն, երկրպագելով արեգակին և թագավորի կուռքերը պաշտել, որին վստահելով թագավորը նրան նախկին իշխանությունը կտա, կամ փայտից կախվել և նրա ցեղը բնաջինջ լինել: Եվ նրա աչքի առաջ սպանելով նրա ազգականներից մեկին, որի անունը Սարիա էր, երբ նրա մոտով սպանման տեղն էին տանում նրա որդիներին, Սափատիային և Ազարիային, նա որդիներին մահվան երկյուղից և կանանց թախանձելուց կատարում է թագավորի հրամանը իր բոլոր ազգատոհմով և հաստատվում է նախկին պատվի մեջ: Սաիայն թագավորը լիովին չի վստահանում նրան, այլ ուղարկում է Հայաստան, աշխարհը նրան հավատալով, միայն թե Միջագետքից նրան հեռացնի:

ԱՐՇԱՄԻ ԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՌՈՎԴԵՍԻ ՀԵՏ ԵՎ ԱԿԱՄԱ ՀՆԱԶԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից հետո խռովություն ծագեց Հրեաստանի Հերովդես թագավորի և մեր Արշամ թագավորի մեջ: Որովհետև Հերովդեսը քաղմավիվ արիական դործերից հետո ձեռնամուխ է լինում բարեգործությունների, շատ քաղաքներում գանազան շինություններ անելով: Հռոմից սկսած մինչև Իսամասկոս: Նա Արշամից խնդրեց քաղմաժիվ հասարակ մշակներ, որպեսզի Ասորիքի Անտիոք քաղաքի հրապարակները, որ ազտեղովություններից ու տղմից անանցանելի էին դարձել, լցնել տա: Արշամը հանձն չառնելով՝ դորք է ժողովում Հերովդեսին զիմադրելու, և պատգամավորներ Առոմ ուղարկելով խնդրում է կայսրից, որ իրեն Հերովդեսի իշխանությունը չհնթարկի: Իսկ կայսրը ոչ միայն Արշամին չի ազատում Հերովդեսի իշխանությունից, այլև ամբողջ Ասորիքը նրան է հաժատում:

Այն ժամանակ Հերովդեսը դադարացիներից և պոնտացիներից տասը հունդ վերցնելով իր ծառայության՝ Միջերկրաքի վրա թագավոր է նշանակում, իր ձեռքի տակ, իր Աղեքսանդր որդու աներոջը, որ Տիմոնի որդին էր, իսկ մոր կողմից ծագում էր Մարաց թագավորությունից, Իսրահ վշտասույալի սերունդից: Այս տեսնելով՝ Արշամն ամեն բանով հպասակվում է Հերովդեսին, իբրև տիրոջ և տալիս է նրա խնդրած մշակները, որոնց ձեռքով (Հերովդեսը) լցրեց Անտիոքացիների քաղաքի հրապարակները քսան վտավան երկայնությամբ և սալահատակեց սպիտակ մարմարի սալաքարերով, որպեսզի հեղեղների ջրերը դուրսավ անցնեն այս հատակների վրայով և քաղաքին բոլորովին չվնասեն: Բայց Արշամը քսան տարի թագավորելով մեռավ:

ԻԶ

ԱՐԳԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ, ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԱՄԲՐՈՋԱՊԵՍ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԴԱՌՆԱԼԸ
ՀԻՌԱՍՏԵՑՆԵՐՈՒՆ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԵՐՈՎԴԵՍԻ ԶՈՐԳԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ՆՐԱ
ԵՂԵՐՈՐԻԻ ՀՈՎԱՅԹԻՆ ՍՊԱՆԵԼԸ

Թագավորությամբ է Արդարը, Արշամի որդին, Պարսից Արշավիր թագավորի բառերուդ տարում: Այս Արգարոսը կոչվում էր «աժագ ալը», իր առավել հեղություն և իմաստություն պատճա-

տով, հետո՝ նաև տարիքի Այս (բաւեր) հույներն ու ասորիները պարզ շխարհաշարով արտասանել, նրան կոչեցին Արդարոս: Սրա թագավորութեան երկրորդ տարում Հայաստանի բոլոր կողմերն էլ բոլորովին հումայեցիների հարկի տակ են ընկնում, որովհետև, ինչպես ասված է Ղուկասի ավետարանում՝ Ավգոստոս կայսրից հրաման դուրս եկավ՝ ամբողջ տիեզերքն աշխարհագիր անելու: Ուստի և Հայաստան էլ եկան հումայեցիների դորձակալները, որոնք իրենց հետ բերին Ավգոստոս իսպառները և կանգնեցրին բոլոր մեհյաններում: Այս ժամանակներում ծնվում է մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը, ասածու որդին:

Մոտ այս ժամանակները խռովություն է ծագում Աբգարի և Հերովդեսի մեջ. որովհետև Հերովդես հրամայեց հայոց մեհյաններում իր պատկերն էլ դնել կայսերական պատկերի մոտ, բայց երբ Աբգարն այս հանձն շառով, ասա Հերովդեսն սկսեց նրա դեմ դավել և սարել: Նա թրակացիների և ղերմանացիների զորքերն ուղարկում է Պարսից երկիրն ասպատակելու, բայց հրաման է տալիս նրանց Աբգարի աշխարհովն անցնել: Բայց Աբգարը շհամաձայնելով՝ ընդդիմանում է, տոելով, թե կայսերական հրամանն այնպես է, որ այդ զորքը պետք է անապատով անցնի Պարսից երկիրը: Հերովդեսը դառնանում է, բայց անձամբ ոչինչ չի կարող հաջողեցնել, և ետակ տեսակ ցամաքից բռնվելով, ինչպես պատում է Հովսեփոս Քրիստոսի դեմ համարձակվելու պատճառով նա որդնալից եղբոր Ուսուի հա (Աբգարի դեմ) է ուղարկում իր Հովսեփ եղբորորդուն, որին ավել էր իր զուտը, որ ուտը եղել էր կին իր եղբոր փերուրին: Սա առնելով պարբի բազմությունը՝ դալիս հասնում է Միջագետքի աշխարհը և հանգիստում է Աբգարին Բուկնան զորանիստ դալաում. կովի մեջ նա մեռնում է և զորքը փախուստի է դիմում: Հենց այդ ժամանակ էլ մեռնում է և Հերովդեսը, և Ավգոստոսը հրեից աղապետ է նշանակում նրա Արքեղալոս որդուն:

ԻԷ

ԵԳԵՐԱՆ ԳԱԳԱՐԻ ԴԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՑ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ
ԼՈՒՍԱՎՈՐԸՆ ՏՈՀՄԻ

Ոչ շատ օրեր անցած վախճանվում է Ավգոստոսը և նրա տեղ հումայեցիների վրա թագավորում է Տիբերը, իսկ Գերմանիկոսը

կեսար դառնալով, անարգում է Արշավիրի և Աբգարի Հոռոմ ուղարկած իշխաններին, նրանց պատերազմի պատճառով, որի մեջ սպանեցին Հերովդեսի եղբորորդուն: Այս բանից զրդոված, Աբգարը միտքը դնում է ապստամբել և պատերազմի պատրաստութուն է տեսնում: Այս ժամանակ նա քաղաք է դարձնում այն տեղը, որտեղ առաջ Հայոց զունդը պահպանում էր Եփրատի անցքը Կասսիոսի դեմ, որ և կոչվեց Եդեսիա: Այնտեղ է փոխադրում Մծբինից իր արքունիքը և բոլոր իր կուռքերը — Նաբոգը, Բելը, Բաթնիքաղը և Թաբադան, Նույնպես և մեհյանների վարժարանի մատյանները և առհասարակ թագավորների դիվանները:

Սրանից հետո մեռնում է Արշավիրը և Պարսից վրա թագավորում է նրա որդին Արտաշեսը: Արդ՝ Թեպետ ինչ որ ձեռնարկելու ենք պատմել, չի համապատասխանում ո՛չ ժամանակին և ոչ էլ պատմության կարգին, բայց որովհետև մեր հայոց ազգի հավատին առիթ եղողները Արշավիր թագավորի սերունդներն են և նրա Արտաշես որդու հարազատները՝ ուստի այդ մարդկանց պատվականության պատճառով կսկսենք, վաղորդք այս գրքում նշանակելով նրանց Արտաշեսի կողքին, որպեսզի կարդացողներն իմանան, որ նրանք այս քաջի համազդեհներն են: Իսկ հետո արդեն կնշանակենք նրանց հայրերի Հայաստան դալու ժամանակը, որ են Կարենյանները և Սուրենյանները, որից եղավ սուրբ Գրիգորը, ինչպես և Կամսարականները, երբ պատմության ընթացքում կհասնենք այն թագավորի ժամանակին, որ նրանց ընդունեց:

Բայց Աբգարի ապստամբելու մտադրությունը չհաջողվեց, որովհետև Պարսից թագավորության մեջ իր ազդականների միջև խռովութուն ծագելով՝ ղորք է ժողովում, չվում է այնտեղ, որպեսզի նրանց համոզի և խաղաղացնի:

ԻՐ

ԱՐԳԱՐԻ ԱՐԵՎԵԼԺ ԳՆԱԼԸ ԵՎ ՊԱՐՍԻՑ ՎՐԱ ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ
ԹԱՎԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ, ԵՎ ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՆԱ ԿԱՐԵՆՅԱՆՆԵՐՆԵՐ (ԱՐՏԱՇԵՍԻ)
ԵՂԱՅՐԵՆԵՐԻՆ, ՈՐՈՆՑԻՑ ԾԱԳՈՒՄ ԵՆ ՄԵՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉԸ ԵՎ ՆՐԱ
ԱԶԳԱՅԻՆՆԵՐԸ

Աբգարն արևելք գնալով գտնում է, որ Պարսից վրա թագավորել է Արտաշեսը, Արշավիրի որդին և եղբայրները նրան ընդդիմանում են, որովհետև նա կամեցնում էր ժառանգաբար

նրանց վրա թագավորել, իսկ նրանք չէին համաձայնում: Ուստի Արտաշեսը նրանց պաշարել էր և մահվան սպառնալիք արել և այս պատճառով դորքի և մյուս ազգականների մեջ մեծ երկպառակություն և հակառակություն էին ծագել: Որովհետև Արշավիր թագավորը երեք որդի և մի դուստր ուներ. մեկն ինքը, Արտաշես թագավորը, երկրորդը Կարեն, երրորդը Սուրեն, իսկ նրանց բույրը, որ Կոշմ էր կոչվում, կին էր բույր արյաց զորավարին, որ նշանակված էր նրա հորից:

Արգարը նրանց համոզում է խաղաղանալ և բույրի մեջ այս կարգն է սահմանում.— Աթագավորն Արտաշեսը իր զավակներով հանդերձ, ինչպես մտադրվել էր, իսկ եղբայրները կկոչվեն Պահլավներ՝ իրենց քաղաքի և մեծ ու պաղաքներ աշխարհի անունով և կհամարվեն Պարսից բույր նախարարությունների մեջ ամենապատվավորները և առաջինները՝ ինչպես իսկական թագավորական սերունդներ: Նաև երգումով դաշինք է հաստատում (Արգարը) նրանց մեջ, որ եթե Արտաշեսի ցեղից տղամարդիկ սպառվեն, թագավորությունը նրանց կանցնի: Եվ նրա թագավորող ցեղից դուրս որոշել նրանց երեք ցեղերը, անվանելով Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ և բրոքը՝ Ասպահապետի Պահլավ, նրա մարդու տանուտերություն անունով:

Եվ սպում են, թե սուրբ Գրիգորը Սուրենյան Պահլավից է և Կամսարտականները Կարենյան Պահլավից: Բայց նրանց մեր աշխարհը գալու հանդամանքներն իր կարգին կպատմեն, այստեղ միայն նշանակելով նրանց Արտաշեսի կողքին, որպեսդ ճանաչես, որ այս մեծ ցեղը հիրավի Վաղարշակի արյունից է, այսինքն Վաղարշակի եղբոր Արշակ Մեծի սերունդը:

Այս այսպես կարգադրելով և դաշինքի գիրն իր հետ վերցնելով՝ Արգարը հետ է դառնում ոչ առողջ, այլ շարաշար ցավերով լսխտացած:

ԻԹ

ԱՅԿԱՐԻ ՎԵՐԱԳՈՐԱՆՆ ԵՐԵՎԱՆԻՑ ԵՎ ԱՐԵՏԻՆ ՄԿՈՒԹՅՈՒՆ ՏՈՒՐ՝
ՀԵՐՈՎԻՏՍ ԶՈՐՐՈՐԱՊԵՏԻ ՀԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼԻՍ

Երբ Արգարն արևելքից վերադարձավ, հոռմայեցիների մասին չսեց, թե նրանք կասկածի մեջ են ընկել նրա վերաբերմամբ, իբրև թե արևելք գնացել է զորք բերելու: Ուստի նա հոռմայեցիների գոր-

ծակալներին գրեց իր Պարսկաստան գնալու պատճառը և ուղարկեց նաև այն դաշինքը, որ կնքված էր Արտաշեսի և նրա հղբայրների մեջ: Բայց նրանք չհավատացին, մանավանդ որ Աբգարի մասին շարախոսում էին նրա թշնամիները—Պիղատոսը, Հերովդես Չորրորդապետը, Լյուսանիան և Փիլիպպոսը: Իսկ Աբգարն իր Եղեսիա քաղաքը գալով՝ միաբանեց պատրիարքոց Արեւո թագավորի հետ, նրան օգնական զորք ուղարկելով մի ոմն Խոսրան Արծրունու ձեռքով, որպեսզի Հերովդեսի հետ պատերազմի: Որովհետև Հերովդեսը նախ կին էր առել Արեւո թագավորի դստերը, ապա անարգելով արձակել էր և Հերովդիադային նրա ամուսնու կենդանության ժամանակ խեց (և իրեն կին դարձրեց): այս պատճառով էլ հաճախ Հովհաննես Մկրտչից հանդիմանվելով՝ նրան սպանեց: Իր դստեր անարգանքի պատճառով Արեւոը նրա հետ պատերազմ ունեցավ, որի մեջ Հերովդեսի զորքը շարաշար կոտորած կրեց Հայոց քաղերի օգնությամբ, կարծես աստվածային տնօրինությամբ, Հովհաննես Մկրտչի մահվան վրեժը լուծելու համար:

1

ԱՐԳԱՐԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՔՈՒԹԸ ՍԱՐԻՆՈՍԻ ՄՈՏ, ՈՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ
ԵՐԱՆՔ ՏԵՍԼՈՒԹ ԵՆ ՄԵՐ ՓԵԿԻՉ ՔՐԻՍՏՈՍԻՆ, ՈՐ ԱՌԹ ԵՂԱՎ
ԱՐԳԱՐԻ ՀԱՎԱՏԱԼՈՒՆ

Այս ժամանակները կայսեր հաղարապետ նշանակվեց Փյունիկեցիների¹⁵⁵, Պաղեստինցիների, Ասորիների և Միշագետքի վրա Սարինոսը՝ Ստրոգեի որդին: Աբգար իր զխափորներից երկուսին ալսինքն Աղձնիքի բզեշխ Մար Իհաբին և Ապահունիների տոհմի նահապետ Շամշազորամին, և իր հավատարիմ Անանին ուղարկեց նրա մոտ Բեթքուրին քաղաքը, բացատրելու համար իր արևելք գնալու պատճառը և ցույց տալու Արտաշեսի և հղբայրների մեջ կնքված դաշինքի թուղթը և նրա օգնությունն ու պաշտպանությունը խնդրելու: Նրանք գալով գտան նրան Ելեթերոյադսում¹⁵⁶, Նա սիրով և պատվով ընդունեց նրանց և Աբգարին պատասխանեց, որ (արևելք գնալու) առիթով կայսրից չկատկածի, միայն թե հոգ տանի հարկերը լիով վճարելու:

Նրանք ալստեղից վերադառնալիս մտան Երուսաղեմ մեր փրկիչ Քրիստոսին տեսնելու համար, որի սքանչելագործությունների համար

բաւը լսել էին, և իրենք էլ ականատես դառնալով (մերադարձան և) պատմեցին Աբգարին: Աբգար զարմանալով ստուգով հավատաց, որ նա արդարև աստծու որդի է. նա ասաց. «Դրանք մարդու գորութիւններ չեն, այլ աստծու, որովհետև մարդկանցից ոչ ոք չի կարող մեռելներ հարուցանել, այլ միայն աստված»: Եվ որովհետև նրա մարմինն ապականւած էր շարաշար ցավերով, որոնց նա տիրացել էր Պարսից աշխարհում յոթը տարի առաջ և մարդկանցից բժշկութիւն գտնելու հնար չէր եղել, ուստի (Քրիստոսին) աղաշանքի թուղթ ուղարկեց, որ գա և իր ցավերը բժշկե, հետևյալ բովանդակությամբ.—

Ա

ԱԲԳԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՓՐԿՁԻՆ

Աբգար Արշամի¹⁵⁷, աշխարհի իշխան, քարերար և փրկիչ Հիսուսիդ, որ Երուսաղեմացոց աշխարհում երևեցար, ողջույն:

Լսել եմ քո մասին և այն բժշկութիւնների մասին, որ կատարվում են քո ձեռքով առանց դեղերի և արմատների, որովհետև, ինչպես ասում են, դու կույրերին տեսնել ես տալիս, կաղերին քայլեցնում ես, բորոտներին մաքրում ես, շար ոգիները և դեերը հանում ես և առհասարակ երկարատև հիվանդութիւններով շարաշարվողներին բժշկում ես, նաև մեռածներին կենդանացնում ես: Երբ այս ամենը քո մասին լսեցի, մտքումս դրի այս երկուսից մեկը— կամ որ դու աստված կլինես, որ երկնքից իջել ես և այս բաներն անում ես, կամ աստծու որդի կլինես, որ այդ անում ես: Այս պատճառով քեզ գրեցի, աղաչելով որ նեղութիւն կրես, գաս ինձ մօտ և բժշկես իմ ունեցած հիվանդութիւնը: Նաև լսեցի, թե հրեաները քեզանից տրտնջում են և ուզում են քեզ շարաշարել, թալց ես մի փոքր և գեղեցիկ քաղաք ունեմ, որ երկուսիս էլ բաւական է:

Թուղթը տանողները նրան պատահեցին Երուսաղեմում: Այս բանը վկայում է և ավետարանի խոսքը թե «Կային հեթանոսներից ոմանք, որ եկել էին նրա մօտ»¹⁵⁸: Այս պատճառով լսողները, շհամարձակեցին ասել Հիսուսին, այլ ասացին Փիլիպպոսին և Անդրեասին, և նրանք ասացին Հիսուսին: Իսկ մեր փրկիչը հանձն չառաւ ինքը գնալ այն ժամանակ, երբ Աբգարը նրան կանչում էր, այլ նրան արժանացրեց թղթի, որ այս բովանդակութիւնն ունի.—

ԱՐԳԱՐԻ ԹՂԹԻ ՊԱՏԱՄԵԱՆԸ, ՈՐ ԳՐԵՑ ԹՈՎԱՍ ԱՌԱՔՅԱԼԸ ՓԵՎՋԻ ՀՐԱՄԱՆՈՒՄ

Յրանի նրան, ով ինձ հավատում է, թեպետ տեսած չլինի, որովհետև իմ մասին այսպես է գրված, թե որոնք ինձ տեսնում են, ինձ չեն հավատա, իսկ որոնք չեն տեսնում, հավատան և կյանք կգտնեն: Իսկ որ դու ինձ դրեցիր, որ դամ քեզ մոտ, ես այստեղ պետք է կատարեմ այն բոլորը, որի համար ուղարկված եմ: Երբ այս բոլորը կկատարեմ, համարառնամ նրա մոտ, որ ինձ ուղարկեց, և երբ համբառնամ, քեզ մոտ կուղարկեմ իմ այս աշակերտներին մեկին, որ քո ցալերը բժշկե և կյանք շնորհե քեզ և քեզ հետ եղողներին:

Այս թուղթը քերեց Աբգարի սուրհանդակ Անանը և նրա հետ փրկչի կենդանադիր պատկերը¹⁵⁹, որ մինչև այսօր գտնվում է Սղեսացիների քաղաքում:

ԹԱՐԵՈՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՔԱՐԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՓԵՍՈՍԵՈՍ ԵՎ (ԱՐԳԱՐԻ)
ՀԻՆԴ ԹՂԹՈՐԻ ՊԱՏՃԵՆՆԵՐԸ

Բայց մեր փրկչի համբառնալուց հետո Թուլմաս առաքյալը, տասներկու (առաքյալներից) մեկը, Սղեսիա քաղաքն ուղարկեց Թադեոսին, յոթնամյա (աշակերտներից), որպեսզի Աբգարին բժշկե և ամենտարանը քարոզե տիրոջ ասածի համաձայն: Նա եկավ և իջևանեց հրեա Տուբիա իշխանի տանը, որի մասին ասում են, թե Քաղաատույաց ցեղից էր և Արշամից խուսափելով՝ հրեական կրոնը չուրացավ իր մյուս ազգականների հետ, այլ նույն կրոնով մնաց մինչև Քրիստոսին հավատալը: Եվ նրա (գալու) համբավը ողջ քաղաքում տարածվեց: Աբգարը լսելով ասաց. «Դա այն մարդն է, որի մասին Հիսուս դրեց», և իսկույն նրան կանչեց: Երբ Թադեոսը ներս մտավ, նրա երեսի վրա սքանչելի տեսիլք երևաց Աբգարին. նա դահից վեր կացավ և երեսի վրա ընկնելով՝ նրան երկրպագեց. շուրջը գտնվող բոլոր իշխանները զարմացան, որովհետև տեսիլքը չիմացան: Աբգարը նրան հարցրեց. «Իսկապես դու օրհնյալ Հիսուսի աշակերտն ես, որին խոստացավ այստեղ ուղարկել, և կարո՞ղ ես իմ ցավերը բժշկել»: Թադեոսը նրան պատասխանեց. «Եթե հա-

վատաս Հիսուս Քրիստոսին, աստծու որդուն, քո սրտի բոլոր ցանկացածները կատանաս»։ Աբգարը նրան ասաց. «Ես հավատացի նրան և նրա հորը, ուստի կամենում էի ղորքերս առնել և զալ կոտորել նրան խաչող հրեաներին, եթե հռոմայեցիների թագավորությունն այս բանը շարդեիլեր»։

Այստեղից սկսելով՝ Թադեոսը քարոզեց ավետարանը նրան և բոլոր քաղաքին. ձեռքը վրան դնելով նրան լքշկեց, ինչպես և քաղաքի իշխանին, որ հիվանդ էր պողազրայով¹⁶⁰ և մեծ պատիվ էր վայելում թագավորի արքունիքում, և առհասարակ բժշկեց քաղաքում եղած բոլոր հիվանդներին և ախտավորներին։ Եվ բոլորը հավատացին, և մկրտվեցին ինքը Աբգարը և ամբողջ քաղաքը։ Կուռքերի մեհյանների դռները փակեցին, և բաղնի ու սյունի վրա եղած պատկերները եղեգով պատեցին։ Նա ոչ սքի բռնությամբ չէր դարձնում հավատի, բայց հավատացյալներն օր-օրի վրա ավելանում էին։

Իսկ Թադեոս առաքյալն Ադդե անունով մեկին, որ մետաքսագործ և խույր կարող էր, եղեսիայի վրա (Եպիսկոպոս) ձեռնադրելով, նրան իր փոխարեն թողնում է թագավորի մոտ։ Իսկ ինքն Աբգարից հրովաւտակ առնելով, որ ամենքը Քրիստոսի ավետարանին լսեն, գալիս է Աբգարի քեռորդի Սանատրուկի մոտ¹⁶¹, որին նշանակել էր մեր աշխարհի և ղորքերի վրա — Բայց Աբգարը հոժարեց թողթ գրել Տիրեքիոս կայսեր, որ այսպիսի քովանդակություն ուներ. —

Աբգարի թուղթը Տիրեքիոսին

Աբգար Հայոց թագավոր, իմ տիրոջ, հռոմայեցիների Տիրեքիոս կայսեր ողջուն։

Թնայեա դիտեմ, որ քո թագավորությունից ոչ մի բան չի ծածկվի, բայց իբրև քո մտերիմ՝ ավելին քեզի իմաց եմ տալիս զրով։ Որովհետև պաղեստինացիների ղավառներում բնակվող հրեաները ժողովելով Քրիստոսին խաչեցին առանց որևէ հանցանքի, փոխանակ նրա մեծամեծ երախտիքներին, որ նրանց մոտ կատարեց — հրաշքներ և սքանչելի գործեր, մինչև անգամ մեռած մարդկանց կենդանացնել։ Պետք է գիտենաս, որ սրանք սոսկական մարդու զորություններ չեն, այլ աստծու Որովհետև հենց այն ժամանակ, երբ նրան խաչեցին, արեգակը խավարեց, երկիրը շարժվեց ու տատանվեց և ինքն էլ երեք օրից մեռած տե-

դից հտորութիւնն առաւ և շատերին ևրևաց։ Եվ այժմ ամեն տեղ նրա անունը նրա աշակերտների միջոցով մեծամեծ սքանչելիքներ է կատարում, ինչպես հենց ինձ վրա հայտնի ցույց տվեց։ Արդ՝ այսուհետև քո տերութիւնը գիտե, թե ի՞նչ է պետք հրամայել հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որոնք այն բանը գործեցին, և բոլոր աշխարհին գրել, որ Քրիստոսին երկրպագեն իբրև ճշմարիտ աստծու։ Ողջ մնաս։

Աբգարի թղթի պատասխանը Տիրեւրիոսից

Տիրեւրիոս Հռոմայեցիների կայսր, Հայոց Աբգար թագավորին ողջունյն։

Քո մտերմության թուղթը կարգացին իմ առաջ, նրա համար մեր կողմից շնորհակալութիւն։ Թեպետև առաջուց մենք շատերից էինք այդ լսել, բայց և Պիղատոսը ստուգապէս մեզ հայտնեց նրա հրաշքների մասին և թե հարութիւնից հետո շատերը հավատացին, թե նա աստված է։ Ուստի և ես ևս կամեցա անել այն, ինչ որ դու մտածել ես։ Բայց որովհետև հռոմայեցիների սովորութիւնն այնպես է, որ միայն թագավորի հրամանով աստված չեն նստեցնում, մինչև որ նա սինկղիստոսի կողմից չփորձվի, չքննվի, ուստի ես այս բանը սինկղիստոսին հայտնեցի, բայց սինկղիստոսն արհամարհեց, որովհետև առաջուց իր կողմից քննված չէր։ Բայց մենք հրաման տվինք, որ ամեն ոք, ով կամենա, Հիսուսին էլ ընդունի աստվածների թիւում, և մահ սպառնացինք նրանց, ովքեր քրիստոնյաների վրա կշարախոսեն։ Իսկ հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որոնք հանդգնեցին նրան խաչել, որի մասին լսում եմ, թե չէր արժանի խաչի և մահվան, այլ պատվի և երկրպագության, նրանց դորժը կքննեմ և արժանավոր (պատիժը) կհատուցանեմ, երբ ազատ ժամանակ գտնեմ սպանիացոց պատեբազմից, որոնք ինձանից ապստամբել են։

Աբգարը դաւձյալ թուղթ է գրում Տիրեւրիոսին

Աբգար Հայոց թագավոր, իմ տիրոջ՝ Հռոմայեցիների Տիրեւրիոս կայսեր ողջունյն։

Քո տերության վայել թուղթը տեսա և ուրախացա քո մտածած հրամանի վրա։ Եթե վրաս չես նեղանա՝ սինկղիստոսի այդ գործը շատ մեղադրելի է, որովհետև դրանց մոտ՝ աստվածու-

թյուն տրվում է մարդկանց քննությամբ. ուրիմն այսուհետև եթե աստված մարդուն հաճելի չլինի, էլ չի կարող աստված լինել, և այստեղից (հետևում է), թե մարդուն է վայելում աստծուն նվիրագործել¹⁶², Բայց դու, տեր, բարեհաճիր ուրիշ մարդ ուղարկել Երուսաղեմ Պիղատոսի տեղ, որպեսզի նա անարգանքով հեռացվի այն իշխանութիւնից, որ դու նշանակել ես, որովհետև նա հրեաների կամքը կատարեց և Քրիստոսին անմեղ տեղը խաչեց առանց քո հրամանի: Ողջ եղիր:

Աբգարն այս (թուղթը) գրելով՝ նրա պատճենը դրեց իր դիվանի մեջ, ինչպես և մյուս թղթերինը: Նա գրեց նաև Ասորեստանի մանկահասակ ներսեհ թագավորին Բաբելոն:

Աբգարի թուղթը ներսեհին

Աբգար Հայոց թագավոր, իմ որդի ներսեհին ողջույն:

Քո ողջույնի գիրը տեսա, Պերոզին կապանքներից արձակեցի և հանցանքը ներեցի, և եթե կամենաս, նշանակիր նրան Նինվեի վերակացու, ինչպես ուզում ես: Գալով քո գրածին, թե ինձ մոտ ուղակի այդ բժշկին, որ այդ հրաշքները գործում է և քարոզում է մի ուրիշ աստված, որ հրից ու ջրից էլ վեր է, որպեսզի նրան տեսնեմ և լսեմ,— նա բժշկ չէր մարդկային արվեստով, այլ աշակերտ էր աստծու որդու, հրի և ջրի ստեղծողի, և նա ուղարկվեց Հայաստանի կողմերը, ինչպես նրան վիճակ էր ընկել: Բայց նրա գլխավոր ընկերներից մեկը, Սիմոն անունով, ուղարկված է այդ տեղ, Պարսկաստանի կողմերը, նրան փնտրի՛ր, գտի՛ր և նրանից կլսես, ինչպես և քո Արտաշես հայրը: Նա բոլոր հիվանդութիւնները կբժշկե և ցույց կտա կյանքի ճանապարհ:

Նաև Պարսից Արտաշես թագավորին գրեց թուղթ այս բովանդակությամբ.—

Աբգարի թուղթն Արտաշեսին

Աբգար Հայոց թագավոր, իմ եղբայր Պարսից Արտաշես թագավորին ողջույն:

Գիտեմ, որ դու արգեն լսած կլինես Հիսուս Քրիստոսի, աստծու որդու մասին, որին հրեաները խաչեցին և որ մեռած տեղից հարություն առավ և իր աշակերտներին ուղարկեց բոլոր աշխարհը՝ ամեն տեղ ուսուցանելու: Նրա գլխավոր աշակերտներից մեկը, Սի-

մոն անուանով, քո տերութեան կողմերումն է: Արդ՝ փնտրի՛ր, գտի՛ր նրան և նա կբժշկե քեզ մոտ բոլոր ախտերն ու հիվանդութիւնները և կյանքի ճանապարհ ցույց կտա: Դու հավատա նրա խոսքերին, դու և քո եղբայրներդ և բոլորը, որ կամովին հնազանդում են քեզ: Որովհետ ինձ ախտո՞ժէլի է, որ դուք, մարմնով իմ ազգականներս, նաև հոգով իմ մտերիմ հարազատները լինեք:

Եւ դեռ այս թղթերի պատասխանը շտապած՝ Արգարիոսը վախճանւում է երեսուն և ութ տարի թագաւորելուց հետո:

ԼԳ

ՄԵՐ ԱՌԱՔԱՆԵՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արգարից հետո Հայոց թագաւորութիւնը երկու մասի է բաժանւում, որովհետեւ նրա Անանուն որդին թագադրվեց ու թագաւորեց Եղեւսիայում, իսկ նրա քեռորդին Սանատրուկը (թագաւորեց) Հայաստանում: Սրանց ժամանակ պատահած անցքերն առաջուց դրված են ուրիշներից, ինչպես Թադեոս առաքյալի Հայաստան գալը, Սանատրուկի հավատալը և (հետո) նախարարների երկյուղից հավատը թողնելը, առաքյալի և նրա հետ եղողների կատարածը Շավարշան գալառում, որ այժմ Արտաշ է կոչւում: ապառաժ քարի պատուվելը, և առաքյալի մարմինն ընդունելով էլ իրար գալը, հետո՝ աշակերտների նրա մարմինն այնտեղից առնելը և դաշտերում թաղելը, և թագաւորի Սանդուխտ դստեր նահատակվելը ճանապարհին մոտ, և վերջերս երկուսի նշխարներն հայտնվելը և առապարը փոխադրվելը: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, մեզանից առաջ պատմված է ուրիշներից, ուստի կարևոր շհամարեցինք մանրամասն կրկնել: Նույնպես մեզանից առաջ ուրիշներից պատմված է առաքյալի աշակերտ Ադդեի կատարածը Եղեւսիայում Արգարի որդու ձեռքով:

Սա (Արգարի որդին) հոր տեղ թագաւորելով՝ հայրենի առաքինութեան հետևող չեղավ, այլ կուռքերի մեհյանները բացեց ու հեթանոսական պաշտամունքն ընդունեց: Եւ մարդ ուղարկեց Ադդեի մոտ, որ իրեն համար բեհեզից խույր կարե ոսկե բանաձիգով, ինչպես առաջ անում էր իր հոր համար: Պատասխան ընդունեց, բայց ձեռքերը խույր չեն կարի անարժան գազաթի համար, որ երկրպագում Քրիստոսին, կենդանի աստծուն: (Թագաւորն)

Վրոյն հրամայեց իր զինակիրներին մեկին, որ նրա ոտները սրով կտրէ: Նա գնալով տեսաւ, որ նստած էր վարդապետութեան աթոռը, սրով խփեց, նրա սրունքները կտրեց դէն գցեց, և նա իսկույն հոգին ավանդեց: Այս էլ ծայրաքաղ անելով համառոտ հիշատակեցինք, քանի որ առաջուց ուրիշներից պատմված է:

Բայց հայերին վիճակվեց նաև Բարդուղիմէոս առաքյալը, որ նահատակվեց մեզ մոտ Արեւանոս քաղաքում¹⁶³: Իսկ Սիմոնի մատին, որ պարսիկներին վիճակվեց, հաստատ չեմ կարող պատմել, թե ի՞նչ գործեց և ո՞րտեղ նահատակվեց: Որովհետև ոմանք պատմում են, թե մի ոմն Սիմոն առաքյալ¹⁶⁴ նահատակվել է Վերիոսփորում. արդյոք իսկապես նա՞ է, և ի՞նչ պատճառով է գնացել նահանգն՝ չգիտեմ, բայց միայն նշանակեցի, որպէսզի իմանաս, թե ի՞նչ ոչ մի ջանք չեմ խնայում պատմել քեզ ամեն բան, ինչ որ հարկավոր է:

16

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ ԵՎ ԱՌԳԱՐԻ ԶԱՎԱՆԵՐԻ ՍՊԱՆԵԼԸ,
ՀԵՂԻՆԵ ՅԻԿՆՈՋ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկը թագավորելով՝ զորք է հավաքում իր դայակների¹⁶⁵ Բաղրատունի և Արծրունի քաջերի ձեռքով, որպէսզի գնա պատերազմելու Արգարի որդիներին հետ՝ ամբողջ թագավորութունը տիրելու նպատակով: Նվ մինչ նա այս բանով էր զբաղված, կարծես մի աստվածային ակնարկութեամբ Արգարի որդուց Ազդեի սպանութեան վրեժն առնվեց: Որովհետև նա Յդեհայում իր ապարանքի վերնատանը մարմարե սյուն էր կանգնեցնել տայիս և ինքը ներքևը կանգնած հրամայում էր, թե ինչպես պետք է անել. սյունը թոնողների ձեռքից պոկ գալով ընկավ նրա վրա, ոտները ջախջախեց և նրան սպանեց:

Իսկույն քաղաքի բնակիչները պատգամավոր ուղարկեցին Սանատրուկի մոտ, խնդրելով ուխտով պայման դնել, որ նա իրենց քրիստոնեական հավատին չդիպչի, իսկ իրենք նրան կհանձնեն քաղաքն ու թագավորական գանձերը: (Սանատրուկը) կատարեց (նրանց խնդիրը), բայց հետո ստեց, նույնիսկ Արգարի տան բոլոր զավակներին սրով կոտորեց, բացի աղջիկներից, որոնց քաղաքից հեռացրեց, որ գնան Հաշտյանքում բնակվեն: Նույնպես և

Աբգարի կանանցից գլխավորին, որի անունն էր Հեղինե, ուղարկեց, որ բնակվի իր քաղաքում, հառա՛նում, և նրան թողեց բոլոր Միջագետքի տիկնոթյունը իբրև փոխարեն այն բարիքների, որ ինքը գտել էր Աբգարից նրա միջոցով:

Իսկ Հեղինեն, որ իր ամուսնի՝ Աբգարի նման դարձարված էր հավատով, չհանգուրժեց կուսպաշունների մեջ բնակվել, այլ գնաց Երուսաղեմ Կղարդիոսի օրերը, այն սովի ժամանակ, որը գուշակել էր Ագաթոսը: Եվ իր բոլոր դանձերը Եղիպտոսում ծախսելով՝ շատ մեծ քանակությամբ ցորեն գնեց և բաժանեց բոլոր կարոտյալներին, որին վկայում է և Հովսեպոսը: Նրա շիրիմը հայտնի նշանով մինչև այսօր էլ կա Երուսաղեմում, դրան առաջ:

ԼԶ

ՄԱՐԻՆ ՔԱՂԱՔԻ ՆՈՐԱԳՄԱՆ, ՍԱՆԱՏՈՐԻԿԻ ԱՆԼԱՆԱՍԻՉՈՒԹՅԱՆ ԻՎ ՆՐԱ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկի կատարած գործերի մեջ ոչ մի բան հիշատակելու արժանի չհամարեցինք, բացի Մծբին քաղաքի շինությունից: Որովհետև քաղաքը երկրաշարժից խախտված լինելով՝ նա քակեց ու նորից շինեց ավելի պայծառ և նրան պատեց կրկնակի պարիսպներով ու պատվարով. քաղաքի մեջ կանգնեցրեց իր աշտանը, ձևորին մի դրամ բռնած, որ այս է նշանակում, թե այս քաղաքի շինության վրա բոլոր դանձերս ծախսվեցին և այս միայն մնաց:

Բայց թե ինչո՞ւ նա Սանատրուկ կոչվեց, պետք է ասել: Աբգարի քույր Ավդեն ձմեռ ժամանակ դեսյի Հայաստան ճանապարհորդելիս բուրբ է պատահում Կորդպաց լեռներում. մորիկը բուրբին ցրեց, այնպես որ ոչ մեկը չգիտեր, թե ընկերն ո՞ւր մնաց: Իսկ նրա դայակը, Սանոտր, Բյուրատ Բագրատունու քույրը, հոսքին Արծրունու կինը, երեխային, որ դեռ շատ փոքր էր, սափնրների մեջ առնելով՝ երեք օր և երեք դիշեր մնաց ձյունի տակ: Սրա մասին առասպելաբանում են, թե մի ինչ-որ նորահրաշ սպիտակ կենդանի աստվածներից ուղարկվեց և նա պահպանում էր երեխային: Բայց որքան մենք մերահասու եղանք, բունն այսպես է եղել. փրկարող մարդկանց հետ եղել է մի սպիտակ շուն, որ պատահել է երեխային և դայակին: Այս պատճառով էլ նա կոչվեց Սանատրուկ, անունը դայակից ստանալով, իբրև թե Սանուհի տուրք:

Սա Պարսից Արտաշէս թագաւորի տասներկուերորդ տարում թագաւոր դառնալով, երեսուն տարի ապրեց և որսի մեջ մեռավ, մեկի նետը պատահմամբ փորին դիպելով, կարծես սուրբ դստեր շարշարանքների վրեժը հատուցանելով:

Ղեբուբնան¹⁶⁶, Ափշադար զպրի որդին, զրեց բոլոր զործերը, որ կատարվել էին Աբգարի և Սանատրուկի ժամանակ և զրեց Յդեսիայի դիվանում:

ԼԵ

ԵՐԱՅԱՆԻ ԽԱՆԱՎՈՐԵԼ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԿՈՏՈՐԵԼ ԵՎ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՓԱՆՁՆԻՈՎ ԱՋԱՏՎԵԼ

Սանատրուկ թագաւորի մահից հետո թագաւորութեան մեջ շփոթութիւն է ծագում: Որովհետեւ մի ոմն Երվանդ, Արշակունյաց ցեղից մի կնոջ որդի, թագաւորում է վերջին Դարեհի ութերորդ տարում: Նրա մասին զրույցներն այսպէս են պատմում: Մի կին Արշակունյաց ցեղից, պառոււած, ագեղ ու վաւաշոտ, որին ոչ ոք սիրտ չարավ կին առնելու, երկու մանուկ է ծնում ապօրինի խառնակութեամբ, ինչպէս Պասիփայէն¹⁶⁷ (ծնավ) Մինոսաւորոսին: Երբ երեխաները զարգացան, նրանց անունները դրին Երվանդ և Երվադ: Երվանդը հասակն առելով դառնում է մի սրտոտ և հաղթանդամ մարդ: Նա շատ ղեպքերում Սանատրուկից ուղարկվելով իբրեւ վերակացու և առաջնորդ, նշանավոր դարձավ, այնպէս որ բոլոր նախարարների մեջ առաջինն եղավ, և իր խոնարհութեամբ ու առատաձեռնութեամբ բոլորին քաշեց իր կողմը գրուվեց: Եվ երբ Սանատրուկը մեռավ, բոլորը միաբանելով նրան թագաւորեցրին, բայց առանց թագադրի Բագրատունիների ցեղից¹⁶⁸:

Բայց Երվանդը թագաւոր դառնալուց հետո Սանատրուկի որդիներից կասկած ունենալով՝ բոլորին կոտորում է: Թվում է, թե Աբգարի որդիների կոտորածի վրեժը լուծվեց: Բայց մի փոքրիկ տղայի, Արտաշէս անունով, ծծմայրն առավ փախցրեց Հեր գաւառի կողմերը, Մաղխազանի հովիտական կայանները և լուր ուղարկեց նրա գայակին Սմբատին, Բյուրատ Բագրատունու որդուն, Սպեր դավաոր, Սմբատաւան դուղը: Արդ՝ երբ Սմբատը, Բյուրատի որդին լսում է Սանատրուկի (մահւան) և նրա որդիների կոտորածի գուշը, առնում է իր երկու դուստրներին՝ Սմբատանուշին ու

Սմբատուհուն, տանում նստեցնում է Բայրեղում, քաջ մարդիկ
ամբողջին պահապան դնելով, իսկ ինքն իր մի կնոջ և սակավաթիվ
մարդկանց հետ գնում է մանուկ Արտաշեսին որոնելու։ Երվանդ
Թադավորն այս բանը լսելով՝ մարդիկ է ուղարկում (նրանց բռնե-
լու)։ Այս պատճառով (Սմբատը) երկար ժամանակ, կերպարանքը
փոխած և հետիոտն թափառում է լեռներում ու դաշտերում երե-
խայի հետ և նրան սնուցանում է հովվական կաշաններում և հո-
վիվների մոտ, մինչև որ հարմար ժամ գտնելով անցնում գնում է
Պարսից Դարեհ թագավորի մոտ։ Եվ որովհետև Սմբատը քաջ մարդ
էր և առաջուց ծանոթ, ուստի մեծ պատվի է արժանանում Պարսից
զորագլուխների հետ։ Նույնպես և երեխան ապրում է թագավորի
որդիների հետ, որոնց բնակություն տեղեր էին որոշված Բատ և
Ոզոմն գավառները։

ԼԸ

ԻՆՁ ԶԱՆՔԻՐ ԳՈՐԾ ԴՐԵՑ ԵՐԼԱՆԴԸ՝ ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ ԻՐ ՁԵՌՔԸ ԳՅԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ,
ԵՎ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ ԲՈՂՆԵԼԸ

Բայց Երվանդը շարունակ մտածում էր, թե ի՞նչպիսի շա-
րիք է սելում նրա թագավորության համար Մարսուն¹⁶⁹։ Նրա
սիրտը լիքն էր կասկածներով, և քունը քաղցր չէր թվում։ Արթուն
ժամանակ միշտ այս մասին հոգալով՝ քնի մեջ էլ սարսափելի
երազներ էր տեսնում այդ առիթով։ Ուստի պատգամավորների
ձեռքով, նվերների միջոցով, աշխատում էր հաճեցնել Պարսից թա-
գավորին, որ նա մանուկ Արտաշեսին իր ձեռքը տա։ Նա ասում էր-
եմ արյունակից, իմ հարազատ, ինչո՞ւ ես այդ մարացի Արտա-
շեսին սնուցանում փնձ և իմ թագավորության հակառակորդ, ականջ
դնելով ավազակ Սմբատի խոսքերին, որ ասում է, թե Արտաշեսը
Սանատրուկի որդին է. և հովիվների ու անդեորդների որդուն ջա-
նում է Արշակունի դարձնել, լուր տարածելով, թե նա քո արյունա-
կիցն ու հարազատն է։ Նա Սանատրուկի որդին չէ, բայց Սմբատը մի
մարացի տղա գտնելով՝ խաբված է և բարբառում է՝ «Նա առա-
քամ Սմբատին էլ (մարդ) էր ուղարկում, թե Վենչո՞ւ այդքան զուր
նեղություններ ես կրում, ծծմորից խաբվելով այդ մարի տղային
սնուցանում ես ինձ հակառակ»։ Նա պատասխաններ է լսում ոչ
հաճելի։ Այն ժամանակ Երվանդը մարդիկ է ուղարկում և կոտորեք

½ տալիս Բայբերդում (պահապան դրված) քաջերին, իսկ Սմբատի զուսարներին գերի բռնելով պահում է Անի ամրոցում ոչ վատ պայմաններում:

Բայց Երվանդը Վեսպասիանոսի և Տիտոսի¹⁷⁰ թագավորության ժամանակ Միջագետքը հռոմայեցիներին թողնելով՝ նրանց իրեն թիկունք դարձրեց և այս կողմից այլևս վտանգ չէր զգում: Այս ժամանակից սկսած Միջագետքի մրայից վերացավ Հայոց իշխանությունը, և Հայաստանից էլ ավելի մեծ հարկեր վեր վճարում Երվանդը: Իսկ հռոմայեցիների գործակալները Եղեսիա քաղաքն ամեն կերպ սարքավորելով՝ այնտեղ հաստատում են գանձարաններ այն հարկերի համար, որ ժողովում էին Հայաստանից, Միջագետքից և Ասորեստանից: Այնտեղ են ժողովում նաև բոլոր դիվանները, և հիմնում են երկու դպրոց, մեկը ըստ տեղական ասորական և մյուսը հունական: Այնտեղ են փոխադրվում հարկերի դիվանը, նաև մեհենական դիվանը, որ գտնվում էր պոնտացիների միևնույ քաղաքում:

ԱԹ

ՆՐԱՄԱԽԱՆԵՐ ՔԱՂԱՔԻ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սրա ժամանակ արքունիքը Արմավիր կոչված բլրից փոխադրվում է, որովհետև Երասխա գետը (նրանից) հեռացել էր, և ձմեռն երկարելիս երբ հյուսիսային ցուրտ քամիներ էին փչում, վտակը սառչում էր բոլորովին, և թագավորական կալսեռի համար խմելու քավական ջուր չէր ճարվում: Սրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ արքունիքը տեղափոխում է գեպի արևմտյան կողմը, միակատուր ապառաժ բլուրի վրա, որը շուրջ պատում է Երասխը, իսկ դիմացից էլ հոսում է Ախուրյան գետը: (Երվանդը) բլուրը պարսպում է, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում քարերը կտրել տալով իջեցնում է մինչև բլուրի հատակը, գետի (մակերևութին) հավասար, այնպես որ գետից ջրերը հոսեն այդ փորված տեղը, խմելու ջուր մատակարարելով: Միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է դնում և երկաթե սանդուխքներ ներքևից մինչև վեր մինչև դուռը. սանդուխքի վրա, աստիճանների միջև, թաքնված որոգայթներ է շինում, որպեսզի եթե մեկը կամենա

գաղտնի բարձրանալ թագավորին դավելու նպատակով, բռնվի՜ր Սանդուխքը, ասում են, երկու տեսակ էր սարքված, մեկը ցերեկվան ճանապարհ արքունի սպասավորներին և ընդհանրապես իւր մուտքի համար, իսկ մյուսը գիշերային, դավադիրներին դեմ:

Խ

ԹԵ ԽՆՁՊԵՍ ՇԻՆԵՑ ԲԱԳՎԱՐԱՆԸ ԿՈՒՌՔԵՐԻ ՔԱՂԱՔԸ

Բայց Երվանդն իր քաղաքը շինելով՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ քացի կուռքերից, որովհետեւ իրեն համար օգտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ մի գուցե երբ ժողովուրդը տհաճերություն համար այնտեղ գա, քաղաքն զգուշությամբ չպահվի: Ուստի նրանից հյուսիս, մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու, Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք նման իր քաղաքին և կոչեց Բաղարան, այսինքն թե բազիլեններն այնտեղ են սարքավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց նաև մեհյաններ և իր Երվաղ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

ԽԱ

ՄԵՆԻՈՅ ԿՈՉՎԱՅ ԱՆՏԱՌԸ ՏՆԻՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տնկում է նաև մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարիսպներով ամրացնում է և ներսն արգելում է արագ այծյամների, եղնիկների և եղջերուների ցեղեր, ցիռեր, վարազներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Մենդոց անտառ:

ԽԲ

ԵՐՎԱՆԻԱՆԵՐՏ ԿՈՉՎԱՅ ՋԵՌԱԿԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Ինձ քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդուկերտ դաստակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և չքնաղ հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչու-

թյամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բի-
բը, իսկ բնակչության շուրջը կաղմում է ծաղկոցներ և բուրաստան-
ներ, ինչպես բրի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ ալգինների
բազմությունը նմանում էր խիտ արտևանունքի զեղեցիկ զծին,
որի Նյուտիսային կողմի կամարածն դիրքը իսկապես համեմատ-
վում էր զեղեցիկ կույսերի հոնքերին: Իսկ հարավային կողմից
հարթ դաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների զեղեցիկ ողորկություն-
նր: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերաց-
նում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով: Եվ այս զեղեցիկ դիր-
քը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է թաղավորանիստ բարձրա-
վանդակի վրա: Արդարև բերրի և թաղավորական դաստակերտ:

Երվանդի այս բոլոր շինածները Տյոդատ Մեծը պարգևում է
կամսարականների ցեղի մարդկանց, իբրև իր մտերիմներին և Ար-
շակունյաց ցեղի արյունակիցներին, ինչպես իր տեղում կալատ-
մենք:

Բայց ասում են Երվանդի մասին, թե հմայքով շար աչք ուներ,
որի պատճառով արքունի սպասավորները սովորություն են ունե-
ցել առավոտն արշալույսը բացվելիս որձաքար քարեր բռնել Եր-
վանդի առաջ, որի հայացքի շարությունից այդ որձաքարերը, ասում
են, պայթելիս են եղել: Սակայն այս բանը կամ սուտ է և առաս-
պել, կամ թե ինչ-որ դիվական զորություն է ունեցել, որպեսզի այս-
պես, չարաչքի անունով, վնասե, ում որ կամենա:

ԻԳ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՍՄԹԱՏԸ ՊԱՐՍԻՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ԺՅՆԱԿԱՆ ԴԱՐՁՆԻՈՎ,
ԽՆԳՐՈՒՄ ԷՐ ԱՐՏԱՇԵՍՆ ԹԱԳԱՎՈՐԵՏՆԵԼ

Իսկ երբ մանուկ Արտաշեսը դարգացավ և նրա դայակ Սմբատը
քաջության և արիության շատ գործեր ցույց տվեց, Արյաց նախա-
րարները նրան համակրելով քարեխոսում են թաղավորին, որ նրան
պարգև տա, ինչ որ նա խնդրե: Թագավորը համաձայնելով ասում
է նախարարներին. «Թմացե՛ք, ի՛նչ է ցանկանում այդ քաջ մարդը»:
Նրանք ասում են. «Անմա՛հ բարերար տեր, Սմբատն ուրիշ բան չի
ցանկանում, այլ միայն, որ քո արյունակից և հարազատ Արտաշե-
սին, Սանատրուկի որդուն, որ զրկված է իր թաղավորությունից,
հաստատես իր թագավորության մեջ»: Արքայից արքան համա-

ձայնելով՝ Սմբատի ձեռքն է տալիս մի մասը Ասորեստանի զորքե-
րից և Ատրպատականի զորքերը, որպեսզի Արտաշեսին տանեն ու
հայրենական գահի վրա հաստատեն:

ԽԳ.

ԻՆ ԻՆՁՊԵՍ ԵՐՄԱՆԴՈՒ ԼՍՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԳԱԼԸ ԵՎ ԶՈՐՔ Է
ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՐԱՍՏԱՆԵՐՈՎ

Երվանդին Ուտեացոց գավառում լուր է հասնում, թե Պարսից
թագավորը մեծ զորք գումարեց Սմբատի ձեռքի տակ, որպեսզի քեզ
վրա դա և մանուկ Արտաշեսին իր թագավորութունը բերի: Եր-
վանդն այս լսելով՝ այդ տեղում կողմնապահներ է թողնում նախա-
րարներից շատերին և ինքն շտապում դալիս է իր քաղաքը, որպես-
զի իր մոտ գումարն Հայոց, Վրաց և Կեսառիայի կողմերի զորքե-
քը, նաև Միջագետքինը, խնդրելով և վարձ վճարելով: Գարնանա-
յին օրեր էին, ուստի բոլոր զորքերը շուտով գումարվեցին նրա
մոտ. եկավ նաև Արդամբ, Մուրացյան ցեղի տանուտերը, Աժդա-
հակի սերնդից, հետևակ զորքի բազմությամբ: Որովհետև Երվան-
դը նրան վերադարձրել էր երկրորդական գահը, որը Տիգրանը խլել
էր նրանցից և տվել էր իր քրոջ մարդուն, Միհրդատին, իսկ
Միհրդատի մահից հետո ոչ ոքի չէր տրված, մինչև որ Երվանդը
վերադարձրեց Արգամին: Եվ ոչ միայն նրան, այլև բոլոր նախա-
րարներին պարգևներ և պատիվներ է տալիս, և բոլոր զորքերին
առատապես պարգևատրում էր:

ԽՇ

ԻՆ ԻՆՁՊԵՍ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԻՐ ԱՇԽԱԲՆԸ ՄՏԵՆԵՐՈՒՆ ՊԵՍ ԳՈՐԾԸ ՀԱՋՈՂՎԵՑ

Իսկ Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ շտապում էր հասնել
Ուտեացոց սահմանները: Այնտեղ նյառն ընդառաջ եկան այն կող-
մի զորքերը, նաև այն նախարարները, որոնց Երվանդը թողել էր
այնտեղ: Այս լսելով՝ Հայոց մյուս նախարարներն էլ լքվում,
քայքայվում էին և մտածում էին Երվանդից բաժանվել, մանավանդ
եբք տեսնում էին, որ հոռմաչեցիների զորքերը նրան օղնություն
չեկան: Իսկ Երվանդն ավելի առատացնում էր պարգևները և ամեն

մեկին բաժանում էր գանձերը. և որքան շատ էր տալիս, այնքան ավելի ատելի էր դառնում, որովհետև բոլորն էլ գիտեին, թե առատաձեռնությունից չէ, որ տալիս է, այլ երկյուղից վատնում է։ Եվ այնքան սիրելի չէր դարձնում նրանց, որոնց շատ էր տալիս, որքան թշնամի էր դարձնում նրանց, որոնց այնքան առատ չէր տալիս։

ԽՁ

ԵՐԱՅԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԵՏ ԵՎ ՓԱՆՈՒՍՏԻ, ՔԱՂԱՔԻ
ԱՌՆՎԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՂԸ

Բայց Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ բարձրանում է Գեղամա ծովի ափը, Արագած կոչված լեռան թիկունքում. նրանք շտապում էին հասնել Երվանդի բանակին։ Նրա զորքերի բազմությունը նշանակություն չտալով, միայն Մուրացյան Արգամից էին ակնածում, որովհետև քաջ մարդ էր, բազմաթիվ տիգամորներով։ Եվ Երվանդի բանակը ավելի քան Երեք հարյուր ասպարեզ հեռու էր նրա քաղաքից, հյուսիսում, Ախուրյան գետի վրա։ Երվանդը երբ լսեց (Սմբատի մոտենալը), նրա դեմ հանեց իր զորքերի բազմությունը և ճակատեց իր բանակից ոչ հեռու։ Իսկ Արտաշեսը Մուրացյան նահապետին պատգամ էր ուղարկում հաստատուն երդումներով, որ նրան կթողնի, ինչ որ նա ստացել էր Երվանդից, և էլի ուրիշ բաներ կապելացնի, միայն թե նա Երվանդին թողնի, մի կողմ քաշվի։

Երբ Արտաշեսի նշանները Երվանդի զորքի ճակատի առաջ Երևացին, Արգամը հետևակների բազմությունն առավ ու մի կողմ քաշվեց։ Իսկ Սմբատը հրամայեց պղնձե փողերը հնչեցնել և իր զորքի ճակատն առաջ շարժելով սլանում էր, ինչպես արծիվը կաքավների երամի վրա։ Իսկ Հայոց Նախարարները, որոնք (Երվանդի ճակատի) աջ և ձախ թևերն էին կազմում, խառնվում միասնում էին նրա հետ։ Վրաց զորքերը թեպետ իրենց Փարսման թագավորի հետ հանդուգն հարձակում գործելով ընդհալվեցին, բայց շուտով փախչում էին մյուս կողմը։ Սյգտեղ Երվանդի գունդը և Միջագետքի զորքերը սարսափելի կոտորած կրեցին։ Երկու ճակատների իրար խառնվելիս Արտաշեսի դեմ են գալիս Տավրոսցի քաջ մարդիկ, որոնք մահն աչքերն առած՝ Երվանդին խոստացել էին, թե

Արտաշեսին կապանեն: Սրանց հետիոտն պատահում է Գիսակը, Արտաշեսի ծծմոր որդին, և մեջ մտնելով նրանց սպանում է և հաղթութուն է տանում, որի ժամանակ նրա երեսի կեսն էլ սրով կտրում են և նա մեռնում է այս գործի վրա: Մնացած զորքերը փախուստի են դիմում:

Իսկ Նրվանդը ձիով շատ ասպարեւներ անցնելով և իր բաՆա-
կից մինչև քաղաքը հաստատած իջևաններում նոր-նոր ձիեր հեծ-
նելով փախչում էր անընդհատաբար¹⁷¹: Սմբատն էլ նրան հետա-
մուտ լինելով՝ սաստկապես հալածում էր զիշերով մինչև քաղաքի
գուռը: Իսկ Մարաց զորքերը Նրվանդի գնդի կողմն անցնելով՝
մթության մեջ բանակ էին դնում դիակներին վրա: Արտաշեսն էլ
հասնելով Նրվանդի խորանին, որի շուրջը նա կաշու և կտավի
առագաստներով պարիսպ էր քաշել, իջավ և զիշերը նրա խորանում
մնաց: Իսկ երբ լուսացավ, նա տիրաբար կարգադրելով հրամայեց
սպանվածներին թաղել: Այն հովիտը, որտեղ (Մարաց) զորքերը
դիակներին վրա բանակ դրին¹⁷², կոչեց Մարաց մատդ, իսկ ճակա-
տամարտի տեղը կոչեց Նրվանդավան, իբրև թե այստեղ վանեց
Նրվանդին. այսպես էլ կոչվում է մինչև այսօրվա օրս: Ապա չվեց
գնաց Նրվանդի քաղաքը. կեսօրից առաջ Նրվանդի դաստակերտը
հասնելով՝ զորքին հրամայեց, որ միասին բարձր աշաղակեն
«Մար ամատ», որ թարգմանվում է՝ Մարը եկավ, սրանով հիշեց-
նելով այն վիրավորանքը, որ նրա մասին ուղարկում էր Նրվան-
դը Պարսից թագավորին և Սմբատին, նրան Մար կոչելով: Հենց
այս ձայնով էլ այն դաստակերտը Մարմետ կոչվեց, հավանորեն
Արտաշեսի կամքով, որպեսզի Նրվանդի անունը նրա վրայից վե-
րանա: Այս է պատճառը այդ դաստակերտի անվանակոչության:

Բայց Սմբատը զիշերով Նրվանդի հետևից գալով փոքրաթիվ
վաշտով՝ քաղաքի գուռը պահում էր, մինչև որ Արտաշեսը և
բոլոր զորքերն եկան: Եվ երբ քաջերն սկսեցին ամրոցի դեմ
կռվել՝ ամրոցի մարդիկ անձնատուր եղան և քաղաքի գուռը
բացին: Զինվորներից մեկը մտնելով՝ վաղրով Նրվանդի գլխին
խփեց և ուղեղը տան հատակի վրա ցրվեց. այսպես ջախջախվելով
վախճանվեց քսան տարի թագավորելուց հետո: Բայց Արտաշեսը
հիշելով, թե Նրվանդը Արշակունյաց ցեղի խառնուրդ էր, հրամա-
յում է թաղել և մահարձան դնել:

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ԻՐ ԵՐԱՆՏԱՎՈՐՆԵՐԻՆ ԲԱՐԻՔՆԵՐ ԱՆՆԵԼԸ

Երվանդի մահից հետո Սմբատը մտնելով խուզարկում է արքունական գանձերը. Սանատրուկ թագավորի թագը գտնելով, դնում է Արտաշեսի պուխը և թագավորեցնում է բոլոր Հայոց աշխարհի վրա Պարսից Դարեհ թագավորի քսան և իններորդ տարում: Արտաշեսը թագավորությունն առնելով՝ պարզենք է տալիս Մարաց և Պարսից ղորքերին և արձակում է, որ գնան իրենց աշխարհը: Նույնպես տալիս է քաջ և պատվավոր Արդամին նրան խոստացած՝ երկրորդական գահը, նաև հակինթներով զարդարված պսակ, երկու ականջներին գինդեր, մի ուսքին կարմիր ազանիկիք, (իրավունք) գործածելու ոսկե գդալ և պատառաքաղ և ոսկնդեն գավաթներով (գինի) խմելու: Եվ այս պատիվներից ոչ պակաս տալիս է իր դայակ Սմբատին, բացի երկու գինդերից և կարմիր կոշիկից: Եվ բացի նրա հայրենական թագակապ ասպետությունից և արևմտյան ղորքի իշխանությունից՝ նրան է համատում Հայոց բոլոր ղորքերը, մեր բոլոր երկրի գործակալները և ամբողջ արքունական տունը: Իսկ Ներսեսին, իր ծծմոր Գիսակ որդու որդուն (նախարարական) ցեղ դարձնելով՝ այդ (ցեղը) կոչում է Դիմաքսյան՝ նրա հոր քաջագործությունների անունով, որովհետև, ինչպես ասացինք, նրա դեմքի կեսը սրով վեր բերին, իրք նա Արտաշեսի համար կոչում էր:

Պատմվում է, թե (Արտաշեսը) նույն օրերում (նախարարական) ցեղի է վերածել տասնհինգ պատանի, Տուրի որդիներին, կոչելով ցեղը նրանց հոր անունով Տրունի, ոչ թե որևէ արիական գործի համար, այլ նրանց հոր լրտեսության համար, որ կատարում էր (Երվանդ) թագավորի տնից Սմբատին (տեղեկություններ ուղարկելով), որովհետև Երվանդին մտերիմ էր, որ և նրանից սպանվեց այս պատճառով:

ԵՐՎԱՆԴԻ ՍՊԱՆԵԼԸ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԲԱԳԵԱՆԸ ԵՆՆԵԼԸ, ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ
ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԴԱՌՆԱԼԸ ՀՈՌՄԱՅԵՅԻՆԵՐԻՆ

Սրանից հետո (Արտաշեսը) հրամայում է Սմբատին գնալ Բագարան ամրոցը, որ Ախուրյան գետի վրա էր, Երվանդի քա-

ղաքին մոտ, և սպանել Երվանդի եղբորը, Երվազին: Սմբատը նրան բռնելով՝ հրամայում է նրա շընքից մի երկանաքար կապել և նետել գետի մի պտույտի մեջ: Նրա տեղ բազինների վրա նշանակում է մի երազահան մոզի աշակերտի, որ մտերիմ էր Արտաշեսին, որին այդ պատճառով Մոգպաշտե էին ասում: Հետո ավար է առնում Երվազի գանձերը և հինգ հարյուր հոգի ծառաներ¹⁷³, նաև մեհյանների գանձերից ընտիրները և բերում է Արտաշեսին: Արտաշեսը Սմբատին է պարգևում Երվազի ծառաները, իսկ գանձերը հրամայում է տանել Պարսից Դարեհ թագավորին, իր գանձերից էլ վրան ավելացնելով, շնորհակալության և պատվի համար, իբրև իր հոր և օգնականի:

Այն ժամանակ Սմբատը Երվազի ծառաներին, որ գերել էր Բագարանից, տանում բնակեցնում է Մասիսի թիկունքում (իր) ձեռակերտում, որը միևնույն անունով կոչեց Բագարան: Հետո անցնում գնում է Պարսկաստան, ընծաները Դարեհին տանելով, հռոմայեցիների տերության նկատմամբ անփույթ լինելով: Իսկ երբ Սմբատը գնում է Պարսկաստան, Հայոց սահմաններն են գալիս կայսեր հարկահանները ծանր դոքոքով: Արտաշեսը հարկերը կրկին վճարելով և աղաչելով հաշտեցնում է: Այս բանը մեզ հաստատապես պատմում է Հանիի Ողյումպ¹⁷⁴ քուրմը, որ գրել է մեհենական պատմություններ և ուրիշ շատ գործեր, որ մենք պատմելու ենք, որին վկայում են նաև Պարսից մատյանները և Հայոց վիպասանների երգերը:

ԽԹ

ԱՐՏԱՇԵՍ ՔԱՂԱՔԻ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշես վերջինի գործերից շատ բան հայտնի են քեզ այն վիպասաններից, որ պատմվում են Գողթնում, ինչպես քաղաքը շինելը, խնամությունն Ալանների հետ և Սաթենիկի իբր թե սիրահարությունը առասպելական վիշապազուններին, այսինքն Աժդահակի սերունդներին, որ գրաված ունեն Մասիսի ամբողջ ստորոտը. կռիվը նրանց հետ, նրանց իշխանության քայքայումը, նրանց սպանությունը և շինվածքների հրկիզումը, և Արտաշեսի որդիների նախանձը և իրար դեմ զրգովելը կանանց միջոցով: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, քեզ հայտնի են վիպասանների երգե-

քից, բայց մենք ևս կարճաժողով կհիշատակենք և այլարանությունը կճշմարտենք¹⁷⁵։

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրին հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ։ Երասխն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով։ Ուստի առանց ղժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը։ Բայց Ապողոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս, ճանապարհին մոտ։ Երվանդի քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում նստեցնում է Արտաշատում։ Նաև Երվանդի քաղաքի բոլոր վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել՝ բերում է Արտաշատ, և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ (այդ քաղաքը) սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք։

Ծ

ԱՆԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՄԵՋ ՎՐԱ ԵՎ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ։

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԽՆԱՄԻԱՆԱԼԸ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ

Այս ժամանակներն ալանները բոլոր լեռնականների հետ միաբանելով, Վրաց աշխարհի կեսն էլ իրենց կողմը ձգելով՝ մեծ բաղմոթյամբ գալիս սփռվում են մեր աշխարհում։ Արտաշեսն էլ ժողովում է իր զորքերի բաղմոթյունը և տեղի է ունենում պատերազմ երկու քաջ և աղեղնավոր ազգերի միջև։ Ալանների ազգը փոքր ինչ հետ է նահանջում և մեծ Կուր գետն անցնելով՝ բանակ է դնում գետի ափին հյուսիսային կողմից։ Արտաշեսն էլ գալով բանակում է գետի հարավային կողմում. գետը բաժանում է երկուսին։

Բայց որովհետև Հայոց զորքերն Ալանների թագավորի որդուն բռնելով Արտաշեսի մոտ են բերում, Ալանների¹⁷⁶ թագավորը հաշտություն էր խնդրում, խոստանալով տալ Արտաշեսին՝ ինչ որ ուզե, առաջակում էր նաև երդումով դաշինք անել, որ Ալանների երիտասարդներն այնուհետև չասպատակեն Հայոց աշխարհը։ Երբ Արտաշեսը չի համաձայնում պատանուն հետ

տալ, պատանու քույրը գալիս է գետի ափը մի մեծ բարձրավանդակ և թարգմանների միջոցով ձայն է տալիս Արտաշեսի բանակը:

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշես,

Որ հաղթեցիր Ալանների քաջ աղդին:

Ե՛կ լսի՛ր Ալանների գեղալյա դստերս խոսքերին

Եվ տուր պատանին:

Որովհետև օրենք չէ, որ քենի համար ղյուղաղները

Ուրիշ ղյուղաղն դարմերի կենդանությունը ջնջեն

Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահեն,

Եվ երկու քաջ աղդերի մեջ

Մշտնջենավոր թշնամություն հաստատեն»:

Արտաշեսն այս իմաստուն խոսքերը լսելով գնաց գետի ափը և տեսնելով գեղեցիկ կույսին ու լսելով նրանից իմաստուն խոսքեր, նրան ցանկացավ: Կանչում է իր դայակ Սմբատին, բաց է անում իր սրտի փափագը՝ կին առնել Ալանների արքայազն օրիորդին, դաշինք և ուխտ դնել քաջերի ազգի հետ և պատանուն խաղաղությամբ արձակել: Սմբատը հավանություն է տալիս և մարդ է ուղարկում Ալանների թագավորի մոտ, որ ալանների արքայազն օրիորդ տիկին Սաթենիկին կնության տա Արտաշեսին: Ալանների թագավորն ասում է.

«Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա

Հազար հազարներ ու բյուր բյուրեր

Քաջերի սերունդ այս կույսի՝

Ալանների արքայազն օրիորդի համար»:

Վիպասաններն երգելիս այս տեղն առնուպիաբանում են ասելով.

«Հեծավ արի Արտաշես արքան գեղեցիկ սև ձին,

Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,

Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ,

Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,

Ձգեց մեջքը Ալանաց օրիորդի,

Եվ շատ դավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,

Արագաբար իր բանակը հասցնելով»:

Իրապես այսպես է եղել: Որովհետև Ալանների մոտ հարգի է կարմիր մորթը, (Արտաշեսը) բավական լայքա և շատ ոսկի է տալիս վարձանք և առնում է տիկին օրիորդ Սաթենիկին: Այս է, որ ասում են ոսկեօղ շիկափոկ սլարան: Նույնպես հարսանիքի մասին երգում են առասպելաբանելով.

«Ոսկի տեղ էր տեղում
Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
Մարգարիտ էր տեղում
Սաթենիկի հարսնության ժամանակ»:

Որովհետև մեր թագավորները սովորություն ունեին՝ իբրև փեսա դահլիճի դուռը հասնելիս զրամներ շաղ տալ հոռմայեցիների հյուպատոսների նման. նույնպես և թագուհիները առաջատի սենյակում մարդարիտ: Երգի իսկական իմաստն այս է.

Սա Արտաշեսի կանանց մեջ առաջինը դառնալով՝ ծնում է Արտավադին և ուրիշ շատ դավակներ, որոնց այստեղ թվել կարևոր շհամարեցիներ, այլ կհիշենք հետո, երբ մի դործի կհասնենք:

ԵՄ.

ԱՐԳԱՄԻ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԳԻՆԵՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արտավադը, Արտաշեսի որդին, շափահաս դառնալով, դուրս եկավ մի քաջ, ինքնահավան և հպարտ մարդ: Նա ծերունի Արգամին նախանձելով՝ պատրանքներով իր հոր զայրույթը շարժեց Արգամի դեմ, իբրև թե նա մտածում է բոլորի վրա թագավորել: Այս կերպով նրան պատվից զցելով՝ ինքն է առնում երկրորդական գահը: Սրանից հետո, երբ Արտաշեսը ճաշի է գնում Արգամի մոտ, ինչ-որ կասկած է ծագում, իբրև թե դիտավորություն ունեն թագավորին դավելու, ուստի թագավորի որդիները աղմուկ են բարձրացնում և հենց ճաշի ժամանակ քարշում են Արգամի ալևոր մաղերը: Արտաշեսը ստույթիկ շփոթված վերադառնում է Արտաշատ և իր Մաման որդուն մեծ դնդով ուղարկում է, հրամայելով Մուրացյան ցեղից շատերին սպանել, Արգամի ապարանքն այրել և նրա հարձին, որ չքնաղ գեղեցկություն ուներ և շնորհալի քայլվածք¹⁷⁸ և կոշվում էր Մանգու, բերել իրեն իբրև հարձ: Երկու

տարի հետո (Արգամին) նորից հնազանդության բերելով՝ հրամայում է նրա գույքը վերագարձնել, բացի հարճից:

Իսկ Արտավազդը չբավականանալով նրանով, որ երկրորդության պատիվն առել էր նրանցից, խլում է նաև Նախճատիանը և բոլոր դստղերը Սրասխից դեպի հյուսիս, և նրանց մեջ եղած ապարանքներն ու բերգերը իրեն ժառանգություն է դարձնում: Արգամի որդիներն այս բանին շամբերկելով՝ նրան դիմադրում են, լայց արքայորդին հաղթելով, կոտորում է Արգամի բոլոր զավակներն իրենց հոր հետ, ինչպես և բոլոր Երեւելի մարդկանց Մուրացյան ցեղից, և գրավում է նրանց գյուղերը և նրանց բոլոր իշխանությունը: Նրանցից ոչ ոք չփրկվեց, բացի մի քանի անհշան ու կրտսեր մարդկանցից, որոնք փախան Արտաշեսի մոտ և նրա արքունիքում փրկվեցին: Այս Արգամն է, որ առասպելի մեջ կոչվում է Արգավան և այս է Արտավազդի հետ պատերազմի պատճառը:

ԾԲ

ԹԵ ԻՆՁՊԻՍԻ ՄԱՐԴ ԷՐ ՍՄԲԱՏԸ ԵՎ ԻՆՁ ԳՈՐԾ ԿԱՏԱՐԵՑ ԱՆՆԱՆՈՐԻ
ԵՐԿՐՈՒՄ, ԵՎ ԱՐՏԱԶՈՒՄ ԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԱՍՏԱՏՎԵԼՁ

Ինձ սիրելի է խոսել նաև քաջ Սմբատի մասին, որովհետև նա, համաձայն առասպելին, որ շատ հեռու չէ ճշմարտությունից, ուներ իր քաջության համեմատ հասակ և անդամներ, իր առաքինությամբ որսում էր հոգիներ, վայելչացած էր զեղեցիկ ալեոր մաղերով, ալքերի մեջ արյունի փոքրիկ նշանով, որ փայլում էր, ինչպես դրակոնտիկոն (ակնր)՝ ոսկու և մարդարտի մեջ (ագուցված)¹⁷⁹. արագաշարժ և փովկիտո անձի և մարմնի հետ նա միաժամանակ զգույշ էր ամեն բանում, և բոլոր մարդկանցից ավելի հաջողության շնորհք ուներ պատերազմների մեջ: Այնքան քաջագործություններից հետո նա Արտաշեսի հրամանով զորքով գնում է Ալանների աշխարհ՝ Սաթենիկի եղբորը օգնության: Որովհետև Սաթենիկի հայրը մեռնելով մի (կողմնակի) մարդ բռնությամբ թագավորել էր Ալանների աշխարհի վրա և հալածում էր Սաթենիկի եղբորը: Սմբատը նրան հալածեց հեռացրեց, Սաթենիկի եղբորը տեղ դարձրեց իր աղգին և հակառակորդների երկիրն ավերեց, որտեղից բոլորին գերի վերցնելով, մեծ բազմությամբ

բերեց Արտաշատ: Արտաշեսը հրամայում է նրանց բնակեցնել Մառիսի հարավ-արևելյան կողմում, որ կոչվում էր Շավարշական գավառ, (այս անվան հետ) պահպանելով նաև բնիկ Արտաշ անունը, որովհետև մինչև այսօր էլ Արտաշ է կոչվում այն աշխարհը, որտեղից նրանք գերվեցին:

ՆԳ

ԿԱՍՔԵՐԻ ԵՐԿԻՐԻ ԱՎԱՐՈՒՄԸ. ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ԿՐԳՔՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՄԲԱՍԻ ԳԵՄ ԵՎ ԼՈՒՐ ԳԵՄ

Պարսից Արշակ վերջին թագավորի մահից հետո մեր Արտաշեսը Պարսից աշխարհի վրա թաղավորեցնում է իրեն համանուն Արտաշեսին, նրա որդուն: Բայց նրան շկամեցան հնազանդիկ այն լեռան բնակիչները, որ իրենց լեզվով կոչվում է պատրիժահար գավառ, որ Գեղումների¹⁶⁰ լեռն է, նույնպես և ժովեյերքի բնակիչները և դեռ ավելի այս կողմն սպարդները: Այս առիթով նաև Կասրից երկիրն ապստամբում է մեր թագավորից: Ուստի Արտաշեսը նրանց վրա է ուղարկում Սմբատին հայոց բոլոր զորքերով, ինքն էլ յոթն օր հետը գնում է՝ նրան ճանապարհ գնելու համար: Սմբատը գնալով բոլորին հնազանդեցնում է, բայց Կասրից երկիրն ավելերով՝ Սմբատին Արտազի գերիներից ավելի շատ գերի է բերում Հայաստան, որոնց հետ նաև նրանց Զարգմանոս անունով թագավորին: Ուստի Արտաշեսը նրա ծառայություններն արժանապես (գնահատելով), նրան է պարգևում Գողթնի գյուղերում եղած արքունական հողերը և Ուլտի ակունքները, և բացի սրանից, նրան է թողնում ամբողջ ավարը: Արտավազդն այս բանին նախանձելով՝ կամեցավ Սմբատին սպանել, բայց նրա դիտավորությունը բացվեց և այս բանը մեծ վիշտ պատճառեց նրա հորը: Իսկ Սմբատը տեղի տալով՝ գնաց Ասորեստանի կողմերը, իր կամքով թողնելով Հայոց զորքի իշխանությունը, որի վրա աչք էր տնկել Արտավազդը: (Սմբատը) Արտաշեսի հրամանով բնակություն է հաստատում Տմորիքում, որ այժմ կոչվում է Կորդիք, և բաղմաթիվ գերիներին նստեցնում է Ալիկում: Որովհետև նա ծերության հասակում կին էր առել այդ կողմերի ասորեստանցիներից և նրան շատ սիրում էր, այս պատճառով այդ կողմերում բնակվեց:

Իսկ Արտավազդը Սմբատի գնալուց հետո հորից ստանում է

բոլոր զորքերի իշխանությունը, որին փափագում էր: Սրա վրա նրա հղբայրներն սկսեցին նախանձել, իրենց կանանցից գրգռվելով. ուստի Արտաշեսը Վրույրին, որ իմաստուն և բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է հաղարապետ և նրան է հավատում արքունական տան բոլոր գործերը, իսկ Մաժանին նշանակում է Անիում¹⁸¹ Արամաղդի կուռքի քրմապետ: Զորքի իշխանությունն էլ շորս մասի է բաժանում. արևելյան կողմի զորքը թողնում է Արտավազդին, արևմտյանը տալիս է Տիրանին, հարավայինը հավատում է Սմբատին և հյուսիսայինը Զարեհին: Զարեհը գոռոզ մարդ էր, երեսների որսի մեջ խիզախ, բայց պատերազմների մեջ երկչոտ և դանդաղկոտ: Այս բանը փորձով գիտնալով մի ոմն Քարծամ, Վրաց թագավոր, ապստամբեցնում է այդ երկիրը և Զարեհին բռնելով բանտարկում է Կովկասում: Բայց Արտավազդն ու Տիրանը նրա հետ պատերազմելով՝ իրենց հղբորը հետ են դարձնում, մեծ տղմից¹⁸² հանելով:

ԵՊ

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԲԱՍՅԱՆՈՒՄ ԴՈՄԵՏԻԱՆՈՍԻ ԶՈՐԳԵՐԻ ԶԵՏ

Արևմուտքում ինչ-որ հուզմունքներ են ծագում. սրա վրա վստահանալով՝ Արտաշեսն ապստամբում է Հռոմայեցիների տերություն դեմ և հարկ չի վճարում: Դոմետիանոս կայսրը սրա վրա դայրանալով զորք է ուղարկում Արտաշեսի վրա: Նրանք գալիս հասնում են Կեսարիայի կողմերը, Տիրանին արևմտյան զորքի հետ առաջ խառնած քշում բերում են մինչև Բասենի մեծ և ընդարձակ հովիտը մեծ տաճնապով: Այստեղ Արտավազդը արևելյան և հյուսիսային զորքերով, թագավորի բոլոր որդիների հետ միասին, նրանց դեմ է դուրս գալիս, բայց պատերազմի ժամանակ շատ նեղն են ընկնում: Պատերազմի վերջերին վրա է հասնում Սմբատը հարավային զորքերով և մեծ մտնելով վտանգից ազատում է թագավորի որդիներին, հաղթություն է տանում և վերջ դնում պատերազմին: Որովհետև նա, շնայելով իր ծերության, երիտասարդի պես կազմակերպեց և ճակատամարտը մղեց, և հռոմայեցիների զորքին հետամուտ լինելով հալածեց մինչև Կեսարիայի սահմանները:

Առասպելներում այս բանը երգել կամենալով՝ ասում են,

թե եկած է եղել մի ոմն Դոմեա¹⁸³, որ ինքը Դոմեաթիանոս կայսրն է, բայց ոչ թե ինքն է եկել այս կողմերը, այլ նրա հրամանն ու զորքերը ալլաբանելով (առասպելները) նրա անունով են կոչել:

Բայց Արտաշեսի բախտից՝ այդ ժամանակ Դոմեաթիանոսը մեռնում է Հռոմում, նրանից հետո ներվասը թագավորում է ոչ ավելի, քան մի տարի: Այս բանից հպարտացած՝ Հայոց և Պարսից զորքերը նույնիսկ ասպատակություն կատարեցին դեպի Հունաստան: Սրանց օրինակով եգիպտացիները և պաղեստինացիների կողմերը նույնպես դադարեցին հարկ տալը:

ԵՆ

ՏՐԱՅԱՆՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾՆՐԻ ՄԱՍԻՆ. ՄԱԺԱՆԻ ՄԱՀՐ ԵՂՐԱՅՐԵՆՐԻ ՁԵՌՏՈՎ:

Այս ժամանակները հռոմայեցիների վրա թագավորում է Տրայանոսը: Նա ամբողջ արևմուտքը խաղաղացնելուց հետո դիմում է եգիպտացիների և պաղեստինացիների վրա, նրանց նվաճում է իր ձեռքի տակ և շարժվում է պարսիկների վրա: Արտաշեսն աճապարելով՝ մեծ ընծաներով նրա առաջն է ելնում, հանձն է առնում իր հանցանքը, անցած տարիների հարկերն էլ նրա առաջն է դնում և նրանից ներումն ստանալով վերադառնում է Հայոց աշխարհը: Իսկ Տրայանոսը Պարսկաստան անցնելով և բոլոր իր ցանկացածը կատարելով՝ հետ է դառնում Ասորիքով:

Նրա առաջն է գալիս Մաժանը և եղբայրների վրա մատնություն է անում. «Գիտցիր, ասում է, ո՛վ թագավոր, եթե Արտավազդին և Տիրանին երկրից դուրս չըջես և Հայոց զորքերը Զարեհին չհավատաս՝ հարկերն առանց դժվարության չեն հասնի քեզ»: Մաժանն այս արավ, քեն պահած լինելով Սմբատի համար, որովհետև իրեն էլ նա էր սնուցել, միևնույն ժամանակ նա կամենում էր Տիրանին էլ հեռացնել, որպեսզի ինքը միաժամանակ թե քրմապետ լինի և թե արևմտյան (զորքի) սպարապետ: Տրայանոսն ուշադրություն չդարձնելով՝ նրան ձեռնունայն հետ է դարձնում: Իսկ Արտավազդն ու Տիրանը նրա այս դավը լսելով՝ որսի ժամանակ դարան սարքեցին և սպանեցին Մաժանին, և տարան թաղեցին Բագնաց ավանում (Բագավանում) իբրև քրմապետի: Իսկ Արտաշեսն այդ ժամանակից սկսած անխափան հարկ վճարեց Տրայանոսին և նրանից հետո Ադրիանոս կայսեր՝ մինչև իր կյանքի վերջը:

Թե Ինքզեզ ԼԱՐՏԱՇԵՍԸ ՄԵՐ ՍՇԽԱՐՀԸ ԲԱԶՄԱՄԱՐԿԱՑՐԵՑ ԵՎ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ ՀԱՍՏԱՏԵՑ

Բոլոր առաքինական գործերից և բարեկարգություններից հետո Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի և ագարակների սահմաններ որոշել, որովհետև նա մեր աշխարհը բաղմամարդացրեց շատ ազգեր (ուրիշ երկիրներից) բերելով, որոնց բնակեցրեց լեռներում, հովիտներում ու դաշտերում: Սահմանների համար նա նշաններ սահմանեց այսպես. հրամայեց տաշել քառակուսի ձևով քարեր, մեջերը պնակի նման փոսցնել և թաղել հողի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել քառակուսի կոթողներ՝ գետնից քիչ բարձր: Սրա վրա նախանձեղով՝ Պարսից Արտաշիր (թագավորը), Սասանորդին, հրամայում է Պարսկաստանումն էլ նրանց տեսակ անել և իր անունով կոշել, որպեսզի Արտաշեսի անունը չհիշվի:

Բայց ասում են, թե Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայոց աշխարհում անմշակ հող չմնաց, ո՛չ լեռնային և ոչ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը:

Ե՛ւ

ԱՄՍՏՈՒՆԻՆԻԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ասում են, թե սրա ժամանակ է եկել Ամատունիների ցեղը Արյաց աշխարհի արևելյան կողմերից: Բայց սրանք բնիկ հրեաներ են, մի սմն Մանուից, որ մի ուժեղ և մեծահասակ որդի ուներ Սամսոն անունով, ինչպես հրեաների մեջ սովորություն կա՝ նախնիների անունը դնել ըստ հույսի¹⁸⁴: Բայց այս ճշմարիտ է, ինչպես այժմս էլ նկատվում է Ամատունիների սերնդի մեջ, որ նրանք հաղթանդամ, վայելչակազմ և ուժեղ մարդիկ են, ամեն բանում պատշաճ: Սրանք տարված են եղել Արշակի ձեռքով, որ պարթևական ցեղից առաջինը թագավոր դարձավ, և առաջադիմելով՝ Արյաց աշխարհումն էլ պատվի հասան Ամատունի կողմերը: Իսկ թե ի՞նչ պատճառով նրանք մեր աշխարհն եկան՝ չգիտեմ, միայն թե Արտաշեսից պատիվներ են գտնում գյուղերով ու դաստակերտներով և կոշվում են Ամատունիներ, այսինքն եկվորներ: Իսկ պարսիկների մի մասը նրանց Մանույան են կոչում, նրանց նախնիի անունով:

ԱՌԱՎԵՂՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՂՄԻ ՄԱՍԻՆ, ՔԵ ՈՐՏԵՂԻՑ Է ԱՅՊ ՏԵՂԸ ՍԵՐՎԵԼ

Սրա օրերում (առաջ եկան) Առավելյաններն ևս, Ալանների ազգից, որոնք Սաթենիկի մերձավորներն էին և նրա հետ զալով՝ մեր աշխարհի նախարարությունների շարքը դասվեցին ցեղով, իբրև մեծ թագուհու հարազատները: Տրդատի հոր հոսարովի ժամանակ նրանք ինամիացան Բասիլյնիի գաղթականներից մի քաջի հետ:

ԾԹ

ԱՐՎԵՍՏՆԵՐԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Որովհետև Արտաշեսի ժամանակ շատ գործեր կատարվեցին, ուստի մենք շատ գլուխների բաժանեցինք, որպեսպի խոսքի երկայնությունը ձանձրալի չդառնա ընթերցողներին. այս վերջին գլուխն էլ նրա համար է, որ հիշատակենք Արտաշեսի ժամանակ կատարված մյուս գործերն էլ: Որովհետև թեպետ մեր նախորդ գլուխներում հիշատակված կարգերն ու զեղեցիկ սովորությունները սահմանվեցին Վաղարշակից և ուրիշ հին թագավորներից, բայց նրանք մեծամեծ արվեստներից ու գիտություններից դուրկ էին մնացել, ավելի կողոպուտների և ասպատակությունների հետևելով, իսկ այնպիսի գիտությունների կամ անփույթ էին կամ ձեռնհաս չէին, ինչպես շաբաթներ, ամիսներ, տարվան շրջաններ (սահմանելը). նրանք այսպիսի բաներ չգիտեին, գործ էին ածում ուրիշ ազգերինը: Նույնպես և չկար նավագնացություն մեր աշխարհի ծովակների վրա, ոչ էլ ճանապարհորդություն գետերով, ոչ ձկնորսության գործիքներ, նույնիսկ երկրագործությունն ամեն տեղ տարածված չէր, այլ բիշ տեղերում. նրանք հյուսիսային ազգերի նման ապրում էին հում մսով և սրա նման բաներով: Այս բոլորը սահմանվեցին Արտաշեսի ժամանակ:

Կ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գեղեցիկ է պատմում և Արիստոն Փեղդացին¹⁸⁵ Արտաշեսի մահվան մասին. Որովհետև հրեաներն ապստամբել էին հռոմա-

յեցիներն Ադրիանոս թագավորից և պատերազմեցին Ռուփոս եպարքոսի հետ առաջնորդութեամբ մի ավազակ մարդու, որ կոչվում էր Բարքորա, այսինքն աստղի որդի. նա մի շարագործ և սպանող մարդ էր, բայց մեծ-մեծ ջարդում էր պարծենալով, թե ինքը երկնքից ծագել է նրանց փրկիչ, նեղված ու գերված (ազգայիններին): Նա պատերազմն այնքան սաստկացրեց, որ նրան նայելով նաև Ասորիքը, Միջագետքը և ամբողջ Պարսկաստանը հռոմայեցիներին հարկ տալուց հրաժարվեցին, մանավանդ որ լսել էին, թե Ադրիանոսը վարակվել է ուրկութեան ախտով: Բայց մեր Արտաշեսը հավատարիմ մնաց նրան:

Ահա այս ժամանակներն էր, որ Ադրիանոսն եկավ Պաղեստին, ապստամբներին կոտորեց՝ նրանց մի փոքր քաղաքում պաշարելով, Երուսաղեմի մոտ: Նա հրամայեց, որ բոլոր հրեա ազգը քշեն հեռացնեն հայրենի աշխարհից, այնպես որ շատ հեռվից էլ շկարողանան Երուսաղեմը տեսնել: Իսկ ինքը վերստին շինեց Երուսաղեմը, որը ավերել էին Վեսպասիանոսը, Տիտոսը և ինքը և իր անունով կոչեց Հեղիա, այսինքն արեգակ, ինչպես կոչվում էր ինքը Ադրիանոսը: Այնտեղ նա բնակեցրեց հեթանոսներ և քրիստոնյաներ, որոնց եպիսկոպոսն էր մի ոմն Մարկոս: Այս ժամանակները նա մեծ զորք ուղարկեց Ասորեստանի կողմերը, մեր Արտաշեսին էլ հրամայեց իր գլխավոր մարդկանցով գնալ Պարսկաստան: Նրա հետ էր գտնվում իբրև քարտուղար այս մարդը (Արիստոնը), որ այս պատմությունը մեզ տվեց: Նա Արտաշեսին հանգիպեց Մարսքում¹⁸⁶, Սոհուդ կոչված տեղում:

Արտաշեսը հիվանդացավ Մարանդում, Բակուրակերտ ավանում: Նա Աբեղյանների տոհմի նահապետ ոմն Աբեղոյի, որ մի ճարպիկ, շողոքորթ և հաճոյախոս մարդ էր, հենց նրա խնդրով, ուղարկեց Եկեղյաց գավառը, Երիզա, Արտեմիսի մեհյանը, որպեսզի կուռքերից բժշկություն և երկար կյանք խնդրե (թագավորի համար). նա դեռ հետ չդարձած՝ Արտաշեսի մահը վրա է հասնում: Եվ (Արիստոնը) գրում է, թե ո՛րքան բազմություն մեռավ Արտաշեսի մահվան ժամանակ—նրա սիրելի կանայք, հարճերը և մտերիմ ծառաները, և ինչպես բազմատեսակ շքեղ պատիվներ մատուցին դիակին, քաղաքակիրթ (ազգերի) կարգով, և ոչ թե բարբարոսների նման: Նրա դագաղը, ասում է, ոսկեղեն էր, գահը և անկողինը բահեզից և մարմինը պատող պատմուճանը ոսկեթել, գուլիւր թագ դրած, ոսկյա զենքն առջևը: Գահը շրջապատում էին

որդիներն ու ազգականների բազմութիւնը, և սրանց մոտ զինվորական պաշտոնյաները, նահապետները, նախարարական գնդերը և ընդհանրապես ղորականների վաշտերը, ամենքը զինված, որպէս թե պատրաստվում են պատերազմի. առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ հետևից սևազգեստ ձայնարկու կույսեր և լալկան կանայք¹⁸⁷, բոլորից վերջը՝ ռամիկների բազմութիւնը, Եվ այսպէս տանելով թաղեցին: Նրա գերեզմանի վրա կամավոր մահեր էին լինում, ինչպէս վերն ասացիք: Սա թագավորեց քառասուն և մի տարի, այսպէս սիրելի լինելով մեր աշխարհին:

ԿԱ

ԱՐՏԱՎԱԶԳԻ ՔԱԳԱՎՈՐԵԼԸ, ԻՐ ԵՂՐԱՅՐԵՆԻՆ ՈՒ ՔՈՒՅՐԵՐԻՆ
ՀԱԼԱԾԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀԸ՝ ԱՅԼԱՔԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՀԱՆԿԵՐԸ

Արտաշեսից հետո թագավորում է նրա Արտավազդ որդին և Այրարատից բոլոր եղբայրներին հալածում է Աղիովիտ և Առբերանի գավառները, որպէսզի Այրարատում, թագավորի կալվածում, չապրեն. միայն Տիրանին պահում է իրեն փոխանորդ, որովհետև ինքը որդի չունի: Նա քիչ օրեր թագավորելուց հետո մի անգամ անցնում էր Արտաշատ քաղաքի կամուրջով՝ Գինա ակունքների մոտ կինճեր և վայրի էշեր որսալու, հանկարծ ինչ-որ ցնորքից շփոթվում խելագարվում է, ձիուց վայր է ընկնում մի խոր փոսի մեջ և այնտեղ խորասուզվում անհետանում է¹⁸⁸:

Նրա մասին Գողթնի երգիչներն այսպէս են առասպելաբանում. Արտաշեսի մահվան ժամանակ, հեթանոսական սովորությամբ, շատ կոտորածներ էին լինում. սրա վրա, ասում են, Արտավազդը նեղանում է և ասում է հորը.

«Երբ դու գնացիր,
Ու բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար,
Ես այս ավերակների վրա
Խնչպէս թագավորեմ»:

Սրա համար Արտաշեսը նրան անիծելով այսպէս է ասում.

«Թե դու հեծնես որսի գնաս
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,
Քաշերը քեզ բռնեն տանեն

Աղատն ի վեր, դեպի Մասիս.

Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես»:

Պառաւնեքը սրա մասին զրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները, և նա ջանք է անում դուրս գալ և աշխարհին վերջ տալ, բայց, ասում են, դարբինների կռահահառության ձայնից կապանքներն ամրանում են: Ուստի դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից շատերը, առասպելին հետևելով, կիրակի օրերը երեք կամ չորս անգամ (կռնոյ) խփում են սալին, որպէսզի, ասում են, Արտավազդի շղթաներն ամրանան: Բայց իսկական իրողությունն այնպէս է, ինչպէս վերն ասացինք:

Բայց ոմանք ասում են, թե հենց սրա ծնվելու ժամանակ մի պատահար է հանդիպել. և կարծում են, թե Աժդահակի սերունդից կանայք նրան կախարդել են, որի պատճառով Արտաշէսը նրանց շատ շարշարեց: Այս մասին նույն երգիչներն առասպելի մեջ այսպէս են ասում.

«Վիշապաղունքը մանուկ Արտավազդին գողացան,
նվ նրա տեղ դրին դե»:

Բայց ինձ ճշմարիտ է թվում այն լուրը, թե նա ծննդից ի վեր մոլությամբ է ապրել, մինչև որ նույն մոլությամբ մեռել է: Թագավորութունն առնում է նրա Տիրան եղբայրը:

ԿՔ

ԻՆՉ ՈՐ ԿԱ ՏԻՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Հայոց վրա թագավորում է Տիրանը, Արտաշէսի որդին Պարսից Պերոդ առաջինի երրորդ տարում: Սրա մասին ոչ մի քաջության գործ չի պատմվում, այլ միայն որ հավատարմությամբ հպատակ մնաց հռոմայեցիներին և, ինչպէս ասում են, անձնատուր եղավ որսի և զրոսանքների: Նա երկու ձի է ունեցել, Պիգասոսից¹⁸⁹ ավելի թեթևաշարժ և անշափ արագադնաց, այնպէս որ համարում էին, թե նրանք ոչ թե գետնի վրայով են դնում, այլ օդազնաց են: Բզնունյաց մի ոմն իշխան Դատաքե խնդրեց այդ (ձիերը) հեծնել, և պարծենում էր, թե թագավորից ավելի հարուստ է:

Սրա մոտ եկան Արշակունյաց ցեղից իր հին ազգակիցները,

տրոնք ապրում էին Հաշտյանքի կողմերում և ասում են. «Ընդարձակի՛ր մեր ժառանգության (հողերը), որովհետև մենք շատ բազմապանք և մեղ նեղ է գալիս (եղածը)»: Նա էլ հրամայում է, որ նրանցից մի քանիսը գնան ապրելու Աղիովիտ և Առեհրանի գավառներում: Սրանք ավելի սաստիկ բողոք բարձրացրին, թե մեր տեղն ավելի նեղ է, բայց Տիրան ուշադրություն չդարձրեց, այլ հաստատապես վճռեց ոչ մի նոր (հող) չտալ նրանց ժառանգություն, այլ որ նրանք ինչ որ ունեն, հավասար իրենց մեջ բաժանեն: Հողը մարդաթվով բաժանելիս զուրս եկավ, որ Հաշտյանքում բնակվողների ժառանգությունը պակաս է, ուստի նրանցից շատերն եկան Աղիովիտ և Առեհրանի գավառը:

Ասում են, սրա ժամանակ եղել է Անձևացյաց ցեղից մի պատանի Երախնավու անունով, ամեն բանում սեզ. նա կին է առել Արտավազդի կանանցից վերջինին, որ բերել էր տվել Հունատանից: Եվ որովհետև Արտավազդը ղավակներ չունեցավ, ուստի թագավորը Երախնավուն թողնեց Արտավազդի բոլոր տունը: Նա, ասում էին, ընտիր մարդ է եղել, ամեն բանում համեստ և մարմնական ցանկության կողմից էլ օրինավոր: Թագավորը նրան սիրելով՝ նրան է տալիս երկրորդական գահը, որ գրավում էր Արտավազդը, նույնպես նրան է հավատում արևելյան զորքի հոգսերը և նրա մոտ է թողնում Դրվասպ անունով մի պարսիկ, որ իր մտերիմն էր և խնամիացած էր Վասպուրականի նախարարների հետ, թագավորը նրան էր տվել Տատյոնք ավանը ազարակներով հանդերձ և այն միակ այգին, որի մեջ էր մտնում Գայլատվա ծովից¹⁹⁰ հանած մեծ առուն: Իսկ ինքը թագավորը գնաց Եկեղյաց կողմերը և արքունիքը հաստատեց Չըրմես ավանում: Նա խաղաղությամբ վարեց իր թագավորությունը քսան և մի տարի, և մեռավ ճանապարհին, ձյան հյուսի տակ մնալով:

ԿԳ.

ՏՐԴԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՆՐԱ ՑԵՂԻ ՀԻՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

: Բագրատունյաց ցեղից կար մի ոմն Տրդատ, քաջ Սմբատի Սմբատունի դստեր որդին, մի սրտոտ և ուժեղ մարդ, կարճ հասակով և գծուժ կերպարանքով: Նրան Տիրան թագավորը ի-

րեն փեսայացրեց, իր Երանյակ զստերը նրան կնության տալով: Կինը չսիրեց իր մարդուն, Տրդատին, քամահրում էր նրան, հոնքերը կիտում, շարունակ իրեն վալ էր տալիս, որ իր նման չքնաղ ու աղնվաղարմ կինն ստիպված է մի տգեղ և հասարակ ծագումից մարդու հետ ապրել: Սրա վրա դայրանալով, Տրդատը մի օր սաստիկ ծեծում է նրան, կտրում է նրա շեկ մազերը, փետտում է խոպոպիքները և հրամայում է քաշեքաշ նրան սենյակից դուրս գցել: Իսկ ինքն ապստամբելով գնաց Մարաստանի ամուր կողմերը: Երբ նա հասավ Սյունյաց աշխարհը, աշդտեղ նրան հասավ Տիրանի մահվան լուրը, ուստի աշդտեղ էլ մնաց:

Մի օր Սյունյաց Բակուր նահապետը նրան ընթրիքի հրավիրեց: Երբ գինով ուրախություն էին անում, Տրդատը տեսավ մի կին, որ շատ ղեղեցիկ էր և նվագում էր ձևներով, անունը նաղիսիկ: Տրդատը նրան ցանկացավ և ասաց Բակուրին. «Այդ վարձակն¹⁹¹ ինձ տուր»: Նա պատասխանում է. «Չեմ տա, որովհետև իմ հարճն է»: Իսկ Տրդատը այդ կինն իր մոտ քաշելով սեղանակիցների առաջ զգվում համբուրում էր նրան սիրահարված անդուսպ երիտասարդի նման: Բակուրը խանդոտելով վեր կացավ, որ կինը նրա ձեռքից խլի: Բայց Տրդատը ոտքի ելնելով ծաղկամանն իբրև ղենք գործածեց, սեղանակիցներին էլ սեղանից վանեց: Կարծես մի նոր Ողիսես էր¹⁹² առաջ եկել, որ կոտորում էր Պենելոպիի սիրահարներին, կամ Ղապիթանիի և Շուշկապարիկների կոխվ էր տեղի ունենում Պերիթոսի հարսանիքում: Այսպես իր կացարանը հասնելով, իսկույն ձի հեծավ և հարճի հետ միասին Սպեր գնաց: Բայց իսկապես ավելորդ էր պատմել այդ ցանկասեր մարդու քաջագործությունը:

Բայց գիտցիր, որ Բագրատունյաց ցեղի մարդիկ իրենց հայրենի կրոնը թողնելիս սկզբում օտարոտի անուններ սկսեցին կրել, ինչպես Բյուրատ, Տրդատ¹⁹³ և այլ այսպիսի անուններ, զրկվելով իրենց նախնական անուններից, որ կրում էին ուրանալուց առաջ, ինչպես Բագադիա, Տուբիա, Սենեքիա, Ասուդ, Սափատիա, Վաղարիա, Ենանոս: Եվ ինձ թվում է, թե Բագրատունիների այժմ գործածած անուններից Բագարատը Բագադիա է, Ասուդը Աշուտ, Եուլիսես և Վաղարիան (դարձել է) Վարադ, Շամբատը՝ Սմբատ:

ԹԵ ԽՆՁՊԻՍ ԷՐ ՏԵՌՔԱՆ ՎՆՐՋԻՆԸ ԵՎ ԽՆՁ ԳՈՐԾԵՐ Է ԱՐԵ՛:

Տիրանին հաջորդում է նրա եղբայրը, Տիգրան վերջինը, որ Հայոց վրա թագավորեց Պարսից Պերոզ թագավորի շորորոդ տարում: Նա երկար ապրեց, քառասուն և երկու տարի, բայց ոչ մի արության գործ ցույց չտվեց, որ արժանի լիներ հիշատակելու, բայց մի հույն աղջկանից կալանավորվեց այն ժամանակ, երբ վախճանվեց հռոմայեցիների Տիտոս երկրորդ թագավորը¹⁹⁴, որը կոչվեց Անտոնինոս Ավգոստոս, և Պարսից Պերոզ թագավորն արշավեց հռոմայեցիների իշխանության վրա, որի պատճառով և Պերոզ կոչումն ստացավ, որ նշանակում է հաղթող, որովհետև նա առաջ հունարեն լեզվով կոչվում էր Վաղեգեսոս, իսկ թե պարսկերեն ինչպես էին կոչում՝ չգիտեմ:

Արդ՝ երբ Պերոզն Ասորիքի վրայով ասպատակում էր պաղեստինացիների կողմերը, նրա պատճառով և նրա հրամանով մեր Տիգրանն էլ ասպատակեց Միջերկրայքը, որտեղ և կալանավորվեց մի աղջկանից, որ իշխում էր այդ կողմերում, մինչ Ղուկիանոս կեսարը¹⁹⁵ Աթենքում շինում էր մեհյանը: Սա Պերոզի՝ մեռնելուց հետո մեծ դորքով Միջերկրայք գալով՝ նվաճեց Հայաստանը և արձակեց Տիգրանին: Նա Տիգրանին կին տվեց իր մերձավոր Ռոփի կույսը, որին (Տիգրան) Հայաստան դառնալիս արձակեց իր մոտից, իսկ նրանից ծնված լորս պատանիներին նախարարական ցեղի վերածեց, նրանց մոր Ռոփիի անունով Ռոփսյան կոչելով, որպեսզի Արշակունի չկոչվեն, իսկ նրանցից առաջինին այդ նախարարության նահապետ նշանակեց:

Իսկ կրտսեր նախարարական ցեղերը թե՛ այստեղ մեզ մոտ և թե Կորճեքում հաստատում է այս Տիգրանը այն մարդկանցից, որոնք հեծելազորով աննշան էին¹⁹⁶, բայց անձամբ երևելի, և նրան փրկելու համար հույների հետ պատերազմեցին, ոմանք Կորճեցի և ոմանք մեր կողմից: Խոսքս վերաբերում է Վճեններին՝ մերձավոր հին ցեղերին¹⁹⁷, Հայկազանց սերունդներից, ինչպես և մի քանի եկվորներին: Մենք անուն առ անուն չենք պատմի նրանց մասին, մասամբ՝ որովհետև մեզ հայտնի չեն, և մասամբ խույս տալով դժվար աշխատանքից, և երրորդ՝ որ շատերի անհաստատ լինելը կթեկադրեր բոլորն էլ հետազոտել: Այս պատճառով էլ մենք ոչինչ չենք գրի Տիգրան վերջինից հաստատված ցեղերի մասին, թեկուզ

շատ անգամ էլ սրա համար աղաչես¹⁹⁸, այլ կգրենք միայն հետո հաստատվածները, որոնց մասին հավաստի դիտենք: Որովհետև մենք, որքան հնար էր, խուսափեցինք ավելորդ ու պաճուճված խոսքերից և ինչ որ անհավաստի գործ կամ կարծիք կար, միայն հետևելով արդարն ու ճշմարիտը գրելու, ուրիշներից (օգտվելով) կամ մեղանից՝ որքան կարողություն ունեինք: Այստեղ էլ նույնպես վարվելով՝ խոսքիս ընթացքը կանգնեցնում եմ, երբ անպաշտ շանոթյուն եմ նկատում կամ հավաստիության կողմից կասկածելի մի բան: Եվ քեզ էլ, ինչպես շատ անգամ, այժմ ես աղաչում եմ, մեզ մի՛ հարկադրիր ավելորդ բաներ գրելու, (մի դուցե այդպիսի) քիչ կամ շատ պատմություններով մեր այս մեծ և հավաստի ամբողջ աշխատությունն անպետք ու ավելորդ մի գործ դառնա, որ հավասարապես վտանգ է և ինձ, և քեզ:

ԿԵ

ՎԱՐԱՐՇԻ ՔԱԿԱՎՈՐՆՈՒ ՄԱՍԻՆ, ԲԱՍԵՆԻ ԱՎԱՆԸ ՇԻՆԵԼԸ, ՆՈՐ
ՔԱՂԱՔԸ ՊԱՐԱՊՈՎ ՊԱՏԵԼԸ, ԽԱՋԻՐՆԵՐԻ ՀԵՏ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ ԻՎ ՆՐԱ
ՄԱՀԸ

Տիգրանի մահից հետո թագավորում է նրա սրգին, Վաղարշը իր համանուն Վաղարշի, Պարսից թագավորի երեսուներկուերորդ տարում: Սա ավան է շինում այն տեղը, ուր նա ճանապարհին ծնվեց, երբ նրա մայրն Այրարատ ձմեռանոցից գնալու ժամանակ հանկարծ երկունքը բռնեց և նրան ճանապարհի վրա ծնեց, Բասեն գավառում Մուրց և Նրասի դետերի խառնուրդի մոտ: Այս ավանը շինելով՝ իր անունով կոչեց Վաղարշավան: Սա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որի մասին առասպելներն ասում են.

«Դադթական գնաց Վարդգես մանուկը
Տուհաց գավառից, Քասախ գետի մոտ,
Եկավ ու նստավ Շրեշ բլրի մոտ,
Արտիմեզ քաղքի, Քասախ գետի մոտ,
Երվանդ արքայի դուռը թակեցու»¹⁹⁹:

Այս Երվանդը առաջինն է, Սակավակյացը, Հայկազուններից, որի քրոջը Վարդգեսը կին առնելով՝ այս ավանը շինեց, որտեղ և Արշակունի Տիգրան միջինը նստեցրեց հրեա գերիների կեսը, որ և

վաճառաշատ քաղաքագյուղ դարձավ: Այժմ Վաղարշը պատեց ներան պարսպով և ամուր պատվարով և կռնց Վաղարշապատ, որ (կռվում է նաև) նոր քաղաք:

Սա քսան տարի թագավորելով մեռավ: Ուրիշները լուկ ապրել են, բայց ես ապում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի տնունով քան շատերը թույլ թագավորներից: Որովհետև սրա ժամանակ հյուսիսային ազդերի բազմությունը, հաղիներից և Բասիլներից²⁰⁰ բազկացած, Ճորա դռնից²⁰¹ դուրս են գալիս, իրենց առաջնորդ և թագավոր ունենալով մի ոմն Վնասեպ Սուրհապի, և գալիս անցնում են Կուր գետի այս կողմը: Նրանց գեմ է դուրս գալիս Վաղարշը մեծ բազմությամբ և քաջամարտիկ մարզկանցով, նրանց բազմությունը կոտորելով՝ դիակները սփռեց դաշտի երեսին, և երկար տեղ նրանց հայածելով անցնում է Ճորա կապանով: Այստեղ թշնամիները նորից ճակատամարտ կադմեցին. թեպետ Հայոց քաջերը նրանց փախուստի դարձրին, բայց Վաղարշը մեռավ կորովի աղեղնալուծոյների ձեռքից:

Թագավորությունն առնում է նրա հոսորով որդին Պարսից Արտավան թագավորի երրորդ տարում: Նա իսկույն Հայոց դորքերը միացնելով անցնում է մեծ լեռը, իր հոր մահվան վրեժն առնելու. նա սրով և գեղաբղով վանում է այդ հզոր ազգերին, բոլոր պիտանի մարզկանցից հարյուրից մեկը պատանդ է վերցնում և իբրև իր տերության նշան մի արձան է կանգնեցնում հունարեն գրով, որպեսզի հայտնի լինի, թե ինքը հնազանդում է հռոմայեցիներին:

ԿԶ

ԹԵ ՈՐՏՆՂԻՑ Է ՓԱՏՄՈՒՄ ԱՅՍ ԲԱՆԵՐԸ

Մեղ այս բաները պատմում է Բարդաժանը²⁰², որ Եդեսիայից էր: Որովհետև նա վերջին Անտոնինոսի ժամանակ պատմագիր հանդիսացավ: Նա առաջ հետևում էր Վաղենտինիանոսի աղանդին, որը նա հետո անարգեց, ստույթները երևան հանելով, սակայն ինքը ճշմարտության չհանգեց, այլ միայն նրանից դատվելով՝ իրենից նոր աղանդ հնարեց: Բայց պատմության մեջ շատեց, որովհետև հզոր էր խոսքով. նա նույնիսկ համաձայնեց թուղթ գրել Անտոնինոսին, շատ բան գրեց մարկիոնացոց աղանդի և ճա-

կատարի դեմ և մեր աշխարհի կուռքերի պաշտամունքի մասին:

Որովհետև նա մեր կողմեն եկավ, հուսալով թե կկարողանա հետևողներ գտնել վայրենի հեթանոսների մեջ: Բայց հրե ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը, կարգաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ նաև թագավորների գործերը. նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը փոխադրեց ասորի լեզվի և ապա նրանից հունարենի: Իր մատյանում՝ մեհենական պաշտամունքի վերաբերմամբ պատմում է, թե Հայոց թագավոր Տիգրան վերջինը պատվել է իր հղբո՜ր՝ Մաթան քրմապետի գերեզմանը Բագավանում, Բաղրևանդ գավառում, գերեզմանի վրա բազին շինելով, որպեսզի այդտեղի զոհերից վայելեն քոլոր անցորդները և հյուրեր ընդունվեն գիշերելու համար: Հետո վաղարշն այդ տեղում ժողովրդական տոն սահմանեց նոր տարվա սկզբին, նավասարդի ամսազլխին: Մենք այս պատմությունից առանք ու գրեցինք քեզ Արտավազդի թագավորությունից մինչև խոսրովի արձան (կանգնեցնելը)²⁰³,

ԵՇ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱԳԱԹԱՆԻՂՈՍ ՀԱՄԱԽՈՏ ՊԱՄԻՆՅ

Ինչպես ասացինք, Վաղարշից թագավորությունն առնում է նրա որդին խոսրովը, սուրբ Տրդատ Մեծի հայրը: Նրա և նրա տոհմակիցների մասին փոքր ինչ համառոտ պատմում է Տրդատի հաջող քարտուղար Ագաթանգեղոսը²⁰⁴, փոքրիշատե հիշատակելով Պարսից Արտավան թագավորի մահը, պարթևների տերության վերջանալը Սասանի որդի Արտաշիրի ձեռքով պարսիկների նվաճվելը նրա ձեռքի տակ, Տրդատի հոր խոսրովի վրեժխնդիր լինելը և ասպատակությամբ Պարսից և ասորեստանցոց աշխարհն ավերելը: Որից հետո ասում է, թե խոսրովը (պատգամ) ուղարկեց իր բնիկ աշխարհը, քուշանների կողմը, որպեսզի իր տոհմակիցներն իրեն օգնության գան և Արտաշիրին դիմադրեն: Բայց նրանք, ասում է, չլսեցին (խոսրովին), որովհետև ավելի հաճ ու հավան էին Արտաշիրի տերությանը, քան իրենց ազգատոհմի և եղբայրության տերությանը, և որ խոսրովը վրեժխնդիր է լինում առանց նրանց: Սրա վրա (Ագաթանգեղոսն) ավելացնում է, թե (խոսրովը) տասը տարի այսպես հաճախակի ավարելով նրանց

ամբողջ երկիրն ամայացնում էր: Սրանից հետո պատմում է Անա-
կի նհնգավոր գալուստը, որ հրապուրվեց Արտաշիրի խոստու-
մից, որ նա ասաց, թե «Ձեր բնիկ սեփական պատվական Պահլա-
վը նորից ձեզ կդարձնեմ և քեզ թագով կփառավորեմ»: Ուստի
Անակը հանձն է առնում և սպանում է խոսրովին:

Արդ՝ թեպետ Ագաթանգեղոսը համառոտ պատմեց այս անց-
քերը, բայց ես կամենում եմ երկար ու մանրամասն գրել այս
ժամանակի պատմությունը բուն սկզբից, լի և խիտ ճշմարիտ տե-
ղեկություններով:

ԿԸ

ԻԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱԶԳԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐՈՆԵՑԻ ԶՈՎԱՑԵՆ ՊԱՐԹԻԱԿԱՆ
ՅԵՂԵՐԸ

Սուրբ գիրքը մեզ ավանդում է, որ Աղամից սկսած քսանե-
մեկերորդ նահապետն էր Աբրահամ, որից առաջ է եկել պարթե-
ների ասոր: Որովհետև (ս. գիրքն) ասում է, թե Սառայի մեռնե-
լուց հետո Աբրահամը կին առավ Քետուրային²⁰⁵, որից ծնվեցին
եմբանը և նրա եղբայրները, որոնց Աբրահամն իր կենդանության
ժամանակ բաժանեց Իսահակից, արձակելով նրանց արևելյան
երկիրը: Նրանցից սերվեց պարթեների ասոր: Սրանցից էր Ար-
շակ քաջը, որ մակեդոնացիներից ապստամբելով թագավորեց
Քուշանաց երկրում երեսուն և մի տարի. նրանից հետո նրա Ար-
տաշես որդին քսան և վեց տարի, ապա նրա Արշակ որդին, որ
կոչվեց Մեծ, որ Անտիոքոսին սպանեց և իր եղբորը՝ Վաղարշակին
Հայոց վրա թագավոր դրեց, իր երկրորդը դարձնելով: Իսկ ինքը
չվելով Բահլ, այնտեղ հաստատեց իր թագավորությունը, հիսուն-
երեք տարի. այս պատճառով նրա սերունդները Պահլավ կոչվե-
ցին, ինչպես և նրա եղբոր Վաղարշակի սերունդները նախնիի
անունով կոչվեցին Արշակունի:

Եվ սրանք են Պահլավիկ թագավորները.— Արշակ Մեծից
հետո նրա թագավորությունն առնում է Արշական, Հայոց Վա-
ղարշակ թագավորի տասներեքերորդ տարում՝ երեսուն տարի,
ապա Արշանակ երեսուն և մի տարի. նրանից հետո Արշեզ քսան
տարի, ապա Արշավիր քառասուն և վեց տարի. սա ունենում է
երեք որդի և մի դուստր, ինչպես ասացի²⁰⁶. Նրանցից անդրանի-

կի անունն էր Արտաշես, երկրորդինը Կարեն, երրորդինը Սուրեն. դուստրը կոչվում էր Կոշմ:

Արդ՝ Արտաշեսը հոր մահից հետո կամեցավ իր ցեղով թագավորել հղբայրների վրա. երբ հղբայրները շհամաձայնեցին, նա նրանց նվաճեց ոչ այնքան ողորակա՛ն և պատողական խոսքերով, որքան սաստով: Եվ Արգարը նրանց մեջ երդումով պայման և զաշինք հաստատեց, որ թագավորի Արտաշեսը իր զավակներով, իսկ եթե նրա զարմն սպառվի, ապա հղբայրներն ստանան թագավորությանն իրենց ավանդության կարգով: Եվ Արտաշեսը նրանցից այս (համաձայնությանն) ստանալով՝ դավաճներ է նրանց պարգևում և նրանցից ստեղծում է նախարարական ցեղեր, յուրաքանչյուր մեկի անունով, բոլոր նախարարություններից բարձր դասելով նրանց և նրանց ազգի նախնական անունը նրանց վրա պահելով, որպեսզի կոչվեն Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ, իսկ քույրը Ասպահապետի Պահլավ, որովհետև նրա ամուսինը զորքերի վրա էր (նշանակված): Եվ այս կարգով նրանք հրկար տարիներ մնացին, մինչև որ նրանց տերությունը վերջացավ:

Բայց դու այստեղ մեզ չբամբասես իրրև ավելորդաբանի, որ մեր մի անգամ արդեն պատմածը նորից ասացինք: Բայց գիտցիր, որ մենք ցանկալով որ ընթերցողները լավ ծանոթություն ունենան մեր Լուսավորչի ազգականների մասին, ախորժելով կըրկնեցինք մեր ասածները:

ԱԹ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԷՐ ՊԱՐՍԻՑ ԱՐՏԱՇԵՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՑԵՂԸ ՄԻՆՁԵՎ ՎԵՐՋԸ

Անցնենք այժմ թվարկելու Արտաշեսի ցեղից թագավորներին, մինչև նրանց տերության վերջանալը: Ինչպես ասացինք, Արշավիրից հետո թագավորում է Արտաշես երեսուն և չորս տարի: Ապա Դարեհ երեսուն տարի, Արշակ տասն և ինը տարի, Արտաշես քսան տարի, Պերոզ երեսուն և չորս տարի, Վաղարշ հիսուն տարի, Արտաշան երեսուն և մի տարի²⁰⁷: Սրան սպանեց ստահրացի Արտաշիրը, Սասանի որդին, պարթևների թագավորությունը վերջացնելով և նրանց ժառանգության աշխարհը գրավելով: Այս ժամանակի վերաբերյալ պատմիչներ շատ կան Պարսից և Ասորոց մեջ, նաև Հույների: Որովհետև պարթևներն իրենց թագավորության սկզբից մինչև նրա զաղարումը գործ ունեցան հոռմայեցիներով:

հետ, երբեմն հնազանդությամբ, երբեմն պատերազմով, ինչպես պատմում են Պաղևկատոս²⁰⁸, Պորփյուր, Փիլեմոն և ուրիշ շատերը: Բայց մենք կպատմենք Բարսումայի գրքից, որ բերեց խոստհրուար:

Հ

ԻՆՁ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ ԿԱՆ ՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս խոստհրուար պարսից Շապուհ թագավորի դպիրն է եղել և ընկել է հույների ձեռքը, երբ Հուլիանոսը, Պառաբատոս կոչվածը, ղորքով Տիգրոնի վրա գնաց. իսկ նրա մահից հետո Հոբիանոսի հետ Հունաստան եկավ արքունական սպասավորների հետ միասին, մեր հավատն ընդունելով կոչվեց Եղիազար և հունարեն սովորելով գրեց Շապուհի և Հուլիանոսի գործերի պատմությունը: Սրա հետ միասին նա թարգմանեց հին (թագավորների) պատմությունը պարունակող մի մատյան, որ գրել էր իր գերեզմանի մի ոմն Բարսումա, որ պարսիկները կոչում են Ռասսոս-հուն²⁰⁹, որտեղից առնելով մենք այս գրքում կրկնում ենք, դեն գցելով նրանց առասպելների բարբաջանքը: Որովհետև մենք անտեղի ենք համարում այստեղ կրկնել առասպելները—Փափագի երազը²¹⁰, Սասանից մանվածապատ հուր դուրս գալը, հոտը պատելը, լուսնակը, կախարդների, այսինքն քավդյանների նախագուշակությունը և սրանից հետո պատահածները, Արտաշիրի պոռնկական խորհուրդը սպանությամբ հանդերձ, մոգի աղջկա անմիտ հանճարաբանությունը նոխազի մասին և բոլոր մնացածը. նաև այծի ծիծ տալը Երեխային արծվի հովանու ներքև, ագռավի գուշակությունը, գերապանծ առյուծի պահպանությունը գալի սպասավորությամբ, և քաջ մենամարտությունը, և ինչ որ այլաբանության կարգին է պատկանում: Մենք միայն ստույգը կգրենք, ճշմարտության վայել պատմությունը:

ՀԱ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԵԱՎԱՆՔԸ ԳԵՊԻ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ, ՈՐՈՎ ՄՏԱԳԻՐ ԷՐ ՕԳՆԵԼ ԱՐՏԱՎԱՆԻՆ

Երբ Արտաշեսը, Սասանի որդին, Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց²¹¹, Պահլավյան երկու ցեղերը, որոնք կոչվում

են Ասպահապետի և Սուրենի Պահլավ, նախանձ պահած լինելով՝ իրենց հարադատ ազգից թագավորած ցեղի գեմ, որ Արտաշեսինն էր, հոժարությամբ ընդունեցին Սասանի որդի Արտաշիրի թագավորութունը։ Բայց Կարին Պահլավի տունը հավատարմություն պահպանելով դեպի իրենց եղբայրական ազգականությունը, պատերազմով դիմադրեցին Սասանի որդուն՝ Արտաշիրին։ Բայց դեռ ավելի առաջ Հայոց խոսքով թագավորը, հենց որ լսեց ծագած խռովության մասին, աճապարեց օգնության դիմելու Արտավանին, նրան փրկելու՝ եթե հնար լինի։ Բայց երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մահվան բոթը, բոլոր Պարսից զորքերի և նախարարների միաբանությունը (Արտաշիրի հետ), ինչպես և իր ազգի՝ Պարթևների և Պահլավիկների, բացի Կարենյան ցեղից։ Ուստի խոսքով սրա մոտ պատգամավորներ ուղարկելով՝ մեծ տրտմությամբ ու վշտով վերադառնում է մեր աշխարհը։ Եվ իսկույն շտապով ծանուցանում է հոռմայեցիներին՝ Փիլիպպոս կայսրին, նրանից օգնություն խնդրելով։

ՀԲ

ԽՈՍՐՈՎԸ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՑ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԱՆԱԼՈՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒ
ԴԻՄՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ

Փիլիպպոս, իր թագավորության մեջ խռովություն ծագած լինելով, չկարողացավ հոռմայեցիների զնդերը պարապեցնել խոսքովին օժանդակելու համար, բայց նրան՝ օգնեց գրով—հրամայելով, որ բոլոր կողմերից նրան նպաստեն։ Այսպիսի հրաման ստանալով՝ նրան օգնության են հասնում Եգիպտոսից և անապատից սկսած մինչև Պոնտոսի ժովեզրյա կողմերը։ (Խոսքովը) այսքան բազմություն ձեռք բերելով՝ դիմում է Արտաշիրի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում է փախչել և խլում է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ աշխարհները։

Դարձյալ պատգամավորներ է ուղարկում իր տոհմային Պարթև և Պահլավիկ ազգերին և քուշանաց աշխարհի բոլոր զորքերին, որ գան իր մոտ, Արտաշիրից վրեժ առնելու, և (հետո) ինքը նրանցից արժանավորին կթագավորեցնե, որպեսզի տերությունը նրանց ձեռքից դուրս չգա։ Իսկ նրանք, վերը հիշված Ասպահապետի և Սուրենի Պահլավները, չհամաձայնեցին, որի պատ-

ճառով խոսրովը մեր աշխարհը վերադարձավ, ոչ այնչափ ուրախանալով տարած հաղթության վրա, որքան ցավելով իր ազգականների հետ կանգնելու համար: Այս ժամանակ նրա մոտ են հասնում մի քանիսն այն պատգամավորներից, որոնք գնացել էին ամենապատվավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բահլը, և նրան լուր բերին, թե քո ազգական Վեհաճանը իր ցեղով, Կարենյան Պահլավով, Արտաշիրին շահազանդեց, այլ քո կոշիկն անսալով, գալիս է քեզ մոտ:

ՀԳ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿԻԿԻՆ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ՝ ԱՌԱՅՆ ՆԻՈՄԱՅԵՑՆԵՐԻՑ
ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ

Խոսրովը թեպետ շատ ուրախացավ, լսելով իր ազգականների գալստյան լուրը, բայց այս ուրախությունը երկար չտևեց, որովհետև շուտով հասավ բոթը, թե Արտաշիրն անձամբ միաբանած զորքերով հետամուտ է եղել և կոտորել է Կարենյան Պահլավի ցեղը, բոլոր արուներին ոչնչացնելով, երիտասարդներից սկսած մինչև կաթնակերները, բացի մի երեխայից, որին ազատեց նրանց տանը հավատարիմ մեկը Բուրզ անունով և փախցրեց Քուշանաց աշխարհը և հանձնեց նրա մի քանի հզոր ազգականներին: Արտաշիրը շատ ջանաց ու խնդրեց, որ այդ երեխան իր ձեռքը տան, բայց չհաջողվեց, որովհետև ազգականները միաբան (մերժեցին), այնպես որ Արտաշիրն ակամայից երզվեց, որ երեխային վտանգ չի հասնի: Այս առիթով պարսիկները բյուր առասպելներ շինեցին նրա մասին, որ անբան (անասուններն) սպասավորելիս են եղել երեխային: Սա Պերոզամատն է, Կամսարականների ցեղի նախնին, որի մասին իր տեղում կպատմենք:

Բայց մենք (դառնանք այն անցքերին), որ տեղի ունեցան Կարենյան Պահլավի ցեղի կոտորածից հետո, որի վրեժը պահանջեց խոսրով թագավորը ոչ թույլ շափով: Թեպետ և Փիլիպպոսը վախճանվել էր և հռոմայեցիների թագավորությունը շփոթության մեջ էր ընկել և մեկը մյուսի ձեռքից խլում էին տերությունը կարճ ժամանակով, ինչպես էին Դեկիոս, Գալլոս և Վաղերիանոս կայսրերը, որոնք խոսրովին շօգնեցին, բայց նա իր զորքերով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային ազգերի օգնու-

թյամբ Արտաշիրին հաղթեց և հալածելով քշեց մինչև Հնդկաց աշխարհը:

ՀԳ

ԱՆԱԿԻ ԳԱԼՍՏՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԵՎ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՀՂԱՅՈՒՄԸ

Այսպես Արտաշիրը խոսքովից մինչև Հնդկաց աշխարհը փախչելով և շատ նեղվելով՝ մեծամեծ խոստումներ էր անում՝ նախարարներին, եթև մեկն իրեն ազատի նրանից կամ դեղերի միջոցով կամ գաղտնապես սրով սպանելով. զանազան տեսակ պատիվներ էր խոստանում: «Մանավանդ ձեզ, պարթևազուններ, րիդ, ասում է նա, կարծես ավելի հեշտ կլինի նրա դեմ դավ սարքել սիրո պատրվակով. ազգականության պատճառով նա ձեզ կվստահանա և կպատրվի»: Նրանց խոստանում էր վերադարձնել բուն պարթևական տունը, որ կոչվում էր Պահլավ, արքայանիստ: Թահլ քաղաքը և ամբողջ Քուշանաց երկիրը: Նաև խոստանում էր թագավորական ձև և պատիվներ, Արյաց աշխարհի կեսը և իր երկրորդը լինել իր ձեռքի տակ: Այս խոստումներից հրապուրվելով՝ Անակը, որ Սուրենյան Պահլավի ցեղից էր, հանձն է առնում խոսքովին սպանել: Եվ կեղծելով, թե զաղթում է, փախչում է Արտաշիրից, նրան ձևի համար հետամուտ են լինում Պարսից զորքերը և իբրև թե փախցնելով քշում են Ասորեստանով, բերում հանում են Ատրպատականի սահմանների մոտ Կորդուքի միջով: Մեծն խոսքովը ուտեացոց զավառում այս բանը լսելով՝ կարծում է, թե Կարենյաններն են եկողները և մի գունդ է ուղարկում Անակին օգնության: Սրանք Անակին պատահելով՝ թագավորի հրամանով նրան տանում են Արտազ կոչված զավառը, մի դաշտավայր տեղ, որտեղ հայտնեցին մեր մեծ և սուրբ Թադևոս առաքյալի նշխարները:

Այստեղ ես հիշում եմ սքանչելի ծերի²¹² զրույցը, որ ասում էր. «Նախնիքներից ունեմ այս զրույցը, որոնց հիշատակությունը անցել է հորից որդուն, ինչպես Ուիմպիոդորի զրույցները Տարոնի և Սիմ լեռան մասին»: Արդ՝ երբ Անակ ապրում էր Արտազի դաշտում, նրա գիշերելու տեղը խորանի ներսի դին, պատահեց սուրբ առաքյալի գերեզմանի մոտ անկողինը, և ասում են, այստեղ է հղություն առել մեր սուրբ և մեծ Լուսավորիչը: Ուստի և

218

Նույն առաքյալի շնորհն ստացավ նա, որ նրա հանգստարանի մոտ գոյություն գտավ և նրա հոգևոր մշակության պակասը լրացրեց:

Անակի Հայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդում նա սպանում է խորովին, որ թագավորեց քառասուն և ութ տարի: Ինքը (Անակը) և բոլոր իրայինները մեռնում են. աստծու նախախնամությունը պահում է միայն սրան, որ, կարելի է ասել, աստծու կամքով և առաքյալի շնորհով ստեղծվեց կամ լուսավորվեց մոր արգանդում, որին և տվեց նա իր առաքելական շնորհը: Իսկ այս զրույցներից մնացածները քեզ կպատմի Ագաթանգեղոսը:

ՀԵ

ԿԱՊԱԴՈՎԱԿԱՆ ԿԵՍԱՐՈՒԱՅԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՓԵՐՄԵՆԻԱՆՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կապաղովկական Կեսարիայի Փերմելիանոս եպիսկոպոսը²¹³ քանչևի էր ուսումնասիրությամբ, որ տղայության հասկում Որիգենեսի մոտ պնաց ուսանելու: Նա շատ գրվածքներ գրեց, որոնցից մեկն է պատմությունը եկեղեցու հալածանքի, որ նախ ծագեց Մաքսիմիանոսի և Դեկոսի²¹⁴ ժամանակ և վերջը՝ Դիոկղետիանոսի օրերում, կցելով նաև թագավորների գործերը: Այս գրքում նա ասում է, թե Աղեքսանդրացիների տասնևվեցերորդ եպիսկոպոսն եղավ Պետրոսը, որ նահատակվեց հալածանքի իններորդ տարում: Նույնպես գրում է, թե մեր աշխահում էլ շատերը նահատակվեցին խոսքովի ձեռքով և նրանից հետո ուրիշները ուրիշներից: Բայց որովհետև հավաստի և կարգին չի պատմում, ոչ էլ անուններն է նշանակում և նահատակության տեղերը, ուստի մենք էլ կարևոր շահարեցինք կրկնել: Նույնպես գրում է, թե Սևերոսի որդի Անտոնինոսը պատերազմել է Միջագետքում Պարսից Վաղարշ թագավորի հետ և մեռել է Նդեսիայի և Խառանի միջև, իսկ մեր խոսքովը ոչ մեկի կողմը չի անցել:

Իսկ ինչ որ նա պատմում է խոսքովի մահից հետո մինչև Տրդատի թագավորելը, անիշխանության տարիների մասին, մենք ստույգ համարելով կրկնում ենք քեզ համար համառոտ խոսքեքով: Իսկ ինչ որ կատարվել է Տրդատի թագավորության ժամա-

նակ և նրանից հետո, մենք ոչ անփութությամբ և անդգուշությամբ վրիպելով և ոչ կամավոր սխալով նրա մեջ պատմություններ սարքելով, այլ հետեւելով Հունաց դիվանների մատենագիրներին հիշատակություններին, և սրանց նմանությամբ իմաստուն և հնախոս բանասեր մարդկանց հաղորդումներին, ստույգ տեղեկացանք և արդարապես քեզ պատմեցինք:

ՀԶ

ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՄԵՋ ՎՐԱ ԴԵՄԵՂ ԵՎ ՏԱԿԵՏՈՅԻՆ ՀԱՂԹԵՂ

Նույն մարդն ասում է, թե Խոսրովի սրախողխող լինելուց հետո Հայոց նախարարները միաբռնելով՝ իրենց օգնության են կանչում Փոյուզը՝ այսինքն՝ զոհող Հունաց ղորքերը, պարսիկներին դիմադրելու և Հայոց աշխարհը սլաշապանելու համար, և իսկույն իմաց տվին Վաղերիանոս կայսրին: Բայց որովհետև գոթերը Դանուբ գետն անցնելով շատ դավառներ գերեցին և Կյուկզայի կողմերը²¹⁵ կողոպտեցին, ուստի Վաղերիանոսը²¹⁶ չի կարողանում մեր աշխարհին հովանավորել նաև նրա կյանքն էլ կարճ է տևում, և թագավորությունն առնում է Կղավդիոս և նրանից հետո Ավրեղիանոս, արագ-արագ իրար հաջորդելով, նույնիսկ ամիսներով թաղավորեցին Կյուկուս և Տակիտոս և Փղոռիանոս եղբայրները: Այս պատճառով Արտաշիրը համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, Հունաց ղորքերը փախցրեց և մեր աշխարհի մեծագույն մասը գերելով ավերակ դարձրեց: Հայոց նախարարները Արշակունյաց ցեղի հետ նրանից (խուսափելով) զաղթում ապավինում էին հույներին. սրանցից մեկն էր և Արտավազդ Մանդակունին, որ Խոսրովի Տրդատ որդուն առնելով հասցնում է կայսեր դուռը: Ուստի Տակիտոսը հարկադրված դալիս է Արտաշիրի վրա պոնտացոց կողմերը, իսկ իր եղբոր Փղոռիանոսին ուրիշ զնդով արձակում է դեպի Կիլիկիա: Իսկ Արտաշիրը Տակիտոսին հասնելով՝ նրան փախցնում է, որ և իրայիններից սպանվում է պոնտացոց Ճանյուքում²¹⁷, այսինքն՝ Խաղտիքում. այսպես և նրա Փղոռիանոս եղբայրն (սպանվում է) Տարսնում ութսուն և ութ օր հետո:

ՊԱՐՍԵԿՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՄԵՋ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ ԵՎ ԱՐՏԱՇԻՐԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱՐԵԿԱՐԳ ՊԱՀԵԼԸ ԱՆՈՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄ

Բայց հույների վրա թագավորեց Պոռոսը և Արտաշիրի հետ խաղաղություն կնքելով՝ մեր աշխարհը բաժանում է, սահմանացույց փոսեր կտրելով: Արտաշիրը նվաճեց նախարարական ցեղերը, զաղթածներին հետ դարձրեց, ամուր տեղեր ապավինածներին ներքև իջեցրեց, բացի Ամատունյաց ցեղից մի նախարարից, Օտա անունով, որ Սելուկյաց ցեղին փեսա էր և սնուցանում էր խոսրովի դուստր Խոսրովիդուխտին, Անի ամրոցում իբրև մի որջում հանդարտ թաքնվելով:

Իսկ Արտաշիրը գեղեցիկ կարգավորում է Հայոց աշխարհը, վերականգնում է նախկին կարգերը: Նաև այն Արշակունիներին, որոնք հրաժարեցրած էին թագից և Այրարատում բնակվելու իրավունքից, նա նույն տեղերում հաստատում է՝ եկամտներով և ուտեստով, ինչպես որ առաջ էին: Մեհայանների պաշտամունքն է՛լ ավելի զարգացնում է, այլև հրամայում է անշեջ պահել Որմըզդական հուրը Բագավանի բազինի վրա: Բայց այն արձանները, որ Վաղարշակ շինել ավելի իր նախնիքների պատկերներով, ինչպես և արեգակի և լուսնի պատկերներն Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխադրվեցին Բագարան և նորից Արտաշատ՝ Արտաշիրը հրամայում է փշրել: Մեր երկիրը նա հարկատու է դարձնում և ամեն բանում իր անունն է հաստատում:

Նաև Արտաշեսի հաստատած սահմանները, դետնի մեջ քարեր կանգնեցնելով, նա նորոգեց և իր անունով կոչեց Արտաշիրական: Նա մեր աշխարհը կառավարեց պարսիկ գործակալների ձեռքով, ինչպես իր աշխարհներից մեկը, քսան և վեց տարի և նրանից հետո նրա որդին, որ կոչվեց Շապուհ, այսինքն արքայի որդի, մեկ տարի, մինչև Տրդատի թագավորելը:

ՄԱՆՈՒԱՆՈՒՆԵՐԵՐԻ ՑԵՂԻ ԿՈՏՈՐՈՒՄԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՁԵՌՔՈՎ

Բայց Արտաշիրը լսել էր, թե հայոց նախարարներից մեկը Խոսրովի որդիներից մեկին առնելով փախցրել աղաթել է, կայսեր դուռը հասցնելով: Եվ քննելով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմա-

ցավ, որ Արտավազդն է, Մանդակունիների ցեղից. ուստի հրամայեց նրա բոլոր ցեղը կոտորել ոչնչացնել: Որովհետև երբ հայերը Արտաշիրից (խուսափելով) գաղթեցին, Մանդակունիներն ևս մյուս նախարարական ցեղերի հետ գաղթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին նվաճեց, նրանք էլ հետ դարձան և բոլորը սրով կոտորվեցին: Բայց Տաճատ անունով մեկը, որ Աշոցան ցեղից էր, հայկազն Գուշարի զարմից, զոդացավ մի գեղեցկագնամ կույս՝ Արտավազդի քույրերից և Կեսարացոց քաղաքը փախցնելով, ազատեց կոտորածից և հետն ամուսնացավ նրա չքնաղ կերպարանքի չլատճառով:

ՀԹ

ՏՐԴԱՏԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԵՔՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑԻՆ

(Փերմելիանոսը) պատմում է Տրդատի քաջագործությունների մասին. մանկության հասակում սիրում էր ձի հեծնել, կորովի ձիավարում էր, աջողակ էր զինաշարժության մեջ, սովորել էր պատերազմական արվեստը: Հետո պեղոպոնեսացոց Հիփիտեի²¹⁸ հրամանի համաձայն՝ կրկեսի մրցության մեջ գերազանցեց Հոռոպացի Կլիտոստրագոսից, որ միայն վզից բռնելով հաղթում էր, նաև արգիացի Կերասոսից, որովհետև սա եղան կճղակը սոկեց, իսկ (Տրդատը) երկու վայրենի ցուլերի եղջյուրը մի ձեռքով բռնելով պոկեց և վիզը ոլորելով ջախջախեց: Եվ մեծ կրկեսում ձիարշավի ժամանակ կամենալով կառքը քշել, հակառակորդի ճարպկությունից վեր ընկավ. նա իսկույն կառքից բռնեց, կանգնեցրեց, որի վրա բոլորը զարմացան: Եվ երբ Պրոքոսը պատերազմում էր Գոթերի հետ, սաստիկ սով եղավ, և մթերքների պակասության պատճառով զորքերը նրա դեմ ելան և սպանեցին, նույնպես դիմեցին բոլոր իշխանավորների վրա: Իսկ Տրդատը մենակ դիմադրելով ոչ ոքի թույլ չտվեց մտնել Լիկիանոսի²¹⁹ ապարանքը, որի մոտ ինքը (ժառայում) էր:

Բայց Կարոսը իր Կարինոս և Նոմերիանոս որդիների հետ թագավորելով՝ զորք ժողովեց և պատերազմեց Պարսից թագավորի հետ, որին հաղթելով Հոռոմ դարձավ: Ուստի Արտաշիրը շատ ազգեր օգնական դարձնելով և Տաճկաստանի մեծ անապատը իրեն թիկունք շինելով՝ նորից ճակատեց հոռոմայեցիների հետ երկու

տեղ, Եփրատի այս ու այն կողմում: Այս (պատերազմում) Կարոսը²²⁰ սպանվեց Հռինոնում: Նույնպես և Կարինոսը, որի հետ էր և Տրդատը, գնաց անապատը Կոռնակի դեմ և սպանվեց ինքը զորքի հետ միասին, մնացածներն էլ փախուստի դիմեցին: Իսկ Տըրդատի ձին վիրավորված լինելով, չկարողացավ փախստականների հետ գնալ, այլ առնելով իր զենքերն ու ձիու սարքը, լողալով անցավ լայնատարած ու խոր Եփրատ գետը և հասավ իրենց բուն զորքերի մոտ, որտեղ գտնվում էր Լիկիանոսը: Նույն օրերում սպանվում է նաև Նոմերիանոսը Թրակիայում և թագավորությունն ստանում է Դիոկղետիանոսը: Իսկ ինչ գործեր որ սրա ժամանակ կատարել է Տրդատը, քեզ ավանդում է Ագաթանգեղոսը:

2

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱՎԵՆՈՒ ԵՎ ՎԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ ԱՐՏԻԹԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԽՂԹԻՅ, ՈՐ ԳՐԵԼ ԷՐ (ԻՐԻԵՎ ՊԱՏԱՍԽԱՆ)

ՀԱՆԳՈՒՃԱՆԻ ՄԻԱՅՆԱՂՈՐ ՄԱՐԿՈՍԻ ՀԱՐՏՄՈՒՆՔԻՆ²²¹

Բուրգար անունով մեկը Պարսկաստանից, ոչ փոքր և աննշան մարդ, Պարսկաստանից դուրս գալով եկավ Գամիքրի կողմերը և պանդխտեց Կեսարիայում, Հավատացյալներից նա կին առավ, Սոփի անունով, որ Եվթաղիոս անունով մի հարուստի քույրն էր, և հետ դարձավ՝ նորից Պարսկաստան գնալու իր կնոջ հետ: Եվթաղիոսը նրա հետեից գնալով՝ համոզեց և արգելեց (որ չգնա): (Սոփին) մեր Լուսավորչի ծնունդին պատահելով՝ ծծմայրի պաշտոն է ընդունում. իսկ երբ աղետը պատահեց, Եվթաղն առավ իր քույրը, նրա մարդու և երեխայի հետ և դարձավ Կապադովկացոց աշխարհը: Բայց այս բոլորը դործում է աստծու նախատեսությունը, ինչպես ես ուղում եմ մտածել, մեր փրկության ճանապարհը (պատրաստելու համար), ապա թե ոչ, ի՞նչ հույսով պահլավիկ երեխային հոռմայեցիների իշխանության մեջ էին սնուցանում և քրիստոնեական հավատի մեջ կրթում:

Երբ մանուկը չափահաս դարձավ, մի հավատացյալ մարդ, Դավիթ անունով, նրան փեսայացրեց, նրան կին տալով իր Մարիամ անունով աղջիկը: Իսկ երեք տարի հետո, երբ երկու որդի ունեցան, փոխադարձ համաձայնությամբ իրարից բաժանվեցին ու հեռացան: Մարիամը կրտսեր երեխայի հետ կանանց վանքը

մտնելով կրոնավոր դարձավ, և այս երեխան շափահաս դառնալով հետևող եղավ մի միայնակեցի, Նիկոմաքոս անունով, որ նրան անապատ ուղարկեց: Իսկ անդրանիկը մնաց դպակների մոտ, որ հետո աշխարհի կարգ մտավ՝ ամուսնացավ: Իսկ նրանց հայրը, Գրիգորը անցավ գնաց Տրդատի մոտ՝ հոր պարտքը հատուցանելու, կամ իսկապես ասելով՝ վարժվելու և պատրաստվելու մեր աշխարհի առաքելության և քահանայապետության, ինչպես և մարտիրոսության վիճակին:

Բայց հերավի սքանչելի հոր ավելի դարմանալի որդիներ եղան. որովհետև ոչ նա իր որդիներին փնտրեց, երբ Տրդատի հետ վերադարձավ, ոչ էլ նրանք նրա մոտ եկան, ո՛չ միայն հալածանքի երկյուղից, այլև ոչ՝ երբ նրանց հայրը քահանայացավ ու փառավորվեց, նրանք երևան եկան ու փայլեցին: Ուստի նա էլ երկար չմնաց Կեսարիայում, այլ շուտով Սեբաստացոց քաղաքը դառնալով, ույնտեղ մնում էր՝ վարդապետության համար նյութ հավաքելու: Բայց նույնիսկ եթե երկար մնալու լինեիր Կեսարիայում՝ չէին անի ոչինչ, ինչ որ կարելի էր մաքով անցնել, այլ միայն դիտում էին անսպառն ու անանցակալը. նրանք պառավ հետևից չէին ընկնում, այլ պատվին էր նրանց հետևից դնում, ինչպես քեզ ասում է Ագաթանգեղոսը:

ՁԱ

ԽԵ ՈՐՏՆՈՒՑ ԵՎ ԻՆՉՊԻՍ Է ՆԱԻՆԸ ՄԱՄԻՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ՅԵՂԸ

Արտաշիրը, Մասանի որդին, վախճանվելով, Պարսից թագավորությանը թողնում է իր Շապուհ որդուն: Ասում են, որ սրա ժամանակ է Հայաստան եկել Մամիկոնյանների ղեղի նախնին, արևելյան հյուսիսային քաջատոհմիկ և գլխավոր աշխարհից, ձենատանից, որ ես բոլոր հյուսիսային աշգրի մեջ առաջինն եմ համարում: Նրանց մասին այսպիսի զրույց կա:

Արտաշիրի կյանքի վերջին տարիներում եղել է Արբուկ անունով մի ճեն-բակուր²²²—նրանց լեզվով այսպես է կոչվում թագավորական տիրոջ: Սա ունեցել է երկու հայակորդի, Բզդոխ և Մամգուն անունով, որոնք եղել են մեծ նախարարներ: Բզդոխը Մամգունի մասին չարախոսում է, և ձենաց թագավորը հրամայում է Մամգունին սպանել: Մամգունն այս լսելով՝ թա-

զաւորի կողին շի գալիս, այլ իր աղիտով փախշում ապափինում է Պարսից Արտաշիր թագաւորին: Արրոկը պատգամաւորներ է ուղարկում Նրան պահանջելու, և որովհետեւ Արտաշիրը չի համաձայնում (տալ), Ճենաց թագաւորը պատրաստուում է նրա դեմ պատերազմի: Արտաշիրը շատ շուտով մեռնում է և թագաւորում է Շապուհը:

Արդ՝ Շապուհը թեպէտ Մամգունին չի հանձնում նրա տիրոջ ձեռքը, բայց նույնպէս չի թողնում Արշաց աշխարհում, այլ բոլոր աղիտին իբրեւ աքսորական ուղարկում է Հայաստան իր զործակալների մոտ: Եվ պատգամ է ուղարկում Ճենաց թագաւորին, ասելով. «Քո գծւարը թող չգա, որ ես Մամգունին չկարողացա քո ձեռքը տալ, որովհետեւ հայրս նրան երզմիլ էր արեւդակի լույսով. այլ որպէսզի դու միամիտ լինես՝ ես նրան իմ աշխարհից հալածեցի արեւմտյան կողմը, աշխարհի ծայրը, որ նրա համար մահի հաւասար է. ուրեմն թող իմ և քո մեջ պատերազմ չլինի»: Եվ որովհետեւ, ինչպէս ասում են, աշխարհիս երեսին ապրող բոլոր ազգերից ամենախաղաղասերը Ճենաց ազգն է, (թագաւորը) հաշտուում է: Սրանից էլ պարզ երևում է, որ Ճենաց ազգը հիրավի խաղաղասեր է և կենսասեր:

Նրանց աշխարհն սքանչելի է ամեն տեսակ պտուղների առատութեամբ, զարդարւած է գեղեցիկ բույսերով, ունի շատ սիրամարգ²²³, արտադրում է առատ քրքրում և մետաքս, անշափ շատ կան այնտեղ համուրներ, հրեշներ և էշաթյամ կոշիւածներ: Այնտեղ, ասում են, ընդհանուրի կերակուր են կազմում փասյանը, պորը և նմանները, որոնք մեղ մոտ պատվական և քշերին մատչելի կերակուրներ են: Իսկ ականդենների և մարդարիտների հաշիվը, ասում են, չգիտեն: Եվ այն ղզեստները, որ մեզ մոտ պատվական է և քշերին մատչելի, նրանց մոտ սովորական ըզեստ է: Այսքան Ճենաց աշխարհի մասին:

Իսկ Մամգունը ոչ իր կամքով Հայաստան զաւով՝ պատահեց Տրդատի դաւտյանը, և Պարսից զորքերի հետ (Պարսկաստան) չգարձավ, այլ իր բոլոր աղիտով Տրդատին ընդառաջ գնաց մեծ ընծաներով: Տրդատը նրան լինողներ, բայց հետը պատերազմի չտարավ Պարսից երկիրը, այլ բնակութեան տեղ տվեց նրա աղիտի համար և ասորուստի միջոց, բաւական երկար տարիներ տեղից տեղ փոխելով:

ՏՐԻԱՏԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹԱԳԱՎՈՐ ԵՂԱՍԾ ԺԱՄԱՆԱԿ,
ԿԱՆՔԱՆ ՀԱՎԱՏԱՍԻՐ

Որովհետև պատմությունն առանց ժամանակագրության քա-
տույզ չէ, ուստի մանրամասն հետազոտությամբ պտանք, որ
Տրդատ թաղավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում, և այս
կողմերն եկել մեծ զորքով: Երբ նա Կեսարիա հասավ, նախարար-
ներից շատերը նրան քնդառաջ զնացին: Եվ երբ հասավ մեք-
աշխարհ, տեսավ, որ Օտան սնուցել է իր Խոսրովիդուխտ քրո-
ջը և պահպանել է դանձերն ու ամրոցը մեծ համբերությամբ. և
իսկապես էլ նա համբերող էր, ժուժկալ և շատ խելացի, որով-
հետև նա թեպետ աստծու մասին ճշմարտությունը չդիտցավ,
բայց կուրքերի ստությունը հասկացավ: Նրա պես էր և նրա սա-
նը, Խոսրովիդուխտը, մի օրինավոր համեստ կույս, և չունեւ բո-
լորովին անզուտն բերան, ուրիշ կանանց նման:

Տրդատը Հայաստանի հաղարպետ է նշանակում Օտային և
շնորհակալությամբ պատվում է նրան, մտնավանդ պատվում է իր
դայնկորդուն, Արտավազդ Մանգակունուն, որ պատճառ եղավ իր
փրկության և հայրենական փառքին հասնելուն. ուստի նրան է
հանձնում Հայոց զորքերի սպարապետությունը: Նույն պատճառով
նրա քույր մարդուն, Տաճատին, Աշոցք գավառի (տեք) է դարձնում:
Սա էր, որ վերջինը հայտնեց իր անհրոջ՝ Արտավազդին, և սա
թագավորին, նախ՝ որ Գրիգորն Անակի որդին է, և հետո՝ Գրիգորի
որդիների մասին. այս բաները նա իմացել էր Կեսարացոց քաղա-
քում ապրած լինելով:

Իսկ քաջ Տրդատը արագ-արագ բաղմաթիվ ճակատամարտեր
տալով նախ Հայաստանում և ապա Պարսկաստանում՝ ինքն ան-
ձամբ տանում էր հաղթությունը: Մի անգամ նա ավելի (մեծ քա-
ջություն ցույց տվեց) քան հնումը Եղիանանը²²⁴ և իր նիզակը
կանգնեցրեց նույնքան թվով վիրավորների օգնական: Մի երկ-
րորդ անգամ՝ Պարսից կորովի զորականները փորձով գիտենալով
հսկայի սաստիկ ուժը և կուռ դրահների ամրությունը, բաղմաթիվ
նետեր արձակելով ու ձին վիրավորելով սատկեցրին, որ գետին
փռվելով թագավորին վեր է գցում: Իսկ նա ոտքի կանգնելով և հե-
տիտան հարձակվելով, թշնամիներից շատերին դատին է գլորում
և մեկի ձին բռնելով արիաբար թռչում է վրան: Մի երկրորդ

անդամ նա կամավորապես ձիուց իջավ և հետիոտան հարձակվելով՝ սրով ցրվում է փղերի Լրամակները: Այսպիսի քաջագործություններով բավական երկար մնաց Պարսկաստանում և Ասորեստանում, և Տիղբոնից էլ այն կողմն անցավ:

ԶԳ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՏՐԿԱՏՆԸ ԿԻՆ Է ԱՌԵՈՒՄ ԱՇԽԵՆԻՆ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՎ
ՄԱԶՍԻՄԻՆԱՅԻՆ, ԵՎ ԹԵ ԻՆՉՊԻՍ (ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՎ) ԶԱՎԱՏԹԻ ԵՎԱՎ

Տրդատը մեր աշխարհը վերադառնալով՝ Սմբատ ասպետին, Բագարատի հորը, ուղարկում է՝ իրեն կին բերելու Աշխարհարի դստերը, Աշխեն կույսին, որ հասակով թագավորից պակաս չէր: Հրամայում է նրան գրել Արշակունի, Ժիրանիները հագցնել և թագ կապել, որպեսզի թագավորին հարսնանա: Նրանից ծնվեց Խոսրով որդին, որ իր ծնողների հասակին համապատասխան չէր:

Նույն օրերում պատահում է նաև Մաքսիմիանայի, Դիոկղետիանոսի դստեր հարսանիքը Նիկոմիդիայում, որին փեսայանում է Կոստանդիանոս կեսարը, Հռոմի Կոստոս թագավորի որդին, որ ծնված էր ոչ թե Մաքսիմիանոսի դստրից, այլ պոռնիկ Հեղինեից: Այս Կոստանդիանոսը հարսանիքի ժամանակ բարեկամացել էր մեր Տրդատ թագավորի հետ: Քիչ տարիներ հետո Կոստանդը մեռնում է, և Դիոկղետիանոսը նրա տեղ է ուղարկում նրա որդի և իրեն որդիացած Կոստանդիանոսին:

Սա թագավորելուց առաջ, քանի որ դեռ կեսար էր, կովի մեջ պարտություն կրեց և մեծ տրտմության մեջ քնելով, քնի մեջ նրան երևաց երկնքից՝ աստղերից (բաղկացած) խաչ, շուրջը զրված՝ «Սրանով հաղթի՛ր»: Որը (խաչը) նա պատերազմական նշան շինելով²²⁵ և (զորքի) առջևից տանելով՝ պատերազմներում հաղթեց: Բայց հետո հրապուրվելով իր Մաքսիմիանա կնոջից, Դիոկղետիանոսի դստրից, եկեղեցու դեմ հալածանք բացեց և շատերին նահատակեց, և այս հանդգնության պատճառով ինքն էլ բոլոր մարմնով ապականվեց և Էկեփանդական²²⁶ բորոտությունը: Արիոդական կախարհները և մարսիկյան բժիշկները²²⁷ չկարողացան բժշկել, ուստի Տրդատին խնդրեց՝ Պարսկաստանից և Հնդկաստանից հմայողներ ուղարկել, բայց նրանք էլ օգուտ չբերին: Այս յամանակ մի քանի քրմեր, զևեթից խրատվելով, հրամայեցին, որ

բաղմաթիւ փոքր երեխաներ մոռնել տա ավազանի մէջ և նրանց տաք արյունի մէջ լողանա, որով կառողջանա: (Կոստանդիանոսը)՝ երբ լսեց երեխաների լացը, նրանց մայրերի ողբը, մարդասիրությամբ գթաց, նրանց փրկությունն ավելի լավ համարելով, քան իրենն: Սրա փոխարեն նա ընդունում է աստծուց.— երազի մէջ առաքյալներից հրաման ստացավ, որ (բորոտությունից) կմաքրվի՝ կենսատու ավազանում լվացվելով Հոռմի Սեղբեստրոս եպիսկոպոսի ձեռքով, որ նրա հալածանքից փախել ապրում էր Սեբաստիոն լեռնում: Նրանից նա ուսավ և հավատաց²²⁸, և աստված բոլոր բռնավորներին նրա առաջ ոչնչացրեց, ինչպես պատմում է բեզ Ագաթանդեղոսը:

ԶԴ

ՍԼԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԸՆԱՋՆՋՈՒԹԸ ՃԵՆԱՋՆ ՄԱՄԳՈՒՆԻ ԶԵՒԲՈՎ

Երբ Պարսից Շապուհ թագավորը պատերազմներից հանգըստացավ, Տրդատի Հոռմ Կոստանդիանոսի մոտ գնալիս, Շապուհի միտքն այլևս զբաղված չլինելով՝ չարիքներ է նյութում մեր աշխարհի վրա: Նա բոլոր հյուսիսային (ազգերին) թովեց և գրգռեց, որ արշավեն Հայաստան, ժամադիր լինելով, որ ինքն ևս մյուս կողմից կգա Արշաց գորբերով: Նրա խոսքերից հրապուրվելով՝ Սլկունյաց ցեղի Սղուկ նահապետն սպանեց իր փեսային, ծերացած Օտային, Ամատունյաց ցեղից, որ հոսսրովիդուխտի, Տրդատի քրոջ սնուցանողն էր: Տրդատը շատ շուտով արեւմուտքից վերադառնալով այս բոլորը լսեց, և գիտնալով, որ Շապուհը չեկավ ինչպես ժամադրվել էր, շարժվեց դիմեց հյուսիսականների վրա: Իսկ Սլկունյաց ցեղի նահապետն ամրացել էր Ողական կոչված ամրոցում, ապավին ունենալով Սիմ կոչված լեռան բնակիչներին: Նա թագավորին ընդդիմանալով վրդովում էր երկիրը և լեռան մոտերը ոչ ոքի չէր թողնում որևէ գործով զբաղվել (Տրդատ) թագավորը դիմեց Հայաստանի բոլոր նախարարություններին, ասելով. «Ով որ ինձ մոտ բերի Սլկունյաց ցեղի նահապետին, հաժիտենական իշխանությամբ նրան կտամ Սլկունյաց ցեղի բոլոր գյուղերը, դաստակերտները և նրանց բոլոր իշխանությունը»: Այս բանը հանձն առավ ճենազնյա Մամգունը:

Երբ թագավորը դիմեց Աղվանքի կողմերը հյուսիսականների վրա, Մամգունն էլ իր բոլոր ազխով գնաց Տարոնի կողմերը, իբրև

թե թագավորից ապստամբած, Ճանապարհ ընկնելիս նա գաղտնի հետևակներ է ուղարկում և իմաց է տալիս Սլկունյաց ցեղի նահապետին, թե թագավորը գնաց Աղվանքի կողմերը: «Թագավորը, ասում է, մեծ վտանգի մեջ է, ուստի նա Աղվանքի կողմերը գնաց՝ լեռան ստորոտներում ապրող բոլոր աղզերի հետ պատե-
րագմելու. ուստի մեզ համար նպաստավոր ժամանակ է մտա-
ծելու և գործելու, ինչ որ կամենանք. որովհետև մտադիր եմ քեզ հետ դաշնակցել՝ թագավորից իմ կրած արհամարհանքի պատճա-
ռով»: Սլկունյաց ցեղի նահապետը շատ ուրախանալով նրան ըն-
դունում է ուխտի երդումով, բայց ամրոցը չի թողնում (մտնել),
մինչև տեսնի, թե ո՞րքան հավատարիմ է նա կողմունքին և դաշին-
քին: Իսկ հիշյալ Մամգունը ամեն կերպ ջանում է հավատարմու-
թյուն ցույց տալ ապստամբին, մինչև որ գրավեց նրա վստահու-
թյունը իբրև իսկապես հավատարիմ գործակից, այնպես որ նրան
իրավունք տվեց համարձակ ամրոցը մտնել և ելնել:

Շատ բաներով Սլկունյաց ցեղի նահապետին վստահեցնելուց հետո օրերից մեկում նրան համոզում է ամրոցից դուրս գալ և երեններ որսալ: Երբ որսին միջամուխ են լինում, նա աղեղով խր-
փում է նրան թիկունքի մեջ և գետին է կործանում ապստամբին:
Եվ իսկույն իր մարդկանցով ամրոցի դուռը հասնելով՝ բերդը
գրավում է, բոլոր ներսը հեղոյներին կապում: Նա կամեցավ Սլկուն-
յաց ամբողջ ցեղը ոչնչացնել և բոլորին կոտորեց, միայն երկուսը
փախան ընկան Սոփաց աշխարհը: Իսկ Մամգունը շուտով տեղե-
կություն է հաղորդում թագավորին: Տրդատն ուրախանալով հրո-
վարտակ է գրում, որով նրան իշխանություն է տալիս այն ամենի
վրա, ինչ որ խոստացել էր. նրան նշանակում է նախարար ապրս-
տամբի փոխանակ, և նրա անունով կոչում է Մամգոնյան: Բայց
հրամայում է մնացած Սլկունիներին լվնասել:

ՁԵ

ՏՐԴԱՏԻ ՔԱՋԱՆԳՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆՅԱՆՍ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄՎԱՆԱ, ԵՐԲ ԽՆՃՔԻՑ ԿԵՍ ԱՐԱՎ ՔԱՍԿՆԵՐԻ
ՔԱԳԱՎՈՐԻՆ

Իսկ Տրդատ թագավորը Հայաստանի բոլոր (զորքերով) Գար-
գարացոց դաշտն իջնելով՝ հանդիպում է հյուսիսականներին և
ճակատամարտ է տալիս²²⁹, Երբ երկու կողմերն իրար են խառնը-

վում, նա հսկայի նման հարձակվելով, թշնամիներին բազմությունը երկուսի է ճեղքում: Չեմ կարող նկարագրել նրա ձեռքի արագությունը, թե ի՞նչպես անհամար մարդիկ նրանից վարկվում՝ թավալվում գետին էին ընկնում, ինչպես հմուտ ձկնորսի ձկներով լիքը ցանցից ձկները գետին են թափվում ու վխտում հողի երեսին: Բասիլների թագավորն այս տեսնելով՝ մոտ է գալիս (Հայոց) թագավորին, հանում է ձիու վրայից ջլերից հյուսված կաշնպատ պարանը և հետևի կողմից ուժեղապես նետելով, հաջողությամբ գցում է նրա ձախ ուսից մինչև աջ կողմի անութը, որովհետև (այդ միջոցին Տրդատը) ձեռքը բարձրացրած էր՝ սրով մեկին խփելու համար. նա կրում էր զրահ պինդ պահպանակներով, որի վրա նետերը նույնիսկ գիծ չէին թողնում: (Բասիլների թագավորը չկարողանալով հսկային տեղից շարժել ձեռքով քաշելով)՝ (պարանը) իր ձիու լանջին գցեց, բայց չկարողացավ այնքան շուտ մտրակել ձին, որքան որ շուտ հսկան աճապարելով ձախ ձեռքով բռնեց պարանը և սաստիկ ուժով ցնցելով դեպի ինքը քաշեց և երկսայրի սրի հաջող հարվածով կտրեց կես արավ մարդուն և նրա հետ ձիու պարանոցն ու զլուխը:

Իսկ բոլոր զորքերը տեսնելով, թե ինչպես իրենց թագավորն ու զորավոր կռվողը միջակտուր եղավ այնպիսի ահավոր բազուկից, փախուստի դիմեցին. Տրդատը նրանց հետամուտ լինելով հալածեց մինչև Հոնաց աշխարհը: Եվ թեպետ իր զորքին էլ փոքր հարված չհասավ և շատ մեծամեծ մարդիկ ընկան, և մեռավ Արտավազդ Մանդակունին՝ բոլոր Հայոց սպարապետը, բայց Տրդատը հայրենական կարգի համաձայն նրանցից պատանդներ առավ ու հետ դարձավ: Այս կերպով բոլոր հյուսիսը միաբանելով՝ շատ զորք (այնտեղից) հանելով բանակ է կազմում և դիմում է Պարսից աշխարհը, Արտաշիռի որդի Շապուհի վրա, իր մարդկանցից չորս զորավար նշանակելով—Վրաց առաջնորդ Միհրանին, նրան վստահանալով քրիստոնեական հավատի պատճառով, Բագարատ ասպետին, Ոշտունյաց Սանաճիհը նահապետին և Ամատունյաց Վահան նահապետին: Բայց Միհրանի և Վրաց աշխարհի հավատալու մասին մենք դեռ պատմելու ենք:

ՆՐԱՆԵԼԻ ՆՈՒՆԵՒ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՊԱՏՃԱՌԻ ԴԱՐՁԱՆԻ ՎՐԱՅԻՆՆԵՐԻ
ՓՐԱՌԻԹՅԱՆ

Մի կին, Նունե անունով, սուրբ Հոփսիմյանների ցրված ընկերներից, փախչում հասնում է Վրաց աշխարհը, Մծխիթա, որ նրանց նախագահ քաղաքն է։ Խիստ ճգնություններով նա բժշկության շնորհը ստացավ, որով շատ ախտավորներ բժշկեց, մինչև իսկ Միհրանի, Վրաց առաջնորդի կնոջը։ Այս առիթով Միհրանը նրան հարցրեց, թե ի՞նչ զորությունմբ այդ սքանչելիքները գործում ես և նրանից լսեց Քրիստոսի ավետարանի քարոզությունը, և լսածին ախորժելով, զովասանությամբ պատմեց իր նախարարներին։ Շուտով նրան լուր հասավ ա՛յն սքանչելիքների մասին, որ Հայաստանում կատարվեցին թագավորի և նախարարների վրա, ինչպես և երանելի Նունեի ընկերների մասին։ Այս բաների վրա հիացած՝ նա պատմեց երանելի Նունեին, որից և ավելի ստույգ կերպով և մանրամասն տեղեկացավ բոլոր բաներին։

Այդ օրերում զևպե եղավ, որ Միհրանը որսի զնաց և մոլորվեց լեռների պմվարակոխ տեղերում, օդի, բաց ոչ աչքերի խավարելուց, ինչպես որ գրված է. «խոսքով մեզ է բերում»²³⁰, կամ՝ «ցերեկը մթնեցնում զիշեր է դարձնում»²³¹։ Այսպիսի մի խավար պատեց Միհրանին, որ առիթ դարձավ նրա մշտնջենավոր լուսով լուսավորվելուն։ Որովհետև նա զարհուրեց, հիշելով Տրդատի մասին լսածը, թե երբ ճանապարհ ընկավ, կամենալով որսի գնալ՝ աստծուց հարվածնիր հասան նրան. նա կարծեց, թե իրեն էլ այդպիսի բան պիտի պատահի։ Մեծ երկյուղից պաշարված՝ նա խնդրեց աղոթքով, որ օդը լուսավորվի և ինքը խաղաղ (տուն) վերադառնա, խոստանալով պաշտել Նունեի աստծուն։ Խնդրածը զտնելով՝ ասածը կատարեց։

Իսկ երանելի Նունեն հավատարիմ մարդիկ խնդրելով՝ ուղարկեց ս. Գրիգորի մոտ, թե ինչ կհրամայե այնուհետև անել, որովհետև վրացիները հոժարությամբ ընդունեցին ավետարանի քարոզությունը։ Նա հրաման ստացավ՝ կուռքերը կործանել, ինչպես արել էր և ինքը, և կանգնեցնել պատվական խաչի նշանը, մինչև որ ասաված հովիվ տա նրանց առաջնորդելու։ (Նունեն)

իսկույն կործանեց ամպրոպային Արամազդի արձանը, որ քաղաքից հեռու էր դրված, և մեծ գետն անցնում էր երկուսի միջով: (Այդ արձանին) սովոր էին երկրպագել առավոտներն յուրաքանչյուրն իր տան կառուրից, որովհետև երևում էր նրանց դիմացը, իսկ ով որ կամենար զոհել, անցնում էր գետը և ղոհում էր մեհյանի առաջ:

Նրա վրա հարձակվեցին քաղաքի նախարարները, թե ո՞ւմ պիտի երկրպագենք կուռքերի փոխանակ. (Նունեն) ասաց, թե Քրիստոսի խաչի նշանին: (Խաչ) շինեցին, կանգնեցրին վայելուչ բլուրի վրա, քաղաքի արևելյան կողմը, որ նույնպես բաժանված էր փոքրագույն գետով²³²: Առավոտը բոլոր բազմութունը նրան երկրպագեց, դարձյալ ամեն մեկն իր տան տանիքից: Բայց երբ բլուրը բարձրացան ու տեսան, որ մի տաշած փայտ է, ոչ ճարտար ձեռքի գործ, շատ շատերն արհամարհեցին ասելով, թե այդպիսի փայտով նրանց անտառը լիքն է, և թողին հեռացան: Բայց բարերարն աստված նրանց գայթակղվելը տեսնելով, երկնքից ամպի սյուն իջեցրեց, լեռը լցվեց անուշահոտ բուրմունքով, և լսելի եղավ բազմաթիվ սաղմոսերգուների քաղցր ձայն, և լույս ծագեց խաչի նման, փայտյա խաչի ձևով ու չափով, որ կանգնեց նրա վրա՝ տասներկու աստղով: Ապա բոլորը հավատացին ու (այդ խաչին) երկրպագեցին, և այնուհետև նրանից բժշկական զորություններ էին կատարվում:

Իսկ երանելի Նունեն այնտեղից գնաց, որ Վրաստանի մյուս դավառներին էլ քարոզի իր անապական լեզվով, շատ հասարակ կերպով շրջելով, առանց որևէ ավելորդի, աշխարհից և աշխարհային ամեն բանից հրաժարված, ավելի ճիշտ խոսելով՝ խաչվելով, կյանքը դարձնելով մահվան կրթության միջոց, աստծու խոսքին (բանին) խոսքով վկա դառնալով և իր հոժարությամբ պսակվելով՝ ինչպես արյունով: Համարձակվում եմ ասել, որ նա առաքելուհի դարձած քարոզից Կղարջբից²³³ սկսած, Ալանաց և Կասբից դռների մոտով մինչև Մասքութների սահմանները, ինչպես բեղ պատմում է Աղաթանգեղոսը²³⁴:

Բայց մենք նորից դառնանք Տրդատի Պարսկաստանի վրա հարձակվելու պատմությանը:

ՀԱՊՈՒՀԻ ԿՐԱՍ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԿԱՄԱՅԻՑ ՀԱՋԱՆԴԻՐ
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍ ՄԵՇԻՆ. ՏՐԴԱՏԻ ԵԿԵԱՏԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼԸ ԵՎ
ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳԱԼԸ, ԵՎ ԹԵ ԱՅՍ ԺԱՄԱՆԱԿ ՏԵՂԻ
ՈՒՆԵՑԱՎ ՓՐԿԱԿԱՆ ԽԱՋԻ ԳՅՈՒՏԸ

Բայց Տրդատը թեպետ հաղթություն էր տարել, միայն թե իր զորքի կոտորվելու և շատ նախարարների սպանվելու պատճառով չվստահացավ մենակ իր ուժերով Շապուհի հետ կռվելու, մինչև որ հասավ հռոմայեցիների շորքերի բազմությունը, որոնք Ասորեստանի վրայով հարձակվեցին, Շապուհին փախըստական դարձրին և ավարեցին ամբողջ երկիրը: (Այն ժամանակ) Տրդատն էլ բոլոր իրայիններով և իր ձեռքի տակ եղած զորքերով արշավեց Պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը տառնոր²³⁵ ասպատակությամբ:

Այս ժամանակ նրա մոտ է գալիս Կամոարը, նրա ազգականն ու հարազատը, Պերողամատի առաջին որդին: Այս Պերողամատն այն տղան է, որին Բուրդը փախցնելով փրկեց՝ մինչ Արտաշիրը կոտորում էր Կարենյան Պահլավի ցեղը: Երբ նա երիտասարդ դարձավ, Արտաշիրը նրան հաստատեց հոր պատվի մեջ և նշանակեց զորքին ղորագլուխ՝ խուժապուժ ազգերի հետ կռվելու համար, նենգությամբ մտածելով, որ այս կերպով նրան բարբարոսների ձեռքը կձգե: Բայց նա քաջ մարդ լինելով սքանչելի կերպով վարեց պատերազմները, և երբ նա հաղթեց Վզրկին²³⁶, որ խաբան էր կոչվում՝ սա նվաճելով նրան կնության տվեց իր դուստրը: Նա ուրիշ կանայք էլ առավ, Արտաշիրի մերձավորներից, բաղմաթիվ որդիներ ունեցավ և զորանալով բռնաբար տիրում էր այն կողմերին: Թեպետ նա Արտաշիրի (հպատակների) հաշվում էր, բայց նրան շտեմավ, և նրա մեռնելուց հետո չհնազանդեց նրա Շապուհ որդուն, կռվեց (նրա հետ), շատ պատերազմներում հաղթեց, բայց Շապուհի մտերիմներից թունավորվելով մեռավ:

Այս ժամանակները մի ուրիշ Վղըրկ խաբան նստեց, որ թըշնամությամբ էր վարվում նրա որդու Կամսարի հետ: Իսկ Կամսարը դժվար համարելով երկու հորը թշնամի թագավորների միջև ապրել, մանավանդ որ եղբայրները նրա հետ շփաբանեցին, վեր կացավ ամբողջ րնտանիքով ու աղիտով եկավ մեր Տրդատ թագավորի մոտ, այնինչ նրա եղբայրները գնացին Շապուհի մոտ: Այս Կամսարը հոր (կենդանության) ժամանակ քաջաբար

նախամարտիկ էր լինում պատերազմների մեջ, և կռվի մեջ մեկը սակրով խփում է նրա գլխին և սկավառակի մի մասը կտրում է, հետո նա ղեղերով բռնկվում է, բայց գազաթի բոլորակութիւնը պակաս է մնում, այս պատճառով էլ կռվել է Կամսար²³⁷,

Բայց Տրդատը յոթնպարսպյան Եկրատանին տիրելով՝ թողնում է այնտեղ իր երկրորդին և վերակացունե²³⁸ և վերադառնում է Հայաստան, իր հետ բերելով Կամսարին՝ բոլոր նրա ունեցածով: Իսկ Շապուհը հաղթող Կոստանդիանոսին աղաչեց հաշտութիւն կնքել և խաղաղութիւն հաստատել: Կոստանդիանոս այս կատարեց և այնուհետև իր մօրը՝ Հեղինէին ուղարկեց Երուսաղեմ՝ պատվական խաչը որոնելու, որ և գտավ փրկական փայտը հինգ բեկոնների հետ միասին Հուդա անունով մի հրեայի ձեռքով, որ հետո Երուսաղեմի եպիսկոպոս դարձավ:

ԱԸ

ԼԻԿԻԱՆՈՍԻ ԿԱՊԱԿԵԼԸ. ԱՐՔՈՒԿԻՔԻ ՀՌՈՄԻՑ ՓՈՅԱԿԵՐԱԿԵԼ ԵՎ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ աստված բոլոր բռնավորներին ոչնչացրեց Կոստանդիանոսի առաջ, սա շատ մեծ պատիվներով մեծարեց Լիկիանոսին²³⁹, նրան կնութիւն տվեց մօր կողմից խորթ իր քրոջը, նրան զարդարեց ծիրանիներով և կայսերական պսակով, և երկրորդական գահի պատվին հասցնելով՝ ամբողջ Արևելքի թագավոր նշանակեց: Բայց ինչ որ աստվածային խոսքն ասում է եբրայեցիների մասին, թե չարին անկարելի է փոխվել, նույնը պատահում է և այստեղ. ինչպես որ անկարելի է ինձին իր խայտուցը փոխել և եթովպացուն իր թխութիւնը, այսպես էլ (անկարելի է) ամբարիշտ մարդուն իր բարքը փոխել²⁴⁰:

Որովհետև նա դուրս եկավ նախ իր հավատին դրժող և ապա՝ իր բարերարի դեմ ապստամբ: Նա եկեղեցու դեմ հալածանք հանեց և գաղտնի նենդութիւնք լարեց Կոստանդիանոսի դեմ և առհասարակ բաղձատեհակ շարիքներ հասցրեց իր իշխանութիւն տակ եղողներին, այս ցանկասեր և զարշիւ ալեւորը, որ ներկում էր մազերը և իր կնոջը մեծ նեղութիւն ենթարկեց, սիրահարվելով

երանելի Գլխյուռային, որի սլատճառով սպանեց սուրբ Բասիլիոսին, պոնտական Ամասիայի եպիսկոպոսին:

Երբ նրա դավը բացվեց, և նա իմացավ, թե Կոստանդիանոսը լուռ չի մնա, զորք ժողովեց՝ պատերազմով նրան բնդդիմանալու: Նա ցրտացավ սիրուց դեպի մեր Տրդատ թագավորը և նրանից ակնածում էր ինչպես իսկական թշնամուց, որովհետև գիտեր, թե արդար մարդուն ատելի է որևէ ամբարիշտ: Իսկ երբ հաղթող Կոստանդիանոսն եկավ, ասոված նրա ձեռքը մատնեց լիկիանոսին. նա (նրա կյանքին) խնայեց, ինչպես ծերունու և իր քրոջ ամուսնուն, հրամայեց երկաթե կտպանքներով տանել Գաղղիա, հանքերի մեջ պահելու, որ աստծուն աղոթե, դուցե նա ներողամիտ դառնա: Իսկ ինքն իր որդիներով հայտարարելով, թե հոռմայեցիների թագավորությունը մեկ հատ է, իր քսանամյակը կուտարեց Նիկոմիդյացիների րադաքում. որովհետև նա սկսեց թագավորել հալածանքների շորքորդ տարում մինչև խաղաղության տասներեքերորդ տարին: Այս տոնը այսօր էլ տոնում է աշխարհը:

Եվ հարկ չհամարելով Հոռմ դառնալ, արքունիքը հաստատում է Բյուզանդիոնում, ինչպես նրան հրամայվեց նախատեսությունից տեսիլի միջոցով: Նա մեծապայծառ շինություններ անելով՝ քաղաքը հնգապատիկ մեծացրեց: Որովհետև ոչ մի մեծ թագավոր այնտեղ այսպիսի ձեռնարկություններ չէր ունեցել բացի մի բանի բաներից, ինչպես տիեզերակալ Աղեքսանդր Մակեդոնացու (շինածները), երբ նա այստեղ սպառազինվում էր Գարեհի դեմ գնալու, ուստի և իր հիշատակի համար շինեց Սուրստիգիոն կոչվածը, որովհետև այնտեղ նա կաշմակերպեց իր պատերազմական սարքը: Հետո հոռմայեցիների Սելեբրիոս կայսրը նրան նորոգեց և իր կողմից շինեց բաղանիքը այն սյունի տեղում, որի տակ գրված էր խորհրդավոր Արեգակ բառը, Թրակացոց լեզվով՝ Զեքսիպոն, և այս անունով էլ կոչվեց քաղանիքը: Նա շինեց նաև թատրոնը, դադանամարտության և խաղերի (կրկեսը) և ձիաբռնակ տեղը, բայց չավարտեց: Իսկ Կոստանդիանոսը ամեն կերպ նրան բարեկարպեց և կոչեց նոր Հոռմ, բայց աշխարհը նրան կոչեց Կոստանդիանոսի քաղաք (Կոստանդնուպոլիս): Այս էլ են ասում, թե Հոռմից դադանի հանեց և բերեց Պալադիոն կոչված քանդակը²⁴¹ և դրեց Փոլոնում սյունի տակ, որ ինքը կանգնեցրեց: Բայց այս մեղ անհավատալի է թվում, ուրիշներն ինչպես կամենան:

ԱՐԻՈՒ ՀԵՐԵՏԻԿՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՆԵԿԵԱՅՈՒԹ ԳՈՒՄԱՐՎԱԾ
ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԳՐԻԳՐԻՈՍԻ ՎՐԱ ՆՐԵՎՑԱԾ ՍՓԱՆՁԵՆԻԷՐ
ՄԱՍԻՆ

Այս ժամանակներն երևաց Արիոս Աղեքսանդրիացին, որ ուսուցանում էր շարաշար ամբարշտություն, թե որդին հորը հավասար չէ և ոչ էլ հոր բնությունից և էությունից, և չի ծնված հորից նախքան որևէ ժամանակ, այլ օտար ոմն է, և արարած, և կրտսեր և ժամանակի ընթացքում գոյացած: Այս ամբարիշտ Արիոսը արտաքնոցումն էլ սատկեց, ինչպես իրեն արժան էր: Նրա պատճառով ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրաման ելավ, որ Բյութանիայի Նիկիա քաղաքում բազմաթիվ եպիսկոպոսների ժողով գումարվի: Եվ ժողովվեցին— Բիտոն և Բիկենդ երեցները Հոռոմ քաղաքից, սուրբ Սեղբեստրոսի զրավոր հրահանգով, Աղեքսանդրոս՝ Աղեքսանդրիայի, Եվստաթիոս Անտիոքի, Մակարիոս Երուսաղեմի, Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսները:

Այս ժամանակ ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրովարտակ է հասնում մեր Տրդատ թագավորին, որ սուրբ Գրիգորին հետն առնելով գնա ժողովին: Բայց Տրդատ հանձն չառավ, որովհետև լսել էր, թե Շապուհը խնամիացել է Հնդկաց թագավորի և արևելյան խաքանի հետ, և զորավարություն է անում Ներսեհը, որ թագավորեց ինը տարի, և Որմիլղը, որ նույնպես երեք տարի թագավորեց քաջագործություններով: Ուստի կասկածի մեջ էր, միգուցե (Շապուհը) պալմանին ստե, հեթանոսների սովորությամբ, այս պատճառով էլ մեր աշխարհն առանց իր ներկայության լիողեց: Բայց սուրբ Գրիգորն էլ չհամաձայնեց գնալու, որպեսզի ժողովից չափազանց պատիվներ չկրե իբրև խոստովանող²⁴², քանի որ նրան այնպիսի փափագով և մեծ փութով հրավիրում էին: Նրանք իրենց փոխարեն ուղարկեցին Արիստակեսին, ճշմարիտ խոստովանությամբ և երկուսի գրով: (Արիստակեսը) գնալով հասնում է մեծն Ղևոնդին և նրան հանդիպում է այն ժամին, երբ նա մկրտում է Գրիգոր աստվածաբանի հորը՝ Գրիգորին, որը երբ ջրից դուրս եկավ, նրա շուրջը լույս փայլատակեց, որը բազմությունից ուրիշ ոչ ոք չտեսավ, այլ միայն Ղևոնդիոսը, որ մկրտում էր, և մեր Արիստակեսը, Եղեսիայի Եվթաղը, Մծբնի Հակոբ և

Պարսկաստանի Հոհան եպիսկոպոսները, որոնք նույն ճանապարհով ուղևորվում էին ժողովին:

Ղ

ԱՐԻՍՏԱՅԵՍԻ ՆԻԿՈՍԻՑ ԳԱՌՆԱԼԸ, ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱՏԱԼԸ ԵՎ
ԳԱՌՆՈՒՄ ԵՂԱՅ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արիստակեսը մեծն Ղեոնդի հետ գնում հասնում է Նիկիացոց քաղաքը, որտեղ ժողովված էին երեքհարյուր տասնևութ հայրեր՝ արիանոսներին տապալելու, որոնց նշովեցին և եկեղեցու հաղորդակցությունից հեռացրին, և ինքնակալ (Կոստանդիանոսն էր նրանց) աքսորեց հանքերը: Ապա Արիստակեսը հետ է դառնում ճշմարիտ դավանությանը և ժողովի քսան գլուխ կանոններով, և գալիս հանդիպում է հորը և թագավորին՝ վաղարշապատ քաղաքում: Սուրբ Գիրգորն ուրախանալով՝ իր կողմից մասնավոր գլուխներ է ավելացնում ժողովի կանոնների վրա՝ իր հոտի ավելի մեծ զգուշության համար:

Այս ժամանակ նրանց աղգական Կամսարն ևս իրայինների հետ մկրտվում է մեծ Գիրգորի ձեռքով, և թագավորը նրան ջրից ընդունելով, նրան ժառանգություն է տալիս Արսաշեսի մեծ դաստակերտը, որ այժմ Դրասխանակերտ է կոչվում, և Շիրակ գավառը՝ իբրև իր ազգականին և մտերիմ հարազատին: Բայց նա մկրտությունից հետո յոթն օրից ավելի չապրեց ու վախճանվեց: Բայց Տրդատ թագավորը Կամսարի որդիներից մեծին, Արշավիրին, մխիթարելով, հոր փոխարեն է նշանակում, նախարարական ցեղ է սահմանում նրա հոր անունով և մտցնում է նախարարությունների թվի մեջ: Դեռ ուրիշ պարգևներ էլ է ավելացնում—Ծովանդի քաղաքը և նրա գավառը, մինչև մեծ ձորի գլուխը, միայն թե նրա մտքից հանել տա հիշատակը իրենց բնիկ աշխարհի, որ Պահլավ է կոչվում, որպեսզի հավատի մեջ հաստատուն մնա: Իսկ Արշավիրն այդ գավառը շատ սիրելով՝ իր անունով կոչում է Արշարունիք, որ առաջ կոչվում էր Ծրասխաձոր: Ահա ասացինք երկու ցեղերի, պարթևների և պահլավիկների գալստյան պատճառը:

Այն ժամանակները Տրդատն ավարտում է Գառնիի ամրոցի շինությունը տաշած որձաքար քարերով, որոնք ազուցված էին երկաթե զամերով և կապարով. նրա մեջ շինում է հովանոց՝ ար-

ձաններով, սքանչելի դրվագներով և բարձրաքանդակներով, իր խոսքով ի դուխտ քրոջ համար, և նրա վրա գրում է իր հիշատակը՝ հունարեն գրերով:

Բայց սուրբ Գրիգորը նույն լեռները դառնալով, այնուհետև այլևս ոչ ոքի չերևաց մինչև վախճանվելը:

ՂԱ

ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՎ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹԵ ԽՆՁ ՊԱՏՃԱՌՈՎ
ԼԵՌԸ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ՄԱՆՅԱ ԱՅՐԲ

Մենք գտանք, որ սուրբ Գրիգորը, մեր հայրն ու ծնողն ըստ ավետարանի՝ սուրբ Թադեոս առաքյալի աթոռը նստավ Տրդատի թագավորության տասնևյոթներորդ տարում: Երբ նա ամբողջ Հայաստանը լուսավորեց աստվածագիտության լուսով, կռապաշտության խավարը փարատեց և բոլոր կողմերը լցրեց եպիսկոպոսներով և կրոնի ուսուցիչներով, այնուհետև նա սիրեց լեռներն ու ամալոթյունը, որպեսզի հանդարտ մտքով ինքն իր մեջ ամփոփվի և աստծու հետ խոսի՝ (ուրիշ) դբաղմունքներից ազատ. իր տեղ փոխանորդ թողեց իր Արիստակես որդուն և ինքը մնաց Դարանադյաց գավառում, Մանյա այրք լեռան մոտ:

Բայց ասենք, թե ինչո՞ւ է կոչվում Մանյա այրք: Որովհետև սուրբ Հովհաննիսյանց ընկերների մեջ կար մի կին, Մանի անունով, ինչպես վրացիներին ուսուցանող Նունեն, որ չկարողացավ հասնել և հետևել (ընկերներին), երբ գալիս էին մեզ մոտ, դիտնալով, որ բոլոր տեղերն էլ աստծուն են, բնակվեց այս լեռներում, քարայրների մեջ, որի պատճառով լեռան անունը կոչվեց Մանյա այրք. նույն այրումն էլ բնակվեց սուրբ Գրիգորը:

Թեպետև նա այնտեղ բնակվեց, բայց ժամանակ առ ժամանակ հայտնվում էր, շրջում էր մեր աշխարհում, աշակերտվածներին հաստատում էր հավատի մեջ: Իսկ երբ նրա Արիստակես որդին Նիկիայի ժողովից հետ եկավ՝ այդ ժամանակից ի վեր սուրբ Գրիգորիոսն այլևս ոչ ոքի չերևաց և չհայտնվեց: Ուստի հաշվելով նրա քահանայանալու սկիզբից, այսինքն Տրդատի թագավորության տասնևյոթերորդ տարուց, մինչև նրա (թագավորության) քառասունևեցերորդ տարին, երբ այլևս ոչ ոքի չերևաց, դուրս կգա երեսուն տարի:

Նրանից հետո (նստավ) Արիստակեսը յոթ տարի, Տրդատի քառասուն և յոթներորդ տարուց մինչև հիսուներեքերորդը, երբ տեղի ունեցավ Արիստակեսի կատարածը, Որովհետև նա իսկապես հոգևոր սուր էր, ինչպես ասված է²⁴³, ուստի նա թշնամի էր թվում բոլոր անիրավ և աղտեղագործ մարդկանց: Ուստի Արքեղայտը, որ Չորրորդ Հայքի վերակացու էր նշանակված, նրանից հանդիմանվելով, հարմար օրվան էր սպասում և Մոփաց գավառում նրան ճանապարհին պատահելով, սրով սպանեց, իսկ ինքը փախավ դնաց Կիլիկիայի Տավրոս (լեռը): Իսկ երանելու աշակերտները նրա մարմինը վերցնելով բերին Նկեղյաց գավառը, իր ավանում՝ Թիլում թաղելու: Եվ աթոռը հաջորդեց նրա մեծ եղբայրը, Վրթանես, Տրդատի հիսուն և չորսերորդ տարուց այս կողմը:

Իսկ սուրբ Գրիգորը Մանյա այրում երկար տարիներ աներեվութաբար ապրելուց հետո մեռնում՝ փոխադրվում է հրեշտակների կարգերը: Հովիվները նրան վախճանված գտնելով, նույն տեղումն էլ թաղում են, առանց գիտենալու, թե ո՞վ է: Եվ հիշում է, վախել էր, որ նրանք, որոնք մեր փրկչի ծննդյան խորհուրդին մասնակից եղան, նաև սպասավոր դառնան նրա աշակերտի հուղարկավորության²⁴⁴: Եվ այսպես (մարմինը) երկար տարիներ ծածուկ մնաց, կարծես ինչ-որ աստվածային տնօրինությանմբ, ինչպես հնումը Մովսեսինը, որպեսզի նորադարձ բարբարոս աղգերից չաշատվի: Իսկ երբ մեր կողմերում հավատն արմատացավ ու հաստատվեց, շատ ժամանակ անցնելուց հետո հայտնվեց Գառնիկ անունով մի ճգնավորի, և ապա սուրբ Գրիգորի նշխարները բերվեցին և թաղվեցին Թորդան գյուղում:

Սա, ինչպես ամենքին հայտնի է, Պարթևական աշխարհից էր, Պահլավների գավառից, թագավորող ցեղից ղատված Արշակունի, Սուրենի ցեղից, Անակ անունով հորից: Նա մեր աշխարհի արևելյան կողմերից մեզ ճշմարիտ արևելք ծագեց և իմանալի արեգակ և հոգևոր ճառագայթ, կոռուպացիայի խոր շարունակից հլր, ճշմարիտ բարի և դիվահալած, երանության և հոգևոր շինության առիթ, իսկապես աստվածային արմավենի, տիրոջ տանը տնկված և մեր աստծու գավթում ծաղկած²⁴⁵: Նա այսպիսի և այսքան ժողովուրդներ բազմացրեց և մեղ պատրաստեց հոգևոր պարարտ ծերության ի փառս և ի գովեստ աստծու²⁴⁶:

Սուրբ և մեծ և երկրորդ նահատակի և մեր լուսավորության հոգեւոր վերակացւի մասին ճառելիս, — որովհետեւ Քրիստոս է բոլոր գոյացութիւններին ճշմարիտ թագավորը, — պետք էր հրաշափառ խոսքերով գրել, ինչպէս մեր լուսավորության նախաշաղկին ու նահապետին հավասար ճշնողի և նրա գործակցի մասին: Որովհետեւ սուրբ հոգուն հաճո թվաց ավագութիւն տալ իմ լուսավորչին՝ միայն խոստովանողի, կա՛վիւցնեմ նաեւ առաքելութեան կոչումով, իսկ սրանից դուրս՝ (նրանք երկուսը) իրար հավասար են խոսքերով և գործով: Բայց այստեղ ես նկատում եմ թագավորի առաւելութիւնը, որովհետեւ աստծու մասին մտածելու և ճշնողութեան մեջ նրանք երկուսը հավասար էին, իսկ համոզական կամ ստիպողական խոսքերով (նոր հավատին) հնադանդեցնելու մեջ՝ թագավորի շնորհն ավելի էր, որովհետեւ նրա հավատից գործը հետ չէր մնում: Այս է պատճառը, որ ես նրան կոչում եմ նախաշաղկի ճանապարհ և մեր լուսավորութեան երկրորդ հայր: Բայց որովհետեւ այժմ պատմելու ժամանակ է և՛ ոչ գովեստներին, մանավանդ որ այս հատվածը պատմագիրների առանձին արտահայտութիւնների համաձայն շարադրվեց, և ոչ թե հատկապէս մեզանից²⁴⁸ անցնենք սրան վերաբերյալ պատմութեան կարգին:

Սա Քրիստոսին հավատալուց հետո ամեն տեսակ առաքինութիւններով փայլելով՝ ավելի և ավելի ջանքեր էր անում խոսքով ու գործով Քրիստոսի (հավատի) համար. սաստելով և համոզելով մեծամեծ նախարարներին, այլև ուսմիկ մարդկանց բաղմոթյունը, իրապէս Քրիստոսի (հավատացյալ) լինելու, որպէսզի նրանց գործերը համապատասխանեն նրանց հավատին: Բայց այստեղ ես շեշտելու եմ մեր ազգի խստասրտութիւնը, այլև ամբարտաւանութիւնը սկզբից մինչև այժմ, որ նրանք անտարբեր լինելով դեպի բարին, խորթ լինելով ճշմարտութեան. կամ թե բնությամբ մեծամիտ և կամակոր լինելով, դիմադրում են թագավորի կամքին քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, հետեւելով իրենց կանանց և հարճերի կամքին: Եվ թագավորը, չկարողանալով այս բանը ներել, պնդում է երկրային պսակը, գնում է երկնային պսակի հետեից, շուտով հասնելով այն տեղը,

ուր Քրիստոսի ճգնավորը (Մանին) լեռների քարայրում էր ապ-
րել:

Այստեղ ես ամաշում եմ ասել ճշմարտութունը, մանավանդ
թե մեր աղգի անօրենսութունն ու ամբարշտութունը, մեծամեծ
ողբերի և արտասուքների արժանի նրանց գործը: Որովհետև նրա
հետևից մարդ են ուղարկում, կանչում են, որ գա թագավորու-
թյունը շարունակե, (խոստանալով) նրա կամքով վարվել: Իսկ
երբ սուրբը չի համաձայնում, նրան (թունավոր) ըմպելիք են
տալիս, ինչպես հնումը աթենացիները Սոկրատին տվին մոլա-
խինդը, կամ մերն ասելով՝ կատաղած երրայեցիները մեր աստ-
ծուն տվին լեղի խառնած ըմպելիք: Այսպես անելով նրանք իրենց
վրայից հանգցրին աստվածապաշտության բազմափայլ ճառա-
գայթր:

Այս պատճառով ես իմ (ժողովրդի) վրա ողբալով ասում եմ՝
ինչպես ասել է Պավլոսն իր (ժողովրդի) և Քրիստոսի խաչի թըշ-
նամիների մասին. բայց ասում են ոչ իմ խոսքերը, այլ սուրբ
հոգու. — Ո՛վ չար և ստահակ աղգ, աղգ՝ որ իր սիրտը շողջեց և
որի հոգին աստծուն հավատարիմ չմնաց²⁴⁹: Արամյան մարգիկ,
մինչև ե՞րբ պիտի մնաք անզգա. ինչո՞ւ եք սիրում ունայնությու-
նը և անաստվածությունը: Դուք չիմացա՞ք, որ տերը սբանչելի
դարձրեց իր սրբին, և նա ձեզ չի լսի, երբ դուք աղաղակելով
նրան դիմելու լինեք: Դուք բարկանալով մեղանչեցիք, բայց ձեր
անկողիներում չզղջացիք²⁵⁰, որովհետև անօրեն դեռում կատա-
րեցիք և արհամարհեցիք նրան, ով հույսը դրել էր տիրոջ վրա:
Այս պատճառով ձեր վրա կհասնի որոգայթ՝ որը, դուք չդիտեք,
և այն որսը, որ դուք որսացիք, նա ձեզ կբռնի, և նույն որոգս թով
կբռնվեք: Իսկ նրա անձը աստուծով կցնծա, իր փրկությամբ կու-
րախաճա և իր ամբողջ էությամբ կասի. Տե՛ր, ո՛վ է քեզ նման²⁵¹:

Եվ որովհետև այս բոլորը ճշմարիտ այսպես է, ապա և մենք
մխիթարվենք մեր նեղությունների մեջ: «Եթե կանաչող ծառին
այսպես արին, ասում է Քրիստոս, ապա չորին ի՞նչ կանեն»: Արդ՝
երբ նրանք այսպես վարվեցին աստծու սրբերի հետ և որոնք աստ-
ծու համար իրենք իրենց նվաստացրին, թագավորութունից
(հրաժարվելով), այլևս մենք ի՞նչ կարող ենք ասել աստծուն՝ ձեր
կողմից մեզ հասած նեղությունների համար, մեզ՝ որ սովոր ենք
նեղությունների և աղքատության: Բայցեւայնպես կասեմ. ո՛վ ձե-
զանից մեղ համար ապրուստ, ո՛վ ունուցիչների մոտ միջնորդու-

թյուն, ո՞վ համոզիչ կամ խրախուսական խոսք, ո՞վ մեր զնալիս բեռնակիրներ, ո՞վ մեր եկած ժամանակ հանգիստ, ո՞վ մեզ տուն կամ իջևան պատրաստեց: Թողնում եմ մյուս բաները, որովհետև դուք շատնահարեցիք շար լեզուներն ու տգիտությունը, նրանց սնոտի փառամոլությամբ և կատաղի լեզվագարությունը, այլ ձեր ուսումնասիրյալ բարձր նրանց անմտությունը հրահրելով բորբոքեցիք ավելի քան Բաբելոնի հնոցը:

Այս պատճառով յուրաքանչյուր մեկը իր համար առանձին քուրմ է և պաշտոնյա, ինչպես ասում է ս. գիրքը, որ հարմար է զալիս ներկա պայմաններին, երբ շատերն են, որ խոսում են աստվածային նյութերի մասին, բայց առանց հասկանալու խնդրի էությունը, և խոսողները ոչ թե ս. հոգու հաճությամբ են (ընտրված), այլ օտարի: Ուստի ասլշեցուցիչ են այս ճառերը և սարսափելի՝ մտածող մարդկանց համար. որովհետև խոսողը խոսում է աստծու և աստվածային նյութերի մասին, բայց խոսողի միտքն ուղղված է դեպի օտարը: Որովհետև նա հոգում է ոչ թե խոսած նյութի մասին և ոչ էլ խոսում է մեղմ ու հեզաբար, ինչպես որ պատվիրված է, թե «ոչ ոք դուրսը նրա ձայնը չլսի»²⁵², այլ (հոգում է) մարդկային փառքի համար, և որոտագին հնչեցնում են մարդկանց լսելիքին: Նրանց շատախոսությունը հորդաբար հոսում է իբրև աղբյուրից, ինչպես ասաց հներից մեկը²⁵³, և բորբոքեցնում են կոշունքներն ու հրապարակները: Ո՞ր մտածող մարդը չի ողբադրանց մասին, այլև,— թող ոչ ոք չնեղանա,— նրանց մասին, որ դրանց հորդորում են այսպես լինել: Ես ինձ ղսպում եմ Քրիստոսի խոսքը կրկնել, թե նրանք պետք է վճարեն վրեժը արդար Աբելի արյունից սկսած մինչև Զաքարիայի արյունը, որ թափվեց տաճարում սեղանի առաջ²⁵⁴:

Այստեղ կարճում ենք մեր խոսքը, դուր նեղություն չկրելով խոսելու մեռածների ականջներին²⁵⁵: Բայց սուրբ Տրդատի մասին մեր պատմածը ճշմարիտ է. նրան մահվան դեղ խմցնելով՝ ղրկվեցին նրա շնորհի ճառագայթների լույսից: Նա թագավորեց հիսուն և վեց տարի:

Ավարտվեց նրկուրդ գիրքը
Հայոց մեծերի առաջադիմության

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՐՏԸ

Ա

Ոչ հին տարիների պատմություն է ունեցել մեր աշխարհը, ոչ էլ ժամանակի կարճության պատճառով, կարողացանք անցնել բոլոր հունական (աղբյուրները), ոչ նույնիսկ Դիոդորի²⁵⁶ գրվածքները մեր ձեռքի տակ են, որ աչքերս նրա վրա պահելով՝ բոլորն անմոռաց անցնեինք, որպեսզի բաց չթողնեինք որևէ գլխավոր և պիտանի բան, որ արժան է մեր շարադրության մեջ հիշատակվելու։ Այլ որքան ջանքն ու հիշողությունը բավականացան, մենք ստուգությամբ պատմեցինք Աղեքսանդր Մեծից մինչև սուրբ Տրդատի մահը, շատ կանուխ և հին ժամանակի (անցքերը)։ Ուստի մեզ չպետք է մեղադրես ու պարտավես, որովհետև ահա ինչ որ մեր ժամանակները կամ քիչ առաջ պատահել է, քեզ անսխալ կպատմեմ, երրորդ գիրքը գրելով, անցքերը սուրբ Տրդատից հետո մինչև Արշակունյաց ցեղի դադարելը թաղավորությունից և սուրբ Գրիգորի սերունդին՝ քահանայապետությունից, հասարակ լեզվով այս պատմություններն անելով, որպեսզի այնպես չերևի, թե մեկը փափաղում է (կարդալու) պերճարանությունից զրավելով, այլ մեր պատմածների ճշմարտության կարոտելով՝ հաճախակի և անդադար կարդան մեր հայրենիքի պատմությունը։

Բ

ԽՆՉ²⁵⁷ ԱՆՑՔԵՐ ՊԱՏԱՀԵՑԻՆ ՄԵՐ ՎՐԹԱՆՍԻՆ ԵՎ ԵՐԵՐ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՏՐԳԱՏԻ ՎԱԽՃԱՆՎԵԼՈՒՅ ՀԵՏՈ

Տրդատի վախճանվելու ժամանակ մեծ Վրթանես պատահմամբ դռնվում էր սուրբ Հովհաննեսի վկայարանում²⁵⁸, որ նրա հայրն էր շինել Տարոնում։ Այստեղ այդ լեռան բնակիչները, նա-

խարարների թելադրությամբ, դավ սարքեցին, կամենալով նրան սպանել: Բայց նրանք անըմբռնելի ձեռքով կապվեցին, ինչպես հնումը Եղիսեի ժամանակ²⁵³, կամ նույն ինքն Քրիստոսի մեր աստծու ժամանակ հրեաները գեսնին զարկվեցին, (այնպես որ Վրթանեսը) առանց որևէ վնասի անցավ գնաց Եկեղյաց գավառը, Թիլ ավանը, որտեղ գտնվում էր նրա Արիստակես Լղբոր հանգստարանը, և սուգ էր անում Հայոց աշխարհիս վրա, որ անիշխանության մեջ մնալով՝ նախարարական ցեղերը մեկը մյուսի դեմ էլան իրար կոտորելու, որով Լրեք տոհմեր, Բղնունականը, Մանավազյանը և Որդունին, ոչնչացան մեկը մյուսի ձեռքով:

4.

ՍՈՒՐՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՄԱՀԸ ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐԻ ՉԵՌՈՎ

Մեծ պնդությամբ երանելի Տրդատը վրեժխնդիր էր լինում հավատի և վարքի նկատմամբ, մանավանդ նրանց, որոնք իր իշխանության հեռավոր տեղերում էին ապրում: Ուստի նրա մոտ եկան արեւելյան հյուսիսային կողմերի գործակալները, Փայտակարան կոչված հեռավոր քաղաքի վերակացուները և ասացին թագավորին. «Եթե կամենում ես, որ այն կողմի մարդիկ ուղիվ վարը ունենան ըստ այս (նոր) հավատի, ապա նրանց համար եպիսկոպոս ուղարկիր սուրբ Գրիգորի սերնդից, որովհետեւ մեծ փափագով խնդրում են, և մենք հաստատ ղիտենք, որ Գրիգորի հրաշակված անվան պատճառով կակնածեն նրա սերնդից և նրա հրամանի համաձայն կվարվեն»: Երանելի Տրդատը համաձայնելով՝ նրանց եպիսկոպոս է տալիս մանուկ Գրիգորիսին, Վրթանեսի հրեց որդուն: Թեպետ նրա անչափահասությանը նայելով, այս բանը կանոնի դեմ էր համարվում, բայց նկատելով նրա հոգու մեծությունը և հիշելով, որ Սողոմոնը տասներկու տարեկան հասակում թագավորեց իսրայելցիների վրա, մեծ վստահությամբ ուղարկեց, մի ոմն Սանատրուկի հետ, որ իր Արշակունի ցեղիցն էր:

Նա զնալով՝ բարի օրինակ էր դառնում, հայրենական առաքինություններով վարվելով, բայց կուսությանը ղերադանցելով հայրերից, իսկ պատժելու կողմից՝ թագավորին հավասարվելով: Իսկ երբ Տրդատի վախճանվելու լուրը հասավ, բարբարոսները նույն Սանատրուկի և ուրիշ մի քանի միշտ սուտ խոսող աղվանե-

քի դավելով, երանելի (Գրիգորիսին) սպանեցին Վատնյան դաշտում, Կասբիական կոշված ծովի մոտ, ձիերին ոտնատակ տալով: Նրա սարկավագները նրա մարմինը բերին փոքր Սյունիք, թաղեցին Ամարաս ավանում: Իսկ Սանատրուկը թագ դնելով իր գլուխը՝ գրավեց Փայտակարան քաղաքը, և մտածում էր բոլոր Հայաստանին տիրել օտար ազգերի օգնությամբ:

Դ

ՐԱԿՈՒՐ ՐԴԵՇԵԻ ԱՆՋԱՏՎԵԼԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԻՎ
ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ՝ ԽՈՍՐՈՎԻՍ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես աստվածային պատմությունների մեջ գտնում ենք ասված՝ եբրայական ազգը դատավորներից հետո, անիշխանության անխաղաղ ժամանակ, չունեի թագավոր և ամեն մարդ վարվում էր ըստ իր հաճույքի, նույն բաներ կարելի էր տեսնել և մեր աշխարհում: Ողովհեսե երբ երանելի Տրդատը վախճանվեց, Բակուր մեծ իշխանը, որ կոչվում էր Աղձնիքի բղեշխ, տեսնելով որ Սանատրուկը թագավորեց Փայտակարանում, նույնը կամեցավ և ինքն անել, սակայն չթագավորել, որովհետև Արշակունի չէր, այլ կամեցավ ինքնազուխ լինել: Ուստի Հայոց միաբանությունից անջատվելով՝ ձեռքը մեկնեց Պարսից Որմիզդ թագավորին: Այա Հայոց նախարարները ուշքի և խելքի գալով՝ ժողովեցին մեծն Վրթանեսի մոտ և պատմավոր իշխաններից երկու անձ, Մոփքի Մար իշխանին և Հաշտյանքի Գագ իշխանին, ուղարկեցին նախագահ քաղաքի գնալու Կոստանդիանոսի օրդու՝ Կոստանդ կայսրի մոտ, նվերներով և թղթով, հետևյալ բովանդակությամբ.—

Ե

ՀԱՅՈՑ ԹՂԹԻ ՊԱՏՃՆԸ

«Վրթանես եպիսկոպոսապետը և նրա ձեռքի տակ եղած եպիսկոպոսները և Մեծ Հայաստանի բոլոր նախարարները մեր տիրոջ՝ ինքնակալ Կոստանդ կայսրին: ողջուն են մատուցանում:

Միտքդ բեր ըո հոր Կոստանդիանոսի ուխտադրությամբ պայմանը մեր Տրդատ թագավորի հետ և մեր աշխարհը մի՛ թողնիր անաստված պարսիկներին, այլ օգնիր մեզ ղորքով՝ Տըր-

դասի որդուն խոսրովին թագաւորեցնելու համար: Որովհետեւ աստված ձեզ ոչ միայն նվրոպային տիրացրեց, այլև բոլոր Միջերկրայքին և ձեր ղորովյան ահը մինչև աշխարհի ծայրը տարածվեց: Եվ մենք խնդրում ենք, որ դուք ավելի և ավելի տիրանաք: Ողջ եղեք»:

Կոստանդն այս (խնդրին) լսելով՝ Անտիոքոսին, իր պալատի կառավարչին, մեծ ղորքով ուղարկեց, նաև ծիրանի դգեստ ու պսակ և թուղթ հետեւյալ բովանդակությամբ.—

Կոստանդի քուղբը.

«Ինքնակալ ամբոստոս Կոստանդոս կայսրը մեծ Վրթանեսիդ և բոլոր քո աշխարհականներին՝ ողջունյալ:

Մեծ ղորք ուղարկեցի օգնության և հրաման՝ ձեզ վրա թագաւորեցնելու խոսրովին՝ ձեր Տրդատ թագաւորի որդուն, որպեսպէք բարեկարգության մեջ հաստատուիք և հավատարմությամբ մեզ հսկատակվիք: Ողջ եղեք»:

Զ

ԱՆՏԻՈՔՈՍԻ ԳԱՐՈՒՍՏՂ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾԵՐԸ

Անտիոքոսն եկավ, խոսրովին թագաւորեցրեց և շորս սոյորապետներին հանձնեց ղորքի վրա նույն իշխանությունը, որոնց նշանակել էր Տրդատն իր կենդանության ժամանակ՝ իր դայակ Արտավազդ Մանգակունու մահից հետո, որ միակ սպարապետն էր և բոլոր Հայոց (ղորքերի) ղորավարը: Առաջին՝ Թագարատ ասպետը արեւմտյան զնդին ղորավոր, երկրորդ՝ Միհրան, Վրաց առաջնորդը և Գուգարացոց բզեշխը, հյուսիսային ղորքին սպարապետ, երրորդ՝ Վահան, Ամատունյաց նահապետը, արեւելյան զնդին ղորավար, չորրորդ՝ Մանաճիհր, Ռշտունյաց նահապետը, հարավային ղորքին սպարապետ: Եվ ղորքը բաժանեց, տվեց յուրաքանչյուրին իր բաժինը: Մանաճիհրին հարավային ղորքով, կիլիկեցի ղորքն էլ նրանց հետ, ուղարկեց Ասորեստանի և Միջերկրայքի կողմերը, իսկ Ամատունյաց Վահան նահապետին արեւելյան զնդով, և նրանց հետ գաղատացի ղորքերը, ուղարկեց Ատրպատականի կողմերը՝ պահպանելու (երկիրը) Պարսից թագաւորից:

Իսկ ինքը, թողնելով խոսրովին,— որովհետեւ մարմնով փոքր էր, թույլ ոսկորներով և պատերազմական հասակ և հարմարու-

թյուն չունենր,— առավ իր հետ Միհրանին և Բաղարատին իրենց զորքերով, և բոլոր հունական զորքի հետ միասին դիմեց Սանատրուկի վրա: Իսկ նա, Փայտակարան քաղաքը պարսկական զորքով լցնելով, շտապով գնում ապավինում է Շապուհ թագավորին, Աղվանից նախարարների հետ միասին: Անտիոքոսը տեսնելով, որ նրանք չհնազանդվեցին և խաղաղությամբ չնվաճվեցին, հրամայում է պառակտվածների իշխանությունն ավարառությամբ տկաքացնել, իսկ ինքը (աշխարհի) հարկը ժողովելով գնում է կայսրի մոտ:

Է

ՄԱՆԱՃԻՀՐԻ ՀԱՆՑԱՆՔԸ ՄԵՐՆ ՀԱՅՈՒԹԻ ԳԵՄ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀԸ

Մանաճիհրը Հայոց հարավային գնդով և կիլիկեցի զորքով Ասորեստանի կողմերը գնալով պատերազմեց Բակուր բռնելիի հետ և սպանեց նրան, իսկ նրա զորքերն ու նրան օգնության ուղարկված պարսիկներին հալածեց. Բակուրի որդուն, Հեշային ձերբակալելով՝ երկաթե կապանքներով ուղարկում է Խոսրովին, իսկ նրա իշխանության գավառներն անխնա սրի է մատնում, ոչ միայն կովոդներին, այլև ոամիկ գյուղացիներին, և շատ գերիներ է առնում Մծբինի կողմերից, որոնց թվում նաև Հակոբ մեծ եպիսկոպոսի²⁶⁰ ութ սարկավագներին: Հակոբը նրանց հետևից գալով՝ հորդորում է Մանաճիհրին արձակել ոամիկ գերիներին, քանի որ նրանք անմեղ են, բայց Մանաճիհրը չի համաձայնում, պատճառ բերելով թագավորին:

Հակոբը դիմում է թագավորին. սրա վրա Մանաճիհրն ավելի է լարանում, և գավառացիների թելադրությամբ նրա ութ սարկավագներին, որ կալանավորված էին, հրամայում է ծովը նետել: Երբ այս լսում է մեծն Հակոբ, սաստիկ բարկացած վերադառնում է իր տեղը, ինչպես Մովսեսը Փարավոնի մոտից, բարձրանում է մի լեռ, որտեղից ամբողջ գավառն երևում էր, և անիծում է Մանաճիհրին և նրա զավառը: Եվ աստծու դատաստանը շուտ վրա է հասնում, որովհետև Մանաճիհրը Հերովդեսի նման տեսակ տեսակ ցավերից բռնվում է և մեռնում, և գավառի պառլաբեր ջրարբի հողերը աղշոռ հողերի են փոխվում, երկինքը նրանց վրա պղինձ դառնալով, ըստ սուրբ գրքի, ծովն էլ հակառակելով՝ (բարձրա-

նում) ժաժկում է արտերի սահմանները: Երբ այս բաները լսում են մեծն Վրթանես և Խոսրով Թագավորը, դայրանալով հրամայում են գերվածներին արձակել, և նույն մարդուն դիմել զղջումով ու աղաչանքով, որ գուցե աստծու բարկությունը դադարի: Եվ Մանա-ճիհրի որդին ու ժառանգը, Հակոբի այս աշխարհից փոխվելուց հետո, գեղեցիկ ապաշխարհությամբ, հորդ արտասուներն երով ու հառաչանքներով նրա բարեխոսությամբ ստացավ գավառի բժըշկությունը:

Ը

ՓՈՐՔ ԽՈՍՐՈՎԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ, ԱՐՔՈՒՆԻՔԸ ՏԵՂԱՓՈԽԵԼԸ ԵՎ ԱՆՏԱՌԸ ՏՆԿԵԼԸ

Պարսից Որմիզդ Թագավորի երկրորդ և Կոստանդի ինքնակալության ութերորդ տարում նրա օգնությամբ Թագավորեց Խոսրովը. նա ոչ մի քաջության գործ ցույց չտվեց հոր նման. նա նույնիսկ հակառակություն ցույց չտվեց անջատված կողմերի վերաբերմամբ, մի անգամից հետո, որ հունական զորքերից կրեցին²⁶¹, այլ Պարսից Թագավորին իր կամքին թողնելով՝ նրա հետ խաղաղություն է կնքում, բավական համարելով տիրել մնացած սահմաններին, բուրբուռվին շտաժելով ազնվական խորհուրդներ: Որովհետև թեպետ նա մարմնով փոքր էր, բայց ոչ Աղեքսանդր Մակեդոնացու չափ, որ միայն երեք կանգուն²⁶² հասակ ուներ, որ (սակայն) չէր խափանում նրա հոգու աշխույժը: Իսկ սա անփուլթ լինելով քաջությամբ և բարի հիշատակների՝ զբաղված էր զբոսանքներով, թաշտրսությամբ և այլ որսերով, որի համար էլ նա անտառ տնկեց Ազատ գետի մոտ, որ մինչև այսօր էլ կոչվում է նրա անունով:

Նաև արքունիքը փոխադրում է անտառից վերև մի բլուրի վրա և շինում է արևից պատսպարված ապարանք. (այս տեղը) պարսկական լեզվով կոչվում է Դվին, որ նշանակում է բլուր²⁶³: Որովհետև այդ ժամանակ Հրատն ուղեկցում էր Արեգակին և անմաքուր ցեղն օղը գարշելի հոտ էր բուրում, ուստի Արտաշատում քնակվողներն այս բանին շղիմանալով՝ կամալ հանձն առան այս տեղափոխությունը:

Սրա ժամանակ հյուսիսային Կովկասի բնակիչները միաբանելով, գիտնալով նրա թուլասրտությունն ու ծուլությունը, մանավանդ հրապուրվելով Սանատրուկի թելադրությունից, Պարսից Շապուհ թագավորի գաղտնի հրամանով արշավեցին ու հասան մեր աշխարհի միջին վայրերը մեծ բաղմունքամբ, մոտ երկու բյուր մարդով։ Պատերազմելով նրանց դեմ դուրս եկան Հայոց արևելյան և արևմտյան զորքերն իրենց ղորապետներով, այսինքն Բագարատ ասպետով և Ամատունյաց Վահան նահապետով։ Որովհետև մեր հարավային զնդերը խոսքովի մոտ էին Մոփաց աշխարհում, իսկ Միհրանին սպանել ու մեր հյուսիսային գունդը ջարդել ու փախցրել էին թշնամիները և (այս կերպով) հասել էին մինչև Վաղարշապատ ու պաշարել։ Նրանց վրա հանկարծակի հարձակվեցին մեր արևելյան և արևմտյան զորքերը և հետ վանեցին դեպի Օշականի առապարը և թույլ շտփին, որ նրանք ցրվի գալով նետաձգություն կատարեն ըստ իրենց սովորության, այլ քաջածի հեծյալները նրանց շտապ շտապ ու արագապես հետամուտ լինելով մղեցին քարքարոտ դժվար տեղերը, այնպես որ թշնամիներն ականալից ստիպվեցին ճակատամարտ կազմելու։

Նրանց նիզակավորների ղորագլուխն էր մի վիթխարի հսկա, սպառազինված և ամբողջ մարմինը ծածկված խիտ թաղիքով, այսպես նա արշավանքներ էր կատարում զորքի մեջ։ Հայոց քաջերն աչքերը նրա վրա պահելով՝ հարձակվում էին վրան, բայց չէին կարողանում վնասել, որովհետև երբ նիզակով խփում էին, թաղիքը շուտ էր գալիս²⁶⁴։ Այս ժամանակ քաջ Վահան Ամատունին դառնալով դեպի կաթողիկե եկեղեցին՝ ասաց. «Օգնիր ինձ, աստված. դու որ Դավթի պարսաքարը դիպցրիր խրոխտացող Գողթաթի ճակատին, իմ նիզակս էլ ուղղիր այս հզորի աչքին»²⁶⁵։ Նրա խնդրվածքը զուր չանցավ. ձիու գավակիցը խփելով՝ գետին գլորեց ահագին հսկային։ Այս դիպվածն առիթ դարձավ թշնամիների փախուստին և Հայոց գունդը զորացրեց հաղթանակ տանելու։

Այստեղից Մոփաց աշխարհը դառնալիս՝ Բագարատն առանց նախանձի հաստատապես վկայում է թագավորին Վահանի քաջագործությունների և այս առաքինական դիպվածի մասին։ Ուստի

Թագավորը նրան է պարգևում ճակատամարտի տեղը, Օշականը, որտեղ վահանն ինքնակամ դեմ էլավ ու մենամարտեց (հակա թշնամու հետ)։ Իսկ Միհրանի փոխարեն գորթի վրա նշանակում է Գարջույլ Մաղխաղին, խոռոխոռունիների նահապետին։

Ժ

ԽՈՐՈՐԴԻ ՎԱՆՃԱՆՎԵԼԸ ԵՎ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ՀՆՏ

Սրանից հետո խոսքովն իմանալով, որ Պարսից Շապուհ Թագավորը թշնամիների հետ է, լուծում է նրա հետ կնքած խաղաղությանը նրան վճարած մասնավոր հարկը կտրելով՝ այնևս կայսրին է տալիս և Հունաց ղորքերը բերելով, գիմադրում է Պարսից Թագավորին։ Բայց նրա կյանքը երկար չտևեց, նա վախճանվեց ինն տարի Թագավորելուց հետո։ Նրա մարմինը վերցրին և թաղեցին Անիում, հայրերի մոտ։ Իսկ մեծն Վրթանես ժողովելով բոլոր Հայոց նախարարներին, ղորքերով ու ղորապետներով, մեր աշխարհը հանձնում է Արշավիր Կամսարականին, իբրև գլխավոր և Թագավորից հետո առաջին պատվավոր անձի²⁶⁶, իսկ ինքն առնելով Տիրանին, խոսքովի որդուն, գնում է կայսրի մոտ, որպեսզի նրան հոր տեղ Հայոց Թագավոր նշանակի։

Իսկ երբ Պարսից Շապուհ Թագավորը լսեց խոսքովի մահը և թե նրա Տիրան որդին կայսրի մոտ գնաց, մեծ ղորք է դումարում իր ներսևհ եղբոր ձևովի տակ, իբրև թե մտադրվելով նրան Թագավորեցնել Հայոց վրա, և ուղարկում է մեր աշխարհը, համարելով թե նա անառաջնորդ է մնացել։ Նրանց հանդիպում է քաջ Արշավիր Կամսարականը բոլոր հայկական ղորքով Մոուղ կոչված դաշտում, և թեպետ պատերազմում շատերն ընկան մեծամեծ նախարարներից, բայց հաղթությունը տարավ Հայոց գունդը և փախուստի մատենեց Պարսից ղորքերը։ Այսպես մեր աշխարհը պահեցին մինչև Տիրանի դալը։

ԺԱ

ՏԻՐԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ. ՄԵԾՆ ՎԹԱՆՆՍԻ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՑ
ՓՈԽՎԵԼԸ ԵՎ ՍՈՒՐԸ ՀՈՒՍԻՈՒ ՀԱՋՈՐԿԵԼՆ ԱՓՈԴԻՆ

Ավգոստոս Կոստանդը, Կոստանդիանոսի որդին, իր ինքնակալության տասնեյոթներորդ տարում Թագավորեցնում է Տի-

քանին, Խոսրովի որդուն և ուղարկում Հայաստան մեծն Վրթա-
նեսի հետ: Նա գալով խաղաղությամբ պահում է մեր աշխարհը,
պարսիկների հետ հաշտություն անելով և ոչ թե պատերազմների:
Հարկ վճարելով հույներին, մասնավոր բան էլ պարսիկներին, խա-
ղաղ ապրում էր իր հոր նման, նույնպես ոչ մի քաջության դորժ
ցույց չտալով, նույնիսկ չհետևելով հայրենական առաքինությանը,
այլ ամեն բարեպաշտությունից թուլացած դադարի կերպով,
որովհետև մեծն Վրթանեսից քաշվելով չէր համարձակվում հայտ-
նապես ախտերին անձնատուր լինել:

Իսկ մեծն Վրթանեսը եպիսկոպոսության տասնհինգ տա-
րին լրանալիս փոխվում է յա աշխարհից Տիրանի երրորդ տա-
րում: Թագավորի հրամանով նրան տարան թաղեցին Թորդան
գյուղում, կարծես մարգարեական աչքով տեսնելով, որ շատ ժա-
մանակ անցնելուց հետո նույն տեղում պետք է թաղվեն նրա հոր
նշխարները: Իսկ աթոռը հաջորդում է նրա Հուսիկ որդին, Տիրա-
նի չորրորդ տարում, որ լիովին հեռեղ է լինում իր հայրերի
առաքինության:

ԺԲ

ՅԱՊՈՒՀԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԿՈՍՏԱՆԻՆԻ ՀԵՏ

Բայց Շապուհը, Որմզդի որդին, շատ սեր հաստատեց մեր
Տիրան թագավորի հետ, մինչև իսկ նրան թիկունք և օգնական
եղավ՝ նրան ազատելով հյուսիսային ազգերի հարձակումից,
որոնք միաբանելով պուրս եկան Ճորա պահակից²⁶⁷ և չորս տա-
րի ժամանակ բանակ դրին ու մնացին Աղվանքի սահմաններում:
Ուրիշ շատ թագավորների էլ նվաճեց Շապուհը և շատ բարբարոս
ազգերից էլ օժանդակություն գտնելով՝ հարձակվեց Միշերկրայքի
և Պաղեստինի վրա: Իսկ Կոստանդը Հուլիանոս կեսար²⁶⁸ դարձնե-
լով՝ ինքը գինվեց պարսիկների դեմ: Ճակատամարտի մեջ երկու
կողմերն էլ պարտություն կրեցին, որովհետև երկու կողմիցն էլ
շատերն ընկան, և ոչ մեկը մյուսից երես չդարձրեց. այնպես որ
համաձայնության գալով՝ խաղաղություն կնքեցին մի քանի տա-
րով: Պարսիկների (պատերազմից) վերադառնալով՝ Կոստանդը
երկար հիվանդությունից հետո վախճանվեց Կիլիկիայի Մոմփսյու-
շստ քաղաքում, քսաներեք տարի թագավորելուց հետո: Սրա օրե-

րում Երուսաղեմում երկնքից երևաց լուսեղեն խաչը քաղաքի բալոր-
հավատացյալներին և անհավատներին երանելի Կյուրեղի²⁶⁹ ժա-
մանակ:

ԺԳ.

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ՏԻՐԱՆԸ ՀՈՒՐԱՆՈՍԻՆ ԸՆԴԱՌԱՋ ԳԵԱՂՈՎ ՊԱՏԱՆՔՆԵՐ Է ՏԱԼԻՈՒ

Այս ժամանակներում Հունաց վրա թագավորեց ամբարիշտ
Հուլիանոսը²⁷⁰. նա աստծուն ուրացավ, կուոքերը պաշտեց, հալա-
ծանք և խռովություն հուզեց եկեղեցու դեմ և ամեն կերպ ջա-
նում էր քրիստոնեական հավատը հանգցնել. բայց ոչ թե բռնու-
թյամբ էր հնազանդեցնում, այլ խորամանկությամբ հնարք էր
փնտրում, որ Քրիստոսի պաշտոնը խափանվի և դեերին երկրպա-
գություն մատուցվի: Երբ նա ըստ իրավունքի զինվեց²⁷¹ պարսիկ-
ների դեմ և Կիլիկիայով անցնելով Միջագետք հասավ, Պարսից
սահմանապահ զորքերը Եփրատ գետի նավակամրջի լվանները
կտրելով՝ անցքը պաշտպանում էին: Իսկ մեր Տիրան թագավորը
Հուլիանոսին ընդառաջ գալով՝ հարձակվում է Պարսից զորքերի
վրա, նրանց հալածում է և սպասավորություն մատուցանելով՝
ամբարիշտ Հուլիանոսին և հեծելազորի ամբողջ բաղմունքունն
անց է կացնում (գետով) և շատ մեծարվում է Հուլիանոսից:

Նրանից այս խնդիրն է անում, որ նրան իր հետ Պարսկաս-
տան շտանի, պատճառ բերելով, թե անկարող է ձի հեծնել: Հու-
լիանոսը համաձայնում է, բայց խնդրում է նրանից զորք և պա-
տանդներ: Տիրանը խնայելով իր երկրորդ որդուն, Արշակին, տա-
լիս է Տրդատին երրորդ որդուն, կնոջ և որդիներով և իր Տիրիթ
թոռանը, իր մեռած անդրանիկ որդու՝ Արտաշեսի որդուն: Հու-
լիանոսը նրանց առնում անմիջապես ուղարկում է Բյուղանդիոն,
իսկ Տիրանին արձակում է՝ իր աշխարհը ղեալու: Նրան տալիս է
իր պատկերը, տախտակի վրա նկարված, որի վրա (նկարված
էին) նաև մի քանի դեերի պատկերներ, և հրամայում է կանգնեց-
նել եկեղեցում՝ արևելյան կողմում, ասելով, թե հոռմայեցիների
տերության հարկատու եղողները բոլորն այդպես են անում:
Տիրանը հանձն առնելով բերում է, մտքով չանցկացնելով, թե խա-
բուրթյամբ դեերի պատկերներին երկրպագություն կմատուցվի:

ՍՈՒՐԲ ՀՈՒՍԻՍԻ ԵՎ ԴԱՆԻՆԻԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիրանը Մոփաց գավառը հասնելով կամեցավ պատկերը դնել իր արքունիքի եկեղեցում: Սուրբ Հուսիկը պատկերը հափշտակեց թագավորի ձեռքից, գեալին գցեց և ոտով կոխեց ու մանրեց, հասկացնելով թագավորին բանի խորամանկությունը: Տիրանը նրան չլսեց, վախենալով Հուլիանոսից, որովհետև մտածեց, թե ինքը կարող է մեռնել, իրոք թագավորի պատկերը ոտնակոխ անող: Ուստի ավելի ևս բորբոքվեց նրա մեջ դայրույթը, որ տածում էր դեպի սուրբ Հուսիկը՝ իր հանցանքները շարունակ հանդիմանելու պատճառով, և հրամայեց ճիպոտներով այնքան երկար ձաղկել նրան, որ ծեծելիս հոգին ավանդեց:

Նրա վախճանվելուց հետո Տիրանը նախատինքի և անեծքի ենթարկվեց ծերունի Դանիել քահանայի կողմից, որ սուրբ Գրիգորի աշակերտն ու սպասավորն էր, ուստի հրամայեց նրան խեղդամահ անել: Աշակերտները նրա մարմինը վերցնելով թաղեցին նրա միայնարանում, որ կոչվում է Հացյաց զրախտ: Իսկ սուրբ Հուսիկի մարմինը վերցրին տաքան իր հոր մոտ, Թորդան գյուղը: Նա եպիսկոպոսություն արավ վեց տարի:

ԾԵ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԶՈՐԱՆ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՔԵՐՆ ԱՌՆԵԼՈՎ ՀՈՒՆԻԱՆՈՍԻ ՄՈՏԻՑ ՀԵՏ Է ԴԱՌՆՈՒՄ ԵՎ ՑԵՂՈՎ ԿՈՏՈՐՎՈՒՄ Է

Սուրբ Հուսիկի սպանման լուրը և բոլոր նախադարձերի քըրթմընջյունը հասավ Ռշտունյաց նահապետի ականջին, որ Հայոց հարավային ղեղի զորապետն էր Մանաճիհրի փոխանակ և Տիրանի հրամանով գնացել էր իր զորքով Հուլիանոսի հետ: Այս լուրը լսելով՝ նա ասաց իր զորքին. «Չվարկենք այն մարդու հրամանով, որ գայթակղություն է գցում Քրիստոսի երկրպագության մեջ և սպանում է նրա սրբերին, և չուղեկցենք այս ամբարիշտ թագավորին»: Զորքն իրեն կամակից դարձնելով՝ հետ է դառնում և գնում ամրանում է Տմորիքում, մինչև տեանի, թե ինչ պիտի անեն մյուս նախարարները: Բայց Հուլիանոսի սուրհանդակները նրա գալուց առաջ են հասնում և բերում են Տիրանին թուղթ հետևյալ բովանդակությամբ. —

Հուլիանոսի թուղթը Տիրանին.

«Ինքնակալ Հուլիանոս, Ինաքի սերունդ, Արամազդի որդի, ճակատագրով անմահության սահմանված, մեր Տիրան գործակալին ողջույն:

Այն զորքը, որ մեզ հետ ուղարկեցիր, նրանց զորագլուխն առավ և հետ դարձավ: Մենք կարող էինք մեր անթիվ զնդերից ուղարկել նրանց հետևից ու բռնել, բայց թույլ տվինք (նրանց հեռանալ) երկու պատճառով. նախ՝ որպեսզի պարսիկները չասեն, թե զորքը բերում է բռնություն և ոչ կամովին, և երկրորդ՝ որպեսզի փորձենք քո հավատարմությունը: Արդ՝ եթե նա այդ բանն արավ ոչ քո կամքով, ապա նրան ցեղովին բնաջինջ արա, որպեսզի մնացորդ չմնա, հակառակ դեպքում երդվում եմ Ռասով²⁷², որ մեզ թագավորությունը շնորհեց, և Աթենասով, որ հաղթություն, որ մեր վերադարձին անպարտելի դորություն մեզ կխորտակենք քեզ էլ, քո աշխարհն էլ»:

Տիրանն այս տեսնելով՝ զարհուրում է և Հայր կոչված մարդպետին ուղարկում է Զորայի մոտ, երդումով նրան կանչում է: Նրա զորքը տեսնելով, որ բոլոր նախարարները լուռ են մնացել, մեր ազգի անժուժկալությամբ ցրվեցին, յուրաքանչյուրը գնաց իր տունը: Զորան մենակ մնալով ակամայից զալիս է թագավորի մոտ: Նրան բռնելով՝ թագավորը գրավում է Աղթամարը, նրա ամուր բերդը և բոլորին կոտորում սպառում է: Բայց մի փոքրիկ երեխա, նրա Մեհենդակ եղբոր որդին, դայակները փախցրին փրկեցին: Իսկ թագավորը նրա տեղ նշանակում է Սաղամութին, Անծիտի տիրոջը:

ԺԶ

ՀԱՌՍԻԿԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՄԱՀՆ ԵՎ ՓԱՌՆԵՐՍՆԷԻ ՀԱՋՈՐԻՆ ԼԱԹՈՒՆ

Իսկ Հայոց նախարարները Տիրանից խնդրում են մի արժանավոր մարդ, Հուսիկի փոխարեն եպիսկոպոս դնելու համար: Որովհետև նրա որդիները գովելի վարք չունեցան և անարժան էին այն առաքելական աթոռին. և բացի սրանից, այդ օրերում նրանց վրա մահ հասավ ահռելի, սարսափելի, լսելու արժանի, — մի տեղում երկուսը միասին կաթակնահար եղան, որոնց անուններն էին Պապ և Աթանազիոս. նրանք շթողին չափահաս զա-

վակ այդ պաշտոնին համապատասխան, բացի Աթանագինեսի մի որդուց, Ներսես անունով, որ Կեսարիայում սովորում էր և այդ ժամանակ գնացել էր Բյուզանդիոն՝ կին առնելու մի ոմն Ասպիոն մեծ իշխանի աղջկան: Ուստի որովհետև Գրիգորի ցեղից մարդ չկար, ընտրեցին մի ոմն Փառնեբսեհի Տարոնի Աշտիշատից և դրին քահանայապետ Տիրանի տասներորդ տարում: Նա աթոռը գրավեց չորս տարի:

ԺԷ

ԹԵ ԽՆԶՊԵՍ ՏԻՐԱՆԻ ՇԱՊՈՒՀԻՅ ԽԱՐԼԵՑ ՈՒ ՆՐԱ ԿՈՋԻՆ ԳԵԱՆՈՎ
ՆՐԱՆԻՅ ԿՈՒՐԱՅՎԵՑ

Այս բոլորից հետո ամբարիշտ Հուլիանոսը փորից վիրավորվելով սատկում է Պարսկաստանում, ինչպես արժանի էր նրա չար խորհուրդների համար: Նրա գործը հետ դարձավ, թագավորը ընտրելով Հոբիանոսին, որը ճանապարհին վախճանվեց՝ Բյուզանդիոն չհասած: Իսկ Պարսից Շապուհ թագավորը նրանց հետամուտ է լինում և խաբեությամբ կանչում է Տիրանին իր մոտ, Կրելով նրան այսպիսի թուղթ.—

Շապուհի թուղթը Տիրանին:

«Մազդեզանց քաջ²⁷³, արեգակին բարձակից Շապուհ արքայից արքա. մեր բարյացակամությամբ հիշած սիրելի եղբոր, Հայոց Տիրան թագավորին շատ ողջունյա:

Մենք ստուգապես վերահասու եղանք, որ դու հաստատ պահեցիր քո սերը ղեպի մեզ, կայսրի հետ չեկար մեր Պարսից աշխարհը, և այն գունդը, որ քեզանից առավ (Հուլիանոսը), հետևից մարդ ուղարկելով հետ կանչեցիր: Եվ առաջինը ինչ որ դու արիր, գիտենք նրա համար արիր, որպեսզի քո աշխարհով շանցնի, այն, ինչ որ նա ինքը պիտի աներ: Ուստի մեր պահապանները երկշտությամբ թողին հեռացան՝ քեզ պատճառ բռնելով, որի վրա զայրանալով՝ մենք ցուլի արյուն տվինք խմցնել նրանց գլխավորին: Քո թագավորությանը մենք ոչ մի վնաս չենք հասցնի, երգվում ենք Միհր մեծ աստուծով, միայն շտապիր գալ մեզ տեսության, հասարակական օգուտի մասին խորհրդակցելու համար»:

Տիրանն այս տեսնելով՝ խելագարվեց գնաց նրա մոտ, որով-

Հետև արդարությունը նրան տանում էր հատուցման տեղը: Շապուհը նրան տեսնելով՝ նախատեց խոսքերով իր զորքերի դեմ հանդիման և նրա աչքերը կուրացրեց, ինչպես հնում Սեդեկիայինը²⁷⁴: Գուցե սրանով նա վրեժը տուժեց սուրբ մարդու, որով լուսավորվում էր մեր աշխարհն ըստ ավետարանի խոսքի, աշխարհի լույսը լինելով: Տիրան նրա լույսը խավարեցրեց Հայաստանում և ինքն էլ խավարեց, տասնամեկ տարի թագավորություն անելուց հետո:

ԺԸ

ԵԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ ԵՎ ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ ԱՐԵԱՎԵԼԸ

Բայց Շապուհը Տիրանի փոխարեն թագավորեցրեց նրա որդուն Արշակին, ակնածելով Հայոց զորքերից, որպեսզի որևէ կերպով չխափանեն իր ձեռնարկելիք գործը: Նա այսպես պատշաճ համարեց, որ բարերարություն անելով մեր աշխարհը հաստատ իր կողմը գրավե. նախարարական ցեղերն էլ նա զսպեց, ամենքից պատանդներ առնելով: Եվ Հայոց արևելյան զորքին Վահան Ամատունու փոխանակ սպարապետ նշանակեց իրեն հավատարիմ Սյունի Վաղինակին, և Հայաստանը նրան հանձնելով, ինքը հետամուտ եղավ հունական զորքին, հասավ մինչև Բյութանիա և այնտեղ նստեց շատ ամիսներ: Ոչինչ անել չկարողանալով, ծովի մոտ մի սյուն է կանգնեցնում, վրան դնում է առյուծ, ոտքերի տակ մի գիրք բռնած, որ այս է նշանակում. ինչպես առյուծը հզորն է զազանների մեջ, այնպես է և Պարսկականը թագավորների մեջ, իսկ գիրքը պարունակում է գիտություն՝ ինչպես է հռոմայեցիների տերությունը:

ԺԹ

ԽՆ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐԵԱԿ ԱՐԶԱՄԱՐԶԵՑ ՀՈՒՆԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆ

Այս ժամանակների ընթացքում հյուսիսային ազգերի կողմից խռովություններ ծագեցին, (որոնք զբաղեցրին) Պարսից Շապուհ թագավորին: Իսկ հույների վրա թագավորից Վաղենտիանոս, որ զորքի գումարտակ է ուղարկում Միջերկրայք և հալածում է պարս-

կական զորքերին: Հետո մեր Արշակ թագավորին ուղարկում է այսպիսի թուղթ.—

Վաղենտինոսի թուղթն Արշակին

«Ինքնակալ Վաղենտինոս Ամգոստոս, մեր աթոռակից և թագակից Վաղես կայսրի հետ, Հայոց Արշակ թագավորին ողջունելով:

Դու պետք է հիշեիր այն շարիքները, որ ձեզ հասան անաստված պարսիկներից, և այն երախտիքները, որ մեզանից գտել եք հնուց ի վեր մինչև քո ժամանակ, և պետք է հեռանայիր նրանցից և մեզ մոտենայիր: Որպեսզի մեր զորքի հետ խառնելով, միասին կռվեք նրանց դեմ. մեր այդտեղի զորավարների ձեռքով ուղարկիր ձեր աշխարհի հարկերը, նրանց զոհացողական թղթերով, որպեսզի նրանք քո այստեղի եղբորը և նրա հետ եղած սլատանդներն առնելով դուրս բերեն: Ողջ եղիր, լիովին հնազանդությամբ մեր հոռմեական տերության»:

Իսկ Արշակը նույնիսկ չպատասխանեց այս թղթին, այլ ատամ բացելով նրանց արհամարհեց. միևնույն ժամանակ նա Շապուհի կողմն էլ չգարձավ բոլոր սրտով, այլ ինքնահավանությամբ պարծենում էր միշտ կերուխումների ժամանակ և վարձկան երգիչների բերանով, իբրև թե Աքիլլեսից²⁷⁵ էլ ավելի քաջ ու արի է, բայց իրոք նմանվելով կաղ ու սրագլուխ Թերսիտեսին, իր մեծամեծներից մերժված, մինչև որ իր ամբարտավանության վարձն ստացավ:

Ի

ՍՈՒՐՐ ՆԵՐՍԵՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄՈՒՇԱՍ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արշակի թագավորության երրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսապետ դարձավ մեծն Ներսես, Աթանագինեսի որդին, Հուսիկի որդու, Վրթանեսի որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Բյուզանդիայից Կեսարիա վերադառնալով՝ նա եկավ Հայաստան և իր հայրերի բոլոր ուղղության կարգերը նորոգեց, և ավելին ևս, որովհետև ինչ բարեկարգություններ որ նա տեսավ հույների աշխարհում, մանավանդ թագավորանիստ քաղաքում, նույնը սահմանեց և մեր աշ-

խարհում: Նա հպիսկոպոսների և աշխարհականների ժողով գումարեց, կանոնական սահմաններով հաստատեց ողորմածությունը, արմատախիլ արավ անգթությունը, որ մեր երկրում ի բնե սովորական էր: Որովհետև բորոտները²⁷⁶ հալածվում էին, իբրև օրենքով պիղծ ճանաչված մարդիկ, ուրուկներին էլ փախուստի էին ենթարկում, որպեսզի ախտը նրանցից ուրիշների վրա չփոխադրվի: Նրանց կացարաններն անապատներն էին և ամալի տեղերը, նրանց ծածկույթը՝ քարերն ու մացառները, իրենց թշվառության մեջ նրանք ոչ ոքից մխիթարություն չէին գտնում: Բացի սրանցից, հաշմանդամները չէին խնամվում, անծանոթ հյուրեր չէին ընդունվում, օտարականները պաշտպանություն չէին գրտնում:

Իսկ նա հրամայեց, որ ամեն մի գավառում շինեն աղքատանոցներ առանձնացած անբնակ տեղերում, որպեսզի Հունաց հիվանդանոցների նման մխիթարություն լինեն մարմնով վշտացածներին: Այս (հիվանդանոցների) վրա բաշխեց ավանները և ազարակները, որպեսզի իրենց արտերի արդյունքներից, արածող անասունների կթից ու բրդից բաժին հանեն և պարտավորաբար նրանց պետքերը հոգան, հեովանց հեռու, իսկ նրանք դուրս չգան իրենց բնակության (սահմանված) շենքերից: Այս գործը նա հանձնեց իր սարկավազին, իսկ անունով, որ Կարնի Մարգաց (գյուղից) էր: Նույնպես սահմանում է, որ բոլոր գյուղերում իջեվաններ շինվեն օտարականների համար, սնունդի տեղեր որբերի և ծեբերի համար և խնամք չքավորների համար: Շինում է նաև անապատ և անմարդաբնակ տեղերում եղբայրանոցներ և մենաստաններ և մենակ (ճգնողների) համար խրճիթներ: Սրանց վրա հայր և վերահսկիչ է նշանակում Շաղիտային, Եպիփանին, Եփրեմին և Գինգին Սլկունյաց ցեղից և ուրիշ մի քանիսին:

Եվ նախարարական ցեղերի միջից վերացնում է այս երկու բանը.— առաջին՝ խնամությունը մերձավոր ազգականների միջև, որը գործադրում էին՝ սեպուհական աղնավականության պատճառով ազահելով, և երկրորդ՝ որ մեռածների վրա ոճիրներ էին գործում հեթանոսական սովորությամբ: Այնուհետև մեր աշխարհի մարդիկ երևացան արդեն ոչ բարբարոսների պես ալլանդակված, այլ քաղաքացիների նման համեստացած:

ԱՐՇԱԿԻ ԵՂԲՈՐ՝ ՏՐԴԱՏԻ ՍՊԱՆՎԵԼԸ, ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍԻ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆ
ԳՆԱԼՆ ՈՒ ՊԱՏԱՆԴԵՐԸ ՀԵՏ ԴԱՐՁՆԵԼԸ

Վաղենտինոսն անիրավ մարդկանց վերաբերմամբ շատ խիստ ու ահապոր էր. նա շատ իշխաններ սպանեց հափշտակության պատճառով, և Ռոդանոս անունով մի ներքինապետ կենդանի այրեց, որովհետև ինքը երեք անգամ հրամայեց, բայց նա չվերադարձրեց մի այրի կնոջից հափշտակած գույքը: Նույն այդ օրը հասան նրա այն պատգամավորները, որոնց ուղարկել էր Հայաստան և նրան ավելի զայրացրին՝ Արշակի խրոխտալու դեպքը պատմելով: Եվ որովհետև նա բարկացած դրուժյան մեջ էր, հրամայեց սպանել Արշակի եղբորը Տրդատին, մանուկ Գնելի հորը, և Քեոդոսին պատվիրեց ծանր զորքով Հայոց վրա դիմել: Երբ նա Հայաստանի սահմանները հասավ, Արշակը զարհուրեց, նրան ընդառաջ ուղարկեց մեծն Ներսեսին, խնդրեց հաշտվել, խափանված հարկերը լիովին վճարեց և Ներսեսին շքեղ ընծաներով նրա հետ ուղարկեց (Բյուզանդիոն): Նա գնալով՝ թագավորին հանդարտեցնում է, շատ մեծարվում է նրանցից և պատանդները խնդրում՝ հետ է առնում ու վերադառնում: Եվ մի կույս Ոլիմպիադա անունով, կայսրի ցեղից, կին է բերում Արշակին: Բայց կայսրը բարերարություն անելով մանուկ Գնելին, նրա հոր Տրդատի անմեղ մահվան համար իրենց ձեռքով՝ տալիս է հյուպատոսության պատիվ և շատ գանձեր: Տիրիթը սրա վրա նախանձելով՝ շարունակ մտածում էր նրան չարիք գործել, հարմար օրվան սպասելով:

ԻԲ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԽՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԿԱՎ ԱՐՇԱԿԻ ԵՎ ԳՆԵԼԻ ՄԵՋ, ԵՎ
ՏԻՐԱՆԻ ՄՈՂԸ

Իսկ Գնել եկավ Կուաշ ավանը Արագած կոչված լեռան ստոյոտում, իր կուրացած Տիրան պապի մոտ, որ դեռ կենդանի էր: Տիրանը դառնապես ողբաց իր Տրդատ որդուն, Գնելի հորը, ինքն իրեն պատճառ համարելով նրա սպանվելուն. ուստի Գնելին է տալիս իր բոլոր ունեցածը և կալվածները, գյուղեր և դաստափերտներ, և հրամայում է հենց նույն Կուաշ ավանում բնակվել:

Այնուհետև Գնելը կին է առնում մի ոմն Փառանձեմի, Սյունյաց ցեղից, և թագավորավայել հարսանիք անելով առատ-առատ պարզկներ է տալիս բոլոր նախարարներին: Սրանք նրան հավանելով ու սիրելով՝ իրենց զավակներին նրան հանձնեցին, որոնց նա փառավոր զարգարեց զենքերով ու զարդերով: Սրա համար նրան ավելի ևս սիրեցին: Այստեղ ահա Տիրիթն առիթ գտավ քսության: Նա եկավ թագավորի մոտ իր բարեկամ Վարդանի հետ, որ թագավորի զինակիրն էր, Մամիկոնյան տոհմից, և ասում են. «Մի՞թե չգիտես, որ Գնելը միտքը դրել է քեզ սպանել և քո փոխանակ թագավորել: Ահա տես, թագավոր, այս բանի ապացույցները. Գնելը բնակվեց Այրարատում, ձեր թագավորական կալվածում, բոլոր նախարարները սրտով նրան են հարած: Կայսրներն այս դավը սարքելով՝ նրան հյուպատոսության պատիվ տվին և շատ մեծ դանձ, որով նա նախարարներին գրավեց»: Վարդանը երգվում էր թագավորի արևով և ասում էր. «Ծա իմ ականջովս լսեցի Գնելից, որ ասում էր, թե ես իմ հորեղբորը չեմ թողնի իմ հոր մահվան վրեժը, որ նրա պատճառով եղավ»:

Արշակ այս բանին հավատալով՝ նույն Վարդանին ուղարկում է Գնելի մոտ, թե «Ինչո՞ւ բնակվեցիր Այրարատում և հայրենական կարգը խանդարեցիր: (Որովհետև սովորութունն այնպես էր, որ Այրարատում բնակվի միայն թագավորը և նրա մի որդին, որին պահում էին իբրև թագավորին հաջորդ, իսկ մյուս Արշակունիներն ասյրեն Հաշտյանը, Աղիովիտ և Առեբրանի գավառներում, արքունական եկամուտներով և ուտեստով): Արդ՝ դու պետք է ընտրես երկուսից մեկը, կա՛մ մահ՝ ընդունել, կամ Այրարատից հեռանալ և քեզանից հեռացնել նախարարների որդիներին»: Գնելն այս լսելով թագավորի հրամանը կատարեց ու զնաց Աղիովիտ և Առեբրանի: Բայց Տիրան, նրա պապը, խիստ խոսքեր ուղղեց իր Արշակ որդուն, որի պատճառով իր սենեկապետների ձեռքով խեղդամահ եղավ՝ Արշակի գաղտնի հրամանով և թաղվեց նույն Կուռշ ավանում, շարժանալով իր հայրերի գերեզմաններին. գուցե նա հատուցումն արավ աստծու մարդուն՝ Դանիելի մահվան: Ինչ չափով որ չափեց, նրանով էլ ինքը չափվեց, ինչպես ասված է ս. գրքում²⁷⁷:

ԱՐՇԱԿԻ ՆՈՐԻՅ ՆԱԽԱՆՁԵԼԸ ԳՆԵԼԻՆ ԵՎ ՆՐԱՆ ՍՊԱՆԵԼԸ

Սրանից հետո թագավորը որսի գնաց Մասիսի թիկունքում իր սիրած Կողայովիտ գավառը: Մաստիկ մեծ որս եղավ, և Արշակը խմելիս պարծենում էր, թե իրենից առաջ ոչ մի թագավորի ժամանակ այսքան բազմաթիվ երե չի կոտորվել մի ժամում: Այստեղ Տիրիթն ու Վարդանը նորոգում են իրենց նենգութունն ասելով, թե Գնելը այդ օրերում ավելի շատ երեսներ է սպանել իր լեռան վրա, որ Շահապիվան է կոչվում, որ նրան հասել էր նրա մոր պապից, Գնել Գնունուց: Ուստի (Արշակը Գնելին) այսպիսի հրովարտակ է ուղարկում.—

Արշակի թուղթը Գնելին

«Արշակ, Մեծ Հայքի թագավոր, իմ Գնել որդուն ողջուն:»

Այդտեղ, Մաղկանց լեռան²⁷⁸ վրա, անտառոտ և ջրավետ տեղում ընտրիր և պատրաստիր առատ որսով տեղ, որպեսզի մենք գանք և թագավորավայել որսի հանդիպենք»:

Հրովարտակն ուղարկելուց հետո Արշակն իսկույն գնաց, մտածելով, որ եթե Գնելը հրամանի համաձայն չի կատարել, նրան կապե, իբրև թե նա ղեկամակել է թագավորի ուրախանալուն: Բայց երբ գալիս տեսնում է որսի այնպիսի պատրաստություն և երեսների այնպիսի բազմություն, որ նա երբևէ չէր տեսել, խոցվում է սրտում նախանձից ու կասկածներից, և հրամայում է նույն Վարդանին՝ որսատեղում Գնելին սպանել, իբրև թե պատահամբ, նետը որսի վրա արձակելիս՝ նրան դիպչելով: Այս հրամանն ստանալով՝ նա իսկույն կատարում է, ոչ այնքան թագավորի հրամանի պատճառով, որքան իր սիրելի Տիրիթի կամքը կատարելով: Իսկ Արշակը Գնելի դին նախարարների հետ Աղիովտի դաշտն իջեցնելով՝ թաղում է արքունական Զարիշատ քաղաքում և անմեղ ձևանալով՝ մեծ կոծ է կատարում:

ԻՊ

ԽԵ ԻՆՁՊԵՍ ԱՐՇԱԿԸ ՀԱՆԴԿԵՆՑ ԳՆԵԼԻ ԿՈՁՆ ԱՌՆԵԼ, ՈՐԻՅ ՔՆՎԵՑ ՊԱՊԸ

Թեպետ կարծում էր Արշակ, թե այդ շարիքները թաքուն գործեց, բայց ինչ որ չի ծածկվում աստծու ամենատես աչքից, հայտ-

նի է դառնում և աշխարհին, հանցավորներին ի սարսափ, ինչպես Տիրանի և Գնելի մահը: Երբ բոլորն այս բանն իմացան, իմացավ նաև մեծն Ներսես, որ անիծելով Արշակին և սպանության առիթ եղողին, գնաց սուգ նստավ շատ օրեր, ինչպես Սամվելը Սավուղի համար: Իսկ Արշակ չզղջաց, չապաշխարեց, այլ անամոթաբար, սպանվածի գանձերին և ժառանգությանն ազահեծելով, գեռնրա կնոջը, Փառանձեմին էլ իրեն կին առավ, որից ծնվեց մի պատանի, որ կոչվեց Պապ:

Այս Փառանձեմը մի անլուր և անկարելի շարիք դործեց, որից լսողները պիտի սարսափեն: Մի անարժան ու սուտանուն քահանայի ձեռքով մահացու դեզ խառնեց կյանքի դեղի մեջ²⁷⁹ և տվեց Ուլիպիադային, Արշակի առաջին կնոջը, և նրան կյանքից զրկեց, նախանձելով նրա տիկնոթյան վրա: Նույնպես և Արշակի ձեռքով սպանել է տալիս Վաղինակին և նրա տեղ նշանակում է իր հորը՝ Անտիոքին:

ԻԵ

ՏԻՐԻՔԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Շապուհը հյուսիսական ազգերից խաղաղվեց և պատերազմներից հանգիստ առավ՝ արտահայտեց իր բարկությունը Արշակի վրա, որ նա այնքան տարիներ հարկ է տալիս կայսրին, և ոչ իրեն: Այս պատճառով Արշակ նրա մոտ է ուղարկում Տիրիթին և նրա սիրելի Վարդանին՝ արժանապայել ընծաներով, հաշտություն խնդրելու համար: Բայց Շապուհը որովհետև ուզում էր հույներից վրեժխնդր լինել անցյալ պատերազմների համար ինքը գնում է նրանց դեմ պատերազմի, ուստի և խնդրում է մեր Արշակ թագավորին, որ իր հետ գնա բոլոր Հայոց զորքերով: Բայց Արշակը, պատճառներ բերելով, չկամեցավ անձամբ գնալ, այլ մի փոքր գունդ ուղարկեց Շապուհի հետևից:

Իսկ ինքը Տիրիթի վրա բարկանալով, զրկում է պատվից, իբրև թե այդ բանը կատարվեց նրա թելադրանքով, որովհետև նա ասում էր հույներին: Թագավորին ավելի գրգռում էր նրա զինակիրը, Վասակը, որ եղբորը նախանձում էր մի հարճ աղջկա պատճառով: Ուստի թագավորը նրանց (Տիրիթին ու Վարդանին) սաստիկ նախատեց ամոթալի վիրավորական խոսքերով: Իսկ

նրանք այսպիսի անպատվութիւն և պարսավանք տանել չկարողանալով՝ գատվեցին (Արշակից) և դիմեցին գնացին Շապուհի մոտ: Սրա վրա ավելի զայրանալով՝ Արշակ հրամայում է նույն Վասակին՝ նրանց հետևիցն ընկնել ուժեղ գնդով և նրանց սպանել, որտեղ որ նրանց հասնի: Վասակն անփութ շեղավ (այս հրամանը) կատարելու, թեպետ Վարդանը իր հղբայրն էր: Այս կերպով Գնելի անմեղ արյան վերծր պահանջվեց ամբարիշտ Տիրիթից, ինչպես անիծել էր Ներսեսը, և Վարդանից, որին վիճակվեց իր հարազատ հղբորից սպանվել:

ԻԶ

ՇԱՊՈՒՀԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿՐԵԼԸ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՈՒՄ

Իսկ Շապուհը զայիս հասնում է մեր Տիգրանակերտ քաղաքը: Նրան դեմ են կանգնում քաղաքի մարդիկ և քաղաքապահ ղորքը, որովհետև Սյունյաց Անտիոք նահապետը, որ Արշակի աներն էր և քաղաքի վերակացուն, հրամայեց քաղաքի ղոները կողպել Շապուհի առաջ: Եվ ոչ միայն արդելեց մտնել, այլև ոչ պատգամափորներ ուղարկեց նրա մոտ, ոչ էլ նրա ուղարկածներին ընդունեց: Տեղի ունեցավ խիստ կոխի, որի ժամանակ շատ պարսիկների սպանեցին. Շապուհի գունդը պարտութիւն կրելով նորից Մծբին դարձավ: Երբ գործը հանգստացավ ու կրած նեղութիւններից կաղզուրվեց՝ (Շապուհը) կամեցավ (ղնալ և) Տիգրանակերտն առնել, բայց նրա առաջապահ գնդերը և լրտեսները լթողին այս բանով վրադվել, (ասելով թե) դրանով հույների դեմ ձեռնարկված գործը կխանգարվի: Եվ Շապուհն առաջ անցնելով՝ այսպիսի թուլթ է գրում նրանց.—

ՇԱՊՈՒՆԻ ԹՈՒՂԸ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻՆ

«Մաղդեղանց քաջ Շապուհ արքայից արքա, Տիգրանակերտցիներին, որ այլևս չեք հիշվելու արյաց և անարյաց մեջ:

Ես կամենում էի ձեզանից սկսելով բոլոր առաջիկա քաղաքները մուտք գործել խաղաղությամբ և քաջին վայել ազնիականությամբ: Եվ եթե դուք, տիգրանակերտցիներդ, որ առաջինն եք, ոչ թե քաջությամբ, այլ իմ ուղևորության ճանապարհի վրա, ինձ հակառակ կանգնեցիք, մյուսներն էլ ձեզանից օրինակ կառնեն

նույնպէս վարվելու: Բայց իմ դարձի ժամանակ իմ բարկությամբ ձեզ այնպէս կ'վնասեմ, որ նորից օրինակ զառնաք խելացնոր ստահակներին»:

ԻԷ

ԽԵ ԻՆՉՊԵՆ ԱՐԵԱԿԱՎԱՅԻ ՇԵՆՈՒՅՑ ՈՒ ԿՈՐԾԱՆՎԵՑ, ԵՎ ԱՆԻՍ, ԱՌՆՎԵՑ

Բայց Արշակն ավելի էս հանդգնելով մի անմիտ գործ գործեց: Մասիս լեռան թիկունքում նա շինեց մի դաստակերտ—մեղավոր մարդկանց ժողովատեղի. և հրաման արձակեց, թե ով որ կարողանա այդտեղ ընկնել ու բնակվել, նրա վրա դատաստան և իրավունք չի լինի: Անմիջապէս բոլոր հովիտը ինչպէս ծով լցվեց մարդկանց բազմությամբ. որովհետեւ ավանդառուներն ու պարտապանները, ժառանգներն ու հանցագործները, զոգերն ու մարդասպանները, ուրիշների կանանց փախցնողները և ուրիշ սրանց նմանները փախչում ապաստանում էին այնտեղ,—և նրանց դեմ հարց ու դատաստան չկար: Նախարարները շատ անգամ բողոքեցին, բայց Արշակ նրանց չլսեց, այն աստիճան, որ նրանք մինչև Շապուհին դիմեցին: Եվ երբ Շապուհ Հունաստանից հետ էր դառնում, իր սպարապետներից մեկին հայ գնդով ուղարկեց, որ երբ դիպքը զա, Արշակին բռնի: Բայց նա խուսափեց նրանցից, փախաւ Կովկասի կողմերը, վրացիների հետ միաբանելով:

Իսկ Պարսից սպարապետը Հայաստան գալով նախարարների օժանդակությամբ առնում է Անի ամրոցը, ավարի է առնում այնտեղ պահված բոլոր արքունական գանձերը, այլև թագավորների ոսկորները, չղիւնւմ՝ Արշակին նախատինք հասցնելու նպատակով, թե որիէ հեթանոսական հմայքի համար: Բայց հետո նախարարները խնդրեցին հետ ստացան (ոսկորները) և թաղեցին Աղցք ավանում, Արագած կոչված լեռան ստորոտում: Որովհետեւ նրանք չկարողացան ջոկել հեթանոսների և հաճատացյալների ոսկորները, քանի որ գերողները խառնել էին իրար հետ, ուստի արժան չհամարեցին թաղել սրբերի հանգստարանում, վաղարշապատ քաղաքում:

Իսկ Հայոց նախարարները ժողովվելով դիմեցին թագավորական դաստակերտի՝ Արշակավանի վրա, սրով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից, որովհետեւ նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և վնաս-

սարարների դեմ: Այս բանը թեպետ իմացավ մեծն Ներսեսը, բայց չկարողացավ կոտորածից առաջ հասնել, այլ հոսով վերջում, երբ կոտորվածների երեխաներին բաժանելով ուզում էին գերի առնել, ինչպես հետախույզ թշնամիների Լեւիաճաներին: Մեծն Ներսեսը նրանց ազատեց և հրամայեց քթոցներով կրել²⁸⁰ մի զոմ. նրանց համար սնուցիչներ և սնունդ նշանակեց, Հետո նրանք (մեծանալով) աժան կազմեցին, որ այս պատճառով կոչվեց Որթք (քթոցներ):

ԻԸ

ՏՈՒՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌՆՎԵԼԸ ԵՎ ՀԻՄՆՈՎԻՆ ՔԱՆԴՎԵԼԸ

Իսկ Շապուհ հեղավ Տիգրանակերտ: Դռները դարձյալ կողպեցին և պարսպի վրա բարձրանալով ազադակում էին. «Հեռացի՛ր մեզանից, Շապուհ, ապա թե ոչ քեզ առաջինից սովելի մեծ շարիքներ կհասցենք»: Իսկ նա պատասխանեց. «Ո՛վ քաջ հայեր, որ ինքներդ ձեզ արդելել փակել եք Տիգրանակերտի պարիսպների հետեւ, և ներսից սպառնալիքներ եք արձակում: Քաջ տղամարդիկ կովում են արձակ դաշտում և ազատ տեղում. կանայք են, որ փակվում են, կովից վախենալով»: Այս ասելով դարձավ գերի բռնված հույներին և ասաց. «Ոթն ձեր կովելով այս քաղաքն առնեմ, ձեզ բոլորիդ կազատեմ ձեր բնառնիքներով հանդերձ». իսկ Պարսից ղորքերին հրամայեց քաղաքի շուրջը պտտվել և պարսպի վրա եզոդներին նետերով խոցոտել:

Իսկ հույները մոտ դալով, մեծ ուժով պարսպին դեմ դրին էջ կոչված (պործիքը): Մա մի անվաճար մեքենա է, որ քշելով տանում են երեք մարդ. նրանց ներքեում կան կացիներ, ևրկբերանի սակրներ և սրածայր մորճեր՝ հիմքերը փորելու համար, և այն պատերը, որ Հայկազնյան Տիգրանը շինել էր հաստ և ամուր, հիմքից քանդելով, տապալեցին, դռներում և բոլոր կողմերում կրակներ վառեցին, և նետում էին քարեր, նետեր և տեգեր: Մերոնք խոցոտվելով շղկվեցին: Բոլոր ղորքը ներս մտավ, պարսկական ձեռքը չէր հոգնում բաղմախողխող սուրբ արշունով հաղեցնելու, այնպես որ սպանվածների արյունով լցվում էին հիմքերը: Իսկ հունական ձեռքը կրակի էր մատնում բոլոր փայտակերտ շինությունները: Շապուհը կոտորածից մնացածներին դելի առնելով չվում է Պարսկաստան, իսկ Հայաստանում

եղած ղեկերին մարդիկ է ուղարկում, հրամայելով, որ Սյունյաց տոհմը (բնաջինջ անեն) անդալակ դարձնեն²⁸¹:

ԻԹ

ԱՐՇԱԿԻ ՊԱՏԵՐԱԿԱՆ ԻՐ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ՊԱՊԻ ՔՅՈՒՋԱՆԳԻՈՆ
ՈՒՂԱՐԿԱԼԵԼ

Շապուհի համար դարձյալ խռովութիւններ ծագեցին նույն (հյուսիսական) ազգերից, իսկ խաղաղութիւնը շուտ եկավ հույնների կողմը, համաձայն այն խոսքի, թե փոփոխակի իրար փոխարինում են²⁸², սրանց խաղաղութիւնը նրանց խռովութեան մեջ է կայանում, և նրանց խաղաղութիւնը սրանց խռովութեան մեջ, այնպես որ մեկի վախճանը մյուսի սկիզբն է դառնում: Որովհետև Վաղեստիանոսը²⁸³ Բերգիտիոն կոչված բերդում հիվանդանալով մեռնում է, և տերութիւնն առնում է նրա եղբայրը, Վաղես, որ Կոնստանտինոս Բարեբախտ պատերազմ մղելով ու հաղթելով հետ է դառնում և անմիջապէս զորք է ուղարկում Միջագետք, Հայաստան՝ Շապուհին օղակական զորք տալու համար:

Բայց Արշակը վրացական զնդով գալով՝ իր մտերիմներից էլ սակավաթիւ զորք է ժողովում և պատերազմ է սկսում այն նախարարների հետ իր Արշակավան դաստակերտի վրեժն առնելու համար: Նրանք էլ միաբանելով՝ Ներսէսի, Կամսարի որդու առաջնորդութեամբ պատերազմով դիմագրում են Արշակին: Տեղի է ունենում սաստիկ կռիւ, որի մեջ յուրաքանչյուր կողմից շատ մարդիկ են ընկնում. տղամարդ տղամարդի դիմ դուրս գալով, ոչ մեկը չէր կամենում պարտութիւն կրած լինել: Երբ նրանք սրանով են լինում վրադված, վրա են հասնում կալսերական զորքերը: Այն ժամանակ Արշակը տեսնելով, թե իրեն թշնամի են Շապուհը, Վաղեսը և իր նախարարները, ամենքից լքված՝ շատ անգամ մարդ է ուղարկում մեծն Ներսէսի մոտ աղաչանքով, խոստանում է հետ կանգնել բոլոր շար ճանապարհներից, նրա կամքով վարվել, քործով ու մոխրով ապաշխարել, միայն թե նա գա, խաղաղութիւն գցի և իրեն փրկե հզոր հույների ձեռքից: Նույն բանի համար նախարարների կողմից էլ իրար վրա հաճախ խնդիրներ էին գալիս. այնպես էլ եպիսկոպոսները ժողով գումարե-

լով նրան թախանձելով խնդրում էին, որ անտարբեր չմնա իր վիճակի կորուստին:

Ապա մեծն Ներսեսը համաձայնելով եկավ և նրանց մեջ խաղաղություն հաստատեց, որովհետև թագավորն էլ, նախարարներն էլ նրան լսեցին, բացի Արծրունիների հաճապետ Մեհրութանից և նրա քրոջ մարդուց Վահան Մամիկոնյանից, որոնք անլսող եղան և ապստամբելով գնացին Շապուհի մոտ: Իսկ մյուս բոլոր նախարարները ուխտ հաստատեցին, որ թագավորն այնուհետև ուղղությամբ վարվի և իրենք հավատարմությամբ նրան ծառայեն: Այսպես (հաստատվեց) նրանց մեջ: Բայց Հունաց զորքերի մոտ էլ գնաց մեծն Ներսեսը և աղաչում էր, որ մեր աշխարհին վնաս չհասցնեն, այլ հարկերն ստանան, Արշակի որդուն Պապին բոլոր նախարարների որդիներով հանդերձ պատանդ վերցնեն ու հետ դառնան: Քաղցր ու մեծ Թեոդոս զորավարը համաձայնեց ու դարձավ կայսրի մոտ պատանդներով հանդերձ, հետը տանելով մեծն Ներսեսին Արշակի թղթով, որ հետևյալ բովանդակությամբ ուներ. —

Արշակի թուղթը Վաղեսին

«Արշակ թագավոր Մեծ Հայքի և Արամյան ազգի բոլոր նախարարներս մեր տիրոջ՝ ինքնակալ Վաղես Ավդոստոսից և քո Գրատիանոս որդուդ ողջունյալ:

Թող ինքնակալդ այնպես չմտածե, թե մենք ձեզ ատելուց ստամբակեցինք կամ մեզ հղոր համարելով ասպատակող գունդ ուղարկեցինք Հունաց երկիրը. բայց ղիտինալով, որ մեծ խռովություն է ծագել ձեր մեջ և որ ոչ ոք մեզ չի փրկի Շապուհի ձեռքից, երկյուղից նրան օգնեցինք մի փոքր գնդով. բայց ևս ինքս, Արշակս, նրա հետ չեկա, հավատարիմ մնալով ձեզ, որի պատճառով նա ավերեց մեր աշխարհը, մինչև անգամ մեր հայրերի գերեզմանները փոթեց, սկզբները հանեց: Արդ՝ այս խրոզություններից հավատալով՝ հաստատ պահեցեք ձեր նախկին սերը՝ զեպի մեզ և մենք հավատարմությամբ ձեզ կծառայենք»:

Բայց Վաղեսը ոչ թուղթը կարդաց և ոչ մեծն Ներսեսին կամեցավ տեսնել, այլ ուղղակի հրամայեց նրան աքսորել և բոլոր պատանդներին սրի անցկացնել:

ՄԵՄՆ ՆԵՐՍԵՍԻ ԱՔՍՈՐՎԵԼԸ ԻՎ ԱՆՐԱԿԻ ԿՂՋԻ ԳՅՎԵԼԸ, ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ
ՆՐԱՆՔ ԿՆՐԱՅԻՐՎՈՒՄ ԷՅՆ ՆՐԱՆՔԻՆ ԽՆԱՄՔՈՎ

Այս ժամանակ Բյուզանդիոնի հպիսկոպոսական աթոռը նըստում էր հոգեմարտ Մակեդոնը: Երբ արքունիքից հրաման ելավ մեծն Ներսեսին աքսորելու, իբրև մի անդամ կայսրին խաբուղի և ուխտադրուծի, նրա մոտ եկան մի քանի հերձվածոդներ Արիոսի աղանդից և ասացին. «Եթե մեզ հետ դավանես, քեզ կփրկես մեր հայրը, Մակեդոնը»: Նա չհամաձայնեց ու աքսորվեց: Երբ նավով լողում էին, ձմեռվա խիստ քամիները նավը քշեցին դեպի մի անապատ կղզի ու խորտակեցին: Նավորդները չէին վստահանում մակույկներով նավել, մնացին տարակուսած և ուտում էին անտառի ծառերի արմատները: Բայց աստծու խնամքով նրանք ութ ամիս կերակրվեցին այն ձկներով, որ ծովը կենդանի ափ էր գցում: Իսկ Պապը և բոլոր պատանդները հանձն առան և Մակեդոնը նըրանց ազատեց:

ԱՐԵԱԿԻ ԿՈՏՈՐԵԼԸ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ԵՎ ԽԱՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՎԱՍԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ մեծն Ներսեսը հեռացավ, Արշակը դժեց բոլոր պայմաններին, որ կնքել էր նախարարների հետ և կամեցավ իր Արշակավան գոստակերտի վրեժը հանել: Նա կոտորեց նախարարներից շատերին, մանավանդ բնաջինջ արավ Կամսարականների ցեղը, ազա՛նելով Արտազերս ամրոցին և Երվանդաշատ քաղաքին, որ նրանց ուստանն²⁸⁴ էր: Նրանց հրավիրեց իր մոտ, Արմավիրի լքված պալատը, իբրև ազգականների, պատվելու, մեծարելու պատճառանքով, և հրամայեց բոլորին միանգամայն կոտորել, մարդկանց, կանանց, երեխաներին: Ոչ ոք նրանցից չփրկվեց, բացի Սպանդարատից, Արշավիրի որդուց, որ Արշակունյաց (տոհմից) կին ունենալով՝ զնաց բնակվեց նրա ժառանգության կալվածում, Տարոնի և Հաշտյանքի կողմերում, իբրև տրտնջող իր Ներսէ հորեղբորից. այս պատճառով էլ նա նրանց կոտորածի տեղում չհանդիպեց: Բայց երբ (իր ազգատոհմի կոտորածի) բոթը լսեց, իր Շավարշ և Գաղավոն որդիների հետ բոլոր ընտանիքով փախավ դնաց Հունաստան:

Բայց մեծն Ներսես Հունաստան գնալիս հաղ սարկավագին ձևոնադրել էր Բագրևանդի և Արշարունիքի եպիսկոպոս և նրան էր հավատացել մեր աշխարհի վերակացութեան բոլոր գործերը մինչև իր վերադարձի ժամանակը: Այս խաղը մեծն Ներսեսին էր նման ամեն բանով, մանավանդ աղքատների խնամատարութեան գործում, որի շահմարաններն էլ հենց աղքատիքն էր նման առատացան սքանչելի կերպով, ինչպես Եղիայի և Եղիսելի ժամանակ²⁸⁵. և թագավորին հանդիմանելու մեջ էլ նա խիստ էր և ահավոր ու աներկյուղ: Սատանան ոչ մի կերպ նրան դիպչել չկարողացավ բացի մի քանից.— որ նա զգեստի կողմից պճնասեր էր և ձիասեր, որի պատճառով նրան պարսավում և ծաղրում էին փոխարինաբար նրանք, որոնց նա հանդիմանում էր: Այս պատճառով նա հրաժարվեց շքեղ զգեստներից և մազեղեն հագնելով՝ իշով էր ման գալիս մինչև իր մահվան օրը:

ԼԲ

ԽԵ ԻՆՁՊԵՍ ԱՐՇԱԿ ԿԱՄԵՆՈՒՄ ԷՐ ՔԱՐՇԵԼ ԵՎ ՔԱՐԿԱՇԵԼ ԵՐԱՆԵԼԻ
ԽԱԴԻՅ՝ ԻՐ ՀԱՅԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՆԴԻՄԱՆԵԼՈՒ ՊՏՃԱՌՈՒՄ

Երբ Արշակ Կամսարականների ցեղը կոտորեց, հրամայեց նրանց դիակները քարշ տալ, զեն զցել առանց թաղելու, որպեսզի շների կերակուր դառնան, իսկ ինքը, իբրև մեծ հաղթությամբ պսակված, մի քանի օր ուրախություններով անց կացրեց և հրամայեց, որ նրանց մթերքները բերեն և Արմավիրում համբարեն: Փորեցին բացին Նախճավան գյուղում նրանց երկու շատ խոր և շատ լայն հորերը և նրանց ավանի սալերով բերին: Սալապանները տեսնելով մարդկային ոսկորներ, որ թափթփված էին փոսի մոտերը և պաղանների կերակուր էին դարձել, հարցրին իմացան, որ իրենց տերերի ոսկորներն են. սալերում հավաքեցին, եղեգով ծածկեցին, տարան նույն հորերում թաղեցին: Արշակն այս իմանալով՝ հրամայում է սալապաններին նույն հորերի վրա փայտից կախել:

Նաղն առաջին դեպքին լպատահեց, իսկ այս անգամ հասավ և սկսեց հանդիմանական խոսքերով թագավորին պարսավել: Արշակ հրամայեց նրան քարշել և քարկոծել: Եվ որովհետև նրա

աղջիկները տեգրեր ունենին մեծ նախարարութիւններից, Ապահովայաց քաջ և զորեղ ցեղից, սրանք սրերը հանելով քարշողներին կիսամեռ արին և խաղին նրանց ձեռքից հափշտակելով իրենց գավառը գնացին: Արշակը հակառակ շքնաց. ծպտուն շահանք, մի գուցե բոլոր նախարարները գրգռվեն:

ԼԳ

ԹԵՂԵՆԱՅ ՄԵՄԻ ԹԱԳԱՎԱՐՆԵՐԻ ՊԱՏԱՆԻՈՎ
ԳՈՒՄԱՐՎԱՆ ԺՈՂՈՎՐ

Բայց վաղեւ կայսրը մշտնջենական գեհյանի օրինակն հենց այստեղ կրելով, Ագրիանուպոլսում հրակեղ եղավ ու սատկեց. ինչպես արժան էր իր դիտավորութիւններին: Թագն ստացաւ Քենոփսը: Սա մինչև հատակը քանդեց կուռքերի մեհյանները, որոնք սուրբ Կոստանդինոսից միայն փակված էին, այսինքն Արեղակի, Արտեմիսի և Ափրոդիտի (մեհյանները) Բյուզանդիոնում: Նույնպես ավերեց Դամասկոսի տաճարն ու վերածեց եկեղեցու. այսպես նաև Իլիոս²⁸⁶ քաղաքի տաճարը կիբանոսի մեծ և հռչակավոր (տաճարը որ կոչվում էր) Երեքբարյան:

Սա հետ դարձրեց բոլոր սուրբ հայրերին, որոնք ուղղափառության պատճառով աքսոր էին ուղարկված, որոնց թվում նաև Մեծ Ներսեսին բերելով իր մոտ Բյուզանդիոն, պահում է մեծ պատվով, մինչև ստուգվի ճշմարիտ հավատը՝ ամբարիշտ Մակեդոնի²⁸⁷ հայհոյութիւնների առիթով. որովհետև նա սուրբ հոգուն չէր դավանում տեր, և ոչ երկրպագելի և ոչ փառաբանելի հոր և որդու հետ, այլ աստծու բնութիւնից օտար, ստացական, ծառա, պաշտոնյա, ոչ թե մի անձնավորութիւն, այլ մի ազդումն: Եվ թագավորանիստ Բյուզանդիոն քաղաքում ժողովվեցին սուրբ հայրերը—Հռոմի Դամասիոսը, Կոստանդնուպոլսի Նեքտարիոսը, Աղեքսանդրիայի Տիմոթեոսը, Անտիոքի Մելիտոսը, Երուսաղեմի Կյուրեղը, Նյուսիայի Գրիգորիոսը, Կեսարիայի Գեղասիոսը, Նաձիանոս Գրիգորիոսը, Իկոնիայի Անփյուլոքսիոսը և ուրիշ եպիսկոպոսներ, ընդամենը հարյուրհիսուն հայր, որոնք նշովեցին և մերժեցին Մակեդոնին և բոլոր հոգեմարտներին:

ԱՐՇԱԿԻ ԱԿԱՄԱ ԳԵԱԼԸ ՇԱՊՈՒՀԻ ՄՈՏ ԵՎ ԷԼ ՀԵՏ ՉԴԱՌՆԱԼԸ

Շապուհը պատերազմներից դարձյալ դադար գտնելով՝ Արշակի վրա է ուղարկում ուժեղ զնգով մի ոմն Պահլավիկ Ալանադանի, որ Արշակին ազգակից էր։ Արշակը նրանից խույս տվեց, որովհետև անօգնական մնաց շատ նախարարների կողմից, որոնք իրենց Արշակ թագավորից տաղտկացած, Ալանադանին ձեռք էին մեկնում և իրենց կամքով գնում էին Շապուհի մոտ, որից մեծարվելով դառնում էին մեր աշխարհը։ Սրանից Արշակը տարակուսած՝ պատգամ է ուղարկում Պարսից զորքի իշխանին, թե՝ «Դու իմ արյունակիցն ու հարազատն ես, ինչո՞ւ ես այդպիսի խրատությամբ հալածում ինձ. գիտեմ, որ դու ականամա ես եկել (իմ վրա), չկարողանալով հակառակել Շապուհի հրամանին, որ դասք ազգականիդ վրա։ Արդ՝ մի քիչ թուլացրու (հալածանքդ), որ ես կարողանամ կարճ ժամանակ մի տեղ թաքնվել, մինչև շունչ առնեմ և կարողանամ Հունաց երկիրն անցնել. իսկ դու մեր աշխարհը կգրավես և ինձանից մեծամեծ բարիքներ կգտնես, ինչպես մտերիմ հարազատից»։

Ալանադանը նրան այսպիսի պատասխան է տալիս. «Եթե դու, ասում է, չխնայեցիր մեր ազգական Կամսարականներին, որոնք ինձանից ավելի մոտ հարազատներ էին քեզ, ձեր կրոնի կողմից և միևնույն աշխարհում բնակվելով, ի՞նչպես կարող ես հուսալ, որ ես քեզ խնայեմ, որ քեզանից հեռու եմ և՛ կրճտով և՛ բնակություն, և ի՞նչպես կարելի է, որ քո բարիքներին հուսալով, որ հայտնի չէ, թե կստանամ, կորցնեմ այն բարիքները, որ գտել եմ իմ թագավորից»։

Այնուհետև Արշակը, սաստիկ նեղն ընկած, ականամ գնում է Շապուհի մոտ և արգելված պահվում է։ Բռնի ստիպմունքից հարկադրված՝ գրում է իր Փառանձեմ կնոջը, որ դուռը գաւ Շապուհն էլ հրամայում է բոլոր մեծամեծներին, որ Փառանձեմի հետ գան։

ՔԵ ԽՆՉ ՉԱՐԻՔՆԵՐ ԲԵՐՆՑ ՇԱՊՈՒՀԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ, ԵՎ ԱՐՇԱԿԻ ՄԱՀԸ

Հայոց այն նախարարները, որոնք Արշակից առաջ ձեռք էին մեկնել Պարսից Շապուհ թագավորին, երբ իմացան, թե իրենց

կանանցն էլ կանչել է, ինչպես և այն նախարարներինը, որոնք հավատարիմ էին մնացել Արշակին, երբ տեսան նաև, թե Ալանա-
նոզանը գնաց, և մի փոքր գունդ է, որ այս բանի համար եկել է,
միաբանեցին, նրանց հալածեցին և իրենց կանանց ու որդիներին
առնելով փախան Հունաց աշխարհը: Փառանձեմն էլ իր մարդու
կոչին չգնաց, այլ գանձերով հանդերձ ընկավ Արտազեսու բերդը-
նա լուր ուղարկեց իր Պապ որդուն և հույս ունեւ Շապուհի ձեռքից
ազատվելու: Շապուհը սրա վրա զայրանալով՝ Արշակի ունեբը
կապում է երկաթե շղթաներով և ուղարկում է հուստատանի եր-
կիրը, Անհուշ կոչված բերդում²⁸⁸ (բանտարկելու): Եվ մեծ զորք է
գումարում Մեհրուծան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի ձեռքի
տակ, որոնք ուրացել էին Քրիստոսին և արձակում է նրանց Հա-
յաստան: Նրանք հեան և նստեցին Արտազեսու բերդի շուրջը:
Եվ թեպետ ուշինչ չէին կարողանում անել, բերդի անմատչելի ամ-
րության պատճառով, բայց որովհետև աստծու բարկությունը Ար-
շակի վրա էր, ամրոցի մարդիկ չկամեցան սպասել մինչև Պապից
լուր գա, այլ կամովին, առանց բռնության անձնատուր եղան:
Նրանց գերի վերցրին և Փառանձեմ տիկնոջ և գանձերի հետ միա-
սին տարան Ասորեստան և այնտեղ սալլի ցցի վրա վարսելով
սպանեցին:

Նույն ժամին հրաման հասավ Շապուհ թագավորից, որ բոլոր
քաղաքների ամրությունները քանդեն և հրեաներին տեղահան
անեն և գերի բերեն. նաև այն հրեաներին, որ հրեական կրոնով
ապրում էին Տոսպի Վան քաղաքում, որոնց գերի էր բերել Բարզ-
ափրան Ռշտունին Տիգրանի ժամանակ: Սրանց Շապուհը բնակեց-
րեց Ասպահանում: Գերի տարան նաև Արտաշատում և Վաղարշա-
պատում ապրող հրեաներին, որոնց նույնպես բերել էր նույն
Տիգրան թագավորը, որոնք սուրբ Գրիգորի և Տրդատի ժամանակ
հավատացել էին Քրիստոսին. նրանց հետ էր և Զուլթան, Արտա-
շատի երեցը: Ապա Մեհրուծանը և Վահանը Շապուհի մոտ գնալով
չարախոսում էին Զուլթանի մասին, թե նա այն նպատակով եկավ
գերիների հետ, որպեսզի նրանց համոզե պինդ պահել քրիստո-
նեական հավատը: Ուստի Շապուհ հրամայեց չարչարել Զուլթա-
նին, որ քրիստոնեական հավատը թողնի: Նա չհամաձայնեց և
սպանվեց: Արշակը բոլոր այս թշվառություններն ու աղետները
լսելով՝ Սավուղի պես²⁸⁹ վերջ դրեց իր կյանքին, թագավորելով
երեսուն տարի:

ՄԵԶԻՐՈՒԺԱՆԻ ՄԵՁ ՀԱՍՑՐԱՍ ԶԱՐԻՓՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՊԻ ԹԱԴԱՎՈՐԵԼԸ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱ:

Արշակի մահից հետո Շապուհը մեծ զորք գումարեց Մեհրու-
թանի ձեռքի տակ և ուղարկեց Հայաստան, նրան հավատալով մեր
աշխարհը: Նրան կնություն տվեց իր Որմզդուխտ քրոջը, նաև
հրովարտակներ, որոնցով շատ գյուղեր և դաստակերտներ էր
(պարգևում նրան) Պարսից աշխարհում: Նրան խոստացավ տալ
Հայոց թագավորությունը, եթե միայն նախարարներին հնազան-
դության բերե և մեր աշխարհը դարձնե մագդեղական կրոնին²⁹⁰:
Նա հանձն առավ ու եկավ, նախարարներից շատերի կանանց
բռնելով՝ զանազան բերդերում հրամայեց պահել, հուսալով որ
(այսպիսի միջոցով նրանց) ամուսինները կդառնան: Նա ջա-
նում էր խափանել քրիստոնեական բոլոր կարգերը. եպիսկոպոս-
ներին ու քահանաներին հարկերի պատճառանքով կապում ու-
ղարկում էր Պարսից երկիրը²⁹¹, ինչ գիրք որ գտնում էր այրում էր
և հրամայում էր հունարեն գրագիտություն շտվորել, այլ պարս-
կերեն և ոչ ոք Համարձակվի հունարեն խոսել կամ թարգմանել:
Նա պատճառ էր բերում, որ հայերը ոչ մի ծանոթություն և բարե-
կամական հաղորդակցություն չունենան հույների հետ, բայց
իրոք քրիստոնեության ուսումը խափանելու նպատակ ուներ, որով-
հետև այդ ժամանակ դեռ հայերեն գիր ու գրագիտություն չկար, և
եկեղեցու կարգը կատարվում էր հունարեն լեզվով:

Արդ՝ երբ մեծն Ներսես լսեց այս բոլոր շարիքները, որ Հա-
յոց վրա հասան, նաև Արշակի մահը, ինքնակալ Թեոդոսին աղա-
չեց, նրանից օգնություն խնդրելով: Եվ (Թեոդոսը) թագավորեցրեց
Արշակի որդուն, Պապին, և մեծ զորք գումարեց Տերենտիանոս
քաջ ստրատելատի²⁹² ձեռքի տակ: Եվ մեծն Ներսես իր հետ
առավ բոլոր նախարարներին, թե՛ Պապի տերության կամակից-
ներին և թե՛ հակառակներին, նույնպես և (կոտորածից) փրկված
Սպանդարատ Կամսարականին և սրանց միաբանությամբ Պապին
բերեց Հայոց աշխարհը: Նրանք զալիս տեսնում են, որ ամբարիշտ
Մեհրուծանը տիրացել գրավել է Հայոց երկիրը: Նրան հալածում
են, մեր աշխարհը նրա ձեռքից խլում: Բայց Մեհրուծանը բերդա-
պահներին հրամայեց՝ նախարարների կանանց բերդերի պարիսպ-
ներից կախել, մինչև որ մեռնեն, և դիակները կախաղանների վրա

թողնել, որպեսզի քայքայվեն ու թափվեն և թռչունների կեր դառնան:

ԼԷ

ՁԻՐԱՎՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՄԵՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԱՄԲԱՐԻՇՏ ՄԵՀՐՈՒԺԱՆԻ ՍԱՏԽԻՈՒՄԸ

Մեհրուժանը հորասանի երկրում Շապուհին իմաց տվեց, թե ի՛նչպիսի մեծ օգնություն ցույց տվեց Թեոդոսը Պապին. ուստի Շապուհից հրաման է տրվում, որ Պարսից բոլոր զորքը Մեհրուժանի հետ Հայաստան գնա պատերազմի: Այսպես և Պապն ու Տերենտիանոսը իմաց են տալիս Թեոդոսին, թե Շապուհը բոլոր զորքերին հրամայեց մեզ դեմ դուրս գալ, բացի դրանիկներից²⁹³: Ապա նաև Թեոդոս Ավգոստոսը Ադդե մեծ կոմսին հրամայեց գնալ Պապին օգնության, իր հետ վերցնել բոլոր հունական զորքերը, ոչ ոքի բաց չթողնել, վերցնել նույնիսկ քաղաքների հետևակ պահապաններին. որոնք մետաքսյա վիշապներ էին կրում:

Պատերազմը խմբվեց Ձիրավ կոչված դաշտում, և ճակատներն իրար մոտեցան: Հայոց քաջ նախարարների պատանիներն իրենց կամքով խիզախելով՝ մտան երկու ճակատների մեջ, առաջնորդությամբ իրենց սպարապետ Սմբատ առաքելով, Բաղուրատի որդու, որ Բագրատունյաց ցեղից էր: Պարսից զորքերի միջից էլ դուրս եկան նրանց հասակակիցները, երկու ճակատների մեջ այս ու այն կողմը շարժվեցին և ցրվի եկան: Երբ Պարսից պատանիները հետ էին դառնում, մերոնք²⁹⁴ անմիջապես հասնում էին նրանց հետևից և ինչպես փոթորիկ, որ անտառը տերեվաթափ է անում, այնպես էլ նրանք արագորեն նիզակներով նրանց վեր էին գցում ձիերից, դիակները գետնի երեսին փռում, քանի որ նրանք չէին կարողանում իրենց ճակատի մեջ մտնել: Իսկ երբ պարսիկներն էին մերոնց շուռ տալիս, սրանք մտնում էին Հունաց՝ վահաններով պատսպարված ճակատը, իբրև մի ամուր քաղաք և ամենևին չէին վնասվում: Որովհետև Գորդոնոսը, հետևակ զորքի հրամանատարը, այսպես վահաններով պատեց Պապի ճակատը, ինչպես պարսպով:

Որովհետև Հունաց զորքերն սպառազինված էին ոսկեղեն և արծաթեղեն զենքերով և նրանց ձիերն էլ նույնպիսի զարդեր էին

կրում, ուստի նրանք կարծես մի պարիսպ էին կազմում, որոնցից շատերը իրենց զգեստների շղյա և կաշյա պահպանակների պատճառով կարծր քարերի տեսք էին ստանում, և նրանց վրա անխալամ գեսերը²⁹⁵, իբրև նշաններ, ծածանվում էին սաղարթախիտ ծառերի սաղարթների նման։ Իսկ վիշապների²⁹⁶ դալարումները, որոնք քամուց ուռչելով ահագին կերպով բացել էին բերանները, ուրիշ բանի չեմ կարող նմանեցնել, քան եթե մի ադամանդյա լեռան, որ իջնում է դեպի ծովը,— այսինքն Հունաց ամբողջ ճակատը դեպի պարսկական զորքը, որովհետև սրանք էլ նմանում էին մի հզոր գետի, դեպի մի կողմ ծավալված, որոնց հագած զրահները արդարև ջրի գույնի տպավորություն էին թողնում։

Նրբ մեծն Ներսես այս բոլորը տեսավ, բարձրացավ նպատ լեռան զլուխը և ձեռները դեպի երկինք բարձրացրեց և առանց իջեցնելու աղոթք էր անում, նախամարգարե Մովսեսի նման²⁹⁷, մինչև երկրորդ Ամազեկը պարտություն կրեց։

Իսկ երբ արևը ծագեց մեր զորքերի դիմ ու դեմ, պղնձապատ վահանների ցուլքը լեռների վրա էր փայլատակում ինչպես մեծ ամպից, և (այդ ճակատից) դուրս էին թռչում մեր նախարարներից լավ զրահավորվածները ինչպես փայլատակող ճառագայթները, որոնց տեսքից միայն պարսկական գունդը երկյուղի մեջ ընկավ, բայց մի քիչ նաև մեր գունդը, որովհետև (դիմացից) ծագած արևի պատճառով չէր կարող դեմուդեմ նայել։ Բայց երբ միմյանց ընդհարվեցին, ամպը հովանի եղավ և մեր կողմից սաստիկ քամի փչեց պարսկական գնդի դեմ։ Կովի խառնուրդի ժամանակ Սպանդարատ Կամսարականը պատահեց մի մեծ խմբի, որի մեջ էր քաջ Շերդիրը, Ղեկաց²⁹⁸ թագավորը, որ ճակատի մեջ տեղումը պինդ կանգնած էր՝ միջին գնդի զլուխն անցած։ Սպանդարատը հարձակվեց, խումբը ճեղքեց և քաջին գետին տապալեց շանթահար եղածի նման, և խումբը շուտ տալով փախուստի մատնեց։ Եվ այսպես Հունաց և Հայոց զորքերն առհասարակ, երկնային օգնությամբ գորացած, թշնամիների դիակներով բոլոր դաշտը լցրին և մնացածներին փախցնելով հալածեցին։ Սրանց թվում էր և Ունայրը, Աղվանից թագավորը, որ խոցված էր Մուշեղից, Վասակ Մամիկոնյանի որդուց, և պատերազմից դուրս հանեցին։

Բայց ամբարիշտ Մեհրուժանի ձին վիրավորված լինելով՝ նա լկարողացավ փախչողների հետ արագ հեռանալ։ Հայոց Սըմ-

բատ սպարապետը աճապարելով հասավ նրա մոտ, նրա հետ եղող զորքերը կոտորեց և այն թշվառականին ձերբակալեց Կո-
ղայուտի եղեգնուտի ափին: Մտածելով, թե գուցե մեծն ներսեսը
նրան կփրկե, բանակը շտարավ նրան, այլ հույն տեղեկում ամ-
բարիշտին փշացնելու համար պատրաստ է գտնում վրանաբնակ-
ներ, որոնք կրակ էին վառել, որպեսզի միս խորովեն երկաթե
շամփուրով: Նա շամփուրը տաքացնելով երկու փաթ բոլորեց
պսակի ձեռք և շիկացնելով ասաց. «Քեզ պսակում եմ, Մենդուժան,
որովհետև դու ձգտում էիր Հայոց վրա թագավորելու և իմ՝ աս-
պետիս պարտքն է քեզ պսակել իմ հայրենի իշխանության կար-
գով»: Եվ կրակի նման կեծ (շամփուրը) զրեց Մենդուժանի զլխին,
և այսպես այն շարք սատկեց: Այնուհետև երկիրը խաղաղվեց՝
Պապի ձեռքի տակ նվաճվելով:

ԼԸ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՊԱՊԻ ՍԱԻՐԻ ՆԻՐՍԵՍԻՆ ՄԱՀՎԱՆ ԴԵՂ ՏԱԼԻՍ ԿՅԱՆՔԻՑ ԶՐԿԻՑ

Երբ պատերազմները վերջացան և երկիրը խաղաղվեց, մեծն
ներսեսը ուխտ էր հաստատում Պապ թագավորի և նախարարների
մեջ, որ արդարության ճանապարհով գնան, սրպեսզի նրանց գոր-
ծերը համապատասխան լինեն քրիստոնեական հավատին, որ
թագավորը հորը շնամանի, անիրավություններ չգործի ու չզրկի,
այլ ուղղությամբ վարվի նախարարների հետ, հայրական խնամ-
քով, նրանք էլ այլևս չստամբակեն ու չհեռանան նրանից, այլ
ծառայեն հավատարմությամբ: Այս ժամանակ Պապը Սպանդա-
րատ Կամսարականին վերադարձրեց ամեն, որ հափշտակել էր
նրա Արշակ հայրը—Շիրակի և Արշարունյաց դավադր, որոնք
պատկանում էին Կամսարականների ցեղին, (բայց) ոչ իբրև իր
Արշակ հոր ազահությանը անիրավաբար (խլած), այլ իբրև
պարզև քաջ Սպանդարատի ծառայության համար, որ սպանել էր
Ղևկաց թագավորին: Մյուս նախարարներին էլ վերադարձրեց
(նրանց կրած) զրկանքները, ցույց էր տալիս անընչասեր բարք և
ապրում էր առատաբար:

Բայց որովհետև ամոթալի ախտով դարչելի կյանք էր վա-
րում և սրա պատճառով մեծն ներսեսից հանդիմանվում ու նա-
խատվում էր, նրան խեթ աչքով էր նայում, մտածում էր վնասել,

բայց ինքնակալ Թեոդոսի (երկյուղից) չէր համարձակվում հայտնի կերպով նրան վնաս հասցնել: (ուստի) գաղտնի կերպով սուրբ Ներսեսին մահացու դեղ խմցնելով՝ զրկեց կյանքից²⁹⁹, որ եպիսկոպոսության աթոռը գրավեց երեսուն և չորս տարի: Նրանի Ներսեսն այս աշխարհից փոխվեց Եկեղյաց գավառում, խախկոչված գյուղում: Պապ թագավորը նրա մարմինը վերցրեց, տարավ թաղեց Թիլ ավանում, եղելությունը թաքուն պահելով:

ԼԹ

ՍՍԸԱԿԻ ԱՌՈՒՄԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՊԱՊԻ ՈՊԱՆՎԵԼԸ ԹԵՈԴՈՍԻ ՁԵՈՒՄՈՎ

Այնուհետև Պապ թագավորը տեսնելով, որ բոլոր հայերը սգում են երանելի Ներսեսին, հարկից ստիպված փնտրեց ու գտավ Աղրիանոսի ցեղից ու ժառանգությունից մի ոմն Սահակի, որ գովությունից հեռու չէր և նրան նշանակեց Ներսեսի փոխանակ առանց Կեսարիայի մեծ արքեպիսկոպոսի (ձեռնադրության)³⁰⁰: Նա աթոռը նստեց չորս տարի:

Բայց Պապը լսեց, թե մեծն Թեոդոս Բյուղանդիայից դեպի Հռոմ գնալիս դորքով մտավ Թեսաղոնիկե և իջևանի պատճառով խռովություն ընկավ նրա և քաղաքացիների միջև, կոխվ ծագեց և թե ինքնակալը հաղթեց և քաղաքացիներից տասնհինգ հազար մարդ կոտորեց: Այս բաները լսելով՝ Պապն այնպես կարծեց, թե այդ խռովությունները երկար պիտի տևեն, ուստի (Թեոդոսին) արհամարհելով ստամբակեց նրա դեմ և ինքն իր կորուստից զեր-զրոկվելով Տերենտիանոսին ու նրա դորքը հալածեց և սկսեց պատերազմի պատրաստվել: Բայց քաջն Տերենտիանոսը մեծն Թեոդոսից հրաման ստանալով՝ կրնկի վրա հետ դարձավ: Եվ քախտը նրան այնպես հաջողեց, որ հանկարծակի հարձակվեց (Պապի) լանակի վրա, ոմանց սրով կոտորեց, մյուսներին փախուստի դարձրեց: Էյստեղ մեծ քաջությամբ դիմադրություն էր ցույց տալիս Անձևացյաց նահապետ Գնելը, Պապի արևելյան զորքի սպարապետը: Նրան հաղթող Տերենտիանոսը անձամբ սպանեց, սրով նրա գլուխը կես անելով, և Պապ թագավորին բռնեց: Պապն աղաչեց նրան, որ շմեռցնե, այլ որ ինքը կայսրին ներկայանա: Քույ Տերենտիանոսը պալով՝ նրա խնդրածը շնորհեց: Նա երկաթե կապանքներով տարվեց մեծն Թեոդոսի առաջ և ըստ իր անըզ-դամության սակրով գլխատվեց, յոթը տարի թագավորելուց հետո:

ՎԱՐԱՋՄԱՏԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ԵՎ ԿԱՊՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բայց բարեգործ Թեոդոս Ավգոստոսը, մեծ կոչվածը, իբր (Թագավորության) քսաներորդ տարում Հայոց վրա Պապի փոխարեն Թագավորեցրեց մի ոմն Վարադղատի նույն Արշակունյաց տոհմից: Այս Վարադղատը երիտասարդ էր տարիքով, սրտոտ, հաղթահասակ, ուժեղ, լի արիության բոլոր գործերով և շատ հզոր նետաձգության մեջ: Շապուհից փախչելով նա գնացել էր կայսեր դուռը և այնտեղ քաջ հանդիսացել: Նախ Պիսայում³⁰¹ բռնցքամարտներին հաղթելով, հետո հլիկացիների Արեգ քաղաքում կես օրում մի քանի առյուծ կոտորեց, որի համար Ուլիմպիական հանդեսի ըմբշամարտների խաղերում փառք վաստակեց և հարգանք: Իսկ այն քաջ և արիական գործերը, որ նա կատարեց Ղանկվարտների³⁰² աղդի դեմ, համարձակվում հմ ասել, թե հավասար էին սուրբ Տրդատի (գործերին), որովհետև թշնամիների կողմից հինգ ախոյան հարձակվեցին նրա վրա և նա մեկը մյուսի հետևից բոլորին սրով կոտորեց. և մի բերդի վրա դիմելով, բերդի պատվարի վրա տասնևյոթ մարդ նետով դարնելով իրար վրա ներքև գլորեց, ինչպես շուտ հասունացած թզերը թափվում են սաստիկ մրերից:

Երբ նա իբրև Թագավոր մեր աշխարհն եկավ Շապուհի հիսուն և հինգերորդ տարում, առաջին կովում պատահում է մի քանի ասորի ավազակների Դարանաղիի դժվար տեղերում. նրանց փախստական է անում և հետևներիցն ընկնում: Իսկ նրանք Եփրատի նեղ տեղում կամրջից անցնելով՝ փայտը գետը զցեցին իրենց հետևից. իսկ նա հասնելով, վազելով թռավ Եփրատի վրայով, ավելի քան լակոնացի Քիոնեսի վազը³⁰³ քսաներկու կանգունի չափ. այստեղ մի նոր Աքիլլես էր հանդես գալիս՝ Սկամանդրոս գետի³⁰⁴ վրայով ցատկելիս: Ավազակները զարհուրած ղենքերը զցեցին և անձնատուր եղան:

Այսպես իր երիտասարդության քաջություններից հարբած լինելով՝ Թագավորության ժամանակ էլ չէր հնազանդում Հունաց վերակացու զորքերի խրատին: Այլ պատգամավորներ է ուղարկում Շապուհի մոտ, որ իր աղջիկներից մեկին իրեն կնության տա և ինքը Հայոց աշխարհը նրան կդարձնե: Հունաց զորավարներն այս իմանալով, հայտնում են կայսրին: Ինքնակալ Թեոդոսը հրա-

մայեց նրան բռնել, եթե նա իր կամքով կայսրի կոշիկն չգնա: Ուստի հարկադրված՝ իր կամքով գնում է կայսրի մոտ, հուսալով թե ասու կհանն Ավգոստոսին: Իսկ կայսրը նրան նույնիսկ տեսության շարժանացրեց, այլ հրամայեց երկաթե կապանքներով տանել Ուլկիանոսի Թուղիս³⁰⁵ կղզին, շորս տարի թագավորելուց հետո:

Բայց Վարազդատի երկրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսապետ եղավ Զավենը, նույն Աղբիանոսի ազգականներից, շորս տարի:

ԽԱ

ԱՐՇԱԿԻ ԵՎ ՎԱՀԱՐՇԱԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծ Թեոդոս Վարազդատի փոխանակ Հայոց վրա թագավորեցրեց Պապի երկու որդիներին, Արշակին և Վաղարշակին, այսպես մտածելով, թե երկուսը չեն միաբանի ապստամբելու համար: Այս պատանիների մորն իր մոտ պահելով՝ նրանց արձակում է զորքով, իր կողմից էլ համատարիմ մարդիկ վերակացու նշանակելով: Սրանք եկան, զրավիցին մեր աշխարհն ու տիրեցին՝ արիաբար կռիվներ մղելով պարսիկների դեմ: Նրանք իրենց կին առան Արշակը՝ Սյունյաց Բաբիկ նահապետի գոտերը, իսկ Վաղարշակը՝ Սահակ ասպետին: Նա նույն տարին մեռավ:

Բայց Արշակի երկրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսապետ եղավ Ասպուրակեսը, Շահակի և Զավենի ազգականը, հինգ տարի:

Իսկ մեծն Թեոդոս պատերազմի դուրս գալով՝ Միդուանոն³⁰⁶ քաղաքում հիվանդացավ և մեռավ, թագավորությունը թողնելով իր որդիներին, Արկադիոսին Բյուզանդիան և Ոնորիոսին Հռոմը, որոնք չեզան գովելի և արժանավոր իրենց հոր առաքինության:

ԽԲ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ՄԱՍԻ ԲԱԺԱՆՎԵԼԸ ԵՐԿՈՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՁՆՈՔԻ ՏԱԿ, ԵՐԿՈՒ ԱԶԳՆԵՐԵՆ՝ ՊԱՐՍԻԱՆԵՐԵՆ ԵՎ ՀՈՒՑՆԵՐԵՆ ՀՊԱՏԱԿՎԵԼՈՎ

Շապուհն իմանալով, որ Արկադն ուղղամիտ չէ, նրա հետ խաղաղություն է հաստատում, որովհետև հաղթված ու ջարդված էր նրա հորից, մեծն Թեոդոսից: Արկադն էլ համաձայնում է հաշտություն անել, մանավանդ որ զորագլուխների պատճառով, որովհետև թևալետ երանելի Թեոդոսի ապրած ժամանակ աստված նրան

էր շնորհել հաղթութիւնը, սակայն զորագլուխները հոգնած ձանձրացած էին մշտական պատերազմների նեղութիւնից: Ուստի համաձայնութեան գալով, կամավորապէս հանձն առաւ Միջագետքը և Հայաստանը բաժանել, նոր սահմաններ դնելով: Այս պատճառով Արշակը թողեց իր հայրերի բուն թագավորութիւնը, Այրարատը, և Պարսից բաժնում ընկած բոլոր մասը և գնաց մեր աշխարհի արևմտյան մասին տիրելու, ոչ միայն իր մոր պատճառով, որ մնում էր կայսերական քաղաքում, այլ լավ համարելով նվազ կողմին տիրել, քրիստոնյա թագավորի հպատակվելով, քան շատ տեղերի իշխել, մտնելով հեթանոսների լծի տակ: Նրան հետևեցին ու գնացին Շապուհի բաժնի նախարարութիւններն իրենց կանանց ու որդիների հետ, թողնելով իրենց գույքը, գյուղերն ու դաստակերտները:

Սրա վրա Շապուհը շարանալով գրում է Արշակին. «Ինչո՞ւ իմ և կայսեր մեջ պատերազմ ես գրգռում, իմ բաժնի նախարարութիւնները (քեզ հետ) տանելով»: Արշակից նա լսում է պատասխան. «Որովհետև նրանք չէին հոժարում պարսիկ առաջնորդով կառավարվել, ուստի եկան իմ հետևից: Արդ, եթե դու ինձ հալատաս քո բաժնի իշխանութիւնը, ինչպես կայսրն իրենը, ես պատրաստ եմ քեզ էլ ծառայել, ինչպես և կայսրին: Իսկ եթե այս քեզ հաճելի չէ, և նախարարներն իրենց կամքով կամենան դառնալ, ես արգելք չեմ լինի»: Շապուհն այս լսելով, իր բաժնի վրա թագավորեցրեց խոսրովին, նույն Արշակունյաց ցեղից, և իր բաժնի նախարարներին, որոնք գնացել էին Արշակի հետ, հրովարտակ գրեց այսպիսի բովանդակությամբ.—

Շապուհի բուլթը նախարարներին

«Իյուցադունների մեջ քաջ, արքայից արքա Շապուհ, Հայոց նախարարներին, որոնց իշխանութեան վալվածներն ընկել են իմ բաժնի մեջ, շատ ողջույն եմ շնորհում ձեզ:

Թեպետ և դուք աղնվաբար շվարկեցիք և թողիք ձեր իշխանութիւնները, և թեպետ դրանից մեզ ոչ մի բան չպակասեց, բայց մենք իբրև տեր խնամելով՝ գթացինք ձեզ և ձեր աշխարհին, մտածելով որ հոտը չի կարող առանց հովիի լինել, և ոչ հովիվներն առանց լավ վերակացուի: Այս պատճառով ձեզ թագավորեցրինք ոմն խոսրովի, որ ձեր հավատից է և ձեր բնիկ տերութեան ցեղից: Ուրեմն նորից դարձեք յուրաքանչյուրդ իր

ատացվածքը և տիրեցեք՝ ինչպես որ էր մինչև այժմ։ Երգվում ենք կրակով, ջրով և մեր անմահ նախնիքների փառքով, որ այս քանը մենք անում ենք առանց նենգության և խաբեության և անդրդվելի կպահենք։ Իսկ ուլքեր չեն լսի մեր այս հրամանին, մենք հրամայեցինք որ նրանց տները գյուղերով և դաստակերտներով հանդերձ արքունիք գրավեն։ Ողջ եղեք»։

ԽՊ.

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՏԵՂԱՓՈԽՎԵՆ ԻՐՆՆՑ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ՝
ՏՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐՆ ԻՐ ԹԱԳԱՂՈՐԻ ՄԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ

Հայոց այն նախարարները, որոնք իշխանություն ունեն Պարսից բաժնում ընկած գավառներում, երբ լսեցին, թե Շապուհը հավատացյալ Արշակունի թագավոր նշանակեց, և տեսան նրա երգման թուղթը, Արշակին թողին և Վերադարձան իրենց բնակության տեղերը, բացի երեք պատանիներից, որոնք թագավորի սննդակիցներն էին և մտերիմ մերձավորները, այսինքն՝ Գարայից, որ Սյունյաց տեղի Բաբելի, թագավորի աներոջ որդին էր, Գաղավոնից, որ Սպանդարատի, Շիրակի և Արշարունյաց տիրոջ որդին էր, և Պերողից, որ Գարդմանացոց ցեղից էր։ Սրանց օրինակին հետևեցին նաև՝ Առատ Գնունյաց ցեղից, Կենան Ամատունյաց ցեղից, Սուրա Մոկաց ցեղից, Ռստոմ Առավենյան և ուրիշ մի քանի անհայտ մարդիկ։ Այս պատճառով խոսքովը Շապուհի հրամանով նրանց ժառանգությունը արքունիք գրավեց, և չթողեց որդու կալվածները նրա հորը և ոչ էլ եղբոր կալվածները նրա եղբորը։

Բայց նախարարների մեջ կային այնպիսիներն էլ, որոնց իշխանությունն ընկնում էր Հունաց բաժնում, Արշակի մոտ, ինչպես Սահակ ասպետը, որ Արշակի Վաղարշակ եղբոր աներն էր, և ցանկանում էին զալ խոսքովի մոտ։ Նրա վրա խեթ էր նայում Արշակը, շարունակ իր կնոջից հրապուրվելով, իբր թե նրա մոտ կա արքունական դարդ, որ մնացել է իր փեսայից։ Այս ժամանակ նրա ազդականներն Սպեր գավառից՝ նրա մասին սուտ քսություն արին, որ պատճառով Արշակը նրան չարչարեց։ Սրանից հետո Սահակը միջոց էր որոնում Արշակից փախչելու և խոսքովի մոտ ընկնելու։ Այս բանում նրան խորհրդակից և գործակից էին Սուրեն

հոռիստունին, Վահան Առավելյանը և Աշխադարը Դիմաքսենից ցեղից: Բայց Սահակի գնալու ժամանակ նրանք չկարողացան նրան հասնել, Արշակի զորքերից արգելվելով, ուստի իրենց (դիտավորությունը) թաքցրին կեղծավորության դիմակի տակ՝ հարմար օրվան սպասելով:

ԽԿ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԽՈՍՐՈՎԸ ՄԵԾԱՐԵՑ ՍԱՀԱԿ ԱՍՊԵՏԻՆ, ԵՎ ՆՐԱ ՔԱԶԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԱՆԴԱՏՈՑ ՑԵՂԻ ՀՆԼՈՒՋԱԿՆԵՐԻ ԴԵՍ

Խոսքով չափազանց ուրախացավ Սահակ ասպետի գալու վրա, նրան իր զորքերի սպարապետ նշանակեց, նրան վերադարձրեց նրա հայրենական կալվածները, պարգևեց նաև ավաններ և աղարակներ այն (նախարարներին) ժառանգությունից, որոնք Պարսից բաժնումն (էին, բայց) մնացին Արշակի մոտ:

Այս ժամանակները Վանանդացոց ցեղից ոմանք ապստամբեցին Խոսրովից և ոչ ոքի չապավինեցին, այլ ամրացան իրենց լեռների անտառներում և Տայոց ապառաժների նեղվածքներում. նրանք ավազակաբար արշավում էին Հայոց երկու թագավորների սահմանները, մեր աշխարհը խռովում էին և անհանգստություն պատճառում: Նրանց վրա գնաց Սահակ ասպետը, Խոսրովի սպարապետը. նրանցից շատերին կոտորեց և շատերին էլ փախցրեց Չորրորդ Հայոց կողմերը: Որովհետև նրանք ոչ խաղտյաց երկիրն ընկան, հույներից ապավինելով, և ոչ էլ անցան Արշակ թագավորի մոտ, այլ նման մի քանի ավազակների, որոնք Չորրորդ Հայքի կողմերումն էին, նրանք դիմեցին ասորոց սահմաններն ապաստանելու: Որովհետև վանանդացիք ավազակության զործը կատարում էին մեծ ցանկությամբ, որ նրանց ախորժելի էր իբրև մի ուղիղ գործ: Սահակը երկար տեղ նրանց հետամուտ լինելով՝ քշում է հեռու, մինչև Մանանաղիի սահմանները:

ԽԵ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԽՈՍՐՈՎԻ ՄՈՏ ԵԿԱՆ ՍՈՒՐԵՆԸ, ՎԱՀԱՆԸ ԵՎ ԱՇԽԱԴԱՐԸ՝ ԱՐՇԱԿԻ ԳԱՆՁԵՐՈՎ

Սուրեն Խոռխոռունին, Վահան Առավելյանը և Աշխադար Դիմաքսյանը հարմար ժամանակ գտան, երբ Արշակ իր զանձերը

252

Հանի ամբողջից հանելով փոխադրում էր Մոփաց աշխարհը: Նրանք (այդ գանձը) հափշտակեցին և կամենում էին անցնել Խոսրովի մոտ, բայց չկարողացան ժամանակին անել: Որովհետև Սամվել Մամիկոնյանը, Արշակի մտերիմը, ուժեղ զնգով շտապով նրանց հետևն ընկավ, և նրանք փախչելով՝ ընկան ամուր քարայրների մեջ Մանանաղիի գավառում: Քարայրը մտնելու տեղ չկար, մի կողմից միայն մի նեղ տեղ կար բարձրանալու՝ սաստիկ դառի-վայր: Դռան առաջն էլ ուղիղ բարձրանում էր միապաղաղ մի ապառաժ, իսկ վերևը՝ դուրս ցցված մի ժայռ, որ նայում էր խոր ձորի անդունդներին, և ինչ բան որ պոկ գար, անդիմադրելի սաստկությամբ, անդադար թավալվելով ներքև կգլորվեր՝ դեմ առնելու կռվան չգտնելով: Ուստի Սամվելը տարակուսած մնացել էր, տեղի անմատչելի լինելու պատճառով: Նա իմաց տվեց Արշակին, որ հրամայեց երկաթակապ արկղ շինել, մեջը քաջ մարդիկ նստեցնել և չվանի նման շղթայով վերևից իջեցնել մինչև քարայրի մուտքը: Բայց այս (միջոցն) էլ վնաս չբերեց, որովհետև մացառները հեռու էին պահում (արկղը):

Նրբ նրանք սրանով էին պաշտպանված, բախտի բերմամբ այդ տեղ հասավ Սահակ ասպետը Խոսրովի ամբողջ զնգով, որով հալածում էր հելուզակներին: Նրանց թողնելով՝ դիմում է նրանց վրա, որոնք քարայրի հետ կռվում էին. նրանց հալածում է, դուրս է հանում Սուրենին, Վահանին և Աշխադարին գանձերով միասին և շատ շտապով հասցնում է Խոսրովի մոտ: Խոսրովն ստանալով՝ մասն է հանում գանձից Շապուհին և նրա հրամանով նրանց տալիս է գլուղեր և ընտիր ու հարմար դաստակերտներ այն (նախարարների) ժառանգությունից, որոնք Պարսից բաժնից էին, բայց մնացին Արշակի մոտ: Սրանից ծագեց պատերազմը Արշակի և Խոսրովի մեջ:

ԽԶ

ԱՐՇԱԿԸ ՊԱՏԵՐԱՋՄՈՒՄ ԽՈՍՐՈՎԻՑ ՀԱՂԹՎԵԼՈՎ՝ ՀԻՎԱՆԴՈՒՅՑՈՒՆՑ
ՄՆՈՆՈՒՄ Է

Թեպետ Շապուհը և Արկաղը ձեռք չմեկնեցին Խոսրովին և Արշակին և օգնություն ցույց չտվին իրար հետ պատերազմելու համար, բայց արգելք էլ չեղան: Ուստի երբ պատգամավորու-

թյունները վերջացան, Արշակ իր զորքը ժողովեց և շարժվեց Խոսրովի վրա: Խոսրովն էլ իր բանակից, որ Գեղամա ծովի մոտ էր և կոչվում էր Մորս, գնաց Արշակի դեմ, որպեսզի իր սահմանները չմտնե, բայց այնքան շուտ չկարողացավ հասնել, այնպես որ Արշակն արդեն իջել էր նրա սահմանը, վանանդ գավառը: Նրանք իրար հանդիպեցին Երևել կոչված դաշտում և սաստիկ խիստ պատերազմ տվին: Արշակի զորքը շարժվեց, նրա սպարապետը, Դարա Սյունին, պատերազմի մեջ մեռավ և Արշակ քիչ մարդով փախուստի դիմեց: Քաջ Սահակ ասպետը, Խոսրովի սպարապետը, նրա հետևից ընկած սաստիկ հալածում էր: Այստեղ Գաղավոնը, Սպանդարտի որդին, ահագին քաջություններ անելով, հաճախակի հարձակումներով ցրվում էր հալածողներին և միջոց էր տալիս Արշակին, որ հեռանա:

Խոսրովը դարձավ իր տեղը, իսկ Արշակ Եկեղյաց գավառը: Նա հիվանդացավ բարակացավով, տենդից հյուծվելով մեռավ, հինգ տարի թագավորելով ամբողջ Հայաստանի վրա և երկու ու կես տարի՝ Հայաստանի կեսի վրա: Այնուհետև հույներն իրենց բաժնում այլևս թագավոր չնշանակեցին, այլ այն կողմի նախարարներին առաջնորդում էր քաջ Գաղավոնը, իսկ հույներն իրենց մասի աշխարհի իշխան նշանակեցին կոմսեր:

ԽԵ

ԵՐԱՆՆԵՒ ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՍԻՆ

Տեսնելով, որ Հայոց թագավորության վերջը հասել է, Մեսրոպն (աշխարհի) խռովություններն իր համբերության նյութ դարձրեց: Նա Տարոնի Հացեկաց (գյուղից) էր, սնվել ու սովորել էր մեծն Ներսեսի մոտ և նրա վախճանվելուց հետո արքունական դռանը քարտուղար էր նշանակվել: Նա սիրեց մենակեցության վարքը, ինչպես ասել է մեկը³⁰⁷, թե ալեկոծված նավն շտապում է դեպի նավահանգիստը, իսկ ժուժկալող մարդը անապատ է փրնտրում: Այսպես էլ նա, աշխարհային զբաղմունքներից փախչելով դեն գցելով մարմնական պատիվը, գնում էր երկնավորի հետևից: Գնում է Գողթն գավառը և ապրում է մենակյացի կյանքով: Այդտեղ թաքնված հեթանոսական աղանդը, որ Տրդատի օրերից մինչև այդ ժամանակ ծածուկ էր մնում և Արշակունյաց թագավորու-

թյան տկարանալու ժամանակ երևան եկավ, նա վերադրեց գավառի իշխանի օգնութեամբ, որի անունն էր Շաբիթ: Այստեղ աստվածային նշաններ երևացին, ինչպես սուրբ Գրիգորի ժամանակ. մարմնավոր կերպարանքով դեերը, հալածված, ընկնում էին Մարաց կողմերը: Սրանից ոչ պակաս քաներ արավ և Սյունյաց աշխարհում, նրա Վաղինակ իշխանի օգնութեամբ:

Երբ երանելի Մեսրոպն ուսուցանում էր, ոչ փոքր նեղութիւն էր կրում, որովհետեւ ինքն էր թե կարգացողը և թե թարգմանողը, և եթե մի ուրիշն էր կարգում, երբ ինքն այնտեղ չէր լինում, ժողովրդին անհասկանալի էր մնում՝ թարգմանիչ չլինելու պատճառով: Ուստի նա միտքը դրեց մի հնարք գտնել, Հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել, և աշխատանքի անձնատուր լինելով զանազան փորձերով շարշարվում էր:

ԽԸ

ԱՐԵԱԿԻ ՄՈՏ ԵՂԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԳԱՐՁԸ ԽՈՍՐՈՎԻ ՄՈՏ

Հայոց նախարարները տեսնելով, որ հույները նրանց վրա թագավոր շնշանակեցին, դժվար համարելով անառաջնորդ լինելը, որոշեցին կամավորապես հնազանդվել խոսքով թագավորին: Ուստի նրան թուղթ գրեցին այս բովանդակութեամբ.—

Նախարարների թուղթը խոսքովին

«Ստրատելատ Գազավոն և Հունաց բաժնի Հայոց բոլոր նախարարները, մեր տեր խոսքովին, Այրարատի կողմի թագավորին, ողջունք:

Տե՛ր, դու ինքդ գիտես մեր հավատարմութիւնը հիշատակաց արժանի մեր Արշակ թագավորին, որը մենք անխախտ պահեցինք մինչև նրա մահը: Այժմ մենք որոշել ենք նույնպիսի հավատարմութեամբ քեզ ծառայել, եթե այս երեք բանը պայմանագրով մեզ կհաստատես.— առաջին՝ չես հիշի մեր հանցանքը, որ քեզ հետ պատերազմեցինք, ստիպված և ոչ թե մեր կամքով. երկրորդ՝ որ մեզ կվերադարձնես այդտեղ Պարսից բաժնում եղած մեր բոլոր ժառանգութիւնները, որ արքունիք գրավեցիր. և երրորդ՝ որնէ հնարքով մեզ կազատես կայսրից, որպեսզի չվրդովեն մեր բնակութիւնները, որոնք որ մեզանից իշխանութիւն ունեն այս (հունական) բաժնում: Եվ այս ուխտի պայմանը կգրես, և խաչի

կնիքով կհաստատես, որը տեսնելով մենք կփութանք քո ծառայության մեջ մտնելու: Ողջ եղիր, մեր տերդ»:

Խոսքովը գրում է պատասխան.—

Խոսքովի թուղթը նախաբարձեբին

«Քաջարանց Խոսքով, Հայոց լեագավոր, Գաղավոն ստրատելատիդ և բոլոր մեր նախարարներիդ, շատ ողջույն:

Ուրախ եղեք և մենք էլ ողջ ենք և ուրախացանք ձեր ողջության լուրն առնելով: Ահա ձեզ ուղակում ենք ուխտի պայմանագիրը ձեր խնդրածի համաձայն: Առաջին՝ որ շենք հիշի ձեր հանցանքը, որ մենք հանցանք իսկ չենք համարում, այլ իբրև երախտագետ մարդկանց հավատարմություն դեպի Արշակունի թագավորը, որին ծառայում էիք, ինչպես, հույս ունենք, կլինիք և դեպի մեզ: Երկրորդ՝ որ ձեզ կվերադարձնենք ձեր այն ժառանգությունները, որ դրավել ենք արքունիք, բացի նրանցից, որ ոմանց պարդեկցինք, որովհետև թագավորների պարզենքը հետ չեն առնվում՝ եթե հանցանք չեն գործել (ստացողները), մանավանդ որ դրանք արդեն մուծվել են մեր տիրոջ՝ արքայից արքա Շապուհի գլխանը: Բայց դրա փոխարեն ձեր (ժառանգության) պակասությունը կլրացնենք արքունիքից: Երրորդ՝ որ ձեզ կաղատենք Հունաց դործակալներից, թեկուզ կայսրի հետ պատերազմելով, թեկուզ իսաղաղությամբ:

Իսկ քեզ, Գաղավոն³⁰⁸, իմ արյունակից և հարաղատ, կըպատվեմ ոչ թե քո վաղեմի աղգականության համաձայն, այլ ըստ այժմյանի՝ քո մոր Արշանուշի Արշակունի ծագման. ուստի քեզ քո հայրենական Կամսարական (ցեղից) հանելով, կմտցնեմ քո մայրենական, այսինքն իմ ցեղի մեջ, Արշակունի անունով»:

Գաղավոնն այս տեսնելով՝ շատ շուտով բոլոր նախարարներին դարձնում է Խոսքովի մոտ և բոլոր խնդրածներն ու խոստացվածները ձեռք բերելով բախտավորվում է և շատ փառավորվում: Բայց Սամվել Մամիկոնյանը ձեռք գցելով Խոսքովի թուղթը և նախարարների թղթի պատճենը՝ նրանցից զատվեց ու գնաց կայսր Արկադի մոտ: Որովհետև նա սպանել էր իր հորը Վահանին*, ուրացության պատճառով, ինչպես և մորը, Տաճատուհուն, ուստի երկուզ կրելով պարսիկներից և Արծրունիներից, իր քեռիներից, չէր համարձակվում հույներից անջատվել: Արկադը նրան

* Խորենացու մոտ՝ Վարդանին: Մանոթ, կաղմոզի:

բարիք արավ և հրամայեց այդ թղթերի օրինակները, հունարեն գրությամբ, իր դիվանը դնել. որպեսզի ապստամբած ցեղերի հիշատակը պահպանվի. և մինչև այսօր էլ մնում են:

ԽԹ

ԽՈՍՐՈՎԻ ՄԻԱՊԵՏՆԸ ԼԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ ԵՎ ՄԵԾԵ ՍԱՀԱԿԻ
ՆՊԻՍԿԱՊՈՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՌԸ ՆԱՏՆԸ

Որք խոսքով տիրեց Հայոց բոլոր նախարարներին, ինչպես ցանկանում էր, Արկադին դիմում է խնդրելով, որ իրեն հավատա Հայաստանի հունական մասն էլ, որը շեն պահելով՝ նրան ճշտությամբ հարկերը կվճարի, ինչպես նրա գործակալները: Եվ Արկադը կասկածելով Հայոց նախարարների միաբանությունից, թե նրանք միաբանելով իրենից բաժինը կառնեն և պարսիկներին կտան, կատարում է խոսքովի խնդրածը:

Սրանից հետո վախճանվում է Ասպուրակես Ծպիսկոպոսապետը և խոսքովը նրան հաջորդ է նշանակում Սահակին, մեծն Ներսեսի որդուն, Աթանագինեսի որդու, Հուսիկի որդու, Վրթանեսի որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Սա բոլոր առաքինություններով իր հայրերին նմանեց, աղոթքի կողմից գերազանցելով: Որովհետև նա հավաքեց վաթսուն աշակերտ մայրաքաղաքների սպուղենների³⁰⁹ նման, կրոնավոր մարդիկ, մագեդեն հաղած, երկաթով պատած, ոտաբոբիկ, որոնք միշտ շրջում էին նրա հետ, որոնցով եկեղեցական պաշտամունքի կանոնը անխափան կատարում էր անապատականների նման և մեր աշխարհի հոգսը քաշում էր աշխարհականների նման: Նրա մոտ եկավ Մեսրոպը հայերեն գրերի հարցի առիթով և տեսավ, որ նա ավելի ևս փափագում է այդ բանին: Շատ ջանքերից հետո, երբ օգուտ չտեսան, դարձյալ աղոթքի ապավինեցին, աստծուց խնդրելով: Միմյանցից բաժանվելով՝ Մեսրոպը դնաց իր կացարանը. խտտակյաց վարքի անձնատուր լինելով՝ ավելի և ավելի ճիգ էին թափում:

Մ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿԱՊԵՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՓՈԽԱՐԵՆ ՆՐԱ ՎՈԱՄԵԱՊՈՒՀ ԵՂՅՈՐ
ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ

Բայց Շապուհ նեղացած էր խոսքովի վրա, որ նա անձնական բարեկամություն հաստատեց Արկադի հետ և առանց (իր)

հրամանի եպիսկոպոս նշանակեց մեծն Սահակին, ուստի նրան մեղադրութիւն ուղարկեց սպառնալիքով: Խոսքով ըմբոստացավ, խրոխտալով հանդգնաբար պատասխանեց և պատգամավորներին անարգանքով հետ դարձրեց: Եվ իսկույն սկսեց խոսել Արկադի հետ, որ Շապուհի հետ (կնքած) հաշտութիւնը լուծե և գորքով իրեն օգնե, և ինքը բոլոր մեր աշխարհը նրան կդարձնէ: Բայց Շապուհը մի լրատու նախարարներից հրապուրվելով անմիջապես իր Արտաշիր որդուն Հայաստան է ուղարկում մեծ գորքով: Եվ որովհետեւ Արկադ հրաժարվեց Խոսքովին կողմնակից դառնալ, նա օտար ազգերից ոչ ոքի օգնական չգտնելով և չկարողանալով ոչ դիմադրել և ոչ խուսափել Շապուհից, դնաց նրա մոտ:

Արտաշիրը նրան թագավորութիւնից զրկելով՝ նրա տեղ նշանակում է նրա Վռամշապուհ եղբորը, բայց ոչ Սահակին և ոչ էլ Խոսրովից նշանակված նախարարներից որեւէ մեկին թողեց, այլ խախտեց իրենց պատիվներից³¹⁰ նաև հրամայեց, որ հույների հետ էլ նախկին կարգը պահպանեն: Եվ մի սովար գունդ (Հայաստանում) թողնելով՝ ինքն շտապում էր Տիղբոն հասնել, աչքի առաջ ունենալով հոր ծերութիւնը, իր հետ տանելով Խոսրովին, Անհուշ կոչված բերդը դնելու համար, հինգ տարի թագավորելուց հետո: Նրա հետ տարավ նաև Գալավոնին՝ կապանքներով, նրա քաջութիւնից կասկածելով, և հրամայեց արքունիք գրավել նրա տունը, ինչպես և նրա Շավարշ եղբոր և Պարգե Ամատունու (տները): Որովհետեւ այս երկուսը իրենց յոթ հարյուր ղինվորներով կարավանին ճանապարհի վրա հետամուտ լինելով՝ հարմար ժամ գտան իրենց Խոսրով թագավորին ազատելու, բայց չհաջողեցին, որովհետեւ նրա ոտները շղթաներով կապված էին: Խիստ կռիվ տեղի ունեցավ, որի մեջ սպանվեցին Շավարշը և Պարգեի որդի Մանվելը և սրանց հետ ուրիշ շատերը: Իսկ Պարգեին կալանավորելով տարան Արտաշիրի առաջ և նա հրամայեց, որ նրանից տիկ հանեն, (փշելով) ունեցնեն և Խոսրովի աչքի առաջ դնեն շարունակ:

ԾԱ

ՄԵՄԵՆ ՍԱՀԱԿԻ ՏԻՍԹՈՆ ԳԵԱՂԸ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ՄԵՄԱՐԱՆՔՆԵՐՈՎ ԵՎ ՊԱՏԻՆՆԵՐՈՎ

Մի քանի սուրբ և երևելի մարդիկ, որ մեր աշխարհի նախարարների և եպիսկոպոսների մեջ առաջիններն էին և մեր լու-

258

սավորության պատճառները, որդեժնությամբ իշան մինչև մեծն Սահակ, որ այլևս արու զավակ չունեցավ, այլ մի դուստր Սահականուշ անունով, որ ամուսնության տրվեց Համազասպ Մամիկոնյանին: Եվ երբ Սահակ ասպետը, Հայոց քաջ սպարապետը, մեռավ, սուրբ Սահակն աղաչում էր խոսրովին, իսկ նրա կապվելուց հետո նրա եղբորը՝ Վոամշապուհին, որ (Սահակ սպարապետի տեղ) նշանակե (Համազասպին), բայց Վոամշապուհը հրաժարվում էր այդ բանն անել առանց արքայից արքայի հրամանի, հիշելով, որ հենց այսպիսի բաների պատճառով վշտեր է կրում իր խոսրով եղբայրը: Ուստի (ս. Սահակը), իր աղջկա թախանձելուց, (թագավորից) թղթեր առնելով անձամբ գնաց Պարսից Արտաշիր թագավորի մոտ, որ իր հոր յոթանասունամյա թագավորությունից հետո թագավորեց չորս տարի:

Նրանից շատ մեծարանք գտավ, նախ՝ պահլավիկների ազնվական ցեղի պատճառով, և երկրորդ՝ որ աստված իր ծառաներին հարգելի և պատվավոր է հանդիսացնում անհավատների առաջ: (Թագավորը) նրա խնդիրներն ամբողջապես կատարեց. նախ նրա Համազասպ փեսայի վերաբերմամբ, և ապա նրա առաջ հանցավոր Կամսարական և Ամատունի ցեղերի մնացորդների վերաբերմամբ, որոնք պահ էին մտել թաքնվել էին անհայտ տեղերում: (Ս. Սահակը) խնդրեց նրանց գթալ, ինչպես աստվածային հրաման է, որ որդիները իրենց հայրերի հանցանքների համար չդատվեն, մանավանդ որ հանցավոր հայրերը հենց իրենց հանցանքի համար մեռան: (Թագավորը) նրանց մնացորդներին կյանք շնորհելով՝ հրամայեց այդ երկու ցեղերի տները, որ արքունիք էին գրաված, նրանց վերադարձնել, բայց նրանց չհաստատել իրենց նախկին հայրենական գահում, այլ շատ նախարարներից ներքև դասել, կրտսերագույն նախարարների շարքում: Իսկ Համազասպի ցեղը, այսինքն Մամիկոնյան տոհմը վեր բարձրացնել, որպեսզի Հայոց նախարարների մեջ հինգերորդ զահը գրավեն, և այսպես էլ գրել իր դիվանում:

Որովհետև (պարսիկները) սովորաբար այս երկու կարգն էին պահում. երբ նոր թագավոր էր նստում, իսկույն արքունական գանձարանում եղած բոլոր դրամները փոխում էին՝ նորի պատկերը դրոշմելով, դիվանի գրովթյուններն էլ փոխում էին նրա անունով, հինը չոչնչացնելով, այլ փոքր ինչ զանազանելով: Իսկ եթե երկար ժամանակ թագավորեր և նոր աշխարհագիր աներ,

այս դեպքում դեն էին գցում ինչ որ հնից (մնացած ու) փոփոխված էր, որպեսզի բոլորը նորի անունով գրվի: Արդ՝ Արտաշիրը կարճատև թագավորության պատճառով նոր աշխարհագիր անելու ժամանակ չունեցավ, այլ հրամայեց հնից փոփոխված (դիվանում) գրել այս ամենը³¹¹, և տալ Համազասպին (վերոհիշյալ) գահն ու պատիվը՝ գյուղերի և դաստակերտների իշխանությամբ, այլև Հայոց սպարապետությունը, որին ցանկանում էր. և մեր Վնամշապուհ թագավորին գրեց հետևյալ հրովարտակը.—

Արտաշիրի բուլբը Վնամշապունին

«Մագդեզանց քաջ, արքայից արքա Արտաշիր, մեր եղբոր Վնամշապուհին, Հայոց թագավորին, շատ ողջունի:

Ստացա թղթերդ, որ դրել էիր Սահակ եպիսկոպոսի մասին, և հիշեցի սրա նախնիքների երախտիքը, որոնք Սուրենյան Պահլավի նախարարներ էին և հոծարությունը հանձն առան իմ նախնի և իմ համանուն Արտաշիրի տերությունը, և այնքան ավելի նրան սիրեցին, քան իրենց ազգայիններին, որ չբավականացան միայն այստեղ Պարսից աշխարհում նրանց հետ կովել, այլև նրա (Արտաշիրի) պատճառով ձեր աշխարհը գալով սպանեցին խուրովին, քո նախնուն և իրենց կատարած սպանության տույժը հատուցին իրենց մահով: Իսկ սպանողի որդին, Գրիգորը, հիվանդացած Տրդատին բժշկելով՝ վերադարձրեց նրա կորցրած կյանքն ու թագավորությունը, որի պատճառով ավելի շատ երախտավոր եղավ դեպի ձեզ: Ուստի (Սահակ եպիսկոպոսին) որդիացած Համազասպին զորքերիդ վրա սպարապետ նշանակիր մեր հրամանով և նրա ցեղին տուր նախարարներիդ մեջ պատվի հինգերորդ գահը, և թող դրանք տիրեն այն գյուղերին և դաստակերտներին, որ քո նախնիքները տվել են դրանց հայրերին: Նույնպես այն (երկու) հանցավոր ցեղերի տները, որ արքունիք էինք գրավել, բայց թող, որպեսզի նրանց մնացորդներն աներկյուղաբար ժառանգեն. բայց նրանց շարժանացնես իրենց հայրենական գահերի պատվին, ինչպես մենք էլ հրամայեցինք գրել մեր դիվանում: Ողջ եղիր»:

Բայց երբ մեծն Սահակ եկավ և Արտաշիրի բոլոր պարգևածները հաստատեց, Պարսից Արտաշիր թագավորը մեռավ և նրա տեղ թագավորեց Վնամը, որ Կրման ևս է կոչվում՝ տասը տարի: Նա միևնույն բարեկամությունը պահպանեց Հայոց աշխարհի մեր Վնամշապուհ թագավորի և մեծն Սահակի հետ. Վնամի և Արկա-

դի միջև էլ խաղաղություն էր տիրում: Եվ Վոսմշապուհը տիրում էր մեր աշխարհին և հպատակվում էր երկու թագավորներին, հարկ վճարելով՝ Պարսից բաժնի համար Վոսմին և Հունաց բաժնի համար Արկադին:

ԾԲ

ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ ժամանակ Արկադը հիվանդացավ, Բյուզանդիոնում մեծըն Հովհաննեսի³¹² պատճառով ահագին շարժում և հրդեհներ ծագեցին և Հունաց թագավորությունը շփոթության մեջ ընկավ. գորքերը պատերազմում էին իրար հետ և պարսիկների հետ: Ուստի Վոսմը մեր Վոսմշապուհ թագավորին հրամայեց իջնել Միջագետք, խաղաղացնել ու կարգի բերել և երկու կողմերի գործակալների (վեհերը) վճռել: Երբ նա գնաց այս ամենը կարգավորելու, քիչ նեղություն չէր կրում քարտուղարի պատճառով, որովհետև այն օրից, որ Մեսրոպն արքունական դռնից հեռացավ, նա ոչ մի ճարտար դպիր գտնել չէր կարողանում, որովհետև պարսկական գիր էին գործածում: Այս առիթով նրան ներկայացավ Հաբել անունով մի քահանա և խոստանում էր հայերեն լեզվի տառեր ստեղծել, որ հարմարեցրել էր Դանիել եպիսկոպոսը, իր մերձավորը: Թագավորն անփույթ գտնվեց, և Հայաստան գալով տեսավ, որ բոլոր եպիսկոպոսները ժողովվել են մեծն Սահակի և Մեսրոպի մոտ, հայերեն գրերի գյուտի մասին հոգալու: Երբ թագավորին իմաց տվին այս մասին, նա նրանց պատմեց՝ ինչ որ վանականն ասել էր: Երբ լսեցին, նրան սկսեցին թախանձել, որ այդ կարևոր բանին հոգ տանի:

Ուստի նա Վահրիճ անունով մի մարդու, խաղունի ցեղից, որ պատված էր Հայոց աշխարհում, իրեն հավատարիմ էր և շատ փափազում էր այդ գործին, պատգամավոր ուղարկեց հիշյալ Հաբելի մոտ: Նրան հետն առած՝ միասին գնացին և Դանիելից լավ հմտացան վաղուց գրված տառերի շարքին, որ դասավորված էր հունարենի օրինակով, և բերին մատուցին մեծն Սահակին և Մեսրոպին³¹³, Որոնք սովորելով ու երեխաների էլ վարժեցնելով քիչ տարիներ, համոզվեցին, որ այդ նշանագիրները, այդ մուրացված գծագրությունը, ընդունակ չէր վանկ առ վանկ նիշտ արտահայտել հայերեն բառերի հնչյունները:

ՄԵԿՐՈՊԻՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՏՐՎԵՑԻՆ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՇՆՈՐՀՈՎ

Սրանից հետո ինքը Մեսրոպը աշակերտներով իջնում է Մի-
շաղետք նույն Դանիելի մոտ, և նախկինից ավելի բան չդտնե-
լով՝ անցնում է Եղեսիա, Պղատոն անունով մի հեթանոս ճար-
տասանի մոտ, որ դիվանի պետն էր: Նա ուրախությամբ ընդու-
նեց, և ինչքան որ հայերեն խոսքեր միտքը բերում էր՝ հավա-
քելով և շատ ջանք թափելով օգուտ շունեցավ հռետորը, և խոս-
տովանեց իր տգիտությունը: Բայց նա ասաց, թե ինքն առաջ ու-
նեցել է մի ուսուցիչ, շատ հմուտ մարդ, որ հետո ճարտարների
գրվածքներն Եղեսիայի դիվանից առնելով գնացել ու քրիստոնեու-
թյուն է ընդունել, անունը Ծպիփանոս: «Նրան, ասաց, փնտրի
գտիր, որ քո փափագը լցնե»:

Այն ժամանակ Մեսրոպը Բաբելոս եպիսկոպոսից օգնություն
գտնելով՝ Փյունիկեով անցնում դիմում է Սամոս, որովհետև
Ծպիփանոսը մեռած է լինում, թողնելով մի աշակերտ Հոռփա-
նոս անունով, որ հունարեն գրության հրաշալի արվեստ ուներ և
առանձնացել էր Սամոսում: Մեսրոպը դնում է սրա մոտ և
սրանից էլ շահ չգտնելով՝ ապավինում է աղոթքի: Եվ տեսնում է
ո՛չ երազ քնի մեջ, ո՛չ տեսիլք արթնության մեջ, այլ սրտի գործա-
րանում նրա հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա
գրելիս, այնպես որ քարը գծերի հետքը պահում էր, ինչպես
ձյունի վրա³¹⁴: Եվ ոչ միայն երևաց, այլև բուր (գրերի) հանգա-
մանքները նրա մտքում հավաքվեցին ինչպես մի ամանում: Եվ
աղոթքից վեր կենալով՝ ստեղծեց մեր նշանագիրները, Հոռփանոսի
հետ ձևակերպելով Մեսրոպից պատրաստված գրերը, հայերեն
տառերը ճիշտ հանդիպեցնելով հունարենի հնչյուններին: Եվ իս-
կույն ձեռնարկեցին թարգմանության, խորհրդարար սկսելով (Սո-
ղոմոնի) Առաքինից, ամբողջ քսաներկու հայտնի գրքերը և նոր
կտակարանը փոխադրում է հայերեն լեզվի³¹⁵, նույնպես և նրա
աշակերտները, Հոհան Եկեղեցացին և Հովսեփ Պաղնացին, միև-
նույն ժամանակ իր ավելի փոքր աշակերտներին սովորեցնել
տալով գրության արվեստը:

ՀԱՅՈՑ, ՎՐԱՅ ԵՎ ԱՂՎԱՆՆԻՑ ԴՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արկաղը վախճանվելով՝ նրա տեղ թագավորեց նրա որդին, որ կոչվեց Թեոդոս Փոքր. նա նույնպիսի բարեկամություն պահպանեց մեր աշխարհի և մեր Վռամշապուհ թագավորի հետ, բայց իր մասը նրան չհավատաց, այլ իրեն պահեց՝ գործակալներով, և պարսից Հաղկերտ թագավորի հետ խաղաղություն կնքեց։ Այս ժամանակներն եկավ Մեսրոպը, բերելով մեր լեզվի նշանագիրները։ Նա Վռամշապուհի և մեծն Սահակի հրամանով ընտրությամբ երեխաներ ժողովեց, ուշիմ, առողջակազմ, լավ ձայնով և երկար շնչառությամբ³¹⁶։ Բոլոր դավառներում դպրոցներ հիմնեց և պարսից բաժնի բոլոր կողմերը սովորեցրեց, բացի հունական մասից, որոնք ձեռնադրության փոխարեն տուժեցին³¹⁷, որովհետև Կեսարիայի աթոռին ենթարկվելով՝ պետք է հունարեն դիր և լեզու գործածեին և ոչ ասորերեն։

Մեսրոպ Վրաց աշխարհը դնալով՝ նրանց համար էլ, իրեն տրված երկնային շնորհով, ստեղծում է նշանագիրներ, մի ոմն Զադայի հետ, որ հունարեն և հալ լեզուների թարգմանիչ էր, օժանդակություն գտնելով նրանց Բակուր թագավորից և Մովսես եպիսկոպոսից։ Ընտրում և երեխաներ, բաժանում է երկու դասի և նրանց համար ուսուցիչներ է թողնում իր աշակերտներից Տեթևործենացուն և Մուշե Տարոնացուն։

Ինքն իշխում է Աղվանք, նրանց Արսվաղեն թագավորի և Երեմիա եպիսկոպոսապետի մոտ, որոնք հոժարությամբ հանձն առան նրա ուսումը և նրան հանձնեցին ընտիր երեխաներ։ Նա կանչեց Բենիամին անունով մի շնորհալի թարգմանիչի, որին անմիջապես արձակեց Սյունիքի տեր երիտասարդ Վասակը, իսկ Անանիա եպիսկոպոսի միջոցով, որոնց (օգնությամբ) նա նշանագիրներ ստեղծեց Գարդարացոց այն կոկորդաձայն, կոշտ, խժական, կոպիտ լեզվի համար։ Այնտեղ վերակացու թողնելով իր Հովնաթան աշակերտին, նաև արքունական դռանը քահանաներ նշանակելով՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան և տեսնում է, որ Մեծն Սահակ զբաղված է (ս.գրքի) թարգմանությամբ ասորերենից, հունարեն չգտնվելու պատճառով։ Որովհետև նախ Մեհրուժանն այրել էր հունարեն գրքերը մեր ամբողջ աշխարհում, իսկ այնուհետև, երբ Հայոց աշխարհը (երկու մասի) բաժանվեց, պարսիկ

վերակացուններն իրենց մասում ոչ ոքի թույլ չէին տալիս հունարենն սովորել, այլ միայն ասորերեն:

ԾԵ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿՐԿԻՆ ԹԱԿԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱՆԻՅ ՀԵՏՈ ՊԱՐՍԻԿ ՇԱՊՈՒՀԻ
(ԹԱԿԱՎՈՐԵԼԸ)

27

Վռամշապուհ Քսան և մեկ տարի թագավորելով մեռնում է, թողնելով մի տասնամյա որդի, Արտաշես անունով: Այն ժամանակ մեծն Սահակը գնաց Պարսից Հազկերտ թագավորի դուռը՝ կապված խոսքովին խնդրելու, որ Արտաշիրի մահից հետո (կապանքներից) լուծվելով՝ արձակ պահվում էր Անհուշ բերդում Վռամի ժամանակ: Հազկերտը համաձայնելով կատարում է նրա խնդիրը, (խոսքովին) տերությունը տալով արձակում է Հայաստան: Սա խնդրեց Հրահատին, Գազավոնի որդուն, որին հոր մահից հետո հանել էին Անհիշելի ամրոցից և (զորքի հետ) ուղարկել էին Սագաստանից³¹⁸ էլ այն կողմը: Խոսքովը նրան այլևս չկարողացավ տեսնել՝ կրկին անգամ միայն մի տարի թագավորելով:

Նրանից հետո Հազկերտը ոչ թե նրանցից, այլ իր Շապուհ որդուն թագավորեցրեց Հայոց վրա այսպիսի շար դիտավորությամբ, որ նախարարները դրանով նրա մոտ լինելով՝ նրան կընտելանան խոսակցությամբ, առնել-տալով, խնճուղքներով, որսի զբոսանքներով, այլև խնամությամբ, նոր ազգականութուններով կմոտենան, և գուցե հնար լինի նրանց սայթաքեցնել դեպի մադ-դեզական կրոնը, որով բոլորովին կանջատվեն հույներից: Անմիտը չգիտեր, թե «Տերը ցրվում է հեթանոսների խորհուրդները»³¹⁹, թեպետ մի առժամանակ հաջողվեց (նրա խորհուրդը): Որովհետև Համադասպը մեռնելով և Սահակը մեծ սգի մեջ լինելով՝ ոչ ոք Հայոց գնդերը չհավաքեց շմիաբանեց: Ուստի Շապուհը հեշտությամբ մուտք գործեց Հայաստան, իր հետ բերելով Հրահատին և բոլոր աքսորականներին. բայց նա չկարողացավ նախարարների համակրությունը շահել, այլ բոլորը նրան ատեցին և թագավորաբար չէին մեծարում որսի կամ խաղերի ժամանակ:

Մի անգամ դեպք եղավ հանդգնաբար արշավելու ցիռերի ե-

բամակների հետևից խորդուրդը և քարքարոտ տեղերով: Շապուհը սկսեց հետ մնալ: Ատոմ Մոկացին պարսավանքով ասաց նրան. «Գնա՛, գնա՛, պարսից աստվածորդի, եթե տղամարդ ես»: Իսկ նա ասաց. «Դու գնա, քարքարուտների մեջ արշավելը դեքի գործն է»: Մի ուրիշ անգամ դեպք եղավ եղեգնուտների մեջ կրակով կին-ճեր որսալ: Թավ եղեգների մեջ Շապուհը չհամարձակվեց ձին լավ քշել, այնպես որ կրակը նրան շրջապատեց, և նա երկու կողմը նայելով՝ այս ու այն կողմն էր ընկնում ձիով: Ատոմը դարձյալ ասում է. «Պարսից աստվածորդի, ահա քո հայրն է և աստվածը, ինչո՞ւ ես վախենում»: Շապուհն ասում է. «Կատակները մի կողմ թող, նայիր որ կրակովն անցնես, որ ես էլ քո հետևից գամ, որովհետեւ եթե ես առաջ անցնեմ, ձիս կխրտնի»: Այն ժամանակ նրան Ատոմը նախատեց ասելով. «Մի՞թե սրանք էլ քարեր են, որ ես առաջ անցնեմ. արդ, եթե դու մոկացիներին դիվազդի ես կոչում, ես էլ սասանյաններիդ կնամարդի կկոչեմ»: Եվ երիվարը մտրակելով՝ կրակի միջով անցնում է ինչպես ծաղկաղարդ հովիտով և աղատում է Շապուհին: Բայց գիտնալով, որ դրանից հետո Շապուհը լուռ չի մնա, անցնում գնում է Մոկաց աշխարհը:

Մի անգամ մականով խաղալիս՝ Շավասպ Արծրունուն աշողվեց գնդակը երկու անգամ խլել Շապուհից: Սա մականով նրան խփելով ասաց. «Ինքդ քեզ ճանաչի՞ր»: Իսկ նա պատասխանեց. «Այո՛, ճանաչում եմ, որ ես էլ արքայորդի եմ, Սանասարի սերունդ, և իրավունք ունեմ քո եղբայրների հետ թագավորի բարձր համբուրելու, ինչպես և անուն եմ կրում»³²⁰: Այսպես ասելով մեծ բամահրանքով ձիարշավի ասպարեզից դուրս սլացավ³²¹:

Մի ուրիշ անգամ էլ ուրախության խնճուղի ժամանակ խոսքով Գարդմանացին գինով հարբած՝ Շապուհի ներկայության սիրահարված տարփածուի նման հետամուտ էր լինում մի կնոջ, որ վարժ մատներով ջնար էր ածում: Շապուհը զայրանալով հրամայում է նրան բռնել ու դահլիճում պահել, իսկ նա աջ ձեռքը սրի վրա դրած՝ Տրդատ Բագրատունու նման, անցավ գնաց իր տունը, և արքունի սպասավորներից ոչ մեկը չհամարձակվեց նրան բռնելու, այդ մարդու փորձն առաջուց առած լինելով:

Այս բաները պատմել մեզ հարկադրեց քո ավելորդ խնդիրը:

ՇԱՊԱՌԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԳՆԱԼՈՒՅ ՀԵՏՈ ՊԱՏԱՀԱԾ ԱՆՑՔԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՒՑ
ՀԵՏՈ ԵՂԱԾ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Չորս տարի անարգաբար թագավորելուց հետո Շապուհը դուր է ստանում իր հոր հիվանդության մասին և գնում է շտապով, իր տեղակալին ու զորագլխին հրամայելով, որ Հայոց մեծամեծներին բռնի ու տանի Պարսկաստան: Բայց Շապուհի Տիսրոն հասնելիս մեռավ Հազկերտը, նրա հայրը, տասնևմեկ տարի թագավորելով: միևնույն օրը նա ինքն էլ սպանվեց արքունի մարդկանց դավադրությամբ: Իսկ քաջ և բարեբախտ ներսես Ճիճրակացին, որ զորագլուխ էր դարձել, ժողովեց Հայոց նախարարներին իրենց զորքերով, Պարսից գնդի հետ պատերազմ մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Ապրսամ Սպանդունին սպանեց նրանց զորավարին: ապա իրենք էլ ցրվելով, ինքնագլուխ կերպով շրջում էին լեռներում և ամուր տեղերում, իրենց գլուխը պահելու համար, և այս ժամանակ երևելի հանդիսացան բոլոր վանանդացիներն իրենց քաջությամբ: Այս կերպով մեր աշխարհը երեք տարի անխշխան մնալով, աղմուկների և խռովության մատնված, ավերվում ամայանում էր, արքունական հարկերը պակասում էին, ժողովրդի երթևեկի ճանապարհները կապված էին, ամեն տեսակ բարեկարգություն վրդովվում և անհետանում էր:

Նույն օրերում Պարսից վրա թագավորեց Վուամ երկրորդը, որ մեր աշխարհից վրեժխնդիր եղավ, բայց հունաց բաժնին չդիպավ, նրանց հետ խաղաղություն պահպանելով:

ԾԷ

ՄԵՍՐՈՊԻ ԲՅՈՒՋԱՆԴՈՆ ՌԵՎԱՐԿԱԿԷԼԸ ԵՎ ՀԻՆԹ ԹՂԹԵՐԻ ՊԱՏՃՆՆԵՐԸ

Երբ մեծն Սահակ տեսավ այս բոլոր շարիքները Պարսից բաժնում, գնաց մեր աշխարհի արևմտյան կողմերը, Հունաց բաժինը, բայց իր արժանիքին համապատասխան ընդունելություն չդատավ: ուստի Մեսրոպին և իր Վարդան թոռանն ուղարկեց Բյուզանդիոն Թեոդոս կայսրի մոտ, այսպիսի թղթով.—

Սահակի թուղթը Թեոդոսին³²²

«Խաղաղասեր կայսրին, իմ տեր Ավգոստոս Թեոդոսին Հայոց Սահակ եպիսկոպոսից ողջունյա:

Գիտեմ, որ մեր նեղության համբավը հասած կլինի ինքնակալիդ լսողության, ուստի քո բարերարության գթասրտության վրա հույս դնելով ապավինեցի ձեր ոտքը. բայց իմ վիճակում ընդունելություն չգտա այստեղի վերակացունների հրամանով: Մեզ այնքան ատեցին, որ մինչև իսկ լընդունեցին այն նշանադիրները, որ բերել էր նույն այս մարդը, որին ուղարկեցի ձեր բարերարության մոտ. (այդ նշանագիրները) նա գտել էր երկարատև դառն աշխատանքով Ասորաց աշխարհում: Ուստի խնդրում եմ ձեր տերության բարեհաճությունը, որ մեզ այստեղ մեր վիճակում իշխանությունից չղրկեն. հրամայեցեք, որ մեզ ընդունեն և մեր ուսումը: Ողջ եղեք»:

Թագավորական քաղաքի եպիսկոպոսին էլ այս է գրում.—

Սանակի բուլքն Ատտիկոսին

«Սահակ, Հայոց եպիսկոպոս, մեր ուսուցիչ Ատտիկոսին, աշխարհամուտ դռան եպիսկոպոսին, օրհնությամբ ողջունյալ:

Ձեր սրբության վրա հույս դնելով (ձեզ մոտ) ուղարկեցին, մեր աշխարհի ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, որպեսզի դրանցից լսելով մեր նեղության աղետները՝ մեծ թագավորին բարեխոսես մեզ օգնել, ինչպես ճշմարիտ սիրելի եղբայր: Ողջ եղիր»:

Անատոլիս զորավարին էլ գրում է հետևյալը.—

Սանակի բուլքը Անատոլիոսին

«Սահակ Հայոց եպիսկոպոս, Անատոլիոս քաջ զորավարիդ, ողջունյալ:

Շնորհակալ եմ աստծուց, որ քեզ պատրաստեց մեր ապավինության համար, ուստի հայտնում եմ քեզ, որ մեր նեղություններին ճար գտնելու համար արքունի դուռն ուղարկեցի մեր ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, և խնդրում եմ քո քաջությունից՝ նրանց նպաստել ճանապարհորդելու: Ողջ եղիր»:

Անատոլիոսն այս տեսնելով, միանգամայն հիշելով Մեսրոպի առաքինության համբավը, որ առաջուց տարածված էր նրա մասին, ոչ փոքր ընդունելություն ցույց տվեց նրանց, մինչև որ փոխնիփոխ սուրհանդակների միջոցով կայսրին զեկուցեց և նրանից հրաման ստացավ՝ արժանավորապես շուտով ուղարկել: Ուստի Մելիտինեի քաղաքում Ակակ եպիսկոպոսի մոտ պահում է

աշակերտների բազմութիւնը, որոնց (Մեսրոպ) տարել էր իր հետ, նրանց գլխավորի Ղևոնդի հետ, իսկ ինքը Մեսրոպին ու վարդանին առնելով հանձնում է Գերջանի Գինգ եպիսկոպոսին և փառավորապես ճանապարհ է գցում։ Այսպես նրանք մտան Բյուզանդիոն, ներկայացված մեծ թագավորին, ստացան, ինչ որ կհուսային և ինչ որ չէին հուսա, և վերադարձան այսպիսի թող-թով։—

Թեոդոսի թուղթը Սահակին

«Ինքնակալ Թեոդոս Ամգոստոս և Հռոմայեցիների կայսր, Հայոց Սահակ մեծ եպիսկոպոսին ողջույն,

Մենք հաճեցանք տեսնել թղթերդ և վերահասու եղանք գրածներիդ։ Քեզ շատ մեղադրեցինք, որ բոլոր սրտով միտվեցիր հեթանոս թագավորների կողմը և մեզ մինչև իսկ գրով հարկ չհամարեցիր տեղեկութիւն տալ։ Մանավանդ սրանում ենք քեզ մեղադրում, որ արհամարհելով մեր քաղաքում եղող ճարտարներին, ինչ-որ ասորիների մոտ էիր որոնում իմաստութեան գլուտը։ Այս պատճառով մենք բարեհաճ էինք, որ մեր ծառաներն այդտեղ արհամարհեցին այդպիսի ուսումը։ Բայց որովհետև Մեսրոպը հետո մեզ պատմեց, թե այդ արվեստը գլուխ եկավ երկնային շնորհով, մենք գրեցինք, որ ամենայն փութաջանութեամբ սովորեն, և քեզ պատվով ընդունեն իբրև իրենց իսկական ուսուցիչը, Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի նման սնունդն ու ծախսերը արքունիքից տրվեն։ Եվ հրամայեցինք այդտեղ Հայոց աշխարհում մի քաղաք չիլնել իբրև ապավինութիւն ձեր և մեր զորքերին։ Քո (պատմի) համար ստրատելատ նշանակեցինք Վարդանին, քեզ որդիացածի (փեսայի) որդուն, և Մեսրոպին գրեցինք առաջին ուսուցիչների շարքում։ Ողջ եղիր»։

Ատտիկոս մեծ եպիսկոպոսն էլ գրեց հետևյալը։—

Ատտիկոսի թուղթը Սահակին

«Ատտիկոս, Կոստանդնուպոլսի ինքնագլուխ եպիսկոպոս, մեր սիրելի եղբոր, և աթոռակցին, Հայոց Սահակ եպիսկոպոսին, ողջույն տերով։

Շատ գոհութիւն ենք մատուցանում աստծուն քո բարի համբավիդ համար այդպիսի բարբարոս ազգի մեջ, բայց մեղադրանքից ազատ չենք թողնում, որ ավելի վաղ չհիշեցիր քո երա-

նելի նախնիքների, Գրիգորի և Ներսեսի սիրելությունը: Եվ ավելի այս բանի վրա ենք զարմանում, թե ի՞նչպես թողիր եկեղեցու աղբյուրը, մեր սուրբ Հովհաննես Հորը, որի վարդապետությամբ ոչ միայն այս տիեզերական մայրաքաղաքը լուսավորվեց, այլև ամբողջ աշխարհի բոլոր քրիստոնյաները, որի պատճառով նրան Ոսկեբերան կոչեցին: Իսկ դուք նրան զանց անելով՝ ձեր ծարավը կամեցաք հագեցնել անծրեի ջրերով, մինչև որ Ամենակալը տեսնելով իզուր կրած նեղությունը՝ ձեր մեջ բղխեց ս. հոգու շնորհը, որի համար այժմ ուրախ ենք: Արգ՝ մեր ինքնակալ Ավգոստոսի հրամանով քեզ իրավունք է տրվում ուսուցանել մեր կողմի (Հայաստանը), իսկ բորբորիտոնների աղանդը³²³ կամ հավանության բեր կամ հալածիր քո վիճակից: Եվ քեզանից ուղարկված Մեսրոպին ձեռնադրեցինք եկեղեցիաստիկոս»³²⁴:

ԾԸ

ՄԵՐ ԱՐԵՎՄՏՏԱՆ ԿՈՂՄԵՐ, ՈՒՍՈՒՑԱՆԵԼԸ, ԲՈՂՈՐԻ ԽԱՂԱՂԱՆԱԼԸ, ԵՎ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ

Մեսրոպ և Վարդան ստրատելատը գալով՝ Անատոլ զորավարին գտան մեր սահմանի մոտ հասած: Արքունական հրամանն ստանալով նա ավելի մեծ վստահությամբ և փութաշանությամբ գործը զլուխ բերեց: Որովհետև իշխանները, գործակալները, գլխավորները և առհասարակ այդ կողմում հայտնի մարդիկ իրենց հոժար կամքով, կարծես աստվածային ձայնով հրավիրված, գալիս ժողովվում էին մի տեղ բոլոր քահանայական դասի հետ միասին: Եվ անմիջապես ուսուցման գործն սկսելով՝ արագորեն արևմտյան կողմն էլ սովորեցրին արևելյանին նման:

Այս ժամանակ Հայոց նախարարներից շատերը եկան մեծն Սահակին հրավիրելու, որպեսզի գա միջամտե և բոլորին միաբանության բերե: Որովհետև Պարսից Վռամ թագավորը զիտնալով, որ առանց Հայոց նախարարների չի կարող մեր աշխարհը պահել, հաշտության բանակցություն է սկսում Մաբատ ասպետի միջոցով: Ուստի (Սահակը) Մեսրոպին է հանձնում արևմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր Հմայակ և Համազասպյան թոռներին, Վարդան ստրատելատի եղբայրներին: Հրամայում է քննել պղծագործ բորբորիտոններին, և եթե ոչ մեղ-

մությամբ և ոչ խստությամբ ուղղության չգան, ապա շարշարանքներով հալածել, ինչպես թշնամիներ թշնամիներից վրնժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հոգիների անիրավ մահը խայտառակվի: Իսկ ինքն անցնում գալիս է Այրարատյան գավառը, ժողովում է բոլոր նախարարներին և Սմբատ ասպետին ու Վարդան ստրատելապին, իր թոռանը, ուղարկում է Պարսից թագավորի դուռը:

Իսկ թագավորը հաշտություն հաստատելով՝ (նախարարների) հանցանքները մոռացության տալու թուղթ է կնքում և նրանց խնդրով թագավոր է նշանակում Վառձապուհի որդուն, Արտաշեսին, փոխելով, Արտաշիր կոչելով, և նրան է հավատում Հայոց աշխարհը առանց պարսիկ վերակացուի: Նա տիրեց վեց տարի:

ԾԹ

ԿԱՐԻՆ ՓԱՂԱՔԻ ՇԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ ԿՈԶՎՈՒՄ Է ԹԵՈՂՈՒՊՈՒՄ

Անատոլ զորավարն արքունական հրամանն ստանալով՝ գալիս է մեր աշխարհը և շատ կողմեր շրջելով, հավանում է Կարին գավառին՝ այնտեղ շինելու արգավանդ, շատաշուր և բարեբեր քաղաքը, համարելով, որ այդ տեղը միջին դիրք ունի, ոչ շատ հեռու այն տեղերից, որտեղից բխում են Եփրատի մի քանի աղբյուրները և հանդարտ հոսանքով առաջ գնալով ծովանում են, ճահճի տեսք ստանում: Այստեղ անհաշիվ քանակությամբ ձկներ են լինում և զանազան տեսակ թռչունների, որոնք սնվում էին այնտեղ, որոնց ձվերով միայն կերակրվում էին բնակիչները: Եվ ճահճի ափին եղեգնուտներ մեծ քանակությամբ եղեգով: Դաշտերում բուսնում են բարձր խոտեր և առատաբեր սերմատու բույսեր: Լեռները լիքն են կրճղակաբաշխ և որոճող երեններով: Բազմությամբ աճում են այգտեղ ընտանի եղջյուրավոր անասուններ, հաղթահասակ, խոշոր, լիքը մարմնով և պարարտ:

Մի գեղեցկադիր լեռան ստորոտում գտավ մի տեղ, որտեղ բխում են բազմաթիվ մանր աղբյուրներ մաքուր ջրերով, և այդտեղ գծեց քաղաքի տեղը: Նրան շրջապատեց խոր փոսով, շատ խորը դրեց պատվարի հիմքը, նրա վրա ահագին բարձր աշտարակներ շինեց, որոնցից առաջինը կոչեց Թեոդոս՝ Թեոդոսի պատվին: Սրանից այն կողմը շինեց ժայռածև աշտարակներ³²⁵, նավերի

ցոսկների նման, և անցքեր՝ ներս ընկած խորշերով, որոնք դեպի լեռն են դարձած: Այսպես շինեց նաև դեպի հյուսիսային դաշտը (նայող կողմում): Իսկ արևելք ու արևմուտք (դարձած կողմերում) կանգնեցրեց բուրակաձև աշտարակներ: Իսկ քաղաքի մեջ, մի բարձրավանդակի վրա, շինեց բազմաթիվ մթերանոցներ, որ կոչեց Ավգոստինոն, Ավգոստոսի պատվին: Եվ շատ տեղերից անհայտ ուղիներով ուրիշ ջրեր բերեց մտցրեց քաղաքը: Քաղաքը չցրեց զենքերով ու պահապան զնդերով և կոչեց Թեոդուպոլիս, օրպեսզի քաղաքի անունը հիշելով անմահ մնա (թագավորի) անունը: Իսկ բխող ջերմուկները վերևից ծածկեց տաշած քարերով:

Կ

ՄԵՍՐՈՊԻ ԿՐԿԻՆ ՔԱՐՈՋՁՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԵԼԸ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԻ
ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆ ԳՆԱԼԸ

Մեսրոպը մնալով Շաղգոմք կոչված անապատ և հով տեղերում՝ առաջին խմբերի ուսուցումը վերջացրեց: Նա ոչ թե սովորեցնում էր որպես արվեստ, այլ աշակերտներին կարծես հոգի էր ներշնչում իբրև առաքյալ: Սրանից հետո այնտեղ իր աշակերտներից վերակացուներ թողնելով— Սպերում Ղևոնդին և Ենովքին, Գերջանում նրանց Գինդ եպիսկոպոսին, իսկ Եկեղյաց գավառում Գանանին, ինքը գալիս է Այրարատ և գնում է Գողթն, իր առաջին բնակության գավառը:

Որովհետև հեթանոսական աղանդից մնացած դառն արմատը անիշխանության ժամանակ նորից երևան էր եկել և շատերի մեջ տարածվել: Երանելին նրանց բնաջինջ արավ՝ հայրաբարո Գոթի, Շաբիթի որդու օգնությամբ, որ այդ գավառի իշխանն էր: Նաև տեղեկացավ, որ շարության առաջին ուսուցիչները Բաղասական կողմերումն են: Նա գնաց այնտեղ, շատերին ուղղության բերեց և քչերին անդառնալի կերպով հալածեց Հոնաց երկիրը: Այդ կողմերի ուսուցման գործը հավատալով Մուշեղ անունով եպիսկոպոսին՝ ինքը դառնում է Գարդմանի ձորի կողմերը, որովհետև լսեց, թե այնտեղ ևս կան նույն աղանդին հետևողներ: Ներանց էլ գտնելով՝ ուղիղ ճանապարհի է բերում, նորից ուղղության բերելով Գարդմանացոց իշխանին, որի անունն էր Խուրս: Այստեղից նրան հրավիրում է Գուգարացոց Աշուշա բղջիսը, խընդ-

րելով որ նույն գործի համար գա իր իշխանության երկիրը, Տաշիրը գավառը: Այնտեղ գնալով՝ նա ավելի լավ և ավելի հիմնավոր կերպով սովորեցրեց, քան մյուս աշակերտածներին: Այս ժամանակ վրաստանում թագավոր էր նստել մի ոմն Արծիլ:

Այնուհետև Մեսրոպը հետ եկավ, և նա ու մեծն Սահակ նույն աշակերտներին, չովսեփին և նրա մյուս ընկերոջը Կողբ գյուղից, որի անունն էր Եղնիկ, ուղարկեցին Միջագետք, Եդեսիա քաղաքը, որպեսզի ինչ գրքեր որ այնտեղ գտնվեն առաջին սուրբ հայրերից գրված, շուտով մեր լեզվով թարգմանեն ու բերեն որպեսզի այնուհետև Բյուզանդիոն ուղարկվեն նույն գործով: Նրանք մի քանի ստախոս մարդկանցից հրապուրիչ թղթեր ստանալով՝ իբր թե մեծն Սահակ և Մեսրոպ պատրաստվում են ուրիշներին Բյուզանդիոն ուղարկել, իրենք, առանց ուսուցիչների հրամանին, այնտեղից ուղղակի լվեցին գնացին Բյուզանդիոն, նախանձախնդիր լինելով բարի ուսմունքի. և հունարեն գրագիտության լավ վարժվելով՝ ձեռնարկեցին թարգմանելու և գրելու նրանց վրա նախանձելով նրանց աշակերտակից ընկերները, որոնց անուններն էին Ղևոնդ և Կորյուն, ինքնակամ էլան գնացին Բյուզանդիոն նրանց մոտ: Ապա նրանց մոտ են գալիս նաև չովհանն ու Արծանը, որոնց Սահակն ու Մեսրոպը դեռ ավելի վաղ էին ուղարկել, բայց նրանք դանդաղ ուղևորվելով և ծուլաբար տնտնալով՝ Կեսարիայում երկար մնացին: Նրանց բոլորին մեծ ընդունելությու ջույց տվից բյուզանդացոց Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը:

ԿԱ

ԵԺԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԳՈՒՄԱՐՎԵՑ ԱՄՐԱՐԻՇՏ ՆԵՍՏՈՐԻ
ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Այս ժամանակները բյուզանդացիների եպիսկոպոսության աթոռը նստեց անարժանաբար ամբարիշտ նեստորը և հրեական հասկացողության հետևելով հայհոյեց ամենասուրբ կույսին, (ասելով թե) նա մարդածին է և ոչ աստվածածին: Որովհետև, (ասում էր նա), ծնվածը նրանից սկիզբ առավ. ուրիշ էր Մարիամից շնորհով ծնված որդին և ուրիշ էր հորից հավիտենական ժամանակներից առաջ ծնված որդին. այնպես որ լինում են երկու որդի և երրորդությունը դառնում է չորրորդություն: Այս առիթով

Ասիայի ժովահայաց Եփեսոս քաղաքում ժողովեցին գրավոր վավերագիրների ընթերցմամբ սուրբ հայրերը.— Կելեստինոս՝ Հռոմի եպիսկոպոսը, Կյուրեղը՝ Աղեքսանդրիայի, Հոբնադը՝ Երուսաղեմի, Հովհաննեսը՝ Անտիոքի, Մեմնոնը՝ Եփեսոսի, Պավղոսը՝ Հեմեսու, Թեոդոտիոսը՝ Անկյուրայի և ուրիշ շատերը, ընդամենը երկու հարյուր հայր, որոնք նեստորին նզովելով՝ մի որդի աստծու դավանեցին մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին, և ամենասուրբ Մարիամ կուսին (դավանեցին) աստվածածին:

Եվ որովհետև նույն ժողովում լայատահեցին մեծն Սահակ և Մեսրոպ, ուստի նրանց գրեցին Կյուրեղ Աղեքսանդրացին, Պրոկոս՝ Կոստանդնուպոլսի և Ակակ Մելիտինեի եպիսկոպոսները, նրանց զգուշացնելով, որովհետև լսել էին, թե շարափառ աշակերտներից ոմանք եկել էին Հայոց աշխարհը, իրենց հետ վերցնելով Թեոդորոս Մամուեստացու³²⁷ գրքերը, որ նեստորի ուսուցիչն էր եղել և Թեոդորի աշակերտը: Այնուհետև եկան մեր թարգմանիչները, որոնց անուններն առաջուց հիշել ենք, և գտան մեծն Սահակին և Մեսրոպին Տարոնի Աշտիշատում, հանձնեցին թղթերը և Եփեսոսի ժողովի կանոնները, սահմանված վեց կանոն, այլև ս. գրքի ստույգ օրինակները:

Մեծն Սահակ և Մեսրոպ ընդունելով (ս. գրքի օրինակը), նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թագմանվածը, նրանց հետ միասին, նորից հորինելով ու նորոգելով: Բայց որովհետև նրանք մեր արվեստին³²⁸ տեղյակ չէին, ուստի գործը շատ կողմերից թերի էր դուրս գալիս: Այս պատճառով մեծն Սահակ և Մեսրոպ մեզ առան ուղարկեցին Աղեքսանդրիա, պանծալի լեզուն սովորելու, իսկական ճեմարանում կատարելագործվելու³²⁹:

ԿԲ

ՌԻՍՈՒՑԻՉՆԻՐԻՅՈՒՆ, ԻՐ ԵՎ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ, ԵՐԿՆԱՑԻՆ ԶԱՐԴԻ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Նրանք, որ շարունակ հետևում են իմաստասիրության և քննում են մաթեմատիկական գիտությունները, ասում են, թե աստղերը լույս են ստանում լուսնից, լուսինը լցվում է արեգակի լույսով, իսկ արեգակն արփային երկնքից. այնպես որ արփին լույսը սփռում է երկու գոտիներում և այս երկու գոտիները լույս

են ստանում արեգակից ըստ դասի, ըստ շարժման և ըստ ժամանակի: Սրա նման մենք էլ մեր հոգևոր հայրերի իմանալի ճառագայթներից մշտապես ցոլանալով, հարավային կողմերը շրջագայելով հասանք Եդեսացոց քաղաքը, թեթևակի նավեցինք դիվանի խորքերի վրայով, այնտեղից անցանք սուրբ տեղերին երկընդագեծ և կարճ ժամանակ պաղեստինացոց ուսմամբ պարապելու:

Այսպիսի շրջագայությամբ մտանք Եդիպոս, այն հռչակված աշխարհը, որ գերծ է անլսի ցրտից և տոթից, հեղեղներից և երաշտից, երկրի գեղեցիկ մասում գետեղված լինելով, ամենատեսակ պտուղներով լիովին լցված, անձեռագործ նեղոսով պարսպապատված, որ ոչ միայն պահպանություն է տալիս, այլև ընդունակ է իրենից մատակարարելու բավական կերակուր, և ոռոգման միջոցով տնօրինում է երկրի շրջությունը կամ խոնավությունը՝ մշակության համար. և ինչ բան որ երկրումը չկա, գետը հեշտությամբ բերում է և առատություն է սփռում՝ ինչպես կղզու վրա, պատում է երկրի շուրջը և բոլոր տեղերով հոսում է, տասներկու վտակի բաժանվելով: Այստեղ հարմարավոր դիրքում շինված է մեծն Աղեքսանդրիա քաղաքը, ծովի մեջ, բարեխառն կլիմայով. և շինված է արհեստական լիճ³³¹, որի պատճառով բարեխառն օդ է շնչում, թե՛ այնտեղից, ուր լճի ջրերը դեպի ծովն են հոսում, և թե՛ ծովին մոտ տեղերից. այսպես հաճախակի քամիներ են շնչում, ծովի կողմից՝ թեթև և լճի կողմից թանձր, որոնց խառնուրդը խիստ առողջարար է կյանքի համար:

Այժմ³³² այս (քաղաքի) առաջը չի նստում Պղոտենիոսը իր հինգ զագաթով, անսպառ աշխարհը պատելով, այլ Մարկոսը իր ավետարանի քարոզությամբ. չկան վիշապի ցեղից դյուցազունների գերեզմաններ, այլ վայելչանում են սրբերի վկայարանները: Ոչ էլ Տուբի ամսի քսանհինգին խեղաթյուրված տոն է կատարվում, — բեռնակիր անասուններին պսակելով, լորտուներին սպասավորություն անելով, կարկանդակներ բաժանելով, — այլ նույն Տուբի ամսի տասնևմեկին աստվածահայտնության տոնն է կատարվում, գտվում են հաղթող նահատակներին, օտարներին ընդունելություն են անում և աղքատներին տուրքեր բաժանում: Այլևս չեն զոհում Սարապիսի շար դեին, այլ Քրիստոսի արյունը պատարագ են մատուցանում. այլևս չեն հարցնում պատգամ Պրոգեիադ սանդարամետից³³³, այլ սովորում են պես պես գիտություններ նոր Պղատոնից³³⁴, իմ ուսուցչից, որին անարժան աշակերտ չհանդիսա-

ցա և ոչ էլ արվեստ ձեռք բերի անկատար կերպով, թերի ուսումով, կամենալով նալով էլլադա³³⁵ գնալ, սաստիկ քամիներով մղվեցինք ընկանք Իտալիա, սուրբ Պետրոսի և Պողոսի հանգստարանները ողջունեցինք և երկար լմնացինք Հռոմայեցիների քաղաքում. էլլադայով անցանք Ատտիկե, քիչ ժամանակ մնացինք Աթենքում: Ձմեռն անցնելուց հետո ճանապարհ ընկանք Քյուլանդիոն, մեր հայրենիքին փափագելով:

ԿԳ.

ՀԱՅՈՑ ՉԱՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՐԲ ԻՐԵՆՑ ԱՆՁԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏԸ
ԿՈՐԸՆՑԻՆ

Բայց Հայոց Արտաշիր թագավորը սկսեց թաղվել անշափ անառակ ցանկությունների մեջ, այն աստիճան, որ բոլոր նախարարները նրանից զզվեցին: Նրանք եկան մեծն Սահակի մոտ, բողոք բարձրացրին և նրան էլ հրավիրեցին իրենց օգնելու, որպեսզի (Արտաշիրի) վրա չարախոսեն Պարսից թագավորի առաջ: Իրենց թագավորին դեն գցեն և պարսիկ բերեն աշխարհին կառավարող: Իսկ (մեծն Սահակ) ասաց. «Ձեզ սուտ չեմ հանում, ինքս էլ լսել եմ նրա ցավալի ամոթալի արարմունքները, շատ անգամ հանդիմանել եմ, բայց նա ուրացել է: Արդ՝ պետք է մի կարճ ժամանակ տանել այդ մարդու թերությունը, մինչև մտածենք մի ելք գտնենք Հունաց Թեոդոս կայսրի միջոցով, բայց ոչ թե անօրենների մատնել, ծաղր ու խայտառակ լինելու»:

Իսկ նրանք (այս) չէին կամենում, ջանք էին անում նրան իրենց համախորհուրդ դարձնել: Բայց նա ասաց. «Քավ լիցի, որ ես իմ մոլորված ոչխարը մատնեմ գայլերին, որ ես չպատեմ բեկվածին կամ հիվանդացածին, այլ գահավիժ անեմ: Եթե հավատացյալ թագավորի առաջ (պետք լիներ գնալ), կփութայի, չէի հապաղի, հուսալով, թե զլորվածին ոտքի (կարելի է) կանգնեցնել. այլ հեթանոսներին հանձնել, ավելի մեծ կործանման համար՝ հանձն չեմ առնում, համաձայն այն խոսքին, թե մի՛ մատնիր զաղաններին մի անձ, որ խոստովանում է քեզ³³⁶: Որովհետև նա դրոշմված է ավաղանով. թեպետ անառակ է. նա պոռնիկ է, բայց քրիստոնյա է. մարմնով ապականված է, բայց հոգով անհավատ չէ. վարքով զեղի է, բայց ոչ կրակապաշտ. նա թուլու-

թյուն ունի դեպի կանայք, բայց տարերքներին չի երկրպագում: Եվ ինչպե՞ս կարելի է այդ իմ ախտավոր ոչխարը փոխել առողջ գաղանի հետ, որի հենց առողջությունը մեզ համար պատուհաս է»:

Իսկ նախարարները մտածելով, թե խաբելու նպատակով է այդպես անում, որպեսզի իրենց անելիքը հետաձգել տա և թագավորին պատրաստե, միաբերան ասում են. «Որովհետև դու չկամեցար մեզ հետ համակերպվել, որ նա շթագավորե, ահա մենք էլ չենք կամենում, որ դու մեզ քահանա լինես»: Եվ բոլորը միաբանությամբ ելան գնացին Պարսից Վռամ թագավորի մոտ, միմե՛ն փառամով քահանայի Արծկեացի Սուրմակի հետ, չարախոսելու իրենց Արտաշիր թագավորի վրա, և մեծն Սահակի վրա, թե քրանք հույների կողմն են թեքվել³³⁷:

ԿԴ

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԱԴԱՐՈՒՄԸ ԻՐԵՆՑ ԿԱՄՔՈՎ ԵՎ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՌԻ ԱՆԱՐԳՎԵԼԸ

Այն ժամանակ Պարսից Վռամ թագավորը դուռը կանչեց Հայոց Արտաշիր թագավորին և մեծն Սահակին, և նրանից խնդրում էին, որ Արտաշիրին ամբաստանե. իսկ նա հրաժարվեց առհասարակ որևէ բան ասելուց, չար կամ բարի: Ապա (Վռամը) հրամայեց Արյաց հազարապետին, որ Սուրենյան Պահլավ էր, որպեսզի իբրև ազգական, նրան սիրելարար խրատ տա և համոզել: Եվ նա հրապուրիչ խոսքերով ասում էր. «Որովհետև դու ինձ արյունակից ես և հարազատ, ուստի քո բարին մտածելով ասում եմ. թե այժմ միայն միաբանիս նախարարների հետ, Պարսից թագավորից մեծարանք կգտնես, և նա քո թոռանը, Վարդանին, Հայաստանի վրա կնշանակե՝ հավասար և համապատիվ մի թագավորի»: Բայց նա հանձն չէր առնում և ասում էր. «Ի՞նչպես կարող եմ ես ընկերի մասին չարախոսել փառասիրությունից կամ իշխանասիրությունից (դրդված), կամ ինչու՞ եք դուք այդպես ցանկանում Արտաշիրին զահրենկեց անել: Ինձ բոլորովին հայտնի չէ թե նա ապստամբության խորհուրդ ունեցած լինի. իսկ եթե նրան ամբաստանում են անառակ վարքի համար, նա դրանով պետք է պատվի արժանանա ձեր կողմից, ըստ ձեր անմաք-

րասեր օրենքի, թեպետ մերով դատապարտելի է: Ինձանից համե-
նայն դեպս դուք ոչինչ չեք լսի»:

Այն ժամանակ Վռամը զայրացած մեծ հրապարակում քննու-
թյուն է կատարում, և ուշադրություն չդարձնելով Արտաշիրի խոս-
քերին՝ հոժարությամբ լսում էր շարախոսների առաժները, մա-
նավանդ Սուրմակի աղտեղի խոսքերը: Որովհետև թշնամաբար
տրամադրված հակառակասեր նախարարները նրան էին խոստա-
ցել հպիսկոպոսության աթոռը, ուստի ինքնասիրությունից դրդված
իր լեզուն սատակիչ սուր դարձրեց: Վերջապես Վռամը հրամայեց՝
Արտաշիրից թագավորությունն առնել և նրան (Պարսկաստանում)
արգելել և նրա ցեղի բոլոր գույքը արքունիք գրավել. նույնպես
և մեծն Սահակին, կաթողիկոսական տունը արքունիք գրավել, և
նրա փոխարեն հպիսկոպոսապետության աթոռը տալ Սուրմակին:
Իսկ նախարարներին արձակեց մեծամեծ պարգևներով՝ մի պար-
սիկ մարզպանի հետ, որ կոչվում էր Վեհմիհրշապուհ:

Բայց Սուրմակը (պաշտոնում) մնաց մի տարուց ոչ ավելի:
և հենց նույն նախարարների ձեռքով աթոռից հալածվեց: Նա
հետո իր Բզնունյաց գավառի հպիսկոպոսությունն ստացավ Պար-
սից թագավորից՝ ժառանգաբար նստելու: Իսկ մեր նախարար-
ները Վռամից խնդրում էին ուրիշ աթոռակալ. և նա տվեց մի ոմե-
ասորի Բրքիշոյի: Սա եկավ վատթար ընկերակիցներով, հետը
բերեց տանտիկին կանայք, վարում էր անժուժկալ շոայլ կյանք,
հափշտակում էր վախճանված (հպիսկոպոսների) վիճակները:
Այսպես վարվեց նա երեք տարի: Նախարարները չկարողանալով
այս տանել՝ նորից Վռամին աղաչեցին՝ նրան փոխել և տալ մի
ուրիշ մարդ ըստ իրենց վարք ու բարքի, կեսն էլ խնդրում էր մեծն
Սահակին:

ԿԵ

ՄԵԾՆ ՍԵՀԱԿԻՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ ԱՐՁԱԿԵԼԸ ԱՅՈՌԱԿԱԼ ՇԱՄՈՒՆԻ ԴՅՑ
ՄԻԱՍԻՆ

Ինչպես ասացինք, Հայոց նախարարները երկու (խմբի) բա-
ժանվելով՝ մարդիկ ուղարկեցին Պարսից թագավորից աթոռակալ
խնդրելու,—Արծրունյաց տեր Վաչեն և Աշոցքի տեր Հմայակը, ում
որ թագավորը կամենա, իսկ Ապահունյաց տեր Մանեհը և Արշա-

րունյաց տեր Սպանդարատը՝ Մեծն Սահակին, նաև Հունաց Անատոլ գորավարը Կարինից ուղարկեց Կուկայառիճեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ եթե (պարսից) թագավորը չի հաճում նրան իր բաժնում պահել, թող տա Հունաց բաժնին։ Եպիսկոպոսների բազմությունն էլ, Երանելի Մեսրոպի և եկեղեցու բոլոր պաշտոնյաների հետ նույն խնդրով ուղարկեցին Տիրուկ քահանային, Մովսեսիկի որդուն Վանանդի Զարիշատ գյուղից։ Վռամը համաձայնեց երկու կողմերի խնդիրն էլ կատարելու.— եպիսկոպոսապետության աթոռի համար նշանակեց Շամուկ անունով մի ասորու, որպեսզի մեծն Սահակին ընդդիմադիր և հակաթոռ լինի, և որոշում է նրա գործը,— ընկերանալ մարզպանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի բաշխման, դատաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին։ Իսկ մեծն Սահակին արձակելով՝ նրան թողնում է մի քանի գյուղ նրա (կաթողիկոսական) տանից, որպեսզի նստի միայն իր վիճակում, իրավունք ունենալով միայն՝ ուսուցանելու սովորական ուսմունքը և ձեռնադրելու նրանց, որոնց կհոժարի Շամուկը։

Բայց նրան արձակելիս կանչում է իր առաջ բազմամբոխ ատյանում և ասում. «Երդվեցնում եմ քեզ քո հավատով, որ հավատարիմ մնաս մեր հպատակության մեջ, ապստամբության խորհուրդներ չտածես՝ խաբվելով Հունաց մոլորական հավատակցությունից, պատճառ դառնալով, որ Հայաստանը մենք կորուստի մատնենք, և մեր բարեբարությունը շարության փոխարկես»։ Այն ժամանակ ոտքի կանգնեց մեծն Սահակը, պարկեշտ և նազելի դիրք բռնելով, ինչպես բեմբասացության ժամանակ, համեստ հայացքով և ավելի համեստ ձայնով, և սկսեց ճառել իր հպատակության երախտիքները և նրանց ապերախտությունը դեպի ինքը. միևնույն ժամանակ երևան հանեց նրանց կեղծավոր անուշ խոսքերն ու դառն խորհուրդներն ու շար գործերը. սրա հետ միասին նա ընդդիմախոսեց այն անմիտ հայհույությունը, որ արտահայտեց (թագավորն)՝ ասելով «մոլորական հավատակցություն», և նրանց պաշտամունքը խայտառակելով՝ խոսքն ավարտեց հրաշալի աստվածաբանությամբ, որքան որ հեթանոսները լսելիքը հանդուրժում էին, և ոչ թե պայծառ դավաճությունը ամբողջովին գցեց անհավատների առաջ ծաղրելու համար, ինչպես մարգարիտը խոզերին ոտնակոխ լինելու. բայց այնքան կայծակի պես ցուացրեց, որ մոզերի լեզուները մոծիր կտրեցին, և ինքը թագավորը հիացած ապշած մնաց, և ատյանում եղած բոլոր բազմությունը,

բարեկազմ պարսիկները, ականջները ցցած լսում էին ուշադրութեամբ, այնպես որ Վոամը հրամայեց շատ արծաթ տալ նրան իբրև ճարտարախոս ու խիզախ հոգեւորի, որ այնպիսի թագաւորի առաջ խոստում է այնպիսի համարձակութեամբ:

Բայց նա ընդունելով՝ ասաց իր ազգակից Սուրենյան Պահլավին. «Նրա արծաթը թող իրեն մնա, բայց դու նրան համոզիր, որ այս երկու բանը կատարե ինձ համար. նախ՝ հրամայե, որ Հայոց նախարարների գահը³³⁸ մնա այնպես, ինչպես սահմանվել է Արտաշիւրից և պահպանվում է մինչև այսօր, և պարսիկ մարզպաններն իրավունք չունենան, չափազանցացրած ղեկուցումներ տալով, կամայականորեն փոփոխել: Եվ երկրորդ՝ որ իմ և քո ազգականի, երիտասարդ Գաղավունի³³⁹, Հրահատի որդու տունը վերադարձնե, եթե ոչ իր տեղը տալով,— քանի որ նա ասում է Արշակունի անունը,— գոնե նախարարների կարգի մեջ մտցնելով, ինչ տեղում որ ինքը կամենա, ինչպես (արավ) նրա ազգակից կամսարականին կամ Ամատունուն, սրանց հայրենական գահից և առաջնակարգ պատվից իջեցնելով ստորին աստիճանի. կամ գոնե արքունական գործակալութունը հավատա նրան (Ամատունուն) և զավակներին համանման վստահութեամբ, մինչև որ աստված քաղցրանա և նրան նորից տա հայրենական գահը որևէ թագաւորի ձեռքով: Արդ՝ ջանա՛ նրան համոզել ճարտար միջնորդի նման»:

Վոամը համաձայնելով՝ հրամայում է բոլորը կատարել. և նրա թոռան, Վարդան ստրատելատին, նորից հաստատելով իր Մամիկոնյան ցեղի տերութեան մեջ, արձակում է Հայաստան վերադառնալու:

Բայց եթե մեկն ասե, թե մենք պետք է գրեինք մեծն Սահակի խոսածները Պարսից ատյանում, թող նա գիտենա, որ ամբողջն իսկութեամբ մեր լսելիքին չի հասել ոչ ոքից, ուստի և մենք չենք հոգարում հյուսել այս պատմութեան մեջ: Որովհետեւ ես էլ մի մարդ եմ ծերացած և հիվանդոտ և թարգմանութուններից անպարապ. ես միտքս դրի միայն շտապել, առանց խոսքի մաքրութեան հետեւելու, որպեսզի քո կամքը կատարված լինի, և ես ազատվեմ քո ստիպողական խոսքերից և աղաչանքներից. քեզ էլ ես մարդ եմ համարում, կարիքների կողմից մեզ հավասար, և ոչ թե, ինչպես քերթողներն ասում են, որ իշխաններն աստվածների զարմից են, նրանց մերձավոր և սերնդակից:

ՄԵՍԸ ՍԱՀԱԿԻ ԱՆԱՐԺԱՆ ԻՇԽԱՆԱԿԻՅ ՇԱՄՈՒԵԼԻ ԳՈՐԾՈՐԸ

Շամուելը գալով գրավեց եպիսկոպոսապետության աթոռը, և հետևեց Բրթիշոյի վարքին, ագահության կողմից նրան գերազանցելով. որովհետև նա հափշտակում էր միայն վախճանված եպիսկոպոսների վիճակները, իսկ սա՝ նաև կենդանիներին, որովհետև մեռածների տեղ նոր (եպիսկոպոսներ) ձեռնադրել թույլ չէր տալիս մեծն Սահակին, իսկ կենդանիներին էլ, շնչին պատճառներ գտնելով արքունական հարկերի խափանման մեջ, հալածում էր և բոլորի վիճակները խլում յուրացնում էր։ Ուստի նա ատելի դարձավ բոլոր եպիսկոպոսներին և արհամարհվեց, այնպես որ թեկուզ բյուրավոր շարիքներ նրանից կրեին, չէին գալիս նրա մոտ, բացի այն Սուրմակից, որի վիճակը նույնիսկ մեծացրեց, արքունական հրամանով շատերի վիճակները խլելով ու նրան հանձնելով։ Ուրիշ եպիսկոպոսներ էլ, նրան նախանձելով, հանդիմանեցին նույն բանն անել, Պարսից թագավորին դիմելով իրենց իշխանների միջոցով։

Իսկ մեծն Սահակը շղաղարեց հոգևոր կաթով սնուցանել եկեղեցու մանուկներին Մեսրոպի հետ միասին, որին հաստատեց վաղարշապատ քաղաքի կաթողիկե եկեղեցում, իսկ ինքը մնաց Բագրևանդ գավառում³⁴⁰, այն տեղում, ուր երկնքից լույս ծագեց՝ երբ սուրբն Գրիգոր մկրտում էր Տրդատ թագավորին և բոլոր հայիրին։

Բայց Շամուելը հինգ տարի ապրելով մեռավ մեր աշխարհում։ Այն ժամանակ բոլոր նախարարները ժողովվեցին, գնացին մեծն Սահակի մոտ, խոստովանեցին իրենց հանցավորությունը և աղաչում էին, որ նորից գառնա իր աթոռը. խոստանում էին, որ Պարսից թագավորից նրան հաստատել կտան, և բոլորը կնքում էին ուխտի գիր, որ նույն իշխանությունը նրա թոռներին կտան ժառանգաբար։ Բայց նա հանձն չէր առնում։ Նրանց շատ թախանձանքներից ստիպված պատմեց նրանց այն տեսիլը, որով քնի մեջ շատ ժամանակ առաջ հայտնվեցին ապագայում գալիքները։ Նախարարներն այս լսելով և հասկանալով, որ աստվածային հրամանով նրա ցեղից քահանայապետությունը դադարեց, արտասվեցին, վաչ տվին իրենց, համաձայն ավետարանի խոսքին, թե «Գայթակղությունը պետք է գա, բայց վա՛յ նրանց»։

որոնց ձեռքով կգա գայթակղությունը³⁴¹, և թողին նրա կամ-
քին:

ԿԷ

ՄԵՍԵ ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ ՆՐԱՆԵԼԻ ՄԵՍՐՈՊԻ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՑ ՓՈԽՎԵԼԸ

Վռամը քսանևմեկ տարի Պարսից վրա թագավորելուց հետո մեռնում է, տերությունն իր Հազկերտ որդուն թողնելով: Սա հաշտությունը մոռանալով, հենց թագավորելուն պես դիմում է Մըծ-դինի մոտ եղած Հունաց զորքերի վրա, Ատրապատականի գրնդին էլ հրամայում է մեր աշխարհը մտնել: Սրանք եկան և անկարգ վերպով բանակ դրին Բագնաց ավանի (Բագավանի) մոտ:

Այս ժամանակ մեծն Սահակի վրա մահվան հիվանդություն հասավ. աշակերտները նրան առան փոխադրեցին Բլուր կոչված գյուղը, իբրև մի ավելի սովոր և Պարսից զորքերից ազատ տեղ, որոնք նրանց նեղություն էին տալիս: Այստեղ հասավ նրա վախճանը, հիսունևմեկ տարի հպիսկոպոսապետություն անելուց հետո, սկսելով Հայոց վերջին խոսքով թագավորի երրորդ տարուց մինչև Պարսից Հազկերտ Երկրորդ թագավորի առաջին տարվա սկիզբը, նավասարդ ամսի վերջին, իր ծննդյան օրը: Որ մահկանացու ծնվելով՝ անմահ թողեց իր հիշատակը, պատվեց պատկերը, պատկառեց կոշումից, կյանքից կյանք փոխադրվեց, և այնպես կենցաղավարեց այնքան տարի, որ ծերությունից ոչ մի տեսակ պակասություն չերևաց նրա վրա և ոչ որևէ ախտի ենթարկվեց: Նրա մասին պետք էր փառավոր ճառ գրել, դրվատել մեր սուրբ հորը, ինչպես նրան արժան է, բայց որպեսզի զլխի երկարությունը ընթերցողին ձանձրույթ չպատճառե, ուրիշ տեղի և ժամանակի կթողենք այս բաները, այս գրքից դուրս, ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք գրել³⁴²:

Բայց նրա պատվական մարմինը վերցրին նրա սարկավագապետ Երեմիան իր աշակերտակիցներով և նրա հարսը, Մամիկոնյան տիկինը, Դստրիկ անունով, որ Վարդան ստրատելատի կինն էր, տարան թաղեցին իրենց Աշտիշատ գյուղում, որ գտնվում է Տարոն գավառում: Նրա աշակերտները, կրոնավոր սպուղենները իրենց գավառները ցրվելով՝ վանքեր հիմնեցին և հղթայրենք ծողովեցին:

Սուրբ Սահակի վախճանվելուց վեց ամիս հետո, մեհեկան ամսի տասներեքին, երանելի Մեսրոպն էլ այս աշխարհից փոխվեց Վաղարշապատ քաղաքում, գերազանցելով բոլոր առաքինի մարդկանցից, որպիսիք այն ժամանակ կային։ Որովհետև ամբարտաժանությունը և մարդահաճությունը նրա վարքում երբեք տեղ չգտան, այլ հեզ, բարյացակամ և բարեմիտ լինելով, երեւում էր բոլորին՝ երկնայինների սովորությամբ զարգարված։ Որովհետև նա հրեշտակի տեսք ուներ, ծննդական միտք, պայծառ էր խոսքով, գործերով ժուժկալ, մարմնով փառահեղ, սովորություններով աննման, խորհրդակցությամբ մեծ, հավատով ուղիղ, հուսով համբերող, սիրով անկեղծ, ուսուցանելիս անձանձրույթ։

Բայց որովհետև բոլոր բարեմասնություններն անկարող եմ թվել³⁴³, խոսքս կդարձնեմ նրա մարմնի հուղարկավորությանը։ Ինչպես լսեցի բազմաթիվ և արժանահավատ անձերից, խաչի ձևով աղոտ լույս էր շողում այն տան վրա, որտեղ երանելին հողին ավանդեց. և շուտով շանհետացավ այս շողքը, քչերին տեսանելի չեղավ, այլ բոլոր բազմությանը³⁴⁴, այնպես որ շատ անհավատներ մկրտվեցին։ Այս ժամանակ ժողովված բազմության մեջ աղմուկ և շփոթություն ծագեց՝ այն պարկեշտ մարմինը թաղելու (տեղի) պատճառով, որ դեռ մահից առաջ մեռելության վարժեցրել էր իրեն։ Բաժանվել էին երեք խմբի. մի մասն առաջակում էր տանել Տարոն, իր ծննդավայրը, մյուսները՝ տանել Գողթն, որտեղ առաջին անգամ ուսուցել էր, մի մասն էլ առաջարկում էր թաղել հենց Վաղարշապատ քաղաքում, սրբերի հանգրստարանում։ Բայց հաղթեց քաջ Վահան Ամատունին, որ ավելի ջերմեռանդ էր հավատով և հղոր էր մարմնավորապես, որովհետև պարսիկներն այդ ժամանակ նրան էին հավատացել մեծ Հայոց աշխարհի հազարապետությունը։ Նա մարմինը վերցրեց և արժանավայել հուղարկավորությամբ տարավ իր գյուղը, Օշական։ Եվ նույն լուսեղեն խաչի երևույթը դազաղի վրա գնում էր դեմ հանդիման բոլոր ժողովրդին, մինչև նրան հողին հանձնեցին Վահանը և նրա սպասավոր Թաթիկը, որից հետո նշանն աներեւույթ եղավ։ Իսկ եպիսկոպոսապետության աթոռը իբրև տեղակալ նստեց երանելի Մեսրոպի հրամանով նրա աշակերտը, Հովսեփ քահանան, որ Վայոց ձորից էր, Հողոցիմ գյուղից։

ՈՂԲ՝ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆՑԱՑ ՑԵՂԻՑ ԴԱԴԱՐԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՐԻ ՏՈՀՄԻՑ

Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությամբ լարափառությունը:

Խղճում եմ քեզ, Հայաստանայայց եկեղեցիդ, բեմիդ բարեգարդությունից անշքացած, քաջ հովվից և հովվակցից զրկված: Այլևս չեմ տեսնում քո բանավոր հոտը դալար տեղում և հանգիստ ջրերի մոտ սնվելիս³⁴⁵ և ոչ էլ փարախի մեջ ժողովված՝ գայլերից զգուշանալու համար, այլ ցիրուցան եղած անապատներում և գահավեժ տեղերում:

Երանի՜ առաջին և երկրորդ փոփոխություններին³⁴⁶, որովհետև եղավ մի ժամանակ, որ փեսան և խաչեղբայրը հեռացվեցին, բայց դու, հարսդ, համբերեցիր, ուղղախոհությամբ պահելով ամուսնությունդ, ինչպես մեկը մեզանից առաջ իմաստնաբար ասաց³⁴⁷, Մյուս անգամ էլ, երբ մեկը սիրեկանի նման հանդգնաբար հարձակվեց քո անարատ առաքապտի վրա, դու, հարսդ, չապականվեցիր. թեպետ բռնի կերպով փեսան վտարվեց — երբ ստամբակ որդիները իրենց ծնողին անարգեցին, միանգամայն և խորթները արժանապես օտար հորը և եկվոր խորթ հորը, — բայց դու այս անգամ էլ ամեն բանով լքված չմնացիր, ակնկալելով քո (փեսայի) դարձին, դու հովվակցի ձեռքով, մանուկներիդ փայփայեցիր, ոչ ինչպես տագերոջ, այլ ինչպես նույն զավակների տեր երկրորդ հոր ձեռքով³⁴⁸, Իսկ այս երրորդ անգամ հեռանալիս՝ այլևս չկա դարձի ակնկալություն, որովհետև մարմնից բաժանվեց իր ընկերոջ ու գործակցի հետ:

Նրանց համար լավ է Քրիստոսի հետ թնակվել, Աբրահամի գոգում հանգչել և շուրջը հրեշտակների խմբեր տեսնել: Բայց դո՛ւ ես, որ այրիությանդ մեջ առանց հոգացողի մնացիր, և մենք ենք խղճալի, որ զրկվեցինք հայրական խնամակալությունից: Որովհետև այնպես չէ (մեր վիճակը), ինչ որ հնումը (Իսրայելացոց) ժողովուրդն ուներ, այլ մեր թշվառությունն ավելի է³⁴⁹, Որովհետև Մովսեսը վերացվում է, բայց Հեսուն չի հաջորդում, որ ա-

առջնորդն դեպի Ավետյաց երկիրը։ Ռորովամն իր ժողովրդից մերժվեց, բայց նրան փոխարինեց Նաբատի որդին, և աստուծո մարդուն ոչ թե առյուծը ոչնչացրեց, այլ հասուն տարիքը։ Նդիան համբարձավ, բայց Նդիսեն շմնաց կրկնակի հոգով՝ Հեուին օծելու, այլ դեռ Ազայելն էլ հրավիրվեց Իսրայելին կոտորելու։ Ահեկիան գերի տարվեց, բայց չկա Զորաբաբել, որ տերութունը նորոգե։ Անտիոքոսը բռնադատում է թողնել հայրենի կրոնը, բայց Մադաթիան չի դիմադրում. պատերազմը մեզ շուրջանակի պաշարել է, բայց Մակաբեն չի փրկում։ Այժմ ներսը կոիվներ, դրսից արհավիրք. արհավիրքը հեթանոսների կողմից և կոիվներ հերձվածողների կողմից³⁵⁰, և չկա այն խորհրդականը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր։

Ավա՛ղ այս զրկանքներին, ավա՛ղ այս թշվառ պատմության։ Ի՛նչպես դիմանամ այս ցավներին, ի՛նչպես ամրապնդեմ միտքս ու լեզուս և հայրերիս (իմ պարտքս) հատուցանեմ այս խոսքով, (իմ) ծնունդի և սնունդի փոխարեն։ Որովհետև նրանք ինձ ծնան և սնուցին իրենց տված ուսումով և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործվելու³⁵¹, եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեն իմ ամենիմաստ արվեստով և լիակատար պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ դիմելով, հույս ունեինք հարսանիքներում պարել, խիղախ և արագ շարժումներով, և առագաստի երգեր երգել,— այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաչելով. նույնիսկ չհասա տեսնելու նրանց աչքերի փակվելը, լսելու նրանց վերջին ձայնն և օրհնությունը։

Այսպիսի վշտով խեղդվում եմ, մեր հոր կարոտով մաշվում։ Ո՛ւր է այն քաղցր աչքերի հանդարատությունը ուղիղների համար և ահավորությունը շարերի համար. ո՛ւր է այն զվարթ շրթունքների ժպիտը լավ աշակերտներին հանդիպելիս, ո՛ւր է այն բարյացակամ սիրտը, որ արբանյակներ էր գրավում. ո՛ւր է երկայն ճանապարհները հեշտացնող հույսը, նեղություններից հանգրստացողը.— կորա՛վ ժողովուրդը, ծածկվե՛ց նավահանգիստը, լքե՛ց օգնականը. լռե՛ց խրախուսիչ ձայնը։

Ո՛վ այսուհետև պիտի հարգե մեր ուսումը, ո՛վ պետք է ուրախանա իր աշակերտիս առաջադիմությամբ, ո՛վ հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտե՝ մասամբ իր որդուցս հաղթվելով։ Ո՛վ պետք է զսպե առողջ վարդապետության հակառակ

դուրս եկողների հանդգնությունը, որոնք ամեն բանով քանդված ու քայքայված՝ շատ ուսուցիչներ են փոփոխում և բազմաթիվ գրքեր, ինչպես ասաց հայրերից մեկը³⁵², ամեն բանի նրանք հավասարապես դժվարանում են, և իրենց համար շար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից զուրկ (մարդկանց)։ Ո՞վ պետք է նրանց պապանձեցնե սաստելով և մեզ սփոփե գովելով և չափ դնե խոսքի և լուսթյան։

Երբ մտածում եմ այս բաների մասին, իմ մեջ հառաչանք և արտասուք են ծագում, ինձ թելադրում են տխրալից և սգավոր խոսք ասել։ Եվ չգիտեմ, ի՞նչպես հորինեմ իմ ողբը և կամ ո՞ւմ արտասվեմ։— արդյոք իմ թշվառ մանուկ թագավորի՞ն, որ վատթար խորհրդակցությամբ իր ցեղով հանդերձ դեն զցվեց և նախքան մահով մեռնելը անարգաբար աթոռից կործանվեց, թե ինձ, որ զլխից վերցվեց փառավորող գեղեցիկ կենցաղօգուտ պսակը. արդյոք իմ հո՞րն ու քահանայապետին, այն վսեմ միտքը, լի կատարյալ խոհականությամբ, որով կառավարում էր և բարեկարգում, և սանձերը բուռը հավաքած՝ ուղղություն էր տալիս (ընթացքին) և սանձահարում էր օտարոտի (մտքեր հայտնող) լեզուները, թե ինձ, նրա հոգու խանդից զրվկածիս ու տնանկիս. արդյոք իմ ծնողի՞ն, այն վարդապետության աղբյուրը, որ ոռոգում էր արդարությունը և իբրև հեղեղ դուրս էր քշում ամբարըշտությունը, թե ինձ, նրա խրատները խմելու ծարավից ցամաքածիս ու թառամածիս. արդյոք մեր աշխարհին արդեն եկա՞ծ աղետները, թե ապագայում սպասվածները։

Ո՞վ մեզ այս բաներում ճառակից կլինի՞ մասնակցելով մեր տրտմությանը, ո՞վ մեզ կընկերանա՝ ցավակցելով մեր ողբին, կամ արձանների վրա փորագրելու Զարթի՛ր, Երեմիա, զարթի՛ր, և ողբա՞³⁵³ մարգարեանալով հանդերձ ինչ թշվառություններ որ կրեցինք և դեռ պիտի կրենք. գուշակի՛ր, որ տգետ հովիվներ պետք է երևան գան, ինչպես (գուշակից) Զաքարիան Իսրայելացիներին համար։

Ուսուցիչները՝ տխմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ոչ ասածուց կոչված, փողով ընտրված և ոչ սուրբ հոգով. ոսկեսեր, նախանձոտ, թողած հեզությունը, որի մեջ աստված է բնակվում, և գայլ դարձած գիշատում են իրենց հոտերը։

Կրօնավորները՝ կեղծավոր, ցուցամոլ, սնափառ, պատվասեր, քան աստվածասեր:

Վիճակավորները՝ հպարտ, դատեր սիրող³⁵⁴, դատարկախոս, ծուլ, գիտություններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող, առևտուր և կատակերգություններ սիրող:

Աշակերտները՝ սովորելու մեջ ծուլ, սովորեցնելու մեջ փութաջան, որոնք դեռ չսովորած՝ աստվածաբան են:

Ժողովրդականները՝ ամբարտաւան, ստահակ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, արբեցող, վնասագործ, ժառանգությունից փախչող³⁵⁵:

Հինվորականները՝ անարի, պարծենկոտ, զենք ատող, ծուլ, ցանկասեր, թուլամորթ, կողոպտիչ, գինեմոլ, հելուզակ³⁵⁶, ավազակների բնութենակից:

Իշխանները՝ ապստամբ, գողերին գողակից, կաշառակեր, կծծի, ժլատ, ագահ, հափշտակող, աշխարհ ավերող, աղտեղասեր, ժառանգորդ համամիտ:

Դատավորները՝ տմարդի, սուտ, խաբող, կաշառակեր, իրավունքը չպաշտպանող, անհաստատ, հակառակող:

Եվ առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած:

Եվ ի՞նչ է այս բոլորի ապացույցը, եթե ոչ այն, որ աստված մեզ անտես է արել և տարրերը փոխել են իրենց բնությունը.— գարունը երաշտ, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ, մրրկալից և երկարատև: Քամիները՝ բուքեր բերող, խորշակի փոխված, ցավեր տարածող. ամպերը կայծակներ թափող, կարկտաբեր. անձրևներն անժամանակ և անօգուտ. եղանակը դաժան, եղյամ բերող. ջրերի անօգուտ ավելանալը և չափից դուրս պակասելը. երկրի պտղաբերությունը նվազած, անասունների աճելությունը պակասած, այլև երկրաշարժներ և սասանումներ: Եվ այս բոլորի վրա ամեն կողմից խռովություն, համաձայն այն խոսքին, թե ամբարիշտներին խաղաղություն չկա³⁵⁷:

Որովհետև (մեզ) տիրեցին խստասիրտ ու շար թագավորներ, որոնք ծանր, դժվարակիր բռններ են բարձում, անտանելի հրամաններ են տալիս: Կառավարիչները կարգ չեն պահպանում, անողորմ են, սիրելիները դավաճանված են, թշնամիները զորացած. հավատը ծախվում է այստեղի ունայն կյանքի համար: Ասպատակություններ են դալիս անհատնում, շատ տեղերի վրա, տները

գերվում են, ստացվածքները հափշտակվում, ղլխավոր մարդիկ կապվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են, դեպի օտարություն են աքսորվում ազնվականները, անթիվ նեղություններ են կրում ուսմիկները, առնվում են քաղաքներ, քանդվում են ամրոցներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ, անվերջ սուվեր և հիվանդություններ և բազմատեսակ համաճարակներ³⁵⁸։ Աստվածապաշտությունը մոռացված է, դժոխքի ակնկալություն։

Որից փրկե Քրիստոս աստված մեզ և բոլորին, որոնք ճշմարտությամբ երկրպագում են նրան։ Նրան փառք բոլոր ստեղծվածներից, ամեն։

Ավարտվեց Երբորդ գիրքը, որով վերջանում է Հայոց մեծերի պատմությունը։

Ծ Ա Ն Ո Թ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. Բնագիրն ունի «Մենդաբանությունն Հայոց մեծացն, որ մենք թարգմանեցինք Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը, այսինքն հայ նահապետների և թագավորների ճյուղագրությունը, ինչպես որ է իրապես Պատմության Ա գիրքը: Ուրիշները թարգմանել են „Родословие Великої Армении, (էմին), «Մեծ Հայաստանի ծննդաբանություն» (Ստեփանն), որ ընդունելի չէ. նախ որովհետեւ երկրի կամ ժողովրդի ծննդաբանություն չի լինում առհասարակ, և երկրորդ՝ որ Պատմահայրը (Մովսես Խորենացին) գրում է ընդհանուր Հայաստանի Պատմությունը և ո՛չ թե միայն Մեծ Հայքի, որ աններելի կլիներ:

2. Բնագրում՝ «մենք, որպէս ասի, պատկեր աստուծոյ» Անկարկություն է Մենդ. Ա 27, որտեղ ասված է, թե աստված մարդուն ստեղծեց, զրոտ պատկերի իւրում, ըստ պատկերի աստուծոյ արար զնա»։ Իսկ շարունակության մեջ «Առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն» հիշեցնում է Արիստոտելի «Զաղազս առաքինութեանց» գլխածքի հետեւյալ ֆրազը. «Եւ է խոհմութիւն առաքինութիւն բանականին» (Տե՛ս Կորնոն, Մամբրե, Դալիթ, Վեն. 1833, եր. 629):

3. Նախարարություն կազմված է նախարար բառից: Նախարար բառի ծագումը շատ տեսակ բացատրել են զանազան գիտնականներ (տե՛ս Արմատ. բառարան): Ամենից հավանական է Մեյի բացատրությունը, ըստ որի այս բառը ծագել է իրանական *𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴* բառից, որ նշանակում է ցեղապետ. (սկզբնապես ևղել է նահարար), որից մնացել է նահապետ=ցեղապետ, որ հետո փոխվել է նախարար:

Ըստ նշանակության նախարարը համապատասխանում է եվրոպական ֆեոդալին: Նախարարը բարձր ազնվական է, ավելի կամ պակաս ընդարձակ երկրով, որ ժառանգաբար անցնում էր հորից որդուն, իբրև մայորատ: Այս իր իշխանության մեջ նախարարը զանազան տեսակի հարկեր էր հավաքում իր ժողովրդից, դատաստան էր անում, հավաքում էր զորք և ընդհանրապես կառավարում իր երկիրը: Պատերազմի ժամանակ նախարարը պարտավոր էր իր զորքով գնալ թագավորի կոչին: Արշակունի, Բաղրատունի թագավորներն ևս նախարարներ էին, բայց մյուսների մեջ նախապատիվը և ունեին ավելի ընդարձակ կալվածքներ և ավելի զորք:

Նախարարները լինում էին ավագ (կամ մեծ) և կրտսեր՝ նայելով իրենց

երկիրներին ընդարձակությանը, իրենց պահած զորքի քանակությանը և իրենց զբաղած գահին:

Նախարարն իր ընտանիքով (եղբայրների, որդիք, թոռների) հին լեզվով կոչվում էր ազգ (ազգ Բագրատունեաց)։ Միևնեաց և այլն)։ Այս ազգ բառը մենք թարգմանեցինք ցեղ, չլիփթելու համար «ազգ» բառի այժմյան ընդհանուր նշանակության հետ։ Դարերի ընթացքում «ազգը» բաղմանալով և ճշգրտվորվելով՝ առաջ էին գալիս ընտանիքներ, որոնք թեպետ այդ ազգից էին ծագում, բայց շատ հեռացել էին և խզել էին կապը «ազգի» բուն ներկայացուցիչների հետ։ Այսպիսի ընտանիքները կոչվում էին «տոհմ»։ Այնպես որ անուններ թվարկելիս՝ նախ հիշում են «ազգն Արծրունեաց» (այս ոք) և շարունակության մեջ, վերջը՝ «ի տոհմն Արծրունեաց» (այս ոք)։ Բայց «տոհմը» հաճախ գործ է ածվում և ավելի ընդարձակ մտքով, պարունակելով թե՛ «ազգը» և թե՛ նրա հեռավոր ճյուղը՝ տոհմը։

Նախարար բառը հին հնդեմականները գործ էին ածում որոշ անձի դասակարգը նշանակելու համար. բայց անհատներն իրենց պատվի տիտղոսով կոչվում էին տանուտեր, տեր, նահապետ, իշխան։ Խորհեացիին ավելի հաճախ գործ է ածում տանուտեր բառը, Նիդին, Փարպեցին՝ իշխան բառը։ Այս տիտղոսը կրում էր նախարարական ցեղի անդամներից միայն մեկը, որի ձեռքումն էր իշխանությունը. մյուս տղամարդիկ (իշխանի եղբայրները, որդիները, հորեղբայրները և այլն) կոչվում էին Մեպուհ։

Հայաստանի նախարարությունների և նախարարների մասին ամենից մանրամասն և լավագույն ուսումնասիրությունը գրել է Ն. Ադոնցը «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ։

4. Պողոմենոս Եղբայրաներ, Եգիպտոսի թագավոր (285—247 Ն. Քր.), հաջորդ Պողոմենոս Սոսերի, Աղեքսանդր Մեծի զորավարի և Պողոմյան հարստության հիմնադրի։ Պողոմենոս Եղբայրաները (հեգնություն այսպես կոչված, որովհետև նա իր եղբորը սպանեց) հայտնի դարձավ իրեն գիտությունների և արվեստների սիրող ու հովանավոր, Խորենացին ասում է, որ նա «հարկավոր համարեց բոլոր ազգերի մատչաններն ու վեպերը հունարեն թարգմանելու»։ Մասնավորապես հիշատակելու է, որ նրա նախաձեռնությամբ 72 գիտնականները եբրայեցիներից հունարեն թարգմանեցին ս. գիրքը, որ կոչվում է «Եօթանասնից թարգմանություն»։

5. Այս պարբերությունը, որ սկսվում է «բայց ոչ ոք» բառերով, մինչև «առաժս նրա մասին», իսկապես պետք էր ծանոթության մեջ դնել, իբրև բացատրություն, թե ինչու՞ Պատմահայրը Պողոմենոսին, Եգիպտոսի թագավորին, կոչել է Հունաց թագավոր։ Մենք այս պարբերությունը խոսքի ընթացքից զատեցինք՝ գծիկներով քաժանելով։ Խոսքի բերականական կապն է՝ «Ոչ միայն հունաց թագավորները», «այլև բազմաթիվ... մարդիկ Հունաց աշխարհից»։ Այսպիսի ընդարձակ և բարդ համադրություն հաղիվ է պատահում ոչ միայն մեր, այլև օտար ազգերի մատենագրության մեջ։

6. Բերոսոս նշանավոր քուրմ էր Բաբելոնում, Բել աստծու տաճարում, ապրում էր Գ դարում Ն. Քր. Անտիոքոս Սոսերի ժամանակ (280—270 Ն. Քր.), գրել է մի հռչակավոր պատմություն Փաղգեսի և Ասորեստանի, օգտագործելով մեհյանի սեպագիր արխիվներից։ Այս պատմությունից օգտվել է Եվսե-

քիտս Կնսարացիին իր ժամանակագրութեան մեջ, բայց ներկայումս մի բանի հատակտորներ են միայն մնացել: Եվսեբիոսի վկայութեամբ նա գրել է նաև աստղագիտութեան վերաբերյալ դիրքը: (Տե՛ս և Սիրիլէս, ժանդ. 21):

7. Բանաստեղծների համար գայթակղութեան քար էր այս հանելուկային խոսքը, որպէս զև առ Բ, և զԹ՝ առ Փ և այլն: Ընդհանուր իմաստը կարելի է մակարեռել այս մտքով, թէ հույները գտել են զանազան արվեստներ ու գիտություններ զանազան ազգերի մոտ և փոխադրել են հոմարեն: զ նախորդով նշանակված են արվեստներն ու գիտությունները (զև, զԹ, զԿ, զՇ). իսկ առ նախորդով՝ ազգերը, որոնց մոտ գտել են (առ Բ, առ Փ, առ Ե, առ Թ): Բայց ի՞նչ ազգեր և ի՞նչ արվեստներ են հղել՝ այս հարցը որոշ չէր և այլևայլ կերպ էր մեկնվում: Պատմութեան ձեռագիրներէ մեկի լուսանցքով բերված է հետևյալ մեկնությունը. «Աստեղագիտութիւն առ Քաղղեացիս, թուականութիւն առ Փիւնիկեցիս, երկրաչափութիւն առ Եգիպտացիս, երաժշտութիւն առ Թրակացիս»: Պատմութեան առաջին (Ամատերդամի) և երկրորդ (Վիստոնյան) տպագրութեան մեջ ուրիշ կերպ է մեկնված. «այսինքն Ալիք Քաղղեացցոց առ խի Յունաց, զ և թէ Քաղղեացցոց առ Փսի Յունաց, գային Քաղղեացցոց առ փոքր է (ե) Յունաց, չին Քաղղեացցոց առ սիգմա Յունաց»: Վենետիկի վերջին տպագրութեան մեջ (1881) տպված է մեկնութեամբ հանդերձ որպէս զ Ա(ստեղագիտութեան) առ Ք(աղղեացիս) և զ Ե(րկրաչափութեան) առ Ե(գիպտացիս) և զ Թ(ուականութեան) առ Փ(իւնիկեցիս) և զ Ե(րաժշտութեան) առ Թ(րակացիս), (քնն. հրատ. Խորենաց. էջ 9 ծան.)»:

Արվեստների և գիտությունների այս կամ այն ազգից գտնված լինելու տեղեկությունը, որ Խորենացու Պատմութեան մեջ վերածված է տառային հանելուկի՝ համառոտված է Դավթի Անհաղթի Սահմանաց դրքի Ժէ պրակից, որսեղ տպված է. «զԹ՝ուականն Փիւնիկեցիք գտին... զԵրաժշտականն Թրակացիք... զԱստղեբաշխականն Ղաղղեացիք... զԵրկրաչափականն Եգիպտացիք» (Մատեն., հր. 199): Այս մեկնությունը բերել է Ներսես Շնորհալին Դավթի Անհաղթի (ուծմունքի մեջ (տե՛ս Յուցակ ձեռագրաց Վիեննայի Միաթառանց, եր. 1047): Որ Խորենացու այս հանելուկային խոսքի աղբյուրը Դավթի Անհաղթի վերոհիշյալ հատվածն է՝ առաջին անգամ մատնանշել է Գալ. Տեր-Մկրտչյան (Միաբան) (տե՛ս Հանդես ամսորեն 1892 թ. եր. 372): Նույնը Միաբանից անկախ նկատեց և պրոֆ. Հ. Մանանգյան «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատութեան վերջում:

Այս առեղծվածային տողը մեր թարգմանութեան մեջ դետեղեցիք փակագիծներում, համարելով ընդմիջարկություն՝ որեւէ հին ձեռագրի լուսանցքից մոծված բնագրի մեջ, Խորենացիին, որ ինքը շարունակ մեկնում է այլաբանությունները, հարկավ չէր մտածի այսպիսի մի անմեկնելի առեղծված առաջարկել իր մեկնաստին, Սահակ Բագրատունուն, և իր ընթերցողներին: Եթե նա գրելու լինէր՝ ամբողջ բառերով կգրեր—որպէս զաստեղագիտութիւն առ Քաղղեացիս և այլն: Մի անհայտ անձ, կարգալով Դավթի Սահմաններում վերորդերյալ հատվածը իր ձեռագրի լուսանցքով, իր հիշողութեան համար, համառոտ նշանակել է արվեստների և ազգերի անունները սկզբնատառերով, իբրև ապացոյց Պատմագրի այս խոսքերին, «զամեծամեծն զարմանալով արժանաւորո յարունասից և ուրեք ուրեք գտեալ աշխատութեամբ հաւաքեալ փոխեցին ի լոյն լեզու»: Այդ ձեռագրից մի նոր օրինակ արտագրողը, լուսանցքի հավել-

վածը համարելով բնագրին պատկանող խոսք՝ մտածել է բնագրի մեջ, և այս ընդմիջարկված՝ ձեռագրից ծագել են հետագա ձեռագիրները Այսպիսի ընդմիջարկություններ հաճախ են պատահում մեր հին մատենագրության մեջ. բավական է հիշել մի շարք ընդմիջարկություններ Հոհան Մանդակունու ճառում, Դավար Փարսեցու պատմության մեջ (տե՛ս իր հրատ. Թիֆլիս, 1904, էջ 179—181)։ Միարանը վերահիշյալ հոգևածում նույնպես ենթադրում է, որ այս առեւծվածային խոսքը կարող է լինել ընդմիջարկություն յուսանցքից։

Տ. Խորենացին, բացի զուտ պատմական գրավոր աղբյուրներից, հաճախ հիշատակում է նաև ժողովրդական կենսապատմական կենսաառասպելական աղբյուրներ, որոնց նա տալիս է մի քանի անուններ՝ «առասպել, վէպ, զրույց, վիպասանք, երգարանք քանաւորք, թունելաց երգք»։ Այս բառերի նշանակություններ աշխատել են բացատրել նախ՝ Հայկազյան բառարանը, այնուհետև Մկ. էմինը «Վէպը հնուն Հայաստանի» ուսումնասիրության մեջ. նրանից հետո Գր. Խալաթյանը («Армянский эпос», էջ 37—46)։ Ամենից մանրամասն և, որքան կարծում ենք, ամենաշուրջանական բացատրությունն այս տերմինների տվեց Մ. Լևեզյանը իր «Հայ ժողովրդական առասպելները» ուսումնասիրության մեջ (Վաղարշապատ, 1901)։ Այս աշխատությունից քաղվածաբար բերում ենք վերը նշանակված տերմինների հավանական նշանակությունը։

Վէպ բառը Խորենացու պատմության մեջ, ինչպես և Եվսեբիոսի մեջ շունի այն նշանակությունը, որ ներկայումս տալիս են նրան, այսինքն էպոս, դրուցազնկերություն, այլ պարզապես նշանակում է պատմություն։

Զրույց՝ առանձնապես վերցված Խորենացու Պատմության մեջ գործ է ածվում «զրված պատմություն» նշանակությամբ, բայց կան և բերանացի զրույցներ, որոնց զանազանելու համար գրավորից, Խորենացին կոչում է անդիր. հին, վաղնջուց, նախնական «յաւանդութենէ առ մեզ հասեալ» և այլն բառերով Զրուցել բայն էլ նշանակում է պատմել։

Առասպել՝ ժողովրդական բանահյուսության նյութ, որ կարող էր լուկ պատմվել կամ երգվել։ Ըստ Խորենացու՝ առասպելները հաճախ այլաբանություններ են, որոնց տակ թաքնված է պատմական իրողությունը, որ Պատմահայրը աշխատում է ճշմարտել. այսինքն այլաբանությունից զուրս լեբել պատմական իրողությունը։

Վիպասանք, Լեզք՝ վիպասանաց—որոշ տեսակի առասպելներ, որոնք հավանորեն երգվում էին. Վիպասանք նշանակում է նաև վեպը ասող, վեպը երգող։

Բանք—Խորենացին գործ է ածում նախ՝ խոսք բառի և ապա ընդհանրապես պատմվածք, պատմություն բառի նշանակությամբ, և այս վերջին իմաստով համանիշ է զրույց և վեպ բառերին։

Երգարանք բանավորք՝ իմաստալից, մտացի երգեր։

«Թունելաց Լեզք»— թվել բայի՝ թիվ ասել, արտասանել նշանակությունից, թիվ ասողների կամ թիվ ասվածների՝ պատմվածների փրգերը։ Համանիշ է երգք վիպասանաց տերմինին։

9. Բնագրում գրված է «Սեպհական ազատութեան պայազասութիւն», որ մենք թարգմանեցինք «սեպտհական ազնվականության ծագում»։ Պատմահայրը հկատի ունի այնպիսի վավերագրեր, որոնց մեջ բերվում են որևէ անձի ճյուղա-

գրութիւնը. նրա ժառանգը այսինչ Սեպուհից, որով ապացուցվում էր այդ անձի ազնվականութիւնը իբրեւ Սեպուհի սերունդի:

10. «Երկար և շահաւոր դործով» — «մինչև ներկա ժամանակը» սա այն ծրագիրն է, որը Պատմահայրը աշխատել է իրագործել իր պատմութեան մէջ, որքան հանգամանքները թույլ են տվել: Եթե այս ծրագիրը հիմալի առաջարկել է Սահակ Բագրատունին, ինչպես վկայում է հեղինակը, ապա իրավունք ունի նա ասելու, որ Սահակ Բագրատունին առաջինն է եղել այսպիսի մի ընդարձակ ծրագրով: Հայոց Պատմութիւնը գրել տալու նախաձեռնող. բոլոր իրենից առաջ եղողներից վեհագունն է եղել, քանի որ նրանից առաջ Տրդատ Թագավորը, որ Հայոց դարձի պատմութիւնն է գրել տվել Ագաթանգեղոսին, կամ Դավիթ Երեց Մամիկոնը, որ կրօնական առաջին պատերազմի պատմութիւնն է խնդրել Նղիշեից՝ կարճ ժամանակաշրջանի կամ մի մասնավոր անցքի պատմութեան նախաձեռնողներ են, ուստի և չեն կարող հավասարվել Սահակ Բագրատունին:

11. Տե՛ս Հոբ. ԼԵ, 20:

12. Բերոսոսի մասին տե՛ս ծան. 6. Բազմավեպ՝ Աղեքսանդր Բազմավեպն է (Polyistor). Հույն քերթող և պատմագիր, ծնված Միլետում կամ Միլեդում Բ դարում ն. Քր. Գրեւ է բազմաթիվ պատմա-աշխարհագրական երկեր, բազմակողմանի հմտությամբ: Ներկայումս մնացել են միայն հատակտորներ: Աբլուղենոսի մասին միայն Եվսեբիոսն է հիշում, ուսելով, որ գրել է Ասորեստանի Պատմութիւն և Քաղղեայի Պատմութիւն: Ուրիշ տեղեկութիւններ չկան: Այս երեք հեղինակներից՝ Բերոսոսից, Բազմավեպից և Աբլուղենոսից օգտվել է Եվսեբիոս Կեսարացին իր Քրոնիկոնի առաջին մասում, և նրանից էլ օգտվել է Խորենացին:

13. Ծար, բաբելոններեն իձԴ, ասորերեն իձ-ԴԴ, ասոր. իձԴ, հունարեն σαρος, 3600 տարվա ժամանակաշրջան: Գործ է ածված Եվսեբիոսի Քրոնիկոնում, որից առել է Խորենացին, ապա և ուրիշները. ո՞ր լեզվից է փոխ առնված բառը Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանության մէջ, պարզ չէ: Հյուսիսային կարծում է, թէ առնված է հունարենից և սեմականի ձև տարված: Տե՛ս Արմատ. բառ.:

14. Փսիստթրոս Նոյի անունն է քաղղեական լեզվով, որ գործ է ածում Եվսեբիոսը, առնելով Բերոսոսից և Բազմավեպից, իսկ Խորենացին՝ Եվսեբիոսից: Փսիստթրոս ձևն ապացուցվում է սեպագիր արձանագրութիւններով՝ որոնք Բաբելոնի և Նինվեի պեղումներով երևան եկան և պարունակում են ի միջի այլոց չրհեղեղի ընդարձակ պոեմը, որի մի աննշան հատվածն է կաղվում ս. գրքում պատմված չրհեղեղի մասին:

15. Աստղադաշխները մեծ տաճի անվանեցին այն ժամանակամիջոցը, որ արեգակը, մոլորակներն և անշարժ աստղերը (նրանց կարծիքով) գործ էին ղեկում նրա համար, որ վերադառնան և ամենքը միասին գտնվեն երկնքի նշանակված կետում, որտեղից նրանք սկսում էին իրենց պտույտը: Այս մեծ տաճին նախ բովադակում էր 25,000, հետո 30,000 և վերջը 432,000 տարի: Ահա այն աստվածային տարիները, որոնց մասին խոսում է Մովսէս Խորենացին այս գլխում և որոնք հնդկական գրքերը շատ որոշ կերպով են հայտնում, ասելով. «Բրահմայի տարին բազմանում է մեր բազմաթիվ տարիներից, իսկ աստ-

խմաների օրը իսկ ու իսկ հաժապար՝ մարդիկներին մի դարուն: (Asiatic researches, հտ. Բ, էջ 111): (Խ. Ստեփանեից էջ 13):

16. Հովսեփոս Փարթիանոս—նշանավոր հրեա մատենագիր, որ ապրել է 4-րդ դարում (37—95) վնասաբախտ ու Տիտոս կայսրների ժամանակ, մասնակցել հրեաների ապստամբությանը հռոմայացիների դեմ, ականատես եղել Երուսաղեմի անձան և տաճարի կործանման, որոնք հետո ինքը նկարագրել է: Շատ հարգված էր Հռոմայացիներին կողմից: Նրա հնախոսություններից հաճախ ուղղվում է մեր Պատմահայրը: Այստեղ խոսքը վերաբերում է այն երկու արձաններին, որ ըստ վիպության Հովսեփոսի, Մեթի սերունդները կանգնեցրին և նրանց վրա փորագրել տվին այն ժամանակվա գիտությունների արդյունքները՝ ապագայում անկորուստ պահպանելու գիտավորությանը: մեկը արձաններից քարից էր, որ պետք է դիմադրեր ջրհեղեղի, եթի ապագայում պատահի, մյուսը աղյուսից էր, որը պիտի դիմադրեր կրակի: Այս է, որ Պատմահայրը կոչում է «երկու գալիք դիպվածներ»:

17. Բնագրում գրված է. «Ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղիս: Խոսքը մոլթ է. հայտնի չէ, ի՞նչ տեղի վրա է ակնարկում հեղինակը: Մենք Թարգմանեցինք՝ ինչպես կարելի էր բնագրից հասկանալ քրիստոնեություն, սակայն Երաշխավոր չենք, որ ուղիղ հասկացած լինենք: Ստեփանեն Թարգմանեց է. «մեր հեթանոսացի ուրիշ տեղին կթողնենք»: էմիլը Թարգմանել է. „Отсылаем (читателя) к указанному (нам) месту“.

18. Բնագիրն ունի. «Թէպէտ և ըստ մերում Թարգմանութեան ոչ ուրեք ի բնագրի գտանի»: Այս խոսքը տեղիք է տվել այլ ընդ այլ մեկնությունների, քանի որ մեր հայերեն Թարգմանության մեջ Թիրասը հիշվում է. «ի բնագրի» բառը քննադատները հասկացել են այժմյան նշանակությամբ. այսինչ հեղինակը այն գործ է ասել նախնական նշանակությամբ՝ ճառի բուն, հակադրությամբ նրա ճշուրդի. Սենդարանականի մեջ ուղղակի վերելքի կամ վայելչի գիծը կազմում է բուն (հայր—որդի—թոռ—թոռնորդի—թոռան թոռ և այլն), իսկ կողմնակի սերունդները (եղբայրը, սրա եղբայրը, որդին և այլն) կազմում են ճշուրդը: Արդ՝ մեր Թարգմանության մեջ բնագիրն (ուղղակի վայելչի գիծն) ունի Հարեթ-Գամեր-Թորգոմ. Թիրասը ճշուրդում է գտնվում, իրրե կրտսերը Հարեթի որդիներից: (Սն. Ժ, 1—3): Նույն տեղում տեսնում ենք որ Թորգոմը Գամերի որդին է, այսինչ հորենացու մոտ՝ նա Թիրասի որդին է: Թիրասին «բնագրի» մեջ մոռնալով՝ հորենացին մի անգամով երկարացրել է Հարեթի ճշուրդագրությունը: Նույնպես է վարվել և Քամի ճշուրդագրության մեջ. ըստ. Գրքի Քամի ճշուրդագրությունն է Քամ—Քուշ—Ներրովթ: Մեստրայիմը Քուշի եղբայրն էր (ժն. Ժ, 6—8). սակայն Խորենացին նրան էլ մոտցնում է՝ «բնագրի» մեջ և ճշուրդագրության անդամների թիվը մեկով ավելացնում է՝ Քամ—Քուշ—Մեստրայիմ—Ներրովթ: Ս. գրքի ճշուրդագրությունը թեկուզ մի շատ ուշիմ և ընթերցատեղ աստուած վկայությամբ փոփոխելու համար պետք է Խորենացին շատ կարևոր պատճառներ ունենար: Այլ այդ պատճառները տեսնում են Պատմության հաջորդ գլուխներից. նախ պետք էր, որ Հայկն ու Բելը այնքան իրար մոտ լինեին ժամանակով, որ կարողանային իրար հետ պատերազմել (Բել—ըստ Խորենացու՝ Ներրովթ, Նոյից շորորդ սերունդ, իսկ Հայկը, Թորգոմի որդին, Նոյից հինգերորդ), և երկրորդ՝ որ Նինսը և Արամը պետք է ժամանակակից լինեին:

Վերոհիշյալ երկու փոփոխութիւններով հեղինակը հասել է այս երկու նպատակին էլ, սրա համար էլ, ինքն իր գլուխով հիացած՝ բնթերցողին հրաւիրում է նայել երեք ցօղերի շարքի հաճախութեանը և զարմանալ:

19. Կենսադիտելին հիշում է Եվսեբիոս Կեսարացին և նրանից քաղվածքներ է անում: Խորենացին էլ Եվսեբիոսից:

20. Մի ոմն Աոիոս Մ. էմին Աոիոսին համարում է Arios Didyme, որ եղել է հեղինակ փիլիսոփայութեան պատմութեան Զդիտներ, ո՞ր Դիդիմոսին նկատի է ունեցել էմինը, Աղեքսանդրացո՞ւն (Ա պար Ն. Բ.). Քեկուլլին (Դ գարում), բայց ոչ մէկը այս տեղին չի հարմարվում: Այստեղ խոսվում է այնպիսի մի հին Աոիոսի մասին, որ քաղցիեական գրվածքները հունարեն է թարգմանել: Այսպիսի հեղինակ այսպիսի անունով հայտնի չէ: Հավանական է, որ այստեղ բնագիրն աղավաղված է. Աոիոս ոմնի փոխանակ պետք է լիներ Բյուտիոս ոմն (մի քանի ձեռագրերն ունին Պոստոսյան փիւղ. Աոիոս ոմն), որի մասին հիշում է հեղինակը Բ պիւում. «որ գլխաւորի ոմն յայս յորդորեաց զայր քաղղէացի»: Հին տարագրութիւնների Բյուտիոս ոմնը նոր տպագրութեան մէջ ուղղված է Բերոսոսին:

21. Բերոսոսյան Սիրիլլա Սերիլլաները հին Հունաստանում և Հռոմում կույտեր էին, նվիրված Ապոլոնին, ապրում էին մենակ, քարայրներում, անձավներում և երբեմն էքստազի մէջ գուշակութիւններ էին անում: Շատ հարգված էին ժողովրդից: Լևոսիձնապէս հիշվում է Էրիթրեայի Սիրիլլան, որին վերագրվում է առաջին Սիրիլլոսի գիրքը (ղուշակութիւնները) հունարեն, վեցոտնյան ոտանավորով: Այս գիրքը շատ մեծ գնով գնեց Տարկվինիոս Գոռոգը (Հռոմի թագավոր 2 դարում Ն. Բ.) և հրամայեց պահել Կապիտոլիայում, Յուպիտերի (Ջևի) տաճարում, գետնի տակ, հրդեհից ապահով պահելու համար: Այլ գիրքը կարող էին բանալ և նայել սենատից հատուկ լիազորված մարդիկ՝ որիւմ Լաուրակական մեծ ազնուի ժամանակ Րալց մի հրդեհի ժամանակ այս գիրքը այրվեց, դիմեցին Հունաստան և Արեւելք գուշակութիւնների քննորոններ հավաքելու՝ որպէսզի նորը կաղմեն:

Այս Սիրիլլայի օրինակով առաջ ձկան և ուրիշ սիրիլլաներ Արեւմուտքում և Արեւելքում, քաղցեաւերայական, բարեխոնական, նուրիսկ Քրիստոսից հետո գրվեցին սիրիլլան գրքեր Աղեքսանդրայի հրեա և քրիստոնյա հեղինակների ձեռքով: Այս արեւելան սիրիլլաներից մէկն է և Պատմահոր հիշած Բերոսյան սիրիլլան, որ բարեխոնական սիրիլլա էր՝ Սաբրա կամ Սամբուտա անունով, դուստր Բերոսի (ոչ 6 ծան. մէջ հիշված Բերոսոսի):

Այս պատգամները հորինվել են Հելլենաստիկների Եգիպտոս-հրեական դրպրոցում, Պոստոսյանների ժամանակ, որոնց գլխավոր հատկանիշն էր՝ հրեական հին աւուներն ու ավանդութիւնները խառնել ու համեմատել հունաց դիցաբանութեան անունների և ավանդութիւնների հետ, ինչպէս որ իրոք նկատում ենք Խորենացու բերած հատվածի մէջ այս սիրիլլայից (Γερκαβί).

22. Զրվանը, Տիրանը և Հապետոսթինու Նախորդ ծանոթութեան մէջ հիշված Սիրիլլայի հունարեն բնագրում այսպէս է գրված:

„Καὶ ὕστερον Κρόνος καὶ Τὶτὰν ἰσπετόντα“, որ նշանակում է—«և թագավորեցին Կոռնոս և Տիտան և Հապետոս»:

Ինչպէս տեսնվում է՝ Խորենացու մոտ բնագրի Կոռնոսը փոխարինված է

Չբխանով, այսինքն հունական աստծու տեղ զբաղեցնում է նրան համապատասխանող Զրադաշտական աստվածը: Մյուս՝ աչքի ընկնող տարբերությունն այն է, որ բնագրի Ιαπετός (—և Հապետոս) դարձած է Հապետոսին, այսինքն խոսարենի ռե վերջադաս բառը, որ նշանակում է «և», կարդացված է իբրև Ιαπετός բառի վերջավորություն, այն էլ մե գրությունը, իսկանակ ռե -իս Դուտշմիտը կարծում է, թե թարգմանիչը հունարեն լեզվին բավականաչափ մոտ չէ եղել: Բայց զովար է այս կարծիքին համաձայնել: Նախ՝ որ մի ընդարձակ հատված հունարենից ուղիղ թարգմանողը չէր կարող չզիտենալ ռե շաղկապի գոյությունն ու նշանակությունը, որ շատ հաճախ է հունարենի մեջ: Ե երկրորդ հիմն չզիտենար էլ՝ դարձյալ չէր կարող թարգմանել Հապետոսին ձևով: Այլ Հապետոսուն, ինչպես եույն բառի ռե մասնիկը հայերեն ուղիղ արտահայտել է տու ձևով: Ինքու՝ պիտի նա միևնույն բառում մի անգամ ուղիղ տառադարձեր տուով, իսկ հաջորդ վանկում քուով:

Ավելի հավանական է, որ հունարեն (կամ արենյան մի լեզվով) բնագրի ռե -ի փոխարեն ունեցել է ու. և հայ թարգմանիչը (հորենացին լինի, թե ուրիշ անհայտ մեկը) հավատարմությունը տառադարձել է «թ» գրով՝ չվատահանալով ուղիղ բնագիրը: Ասացինք, թե այդ տողը գուցե թարգմանված լինի ոչ հունարենից, այլև արենյան մի լեզվից: Սրա համար հորենացու մոտ ունենք երկու ուրիշ օրինակ էլ: Մեկը արզնի տեսանք (ծան. 13), որ հայ թարգմանության շարք համապատասխանում է ոչ թե հունական σάρξ (սարս)՝ին, այլ բարեկական շար՝ին: Մյուս օրինակն է Պյուտիդեայ անունը (պարսից առասպելներից, 2), որ ուրիշ տեղ (Բ. կգ) երևան է գալիս դուս հունական ձևով՝ Պերիթեայ:

Բայց այս սխրիլյան տողում մոնեակարեորը հորենացու անմիջապես հարած մեկնությունն է՝ «որ ինձ թուին Անմ, Քամ, Հարեթ», որով նա սխրիլյան (այսինքն հեթանոսական) Տիտանին նույնացնում է ս. գրքի Քամի հետ և հաջորդ գլխում ապացուցելով, թե արտաքին հեղինակները Բելը ս. գրքի ներքսվթն է՝ ստեղծում է Տիտանյան Բել հեթանոսական հորջորջումը, որ համապատասխանում է ս. գրքի Քամյան ներքսվթին: Սրանից բխող մատենագրական կարևոր հետևանքի մասին գրել ենք ինստիտուտի Ա տեղեկագրի մեջ (հորենացի և Աբեռու, ինչպես և Սիբեռուի մեր հրատարակության 8-րդ ծանոթություն մեջ (էջ 164—166)):

23. Երևում է որ Մեդուս (Օլիմպիոս) լեռան անունը համարել են ծագած հունարեն Λείψω. ի. է. արմատից, որ նշանակում է ձգել, ընկնելու, ուրեմն և դյուցընկնել: Բայց համարել են համանշանակ Օլիմպիոս բառին:

24. Եպիփան Կիպրացի, հրեա ծնողների զավակ, ծնված Պաղեստինում 310 թվին Քրիստոնեություն ընդունելուց հետո ձեռնադրվեց Էպիփանոս Կիպրոսի Կոնստանցիա բաղարի. մեծ հակառակորդ էր Որիգենեսի և հակառակորդ որեկ ապառ մտքի: Նրա գլխավոր շարադրությունը կոչվում է Panarion (տանու դեղարան), որի մեջ թվարկված են բոլոր հերետիկոսությունները. ունի նաև բազմաթիվ ձևեր: Մեռել է 404 թվին: Այս գրվածքը դեռ հիմնվորող դարում թարգմանված էր հայերեն և կոչվում է Դիրք Հերձվածոց:

Խորենացին ըստ իր հայացքի, թե հեթանոսական տառապելներն իրենց

տակ թաքցնում են պատմական իրողություններ, այստեղ ևս Եպիփան Կիպրացու գրվածքից բերում է մի ընդարձակ հատված՝ արդարացինեւու համար Սիրիլլայի ավանդածը, թե Տիտանը (այսինքն Քամը) հափշտակեց Զրվանի (= Սեմի) ժառանգության սահմաններից մի մասը:

25. Գորդիի և Բանանի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա ուրիշ տեղ: Իսկ «ոմն Դավիթ» հավանորեն Դավիթ Անհաղթին է, և նա է, որ ծների ժողովում պատմում է՝ ինչ-որ Հունաստանում ուսած ժամանակ լսել էր զիտնական Ուրմպիոսից:

26. Այս Ուրմպիոսիցը հույն պատմագիր էր Եպիպոսի Թեբե քաղաքից և ապրում էր Ե դարում հ.թ... Դրել է պատմություն 407—425 թվականներում պատահած անցքերի: Նրա ապրած ժամանակը և մասնագիտությունը յուր զուպադիպում են Դավիթի պատմածին՝ թե՛ ժամանակով և թե՛ նյութով:

27. «Տիբրոս ցցոց և պարուցա: Տուց կամ ցուցք պարի մի տեսակի անունն է, բայց եր տեսակի՝ որոշ չէ: Տարբեր կերպով են հասկանում: Քանի որ բառը գործ է ածված պար բառի մոտ, որ տառացի նշանակում է կտր պար, բոլոր պար, երբ պարողներն իրար ձեռքից բռնած մի շրջան են ձևացնում՝ կարծում ենք, թե ցուցքը հակադրությանմբ պետք է նշանակե կենտ պար, ինչպես է լեզուրին (լեզվինկան): Ազաթանգեղոսի մեջ այս բառի գործածությունը («Կալքիս վագելով, ցուց բարձեալ գրադաքամլոսն յցին») համար է գալիս մեր ենթադրած նշանակության: Իսկ Փանդիոն հունարեն բառ է Παυδοῖς, որն է երեք լարանի նվագարան: Մի հեղինակ դա համանիշ է դնում կիթառին:

28. Կոռնոս—հունաց դիցաբանության մեջ ժամանակի աստվածը, Զևսի հայրը:

29. Հեփեստոսը հունաց դիցաբանության մեջ Զևսի որդին էր, կրակի աստվածը, կազ, ճարտար դարբին:

30. Պրոմեթեոս—հունաց դիցաբանության մեջ էփրոմեդոնի և Հերաի որդին, որ Զևսի կայծակից դողացավ կրակը և եղևով բերեց մարդկանց տվեց: Մրա համար բարկանալով՝ Զևսը նրան շղթայեց (Կովկասյան) լեռներում, հրամայելով, որ մի արծիվ գերեկները քցեք նրա կուրծքն ու լյարդը, (որ գիշերներն էլի ամբողջանում էին): Վերջը Հերակլեսը, Զևսի թուլությունից, արծիվն սպանեց և Պրոմեթեոսին ազատեց: Նա համարվում է նաև արվեստների գտիչ (Սանսկրիտ լեզվով՝ prāmathyius նշանակում է՝ նա որ շփելով կրակ է հանում):

31. Արշակ պարթևական բառ է, որ նշանակում է արքա կամ արքայական: Պարթևների մեջ այս անունը գործ էր ածվում իրեն մակիրոսումն մի թագավորի անվան մոտ. այսպես Պարթևական հարստության 31 թագավորները (Դաբեն, Տրդատ, Արտավան... Բակուր, Վաղարշ Գ, Արտավան Ե) անխտրաբար կրում էին մակդիրը՝ Արշակ Ա, Արշակ Բ... Արշակ Ա (Տե՛ս Սինխրոնիկ ցուցակ): Հայերենի մեջ Արշակ բառը գործ է ածվել միայն իրեն հատուկ անուն. բայց հետաքրքրական է, որ մեր հին գրականության մեջ Արշակ անունը ուրիշ անձերի համար չէ գործածված. կարծես զգալիս լինեին, թե այս բառը թագավոր է նշանակում, կամ միայն թագավորի կհարմարի:

32. Միշերկրայր: Անանիա Շիրակացու Աշխարհացույցի մեջ Միշերկրայր, Միշերկրե կոչվում են Փոքր Ասիայի այն երկիրները, որ գտնվում են Երեզ մեջ Տունաց ծովուն և Պոնտոսի, այսինքն Միշերկրական և Սև ծովերի միջև: Այս

երկիրները ուրեմն կլինեն, ըստ էմինի, Բյութանիա, Մյուսիա, Առանձնակ Ասիա, Լիկիա, Փոյուգիա, Պափլագոնիա, Գաղատիա Ա, Գաղատիա Բ, Իսապիա, Լիկատիա, Պոնտոս Պոլեմոնական, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Կիարոս կղզի, Առաչին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք և Պոնտոս Կապադովկացոց:

33. Թևալիա անունով մեր հին հեղինակները նշանակում են Բակտրիան իր շրջակա երկրներով, որ կոչվում է նաև Քուշանաց երկիր: Բայց այստեղ այս բառը անշուշտ ուրիշ երկիր է նշանակում. նախ՝ որ Արշակ Մեծը չէր կարող Վաղարշակին ապա այն երկիրը, որ իր թագավորության կենտրոնական մասն էր կազմում. երկրորդ՝ որ նրա նշանակած սահմաններով՝ Հայաստանը արևելյան կողմից վերջանում էր Կասպից ծովով և Ատրպատականով, ուրեմն Թևալիան, վերը բերված նշանակությամբ, այս սահմանից դուրս էր ընկնում, շատ հեռու դեպի արևելք: Մի ուրիշ տեղ (Ք, Ժդ) հեղինակը հիշում է թեոաղաչի բառը, այսինքն Թևալիայի բնակիչները: Այստեղ այս երկիրը, նայելով իր զբաղված տեղին Հելլեսպոնտոսի և Հունաստանի միջև, կարող է նշանակել մի երկիր այդ երկու տեղերի միջև, գուցե Թեսալիան:

34. «Արևմտյան ծովը» Կասպից ծովն է, որ Արշակի նստած տեղից՝ Բաճկից, արևմուտք է ընկնում:

35. Վաղարշակի այս թղթի, ինչպես առհասարակ այն բազմաթիվ թղթերի մասին, որ մեջ է բերում Պատմահայրը իր գրքում, պետք է ասել, որ դրանք, վավերական պատճեններ լին իրոք զբաղված թղթերի, այլ հորինված են հեղինակից այն ձևով ու բովանդակությամբ, որ հեղինակի կարծիքով պետք է ունենային այդ թղթերը— եթե իրոք զբաղված լինեին: Մեր աշխատանքի հասկացողությամբ սա կեղծիք է, բայց հենցիկ մեզ սա սովորական և ընդունված կարգ էր ու մեղադրանքի չէր ենթարկվում:

36. Այսինքն Աղեքսանդր Մակեդոնացու:

37. Մարաբասյան աղբյուրի մասին ընդարձակ զբաղանքություն կա (տե՛ս, Պատմագիրք, Խորենացի, էջ ԾԵ—ԿԲ): Իբրև վերջին եզրակացություն բանասիրությունն ընդունում է, որ Խորենացին ունեցել է իր ձեռքի տակ այսպիսի մի աղբյուր, բայց որ այս աղբյուրը անվավերական է, ապոկրիֆ է:— Այս ապոկրիֆի հեղինակը բրիտանոնյա է, բայց ճշմո՞ւմ է ջուլյց տալ, որ հեթանոս է: Նիսիվեի, Աղեքսանդր Մակեդոնացու անունները և այն ստեղծել է՝ իր զբաղվածին վավերական կերպարանք տալու նպատակով: Նրա հեղինակը,— (գուցե և մի հայ, որ թարգմել է (ևսորի Մար-Աբաս Կատինայի անվան տակ.— հիշենք «Ափսոսանքներ» և «Փառվատոսին») — իր գրելիք նյութը հավաքել է հայ ժողովրդի շիրուղություններից, որոնց մեջ Բաբելական և Ասորեստանյան պետությունները մարմնացրած են նրանց աստվածների—Բելի և Շամիրամի մեջ, իսկ նախահայերը (որոնց մենք այժմ ուրարտացի ենք անվանում)՝ մարմնացրած են նրանց (կամ բուն հայերի) աստվածների՝ Հայկի և Արայի մեջ, իսկ Բելի և Շամիրամի պատերազմներն արձագանք են այն դարավոր կռիվների, որ Բաբելոնի և Ասորեստանը մղեցին Ուրարտուի դեմ, առաջին շրջանում նպաստավոր Ուրարտուի համար (Հայկը սպանում է Բելին), երկրորդ շրջանում նպաստավոր Ասորեստանի համար, որ ընկճեց Ուրարտուն (Արան սպանվում է Շամիրամից, որը նվաճում է Հայաստանը):

38. Յրարադի երկիրը Այրարատյան նահանգը չէ, Հայաստանի կենտրոնում, այլ նրանից արևմտահարավ ընկած երկիրը, Վանա լճից հարավ:

39. Ընդոժին, Հին նահապետական տունը, որպիսին եղել է Հայկինը՝ բաղ-
կանում էր հարյուրավոր մարդկանցից: Սրանց մի մասը բուն նահապետի աթ-
յունից էին, նրա մերձավոր կամ հեռավոր սերունդները, որանք են իսկուպես
«տուն» կազմողները: Սրանց հետ նույն տանը ապրում էին, իրեն մշտական
անդամներ՝ օտար արյունից մարդիկ, որոնք եւս ունեին իրենց սերունդները, բայց
տան բուն անդամների իրավունքները չունեին. այսպես էին այդ տան մշակները,
սպասավորները և այլն: Սրանք են, որ կոչվում են ընդոժին:

40. Բնագրում գրված է «և բոլոր աղյսիւ», որ մենք թարգմանեցինք «բոլոր
տունաւորողով»: «Աղյս» շատ լայն նշանակություն ունի. նա նշանակում է
ընտանիքի ծառաները, անասունները, կահկարասիքը, մթերքները, որոնք տանու-
տերի գալթեւում ժամանակ հետևում էին նրան ուտով կամ սալլերով:

41. Տունը դարձարում, բացի այժմյան նշանակությունից, ունի և
ավելի լայն նշանակություն: Նշանակում է ամբողջ աղը՝ իր քիսկած երկրով
(տունն Իսրայելի, տունն Քորգոմա), նշանակում է ընդարձակ կալված, ինչ-
պես էին նախարարներինը (արքունի տուն, տուն Մամիկոսիից), նշանակում է
սոսնձ, սերունդ (տուն. ս. Գրիգորի, տուն Հակոբայ). վերջապես նշանակում է
կալված՝ շինություններով, գյուղ, դաստակերտ, ինչպես այսուհի. նույնպես և
բիշ հետո «շինէ երկուս տունս» (Ա, Ժբ):

42. Տիտանյան Բելը, ինչպես տեսանք (Ժան. 22), Ներբովյին է, Քամի
ցեղից: Նրան Պատմահայրը Տիտանյան է կոչում՝ հեթանոսական ազգայնորի Տի-
տան անունով, որովհետև Բել անունն էլ հեթանոսական ազգայնորից է, և ոչ
ս. գրքից: Սրան համապատասխան՝ Հայկին էլ կոչվում է Հապետոսյան, հե-
թանոսական Հապետոսի անունից և ոչ Հարեթյան, որովհետև Հայկ անունն էլ
հեթանոսական է, և ոչ ս. գրքից:

43. Վանա լիճն է իր համբավավոր տառեխ ձկնով:

44. Ասպարեզ պահալներն բառ է (asp rēos, asparēs և այլն) և նշանա-
կում է ձիերթացարան: Երկրորդաբար նշանակում է այն տարածությունը, որ
ձին մի նվագում կարող է վազել, և այստեղից, իրեն երկայնության չափ՝ նշա-
նակում է 230 մետր տարածություն (=պարսից ասպարեզ): Կան և ուրիշ աս-
պարեզներ, 159,8 մետրից մինչև 266 մետր: (ՏԵՊ Մանանկյան, Կշիռները և
չափերը):

45. Լայնալիճ աղևու: Աղեղը, ինչպես հայտնի է, կորացրած փայտ էր,
որի երկու ծայրերը միացրած էին ձիս արված լարով: Կորացրած փայտի և
լարի մեջն եղած տարածությունը կոչվում է լիճ: Որքան լիճը լայն լիներ,
այսինքն փայտի կորությունը պակաս լիներ և նրա ծայրերը իրարուց հեռու՝
այնքան մեծ ուժ էր հարկավոր լինում նրա լարը քաշելու համար և այնքան ավե-
լի մեծ թափով կարձակվեր նետը: Այնպես որ լայնալիճ աղեղ կարող էին գործ
ածել միայն շատ ուժեղ մարդիկ:

46. Այսինքն Բզնունյաց ծովը (Վանա ծովը) իր անունը ստացել է
Բազից:

47. Սրեղանաճեմ բառի նշանակությունն այստեղ պարզ չէ: Թարգմանել
են գանաղան կերպ. էմին՝ „Ожняя гора, над которой солнце совершает
свое течение“. Ստեփանն՝ «Հարավային մինչև արեգակը բարձրացած սարը»:
Վերջին թարգմանությունն ավելի հավանական է: Արարատյան դաշտից նայողին՝

Մասիսի բարձրությունը շատ աչքի է ընկնում, դադաթը կարծես երկինք է լարձրացել, արեգակին մոտեցել:

48. Շտրայի շատակերությունը ավանդությունը բացատրվում է նրանով, որ Շտրա (շերե) պարսկերեն նշանակում է որկրամոլ:

49. Այսինքն երկար օրվա (ամառային) կես օրվա անապարհով: Բարդ-մանիլներն այստեղ էլ ճիշտ չեն թարգմանել, բաց թողնելով քնազրի «մեծօր» բառը:

50. Խորենացին Մասիս լեռան անունը ծագեցնում է Ամասիայի անունից: Ինքնուրույն Մար Աբաս Մեծունացին, որ օգտվում էր Խորենացուց՝ այս ստուգաբանությունն չէ հավանել. նա բերում է մի ուրիշ ստուգաբանություն—Աբրահամի հարձ Մասեթի անունից, որին բերել է տալիս Հայաստան:

51. Մառա բառն էլ զրաբարում լայն նշանակություն ունի: Հիմնական նշանակությունն է անաղատ, ստորադրված. այս մտքով հակադրվում է «ազատին»՝ աղնվականին, և «տեբին»՝ իշխողին. սրանից՝ տիրող կամքին ենթարկված մարդ՝ հպատակ, սպասավոր, ստրուկ: Մառայի բառն էլ հետևաբար նշանակում է տիրող կամք, հրամանները կատարել, հպատակ լինել հպատակության պարտավորությունները կատարել, ընդհանրապես՝ ուրիշի իշխանության ենթարկվել:

52. Շատ տարօրինակ է թվում, որ Խորենացին, որ այնքան քիչ պատմական նյութ ունի Առաջին գրքի համար՝ առաջարկում է Աբամի մասին պատմված բազմաթիվ քաջագործությունները կամ զրբից դուրս գետնից (ինչպես Պարսից առասպելները), կամ նույնիսկ բաց թողնելու Այս տարօրինակությունը բացատրվում է ժ՛ի պիսի վերջում, որտեղ գրված է, թե այս պատմությունները չեն եղել գրված բուն թագավորական մատյաններում կամ մեհենական պատմությունների մեջ, ուրիշ իտքով՝ վավերական չեն: Մար Աբասի մատյանում գրված է եղել, թե այս պատմությունները փոքր և աննշան մարդիկ հավաքել են գուսանական երգերից— Մեքեոսի Մար Աբասյան աղյուրն էլ երեխանկատի ունենալով Խորենացու այս վերաբերմունքը՝ բոլորովին բաց է թողել Աբամի գործերը, միայն նրա անունն է հիշում:

53. Մադես նշանակում է Մեղացի, Մարացի:

54. Բնագիրն ունի «յարեմուտս շարժեալ ի վերայ առաջնոյն շորիս բերովք» և այլն: «Ի վերայ առաջնոյն» մենք հասկանում ենք առաջին, նախկին զորքի վրա (ափսլացնելով). Աբամի առաջին զորքը Պառամհայրը նշանակել էր մոտ հինգ բյուր (ժԳ): Այս գործությամբ հարձակվում է նա Բաբելոնի վրա, իսկ այժմ ափսլացնում է հինգ բյուրի վրա՝ դարձյալ շորս բյուր հետևակ և երկու հազար հեծյալ: Էմին և Ստեփանեն բաց են թողել. «Ի վերայ առաջնոյն» բառերը:

55. Պոստուր Ան ծովն է, իսկ օվկիանոսը՝ հավանորեն Միջերկրական ծովը. մի բանի տող ներքև նույն ծովը կոչված է Ասիական ծով:

56. Պրոտին Արմենիան հունարենում հայցական հոլով է. ուղղականը չի ունի և Պրոտե (պրոտի) Արմենիա: Այս հայցական հոլովը կախում ունի «կոչում են» բայից, որ հունարենում (ինչպես և հայերենում) պահանջում է հայցական հոլովով երկրորդ սեռի խնդիր:

57. Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հայք անուններով Հայաստանի հունական մասի ստորաբաժանումները սահմանված են Հուստինիանոս կայ-

սեր 31-րդ նովեմբրով, 536 թվի մարտի 18-ից, Նույն նովեմբրից երևում է, որ այս թվականից առաջ էլ գոյություն են ունեցել Առաջին և Երկրորդ Հայք: (Աղոնց, ІОсгнниана)։ Քանի որ հորենացու Պատմության մեջ հիշատակվում են այս շորս Հայքն էլ, այս հանգամանքը ծառայել է իրրե ան-ժխտելի ապացույց, թե Պատմությունը գրված է 536 թվից հետո։ Այս բանն առաջին անգամ ցույց տվեց Գուշմիտը Բրիտանական Հանրագիտարանում գե-տեղված իր հոդվածում։ Մեր տերենացու առեղծվածի շուրջը՝ աշխատության մեջ ցույց ենք տվել, որ մեր ձեռքը հասած հորենացու Պատմությունը սկզբնագիր չէ, այլ խմբագրություն ավելի ուշ ժամանակի (ե—Ը դարերում), և կրում է ընդմիջարկության հետքեր։ Այսպիսի ընդմիջարկություն է «Որպես զԱ առ Ք» և այլն։ (Ման. 7)։ Նույնպիսի ընդմիջարկություն ենք համարում նաև «Երրորդ» և «Զորրորդ Հայք» բառերը, որի նշան կարելի է համարել «այլև» շաղկապը, որ երկու անգամ գործ է ածված և կարծես նոր ավելացրած «Երրորդ» և «Զորրորդ» բառերը կցում է սկզբնագրում հղած Առաջին և Երկրորդ Հայքին։

58. Շատ ճիշտ և զեղեցիկ է Վանի բլուրի և շրջակայքի տեղագրությունը։ Ինչպես այս տեղերից, այնպես էլ շարունակությունից երևում է, որ Պատմա-հայքն անշուշտ եղել է այս տեղերում և իր աչքով տեսել է— Բլուրից դեպի արևելք գտնված փոքրագույն լեռը՝ Վարագա լեռն է։

59. Մեր ժամանակակից տերմիններով՝ անարվեստ գործավորները շո-րակալ բանվորներն են, արվեստավոր գործավորները՝ որակյալ բանվորները կամ վարպետները։

60. Բնագիրն այստեղ ունի «Ես ի հեղուսուածս արուեստին, որ զգարմբն հայեցեալ ուրուր, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանէ կար-ծիսս։ «Արուեստին» բառը իրրե հատկացուցիչ «հեղուսուածքին» անտեղի է և անիմաստ։ Երկու ձեռագիր «արուեստին» բառի փոխանակ ունեն հղուեստին, որ տառացի փոխադրություն է հունարեն ἀρτεστος-ի, որ նշանակում է չհան-գած կիր, և որ մենք ուղիղ ենք համարում։ Նույնպես մենք նախընտրում ենք ձե-ռագիրների մեծ մասի «ի հեղուածս» ընթերցվածը փոխանակ մի բանի ձեռագիրների «ի հեղուածս» ընթերցվածին, որ ընտրված է Պատմագրքի մեջ։ Հեղինակի միտքն է— ջարքերը իրար հետ կցելու համար՝ նրանց շուրջը կիր էր ածած այնպես կոկ, որ թվում էր թե ճարպ է ածած։ Ուրիշ թագմանիչներ ճիշտ չեն արտահայտել։

61. Բնագրում գրված է «Ըստ պատենհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակս»։ Մենք թարգմանեցինք «ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության»։ Սխալ ենք համարում էմինի թարգմանությունը (որին հետեւել է Ստեփանեն) «Обращенных, как надлежало, на восток»։

62. Բնագրում՝ «իբրեզ գրչալ զմոմ հարթեալս» «Գրիչը» այստեղ չի նշա-նակում մեր այժմյան գրիչը կամ սագի փետուրինը կամ եղեգից կտրածը, այլ հին ժամանակ Հռոմում գործածվող stilus-ը, երկաթե ձողիկ, մի ծայրը սուր, մյուսը տափակ, որը գործ էին ածում մեղրամոմի վրա գրելու հա-մար։ Մեղրամոմը հարթ սփռում էին տախտակի վրա, գրչի սուր ծայրով՝ վրան գծում էին գրվելիք նյութը։ Երբ կարիքը անցնում էր՝ այդ գրվածը հարթում էին գրչի տափակ կողմով և նորից գրում, և այսպես անվերջ։ Հետաքրքրական է, որտեղից հայտնի է եղել հորենացուն այս հին գրչի գործածությունը, ար-

դյոք Հոռոմում է տեսել, որտեղ կարճ ժամանակ եղել է Աղեթսանդրիայից վերադառնալիս, թե Հայաստանում էլ որեւէ տեղ զործածվելիս է եղել, որ անկարելի չէ, քանի որ հոռոմացիները շատ հաճախ պատերազմական զործեղով եղի էին Հայաստանում և հայերը կարող էին նրանցից օրինակ առնել:

63. Խոսքը սեպագիր արձանագրութիւնների մասին է, որոնցով ծածկււթած է Վանա ըլուրի արեւելյան սեպացած քարաժայռի երեսը: Այս արձանագրութիւնները մատչելի դարձան արեւելագետներին շնորհիւ գիտնական Շուլցի, որ ֆրանսական ակադեմիայի հանձնարարութեամբ 1827-ին եկաւ Վան և ընդօրինակեց արձանագրութիւնները և Շուլցի նկարագրութիւնները (mémairs) տպագրվեցին, բայց ինքը՝ Շուլցը վերադարձին սպանվեց քուրդ ավազակներէ: Թե՛ այս արձանագրութիւնները և թե՛ Հայաստանում ուրիշ շատ տեղերում սփռված մյուս սեպագիր արձանագրութիւնները Խորենացին վերագրում է Շամիրամին— այն աստիճան հայերի մեջ մոռացված էր հիշատակը նրանց իսկական հեղինակների, Ուրարտական թագավորների: Նույնիսկ սեպագիր դրերը՝ «նալոգների դարձանքն են շարժում»:

64. Նիքոքեն հունաց դիցարանութեան մեջ Տանտալոսի դուստրն էր, Թեքեի Ամփիոն թագավորի կինը: Նա ուներ յոթ տղա, յոթ աղջիկ, որոնցով պարծենալով՝ ժողովեց կատունային, որ միայն երկու զավակ ուներ՝ Ապոլոնը և Դիանան: Մրանք իրենց մոր արհամարհանքի վրեժը լուծելով՝ նետերով սպանեցին Նիքոքեի բոլոր տաննւորս զավակներին: Դժբախտ կինը սարսափից քար կտրեց: Պատմահայրը ակնարկում է, թե Հայաստանում էլ գոյութիւն է ունեցել առասպել Շամիրամի քար կտրելու մասին:

65. Բնագիրն ունի «իսկ ըստ որոց հաւաքումն՝ աստուծոյ լինել յայտնիս» և այլն, որ թարգմանիչները չեն հասկացել, էմինը թարգմանել է.

„Хотя бог знает, похвалу или порицание заслужит он (этот сборник) от людей, впрочем я равнодушен к тому и другому“. Ստեփանեն թարգմանել է «ե այս կերպով հավաքես աստծուն հայտնի է. իսկ թե գովելի կլինի թե պարսավելի՝ մարդիկներին, մենք օտար և հեռու ենք այդ երկուսից նա: Վիստոնների թարգմանութիւնը ավելի հեռու է: Խորենացին ուզում է ասել, թե ինքը Պատմութիւնը գրելիս հավատարմութեամբ օգտվել է իմաստուն և հմուտ հեղինակներից, իսկ թե սրանք որքան ճշմարիտ են գրել՝ այդ աստծուն է հայտնի. նրանք գովելի կլինեն մարդկանց, թե պարսավելի՝ այդ իրեն չի վերաբերում. ինքը նրանց համար պատասխանատու չէ: Այս խոսքերից պարզ երևում է, որ Պատմահայրն այնքան էլ վստահ չէ իր օգտագործած աղբյուրների արժանահավաստութեան, իրենից հեռացնում է պատասխանատվութիւնը նրանց սխալների համար:

66. Բնագրում մյուզագրութիւնները դասված են մեկը մյուսից հետո, նախ Երբայեցոցը, ապա Փաղղեացոցը, վերջը Հայոցը. առանձին-առանձին տեղեկութիւններն էլ զետեղված են այն անունների տակ, որոնց վերաբերում են: Այս կերպով անունների շարքն ընդհատվում է և երեք աղբյուրի մյուզագրութիւնների համեմատութիւնը դժվարանում: Էմինը զուգահեռաբար դնում է երեք ազգերի նահապետների անունները: Բայց առանձին տեղեկութիւններ նույնպիսի զետեղում է անունների տակ: Մենք հետեցինք Ստեփանեի թարգմանութեան և՛

վին, զուգահեռաբար դնելով անունները, իսկ տեղեկությունները՝ ծանոթությունների մեջ:

67. Բնագրում գրված է Քանանիդաս, Բայց երեք ձեռագիր ունին Քանիդաս. եռյակն ունի և Ասողիկ և համապատասխանում է երրայեցերեն khamitha-ին: (Տե՛ս Մառ, «Халатяни, Армянский эпос», էջ 8): Քանանացի նախարարների Ազոաս փախչելու և այնտեղ արձանագրություններ դրոշմելու պատմությունը անում է Պրոկոպիոս հույն պատմագիրը 2 դարում:

68. Բնագիրն այստեղ ունի Վատամկար: Հին ապագրությունները վրատասկար: Զորս ձեռագիր, Հոհ. Կաթողիկոս, Գր. Մագիստրոս և վրացերեն հին Թարգմանությունը (տ. Մելիքսեթ-Բեզ, Վրաց աղբյուրները, Ա 44) ունեն գրա փոխարեն երկու անուն՝ Վատամ, Կար: Ընտրիցինք այս վարիանտը:

69. Ո՞վ է այս իմաստուն, իմաստունների մեջ իմաստնագույն և բազմարդյուն (= արդասատր ի բանս) հեղինակը, որի շորս հազնեղությունները կարդալու բախտ է ունեցել խորենացին: Թվում է, թե Դավիթ Անհաղթը փխտափախ է, որին մի անգամ էլ անորոշ կերպով հիշել է Ա գլխում. «մի ոմն ի նոցանէ. վարժեալ փխտափախութեամբ», որ իր մասին ասում է՝ «էի ի մէջ Յուսաց զիմաստութիւն վարժելովս»: Այսպես ենթադրելու հիմք ծառայում է նաև այն, որ բացի Դավիթ Անհաղթից ուրիշ մարդ չգիտենք Ե դարում, որին հարմար էր այդպես շուայաբար զործածված իմաստուն տիտղոսը: Երկրորդ՝ որ արդարև Դավիթ Անհաղթից մնացել են շատ երկասիրություններ, որոնց պատճառով իրավացի է նրան կոչել «արգասատր ի բանս»: Երրորդ՝ որ գտնված է քերթվածքի մի պատահիկ, երեք տողից բաղկացած, նվիրված Տիգրանին և Տիգրանուհուն, այսինքն այն անձերին, որոնց ժամանակի ներքողն է եղել շորս հազնեղությունների նյութը. (որովհետև խորենացու խոսքը, թե այստեղ պետք է մեծ գործ կատարենք, չի կարող վերաբերվել Պարուլին կամ Սկայորդուն, որոնց մասին շատ քիչ բան է գրում, այլ հատկապես Տիգրան Երվանդյանին). իսկ այդ երեք տողերը փայլեցնում են Դավիթ Անհաղթի լեզուն և ոճը: Իսկ թե ինչո՞ւ պարզ անունը չի տալիս խորենացին՝ ինձ թվում է, թե սա հստեանք է նրա բարեկրթության և փափկանկատության: Ընդհանուր ավանդությանմը՝ Դավիթ Անհաղթը խորենացու քրոջ որդին էր. ուստի հեղինակն անհարմար է գտել իր գրքում գովաբանել իր քրոջ որդուն: Տե՛ս այս հարցերի մասին նաև Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 379—510:

70. Բնագիրը պարզ չէ—«մնացին նշանակեալ ի վերջինսն»: Մի բանի ձեռագիրներ ունին. «մնաց աննշանակելի վերջինսն». էմիւր Թարգմանել է. «Записаны только события совершившиеся в последствии»: Ստեփանեն Թարգմանել է «մնացին նշանակված վերջինները»:

71. Այս խոսքերից երևում է, որ խորենացու սերն ու համակրությունը դրվում են Հայկազյան տոհմի թագավորները, իբրև բնիկներ, արյունակիցներ, հարազատներ: Որ նա Արշակունի թագավորներին թեպետ ընդունում և ճանաչում է օրինավոր, բայց համարում է օտար, եկվոր. հակառակ Փավստոս Բյուզանդի, որի համար Արշակունիները «բնիկ տեաքք են»: Տե՛ս Երեմ ՍԱ 27:

72. Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (Միսրան) խորենացու ուսումնասիրության մեջ (էջ 50—57) ապացուցանում է, թե «Պարոյր որդի Սկայորդույ» խոսքում առդի Սկայորդույ ընդմիջարկություն է, և թե «որ ի Սկայորդույն Պարոյր» պետք է

հատկանալ ոչ թե Սկայորդու որդի Պարույր, այլ «որ ի Սկայորդուն Պարույր ասեալ զիշխանութիւնն»:

73. Բնագիրն ունի Փառսո, ըստ երեք ձեռագրի, մյուս ձեռագիրներն ունին Փառսո, հնագույն ձեռագիրը՝ Փառսոս, վրացերէն հին թարգմանութիւնը (Վրաց աղբյուրները, 74) նույնպէս ունի Փառսո:

74. Հին տպագրութիւններն ունենին «ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեօք, ոչ կարի հնագոյն գոլով ժամանակին, յիշեցուք զանուանս զայսոսիկ»: Եւս մութ խոսքը տեղիք էր տվել սխալ թարգմանութիւնների. էմին թարգմանել է. «Я полагаю что по именам двух последних названы (следующие) за ними Еруанд—Тигран, вероятно, по надеждам на них возлагавшимся. (Впрочем мы приближаемся к (тому) времени, когда эти имена выступают перед нами».

Խորեն Ստեփանէն հիշյալ հատվածում կետադրութիւնը փոխել է այսպէս. «Փանգի և վերջին նրվանդս և Տիգրան ի սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեօք, ոչ կարի հնագոյն գոլով ժամանակին: Յիշեցուք զանուանս զայսոսիկ», և ըստ այս ուղղագրութիւնի բովանկան ճիշտ և ընդունելի կերպով թարգմանել է այսպէս. «Վերջին նրվանդ և Տիգրան թերևս սոցա անունով են կոչված հուլում. սոցա մեջ ժամանակը շատ հեռու չլինելով: Հիշենք այս անունները (որից հետո գետեղում է «Հրաշյա կոչվում է սա», որ մենք դրել ենք առաջ՝ իբրև ծանոթութիւն: Հատվածի լավագույն ընթերցվածը տալիս է նոր տպագրութիւնը (Քիֆլիս 1913) — «...Ըստ յուսոյ կոչեալ ասեմ արդեօք, ոչ կարի հնագոյն գոլով ժամանակին. յիշեցուք զանուանս զայսոսիկ».

սրա համաձայն էլ թարգմանել ենք մենք:

75. Ուլրե՛ր են այդ անվատահիլ մարդիկ, որոնք Բագրատունեաց ցեղը ծագեցնում էին Հայկից և որոնց այդպիսի խիստ խոսքերով դատապարտում է խորեն փայտին. Առաջ Մարթարյանները կարծում էին, թե Պատմահայրը նկատի ունի Փալտտոսին. իբր թե նա է այդ բանը գրել իր կորած Առաջին կամ Երկրորդ դպրութիւն մեջ: Եւս կարծիքը հիշում է էմինը (ծանոթ. 78) և իրավացի կերպով մերժում: Երբ Սեբեոսը իր համբավովոր Առաջին դպրութիւնով և ոչ նվազ համբավովոր Անանունով մոգա դարձավ՝ բանասերները կարծես մեծ գլուտ արին, թե խորենացին ակնարկում է հենց այդ Ա դպրութիւն հեղինակի վրա, որովհետև հիւրավի այստեղ Բագրատունիները ծագեցրած են Փառնավագից՝ Հայկի սերնդից: Սրանից արդեն եզրակացնում էին, թե խորենացին ծանոթ էր այդ դպրութիւն, ապրել է նրա գրութիւնից հետո և այն: Բայց այս կարծիքն էլ սխալ գուրս եկավ: Մենք այժմ գիտենք, որ խորենացին ապրել ու գրել է թե՛ Սեբեոսից և թե՛ «Առաջին դպրութիւն» կոչված հատվածի մեջ հիշված հեղինակից՝ Մար Աբաս Մծուրնացուց առաջ, որոնք երկուսն էլ օգտվել են խորենացու Պատմութիւնից: Ընդհանրապէս, եթե խորենացին կարդացած լիներ Սեբեոսի մեջ այդ տեղեկութիւնը, որ հաղորդում է Մար Աբաս Մծուրնացին, ոչ նվազ արժանահավատ քան իր աղբյուր Մար-Աբաս Կատինան՝ նա ոչ միայն կզգուշանար այնպիսի արհամարհական ու վիրավորական խոսքեր ասել նրա մասին, այլ մեծ բովանկանութիւնով ինքն էլ կընդուներ և կմտժեր իր Պատմութիւն մեջ, որով ավելի փառավորված կլիներ իր մեկնաստի տոհմը խորենացին, որ այնպիսի շնոր միտով է խոսում Հայկից սերված թագավորների մասին, իբրև բնիկների, հարազատների մասին՝ չէր կարող մի գերի ընկած հրեա իշխանից ծագումը

գերադասել Հայկից ծագման: Հենց բանն այն է, որ Բագրատունյաց Հայկից ծագելու տեղեկությունը գրավոր և վստահելի աղբյուրի վրա չի եղել հիմնված, այլ մի բանի անվստոքելի մտողական ասեկոսենքի վրա:

Փետրել այս անվստահելի մարդկանց՝ զուր աշխատություն է: Հայաստանում՝ Խորենացու ապրած ժամանակ, բացի մի երկու տասնյակ մարդկանցից, որոնց անունները մեզ հասել են, ապրում էին էլի ուրիշ շատ մարդիկ, որոնք կարող էին Բագրատունյաց Հայկի և ուրիշների մասին զանազան բաներ պատմել: Հայանի է, որ նախարարություններից շատերի ծագման մասին զանազան պրուցներ են եղել մեկը մյուսից տարբեր: Խորենացին ուրեմն լսել է մի բանի մարդկանցից կարծիք, թե Բագրատունիք Հայկի սերունդից են, բայց չի հավատացել, որովհետեւ այդ ասողները ոչ մի բանով չեն նշել ապացուցանելիս իրենց կարծիքը. ուստի մերժելով այդ ավանդությունը՝ քնդունել է Մար-Աբաս Կատինայի հաղորդածը: Բայց մյուս պրուցը, Հայկից ծագելու մասին, չի մեղել, այլ հետզհետեւ արծարծվել, ձևավորվել է և Սեբեոսի ժամանակ այնքան ընդհանրացել, որ Սեբեոսի աղբյուրը նրան գերազատություն է տվել, քան Խորենացու ավանդածին, որովհետեւ Հայկից սերվելը ավելի պատվավոր է համարել Բագրատունյաց համար, քան մի հրեա իշխանից ծագելը: (Ի դեպ է ասել, որ Սեբեոսն ատելով ասում է հրեաներին):

76. Բղեշխ իրանական բառ է, ունի բազմաթիվ ձևեր. հայերենին ամենամոտ ձևն է պահլավերեն bitaxš (հունարեն Βιτάξης), որ նշանակում է տեղակալ, փոխարքա: Հայաստանում բղեշխները նախարարներից բարձր կավածատեր ազնվականներ էին, մի տեսակ մանր թագավորներ. իրենց թագավորություններով, բայց Տիգրան Մեծի ժամանակ ճանաչեցին Արշակունի թագավորների գերիշխանությունը: Զորս բղեշխներ կային— Անգեղտան, Մոփաց, Աղծնյաց, Գուգարաց, որոնց բղեշխությունները (երկրները) ընկնում էին Հայաստանի սահմանագիծներում, նրանք իբրեւ թե համարվում էին սահմանապահներ: (Արմատ. բառարան և Արմենյա Юсгмнан):

77. Նույն Աղրամելեք անունն է, որ ազավազվելով դարձել է այստեղ Արգամուլան, որ ըստ Նորայրի ուղղագրության ուղղեցիք Արգամուլան: Ինչպես ս. գրքի մեջ երկու անգամ զրված է (Դ թագ. ԻԹ, 37, Ես Լէ, 38), երբ Ասորեստանի Սենեբերիմ թագավորը երկրպագում էր կուռքին՝ նրա երկու որդիքը Աղրամելեք և Սանասար սրով սպանեցին նրան և իրենք փախան Արարազա երկիրը, Հայաստան: Նույն բանը մի երկու մանրամասնություններով պատմում է և Հովսեփոս, Հնախոսության մեջ, առնելով Քաղդեայի Բյուռոսի գրքից: (Հմին, ժանոթ. 79): Աթորունյաց նախարարական տունն իրեն համարում է ծագած այս փրկու եղբայրներից, Սենեբերիմի սպանությունը որդիների ձեռքով տեղի է ունեցել 681 թվին ՆԹ և զարմանալի է, ինչպես ավելի քան 2500 տարի կենդանի է մնացել հայ ժողովրդի հիշողության մեջ, որովհետև Սասնա Մուրի շատ վարիանտներում հիշվում են այս Սանասարն ու Աղրամելեքը, որոնցից սերվել են Սասնա Մուրը՝ Մհերը և Դավիթ Սասունցին:

78. «Մեղեքեր» հեղինակը գործ է ածում հունարենի հեռադուլթյամբ նշանակելու համար այն զինվորներին, որոնք զբահներ, վահան կամ ուրիշ պահպանակ չէին կրում:

79. Այս ներբողական նկարագրությունը Տիգրան Սրվառյանի և նրա մտքրած բարենորոգությունների վերաբերում են Տիգրան Բ-ին (Մեծին), և Խորենացին:

շուհենալով ստույգ ուղեցույց աղբյուր՝ սխալմամբ վերագրել է Տիգրան Ա-ին (Սրվանդյանին)։ Այս բանն առաջին անգամ նկատեց գերմանացի գիտնական Կիլցերը, հետո մանրամասն և կետառկետ ապացուցեց Մ. Արեղյանը, որ նույնիսկ ցույց տվեց, թե ներքոդր հորինված է բոլորովին համապատասխան ներքոդյան այն կանոններին, որոնք ավանդված են Պիտոլից գրքում (որ համարվում է հորենացու թարգմանություն)։ Այս նշույթագրությունը ընդունում է նաև ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը իր «Տիգրան Բ» հմտավից աշխատության մեջ, իր կողմից ևս նոր փաստեր ավելացնելով։

80. Բնագիրն ունի «արեղականտես երես», երկու բառն էլ անորոշ նշանակությամբ, որ մենք մոտավորապես թարգմանեցինք «արեղակի նման փայլող երես»։ «Երես» արդյոք ապարանքի կտուրն է, որ արեղեքում հին ժամանակ տափակ էր լինում, թի պատր։ Սրկու բառը միասին կարող են նշանակել նաև արևահայաց, այսինքն դեպի հարավ նայող պատր։

81. Օրիորդ դրաբարում նշանակում է թագավորական կամ իշխանական տոհմին պատկանող աղջիկ։ Օրիորդն Հայոց նշանակում է թագավորի քույր կամ դուստր (աղջիկ)։ Գողթան երգերից մեկում (Բ, Ժ) Ալանաց թագավորն ասում է. «Ուստի» տաց է քաջն Արտաշէս հազարս ի հազարաց և բիրս ի բիրոց ընդ քաջագգի կոյս որիորդիս Ալանաց»։ Նույնպես տիկին բառը գրաբարում նշանակում է թագավորական կամ իշխանական տոհմին պատկանող ամուսնացած կին (երբեմն նաև աղջիկ)։ Տիկին Արշակունյաց նշանակում է Արշակունի թագավորի կինը կամ մայրը։ Տիկինն Ռշտունյաց՝ Ռշտունյաց նախարարական տան իշխանուհին։ Սրկու բառն էլ այժմ դեմոկրատացել են։ Նույն երեսվթը նկատվում է և ուրիշ լեզուների մեջ։

82. Բնագրում անորոշ կերպով գործ է ածված՝ «ասէ» հայտնի չէ, թի ո՞վ։ Ստեփանեն թարգմանել է «ասում է Պատմագիրը», որ հագիվ թի ուղիղ լինի։ Տիգրանի պատմությունը հորենացին գրում է ըստ Չորս հագնեգությունների և ի «Հիւսման պատմութենէ Պիտոլից», բայց ոչ ըստ Մար-Արասյան աղբյուրի։

83. Արիք (սանսկրիտերեն ար्य ազնվական) ցեղի անուն է, որ զանազան նշանակություն ունի։ Սկզբնապես նշանակում էր այն ժողովուրդը, որ Հինդուկուշի ստորոտներից իջնելով նվաճեց Հնդկաստանն ու Իրանը (Պարսկաստանը), որոնցից առաջ եկան պարսիկները և Հնդկաստանի բարձր դասակարգերը։ Ուրիշ՝ ավելի լայն նշանակությամբ Արիք են կոչվում բոլոր ցեղերը Հնդկաստանից սկսած մինչև Կովկաս, որոնք խոսում են հնդկա-հնդրոպական լեզվով (Հնդկիները, Աղվանները, Պարսիկները, Մարերը, Քրդերը և այլն)։ Սրբեմն գործ է ածվում ընդհանրապես Հնդկահնդրոպացի նշանակությամբ, հակադրությամբ սեմական ազգերի, մոնղոլների և այլն։ Մեր հին հեղինակները Արիք բառը գործ են ածում ընդհանրապես պարսիկների համար (Իրան), որին հակադրվում է Անարիք բառը, այսինքն՝ ոչ Արի, օտարացեղ։ Սրբեմն մեջ Միհր-ներսհհի նամակի վերնագիրը կրում է նրա տիտղոսը—«Վարդի հրամանատար Երան և Անեբան», որ հայոց պատասխանում արտահայտված է հայերեն բառերով—«մեծի հազարապետիդ Արեաց և Անարեաց»։

84. Տիգրանակերտ քաղաքը շինել է Տիգրան Մեծը և ոչ Տիգրան Երվանդյանը, ինչպես ասում է հորենացին։ Սակայն սա սխալ չէ. ինչպես վերը (Ժանթ, 79) տեսանք՝ Տիգրան Երվանդյանին վերագրված է ըստ բան,

որ սկզբնապէս վերաբերվելիս է եղել Տիգրան Մեծին: Տիգրանակերտի շինութիւնն էլ պետք է համարել այդպիսի շփոթութիւններից մեկը:

85. Ոստանի մասին տես ժանոթ. 122:

86. Սա Պտղոմեոս Կլավդիոսն է, ամենանշանավոր հույն աստղաբաշխ, մաթեմատիկոս և աշխարհագիր, որ ապրում էր Աղեքսանդրիայում Բ դարում հճ: Նա առաջինը փորձեց գիտական հաշիվների վրա հիմնված կազմել առաջին աշխարհագրական քարտեզը (մի կիսադնդի), հարավային լայնության 20 աստիճանից մինչև հյուսիսային լայնության 65 աստիճանը, որոնցից ավելի հարավ և ավելի հյուսիս ընկած աշխարհամասերը կոչեց անծանոթ երկիր: Այն մարդիկ, որոնք նրա հանձնարարությամբ շրջել են երկիրը՝ չափելու և նկարագրելու համար, հիշում է և Շիրակացու Աշխարհացույցը, իսկ ստար հնդիկականներից, ինչպես գրում է էմինը (ծան. 98), Դիոդորոս Սիկիլիացին և Ստրաբոնը:

87. Քիմեոն, հունարեն (χίμηρον) ձմեռային, նշանակում է սառույց-յալ երկիր:

88. «Թուելնաց» երգերի մասին տես ժանոթ. 8:

89. Աժդահակ՝ զենդերեն azīdāhaka — վիշապ դահակ, որ պարսկերենում պարզապէս նշանակում է վիշապ: Այս անունից է կազմված պարսկերեն, որից և զավառական հայերեն ածղահ բառը, որ նշանակում է հրեշ, հրեշալիս մեծության (մարդ, կենդանի):

90. Մի առեղծվածային խոսք խորենացու Պատմության, հատկապէս ժողովրդական երգի մեջ, որ հասկանալու և բացատրելու վրա շատ միտք են հոգնեցրել բանասերները: Զորս բառերից, (զ) արտախուր, խաւարտ, (զ) տից և խաւարծի, մեկի նշանակութիւնը կարելի է հայտնի համարել. այն է՝ խաւարտիւնը, ուտելի բանջար, կանաչեղեն նշանակությամբ, զուցև նաև խաւարծի բառինը, որ նշանակում է որթի փափուկ, կակուղ ու մատուշ ծիւ: Իսկ (զ) արտախուր և (զ) տից անծանոթ բառեր են: Ենթադրաբար այս բառերն էլ հասկանում են իբրև բույսերի անուններ: Կա կարծիք, թե զարտախուրի սկզբի «զ»-ն նախդիր չէ, այլ արմատական է. և բառը պարսկերեն zardxan կամ zardxār բառն է, որ նշանակում է մի տեսակ դեղին ծաղիկ: Անուշանը գտնում է, որ այս չորս բառից զարտախուրը և գտիցը գոյական անուններ են (հայացական զ նախդիրով), անծանոթ բույսերի անուններ, իսկ խաւարտ և խաւարծի նրանց ածականներն են՝ իրենց սկզբնական նշանակությամբ, այն է՝ «թավոտ, մսղոտ, բրդոտ, աղվամազոտ»: Ավելի դժվար է որոշել ընդհանուր երգի նշանակութիւնը: Իրենց մեկնութիւնների համար բանասերները ելակետ են ունեցել «ի բարձրցես» բառը, միակ հասկանալին. բայց տարբեր մեկնութիւններ են տվել երգին՝ նայելով թե ո՞վ ի՞նչ նշանակությամբ է ընդունել բարձ բառը: Ոմանք բարձ ընդունել են բարձունք, լեռներ նշանակությամբ, և երգը բազատրել են այն մարով, թե Սաթենիկ տիկինը սաստիկ փափագում էր այս և այն բույսերն ունենալ Արգամանի լեռներից: Ուրիշները բարձ բառն ընդունել են զահ, նստելու բազմոց (տես զահ, ժանոթ. 120) նշանակությամբ, և այս դեպքում «արտախուրն» ընդունել են «զլխի ծածկոց», «պսակ» նշանակությամբ և երգը մեկնել են այս մտքով, թե Սաթենիկն այնքան սիրահարվել էր Արգամին, որ իր արքայական գահն ու թագը ցանկանում էր փոխարինել Արգամի իշխանական գահով և պսակով: Երրորդները բարձ բառն ընդունել են մարմնի մաս (սրունքի վերին կողմը) նշանակությամբ և արտախուրը (= արտախուրակ) հասկացել են

«սորունքների ժածկոց, վարտիք» նշանակությամբ, և երգին տվել են չափազանց ուշախոսական մեկնություն՝ ֆիզիկական մերձավորության նշանակությամբ։ Վերապես բարձ բառին տրվեց նրա սովորական նշանակությունը—գլխի տակ դնելու բարձ, և երգը թարգմանվեց—Սաթենիկ տիկինը փափագելով փափագում է այսինչ բույսերին Արգամյանի բարձերից։ Այս թարգմանությունը հիմնվում է մի նախակի վրա, որով Գր. Խարաթյանցը հայտնի է պրոֆ. Ք. Պատկանյանին, թե տեղ-տեղ հայերի մոտ կա անտոխապաշտություն, իսկապես կախարհության միջոց, ըստ որում եթե մեկը կամենում է գրավել մի ուրիշի սերը՝ զաղտնի նրա բարձի տակ դնել է տալիս անուշահոտ բույսեր, սովորաբար ռեհան, և մի քանի ժամանակից հետո այդ բույսերը փոխադրում է իր բարձի տակ դնում։ Ըստ ժողովրդական սնահավատության՝ բույսերի հետ այն անձի սերն էլ փոխանցվում է սիրող անձի վրա։ Այս բացատրությունը, որ բոլորից ավելի հավանական է, բերված է Ք. Պատկանյանի Материалы для Армянского словаря, вып. II, էջ 44—45։ Երգի մասին տրված բաղմամթիվ մեկնությունները (րացի վերջինից) բերված են Արամատական բառարանում։ Արտախոյր (?) բառի տակ։

Խորենացին, որ ուրիշ անգամներ երգերի այլաբանությունը մեկնում է՝ այստեղ ոչ մի մեկնություն չի բերում, իսկ մի ուրիշ տեղ (Բ, խԹ) մուժ ակնարկում է «իբր տրփանք Սաթինկան ընդ Վիշապազունսն», «իբր» բառով կարծես կամենալով հասկացնել, թե ինքը Սաթենիկի սիրահարությանը Արգամին շատ էլ չի հավատում։

91. «Ազատ» բառը ինչպես Մասիս լեռան մակդիր՝ գործ է ածված այստեղ և հետո մի քանի անգամ։ Ազատ բառին տվել են մի քանի բացատրություն, բայց ամենից հավանականն է ժաղնվական, վեհա նշանակությունը, որ շատ հարմարվում է այս լեռան արդարև վսեմ դիրքին։ Պեսոք է միայն նկատել, որ Ազատը ածական անուն չէ, իբրեւ վերագիր Մասիսի, այլ այդ լեռան սկզբնական բուն հայերեն անունն է. իսկ Արարատը հին հայ հեղինակները ոչ մի անգամ չեն գործ ածել այս լեռը նշանակելու համար։ Սեբեոսի մոտ լեռը կոչվում է Ազատ, որ իբրեւ թե Մարսյակից է ստացել Մասիս անունը։

92. Բնագրում գրված է Կունդ ոմն Արամազդ։ Չորս ձեռագիր ունին կատարումն Արամազդ, երկուսն էլ՝ ուտ կամ սուտ։ Թարգմանիչներն ու մեկնիչները չէին հասկանում Կունդ բառը՝ Արամազդի նկատմամբ։ Կունդ, կնդիկ՝ հայերեն բառ է, նշանակում է ճաղատ, և վերապիր է Արամազդի (Զեհա) մի արձանին Արգոսում, որտեղ նա քանդակված է ճաղատ դիտով։ Առաջին անգամ ուղիղ բացատրություն տվեց Գր. Խալաթյանցը (Արմ. օրոց, էջ 291—292) բերելով վիպություն Կղեմես Աղեքսանդրացուց, որ հիշում է Արամազդի հինգ արձան, որոնցից մեկին տրված է մակդիր ԿՆԴԱԶԴՈՅ, որ հունարեն նշանակում է ճաղատ։

93. Վահագն իրանական ծագումն ունի։ Զենդերեն կոչվում է veretragne, պահլավերեն varhagna, որից հայերեն Վարհաղն—Վահաղն։ Պարսիկների մոտ նա հաղթության աստված էր, ինչպես սկզբնապես և Հայոց մեջ։ Տրդատի առաջին հրովարտակում ասված է. «քաջութին հասցե ձեզ ի քաջն Վահաղն» (Ազաթ. ԺԲ)։ Բայց ինչպես ուրիշ արևելյան աստվածներ համեմատված են արևմտյանների հետ,— Զրվան=Կոռնոս, Արամազդ=Զեա և այլն,— այնպես էլ

հետոց Վահագնն աստվածը համեմատված է հունաց Զերաքլեսի հետ Արդեն Բ. Մակ. Դ. 19 հունարեն Զերաքլեսը թարգմանված է Վահագն (Հիբլմ. Aram. gramm. 77): Ազաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության մեջ էլ հայերեն Վահագն թարգմանված է Զերաքլես (Անդ.): Բայց այս համեմատությունը այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ հայ Վահագնը անտարակույց աստված է, այնինչ Զերաքլեսը միայն դուրսագն է և մահկանացու խորենացուն, իհարկե, լավ հայտնի էր թեկուզ Ազաթանգեղոսից, որ Վահագնը աստված է եղել, պաշտվելիս է եղել սեփական մեհյանում, բայց, հավատարիմ իր եվհեմերական աշխարհայացքին՝ նրան մարդկացնում է, ինչպես վարվել է և ուրիշ աստվածների հետ: Նա հիշում է, թե վրաց աշխարհում նրան աստվածացրել են, արձան են կանգնեցրել ու զոհերով պատվել, բայց Հայաստանում նրա պաշտամունքի մասին ժյինչ չի ասում:

94. Էմինը աններելի խոշոր սխալ է արել այստեղ. թարգմանելով „Море разрешилось красненьким тростником“ (թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ ապագրության մեջ), այսինքն ծովը երկունքից ազատվեց կարմրիկ եղեգնիկով: Սովոր ծնավ կարմիր եղեգնիկ: Այս սխալ թարգմանությունը մեջ է բերում և Գր. Խալաթյանցը, առանց որևէ դիտողության (Արմ. энцикл. 201): Վիստոն եղբայրները ճիշտ են հասկացել և թարգմանել:

95. Եղիական պատերազմ եռոյն է, թե Տրոյական պատերազմ, Տրոյայի նախկին Ilios կամ Ilion անունից: Այս անունով էլ Հոմերոսի քերթվածը, որի մեջ նկարագրված է Տրոյական պատերազմը՝ հունարեն կոչված է Ilios, հայերեն թարգմանված՝ Եղիական (Թոմաճյանի) կամ Իլիական (Թագրատունու):

Իլիականում ոչ մի հիշատակություն չկա Տևտամոսի մասին և ոչ Զարմայրի: Բայց Էմինը (Ժանոթ. 108) հիշում է, թե Դիոդորոս Սիկիլիացին, (գիրք Բ, հոգ. 22) հիշատակում է, որ Տևտամոսը Պրիամոսի, Տրոյայի թագավորի խնդրով, զենացած է եղել դրան օգնության:

96. Բյուրասպի Ածղահակ—Պարսից առասպելական հերոս Զոհակի մակդիրն է: Ֆիրդուսին էլ նրան Ածղահակ է կոչում: Բյուրասպի զենքերեն baəvarəšpa —բյուր ձի (ունեցող): Հայերենի մեջ վերջի «ի» ածանցական մասնիկ է, ինչպես քաջազգի, տմարդի և այլն:

Բանասերները (Գուտչիտ, Մառ, էմին և այլն) միաբերան վկայում են, որ Բյուրասպի Ածղահակի մասին խորենացու պատմածը բոլորովին նման է Ֆիրդուսիի պատմածին: Ֆիրդուսին Շահնամին գրեց՝ ԺԱ դարում, հիմնվելով առաջուց գրի առնված ավանդությունների վրա, որոնցից ամենահինը Զ դարից էր: Ուրեմն խորենացին նրանից էլ մի դար առաջ գիտեր այս պարսկական առասպելները, և ոչ միայն նա գիտեր, այլև Սահակ Բագրատունին, որ ժերունի Պատմահոբը թախանձում էր՝ այս առասպելները գրել ու մեկնել: Իկս երևույթն էլ բազմաթիվ այլ երևույթների մեջ ցույց էր տալիս, որ առաջինն պարսկական, հատկապես պահլավական կուլտուրան տարածված էր Հայաստանում, զոնե նրա թագավորական և իշխանական տներում:

Որչափ էլ Պատմահայրը ատելություն և արհամարհանք է արտահայտում պարսից առասպելների նկատմամբ, բայց և այնպես նա պակաս հմուտ չէ նրանց, քան իր սիրած Հոմաց «պերճ և ողորկ» առասպելներին: Բացի այս տեղից, որտեղ կարճառոտ բերում է Բյուրասպի Ածղահակի մասին առաս-

պելները, նա հիշում է նշանավոր փահչեան Ռոստոմին, գիտե նրա որսեղացի լինելը և հարյուր քսան փղի ուժ օւնենալը (Բ, Ը).— մանրամասնություններ՝ որոնք հայտնի չեն Ֆիրգուսին. թվում է կարճաոտ առասպելներն Արտաշիւր Սասանբանի մասին (Բ, Հ), մի ամբողջ գլուխ նվիրում է պահչեանների ծագման վերաբերյալ առասպելներին (Բ, Հ)։

97. Բնագրում անթարգմանելի սրամիտ բառախաղ.— «անյարմար և անօրհնից մանավանդ թէ առավել վասն անբաւութեան առեւս աշխատ»։

98. Ստեփանեն առանց աղբյուրը ցույց տալու բերում է հոճարեն մի նախադասութիւն.— «φιλότης ισοτέτα ἀπεργάζεσθαι, և այսում է «այս է Պղատոնի խոսքը բարեկամի մասին»։ Դժվար է համաձայնել, Հիշյալ նախադասութիւնը նշանակում է բարեկամութեանը հովասարութեանը լրացնում է, որ չի համապատասխանում խորենացու բերած խոսքին, որ, ինչպես մենք ենք հասկացել ու թարգմանել՝ նշանակում է. «ամբողջ երբ սիրում է ուրիշին՝ իր ետք ժողանում է նրա համար»։ Ստեփանեն լավ չէ արտահայտել «սիրելի բարեկամի համար կա՝ արդյոք ուրիշ ես»։ Ավելի հեռու է էմինի թարգմանութիւնը. «Может ли друг быть для друга другом я». որ գրեթէ հակառակ իմաստն է տալիս։

99. Էմինը (ժան. 113), հիմնվելով Մալկոյմի և Դյուբեոյի աշխատութիւնների վրա՝ ասում է, թե զանազան կարծիքներ կան Զոհակի (= Բյուրասպի Աժդահակի) ծագման մասին։ Ոմանք, որոնց թվում և ինքը Ֆիրգուսին, նրան համարում են Արաքացի, Կայիմուսի ցեղից, որ եղել է Պարսկաստանի առաջին թագավորը։ Ուրիշները համարում են նրան ասորեստացի, երրորդները, որոնք մեծամասնութիւն են կազմում, պնդում են, թե նա հենց ինքը՝ Ներքովթի է։ Ուրեմն խորենացին շատ չի հեռանում մեծամասնութեան կարծիքից, ասելով, որ Զոհակ եղել է պարսիկների նախնի Նիբրովթի ժամանակ։ Նրան նա Ներքովթ չի կոչում, որովհետեւ Ներքովթը, ըստ խորենացու Բելը, սպանվել է Հայկի ձեռքով։ Գալով այն բացատրության, որ խորենացին տալիս է Բյուրասպի Աժդահակի առասպելներին և ընդհանրապես ժողովրդական վեպերին, Մառը, ինչպես և ուրիշները, գտնում են, որ այդ բացատրութիւնները կամայական են և անհիմն։ Մառը սակայն նկատում է, թե լի կարելի պահանջել խորենացուց ժողովրդական վեպի գիտական հետազոտութիւն, ինչպես մենք այժմ ենք հասկանում։ Խորենացու միկնութիւնները նույնպես գիտական են, բայց հին Հայաստանում տիրող սխալաստիկական գիտութեան տեսակետից իրողութիւններն այլաբանական իմաստով հասկանալով։ Կենտավրոս Պյուդոկայի մասին, որի հետ խորենացին նույնացնում է Բյուրասպի Աժդահակին, իմ ձեռքի տակ եղած թարգմանութիւնների մէջ ոչ մի տեղեկութիւն չկա. հիշում են միայն անունը։ Կենտավրոս (հունարեն kentauros) հունարենում սկզբնապես նշանակում էր Թեսալիայում ապրող ժողովուրդները. հետո սկսեց նշանակել մի հրեշ՝ կիսով լսւի մարդ, կիսով լսւի ձի (հուշկապարիկ)։ Պյուդոկայ Կենտավրոսը թվում է Հոմերոսի մոտ (Ոդիսական, Իև)՝ հիշված Կենտավրոս Պելլոթոսն է, որ Իկսիոնի կամ Զևսի որդին է եղել, լսւիթներից մեկը, որի հարսանիքի ժամանակ կոխվ ու կոտորած է եղել։ Այս Կենտավրոսին հիշում է խորենացին մի ուրիշ տեղ ևս (Բ, կզ), կոչելով Պերիթոս, որ ավելի մոտ է հունարեն հնչման։ Այստեղ Պերիթոսը կոչված է ոչ թե Կենտավրոս, այլ հուշկապարիկ։

Որ հոսրեհացին միեւնույն անձը մի անգամ մարդ է ճանաչում, կենտավորոս բառի հին նշանակութամբ, և երկրորդ անգամ հուշկապարիկ, այդ բառի նոր նշանակութամբ, որ նա մի անգամ նրան կոչում է Պյուռիդայ, մյուս անգամ Պյուռիթոս, առանց գիտնալու, թե դրանք երկուսն էլ միեւնույն անձն են,— ցույց է տալիս, որ հոսրեհացին այս երկու դեպքում երկու տարբեր ազբյութիւններից է օգտւում: Բարեբախտաբար հենց ինքն էլ ասում է, թե Պյուռիդայ անունը գտել է քաղղեական մատչանում, այնինչ Պերիթոս ձևը հիշեցնում է հունական աղբյուր (հմմտ. ծան. 22):

100. Կատարյալ լարութիւնն ասելով Պատմահայրը երեի ուղում է նշանակել այն կախարդութիւնը, որ ձեռք էր բերվում լար ոգիների օգնութեամբ: Նոր Պղատունականները տարբերում էին երկու տեսակ կախարդութիւն. մեկը, որ ձեռք է բերվում բարի ոգիների օգնութեամբ՝ կոչվում էր սպիտակ կախարդութիւն, մյուսը, որ ձեռք էր բերվում լար ոգիների օգնութեամբ՝ կոչվում էր սև կախարդութիւն: Պարսիկների մեջ էլ այս աշխարհայացքը տարածվեց՝ նրանց ընդունած երկու սկզբունքների՝ լարի (Արհմն) և բարու (Որմիզդ) շնորհով:

101. Խոսքը 'Ինմավենտ լեռան մասին է, Հյուսիսային Պարսկաստանում, էլբուրսի լեռնաշղթայում, մինչև 5500 մետր բարձրութեամբ: Սա հրաբխային լեռ է, որ արձակում է շերմ գազեր, շրջակայքում ունի ջերմուկներ և ծծումբ:

102. Բնագրում գրված է. «Յաղագս վիգայութեան առաքելոյն» (եզակի): Մենք թարգմանեցինք «մեր առաքյալների» հետեւելով նահատակութեան պատմութեան գլխի վերև դրված վերնագրին («առաքելոցն մերոց»):

103. Սելեկյան, Հռոմեական, Պարթևական, Սասանյան և հայ Արշակունի թագավորների հաջորդութեան և նրանց տարիների մասին տե՛ս սինխրոնիկ ցուցակները ծանոթութիւնների վերջում:

104. Քեոտուրա, Աբրահամ նահապետի զավակներից էր, ծնված նրա հարճից: Նրան Աբրահամ պարզենեք տալով ուղարկեց արեւելք՝ արևելյան երկրները. Մենք. Իժ 1—7:

105. «Թագաւորք ի քէն էլցեն» Մենդ. Ժէ, 7, «Թագաւորը ազգաց ի նմանէ եղիքին» Մենդ. Ժէ 17:

106. Բահլ առավոտին (հին տպագրութիւնների մեջ՝ առաւատին. փխկ. առաւատին), որ պարսկերեն կոչվում է Բահլի րամիկ, այսինքն Բահլ լուսաճաճանչ: Երկու բառն էլ նշանակում են Բահլ քաղաքի դիրքը արեւելքում, որտեղ արեգակը ավելի վաղ է ծագում: Այս Բահլը, որ կոչվում է նաև Բագտուրա, շատ հին և անվանի քաղաք էր. հիշատակվում է Դարեհ Վշտասպանի արձանագրութիւնների մեջ. հայրենիք էր Զրադաշտ մոգի, մայրաքաղաքն էր Կյուրոսի, առևտրի և արհեստների կենտրոն էր և գտնվում էր համանուն Բակտրիա գավառում—Օկսուս գետի (այժմ Ամու-Դարյա) բարեբեր հովտում, Պարսպամիս և Տյան-Շան լեռների միջև, Պահլավների բնիկ երկիրն էր («բուն Պահլավք»), որը Արտաշիր Սասանյանը խոստացավ տալ Անակին, եթե նա խոսրովին սպանե: Ներկայումս ավերակ է. մի քիչ հեռավորութեան վրա շինված է նոր քաղաք միւնույն անունով և պատկանում է Աղվանստանին:

107. Սիրիպենդես և նրա մի քանի վարիանտները ձեռագիրներում՝ աղավաղված բառ է՝ փոխանակ Սիրիդիդեսի, որ հունարեն նշանակում է երկաթ-յալ: Նույնպես քիչ վերև Սելեկիոս նիկանորը (Թեպետ այսպես է և Օվսերիոսի

հայերեն թարգմանության, խորենացու աղբյուրի մեջ), պետք է լինի նիկատոր, որ հունարեն նշանակում է հաղթող:

108. Հերոդոտոս ամենանշանավոր հույն պատմագիրը, «պատմագիրների հայր» վերակոչված, ծնված 484 թ. նժ Հալիկոնասում: Նա ընդարձակ ճանապարհորդություններ է կատարել դեպի Փոքր Ասիա, Սև ծովի շրջակայքը, Պարսկաստան, Եգիպտոս, Իտալիայի կողմերը և այլն, դիտել է անձամբ և հարցուփորձով տեղեկություններ է հավաքել: Նա գրել է մի պատմություն ինը գրքից բաղկացած, որ պարունակում է մոտ 300 տարվա պատմություն (մինչև 479 թվականի նժ)՝ ճշմարտախոս է և արգարասեր: Հաղարավոր տարիները բոլոր երկրներում պատմության դասագրքերում Եգիպտոսին և Արևելքին վերաբերյալ պատմական տեղեկությունները քաղում էին Հերոդոտոսի այս գրքից:

109. Հին տպագրություններն ունեին սրնդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց», որ քերականորեն կանոնավոր արտահայտություն չէ: Նոր տպագիրն ունի. «սրնդարձակ տերևաց», որը մենք թարգմանեցինք «անկախորեն տիրեց»:

110. Բնագրում՝ «(գ)ծովզերեայան մանկունս» այսինքն Գեղամա ծովի (Սևանա լճի) շրջակայքի երիտասարդներին:

111. Այստեղ հիշված աշխարհագրական անուններից հաղտիք կոչվում էր Տրապիզոնից հարավ ընկած երկիրը, խաղերի (ժողովրդի) անունով, որ ըստ աշխարհագրական գիրքի կոչվում է նաև Պոնոս: Ղազիկան (այժմյան արտասանությամբ՝ Լազիկան) Լազերի բնակության երկիրն էր Սև ծովի հարավարևելքում, որ մասամբ ընկնում է թուրքերի սահմանում և փոքր մասով մտնում է Բաթումի գավառի մեջ: Մածաքը, որ հետո կոչվեց Կեսարիա, ընկնում է Կապադովկիայում, իսկ Փոյուզիան ընկնում է Կապադովկիայից դեպի արևմուտք:

112. Աշտեա կամ աշտէ (հին պարսկերեն և զենդերեն arštil) նշանակում է կարճ նիզակ, որ ձեռքից թափով նետում են թշնամու վրա: Պատահում է գործածված նիզակի կամ նիզակի սլաքի նշանակությամբ:

113. Եգերացի անունով ընդհանրապես ճանաչվում են չերքեզները (էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան): Նրանք ապրում էին Կովկասյան լեռների արևմուտյան սահմաններում՝ Կուրան գետի մոտ և տարածվում էին մինչև Աղսվյան ծովի արևելյան ափերը: Բայց այստեղ թվում է, որ Պատմահայրն ուրիշ ազգունի նկատի. նախ որ Վաղարշակի արշավանքները նա չի տարածում ալդբան հետո, և երկրորդ՝ որ Վաղարշակն, ըստ խորենացու, պոնտացիներին և եգերացիներին կարգավորելուց հետո, դառնում է դեպի Ելուսիս... Տաթի միջով, նշանակում է եգերացիք ընկնում էին Հայքից հարավ: Եգերացիք անշուշտ այժմյան աշարացիներն են, ինչպես քնդունում է նաև Արտնց (Юстиниан. 26) և ինչպես նկարագրվում է Շիրակացու Աշխարհացույցում:

114. Բնագիրն այստեղ ունի—«հալասարելով զլեռնային և զչերմուշոտ...» որ էմինը սխալ է թարգմանել «выравнивает гористыя местности, умеряет душливый воздух». Ստեփանեն թարգմանել է «հալասարելով լեռնային և չերմոտ տեղերը», որ էմինի սխալը չի պարունակում, բայց միտքը պարզ չի արտահայտում: Պատմահոր միտքն այն է, թե այդ հալատակ կլիմայով տեղերը Վաղարշակը բարեխառնել է, այնպես որ մեկը մյուսին լրացնեն, և այս բանը բացատրում է շարունակության մեջ՝ տափա-

բակ, շերմոտ տեղերում երկու զոմ է հիմնում անասունների համար. այս տա-
փարակ շերմոտ տեղերը կծառայեն իբրև ձմեռոց — ղշլա, իսկ դրանց մոտի լեռ-
ները կծառայեն իբրև ամառանոց — յալլա և որսատեղի Կոլայի շերմ տեղերում
էլ այգիներ ու բուրաստաններ է տնկում, որոնք օղը մեղմացնում են:

115. Վընաուր բառը մենք հասկանում ենք ոչ իբրև հատուկ անուն, այլ
իբրև Բուլղար Վունդի մակդիրը կամ պաշտոնի անունը՝ (զորքի) առաջնորդ-
նշանակությամբ: Այս բառը մենք համարում ենք հայերեն տառագարծություն
մոեզուական bagatur, պարսկ. behadur բառին, որ ռուսերենում դարձել է
богатырь.

116. Գ պիտոմ հորենացին հիշել էր արդեն, որ Վաղարշակը Շամբատ-
Բագարատի ցեղին իրավունք է տալիս կոչվել Բագրատունի: Խորենացին իբրև
տերմին հաճախ գործ է ածում «սերիլ ազգ» և թվանուն ազգիս կոչել... դարձ-
վածքներ: «Մենքիլ ազգ» նշանակում է որևէ անձի և նրա սերունդը նախարա-
րական ցեղի վերածել, մեր այժմյան քառերով՝ տոհմական բարձր ազնվականու-
թյուն շնորհել: Իսկ Քչախուն ազգին կոչել... նշանակում է, որ այդ նոր հաստատ-
ված նախարարական ցեղի հաջորդ սերունդներն իրավունք են ստանում կրելու ի-
րենց տոհմական ազնվականություն՝ իրենց ազգի անունը. (սբաւնիդ է ծագում և մեր
այժմ գործածած ազգանուն բառը): Ուրիշ մարդիկ, որոնք նախարարական ազ-
գի (ցեղի) չէին պատկանում՝ այս արտոնությունը չունեին. ամեն մեկը կոչ-
վում էր իր հոր անունով՝ որդի ալսինչի, Միքայելի որդի Աշոտը կոչվում էր
Աշոտ Միքայելյան, Աշոտի որդի Գարեգինը՝ Գարեգին Աշոտյան և այլն: Մի
ուրիշ ձև էր՝ մեկին կոչել իր ծննդավայրի անունով՝ Ղազար Փարպեցի, Իզնիկ
Կողբացի և այլն: Բայց սերնդներունդ մի ազգանուն կրելու իրավունքը պատ-
կանում էր հին ժամանակ միայն տոհմական ազնվականներին՝ նախարարական-
տների ժառանգներին: Այստեղ (գլ. է) Խորենացին վերհիշելով Գ պիտոմ ասածը՝
ավելացրում է, որ Վաղարշակը Շամբատ Բագարատին տանուներ (իշխան, նա-
հապետ) է նշանակում նրա ցեղին, որի անունով նրա ցեղը կոչվեց Բագրատունի:

117. Ասպետ բառի ծագումը պարզ է. ասեսկիտերեն. aṣṣa-pati, հին
պարսկերեն aspa-pati նշանակում է ձիատեր, որ պարսկերենում կըր-
ճատվել է aspali, որից հայերեն ասպետ, — ռեփավոր ազնվական, հեծյալ
իշխանավորս նշանակությամբ: (Հյուբշ. Արմատ. բառարան), Սերբոսը մի
անգամ գործ է ածում այս բառի նախնական ձևը՝ Ասպատ, իբրև հատուկ
անուն. բայց սա իսկապես ասպետ մակդիրն է այն Բագարատի, որ առաջին
անգամ այս կոչումն ստացավ Վաղարշակից: Իսկ թե ինչ պաշտոն կամ
պատիվ էր արտահայտում ասպետ բառը՝ դեռ որոշված չէ:

Էմին (Ժանոթ. 137) րացատրում է ասպետն իբրև հեծելազորքի պետ,
ինչպես պարսկ. asepahbad: Բայց sephahbad-ը հայերեն սպահապետն է
կամ սպարապետը: Բացի սրանից՝ ամեն մի նախարար, որ սեփական հեծե-
լազորքի գունդ ուներ՝ կարող էր կոչվել ասպետ, և ոչ մի տեղ չենք գտնում
հիշատակություն, որ հայոց զորքի մեջ հեծելազորքը առանձին պետ ունենար,
իսկ հետևակը առանձին: Բոլոր զորքերի պետը կոչվում էր սպարապետ: — Նո-
րայր Բյուզանդացին (Կորյուն Վարդապետ, էջ 284—285) կարծում է, թե
ասպետ նույնն է նշանակում, ինչ որ Թագադիրը: Սակայն Խորենացին շեշտում
է տարբերությունը այս երկու պաշտոնների — ժողովի Թագադիր, այլ և ասպետս
մենք Սերբոսի ռուս. Թարգմանություն մեջ (էջ 140 ծան. 26) մի նոր կար-

ձիք ենք հայտնելու— Սեբեոս (էջ 10 նոր հրատար.) հիշելով, թե Արշակ Փռքը (=Վաղարշակը) Փառազյան Բագարատին ասպետ դարձրեց Հայաստան երկրին՝ անմիջապես ավելացնում է «որ էր իշխան և Երամանատար, ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ», ցույց տալով, որ Հայաստանի ասպետը ամբողջ երկրի իշխանը, հրամանատարն էր, հրամաններ արձակողը. մի պաշտոն, որ շատ հիշեցնում է Պարսից մեծ հազարապետին (=Վարդ հրամատար), ինչպես էր Միհրնէրսէհը, այսինքն թագավորի մերձավորագույն խորհրդականը և թագավորի անունից երկիրը կառավարողը՝ նկատի ունենալով, որ խորենացին այս գլխում հիշում է զանազան բարձր պաշտոնյաներ (Թագադիր, կանաւեցի և հարկերի վերակացու, զգեցուցանող, Թիկնապահների պետ և այլն), բայց ամենակարեւորը չի հիշում— թագավորի մերձավոր խորհրդականին և երկրի ընդհանուր կառավարչին՝ կարծում ենք, որ հենց այս պաշտոնյային էլ աշխտաւ ունի Պատմագիրը՝ ասպետ անունով, որ իրեն ու ժամանակակիցներին հասկանալի էր։

118. Բնագիրն այստեղ ունի «և զյեցուցանողս իւր գծեռնս ի զաւակէ Բանանացոց»։ «Զեռնս» բառը շատերը հասկացել են ձեռնոց և ըստ այնմ թարգմանելու Վիստոնյան եղբայրները թարգմանել են «ձեռները հագցնել»։ Բայց ձեռնք-ձեռնս այսպիսի նշանակութեամբ բոլոր չկա։ Հայտնի էլ չէ, թե հին Հայաստանում ձեռնոց հագնում էին, թե ոչ, և տարօրինակ կլիներ, եթե Վաղարշակը միայն ձեռնոցներ հագցնելու պաշտոնյա նշանակեր, բաց թողնելով բոլոր զգեստները։ Բանասերները այս կարծիքին եկան, թե «Զեռնս» կամ «Զեռն» մարդու հատուկ անուն է, որի պաշտոնն է եղել թագավորին հագցնել (=զգեցուցանող)։ (Մառ, К. кршт. Хор. էջ 7)։ Միայն ն, Մառը «Զեռնս» բառում «ս» համարելով հոդնականացուցիչ նշան՝ հասկանում է, «Վաղարշակ իրեն զգեցուցանողներ է նշանակում Զեռններին»։

119. Որի անունով և այս ցեղը կոչվեց—հասկացվում է Վարաժնունի կարծես խորենացին ուղում է ասել, թե Վարաժնունյաց նախարարութունը հաստատվեց Արաշեսի ժամանակ. իսկ Դատը որսերի վերակացու նշանակվեց առանց նախարարական կոչման։

120. Դահ, պարսկերեն ԳՃ, բառացի նշանակում է տեղ, որից՝ նստելու տեղ, բազմոց, աթոռ և այլն։ Դահ բառը խորենացին ընդհանրապես, ինչպես և այստեղ, գործ է ածում՝ նշանակելու համար այն տեղը, բազմոցը, որ նախարարները գրավում էին թագավորի սեղանի շուրջը խնջութեան ժամանակ։ Այս տեղերը ճշտված սահմանված էին պարսից թագավորների կողմից (տե՛ս Դահնամակ), և նրանցով որոշվում էր նախարարներից յուրաքանչյուրի ալիանդութեան կարգը։ Եթե մի նախարար որե՛ն հանցանքի պատճառով ապաշնորհ էր դառնում՝ թագավորը նրան զրկում էր գահից կամ նրա գահը ներքև էր իջեցնում, որ ամենամեծ վիրավորանքն էր համարվում։ Ընդհակառակը՝ թագավորը իր զոհունակութունը հայտնելու համար որե՛ն նախարարի՝ նրա գահը վեր էր բարձրացնում։ Դահով սահմանված ալիանդութունը խստով պահպանվում էր և ամեն մի նախարար նախանձախնդիր էր իր գահին։ Սղիշն, երբ բերում է ցուցակ ուխտապահ նախարարների, որոնք Վարդանի հետ միացան քրիստոնեությունը՝ պաշտպանելու համար, չնայելով որ Վարդանը իր պաշտոնի հերոսն է, որ նա առաջնորդն է այս ապստամբութեան գործում, որ նա բոլոր հայ զորքերի սպարապետն է՝ այնուամենայնիվ նախարարների ցուցա-

կում նրա անունը դնում է երրորդ տեղում՝ առաջին երկու տեղում նշանակելով՝ Արծրունյաց և խոխոտունյաց իշխաններին, որովհետև նրանք գահով Մամիկոնյաններից ավագ էին: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է (զլ. Թ), թե Մյունյաց Անդովկ իշխանը պարսից արքունիքում վերափորանք կրելով նրանով, որ Շապուհը նրան տասնև՛ըրեսերորդ գահը տվեց հույ նախարարների շարքում՝ զառնացած կերակրի ձեռք լսվեց, և երբ Շապուհը պատերազմի գնաց՝ նա իր զորքերով վրեժխնդրության համար ավերեց նրա ապարանքը, ավար առավ նրա դանձերը և փախավ հույների մոտ: Գահ բառը հաճախ արտահայտվում է և բարձ բառով, որ պետք է նկատել կա՛մ իբրև թարգմանություն պարսկերեն գահ բառի, կա՛մ որ գահի վրա բարձ էին դնում, որպեսզի տեղը փափուկ լինի: Գահին կից հաճախ գործ է ածվում և պատիվ բառը: Պատիվը արտաքին մի նշան էր, իբրև մի հայտնի զարդարանք կամ զգեստի մաս և այլն, որ թագավորը պարգևում էր նախարարին, գահի հետ միասին, և որ այդ նախարարի սերունդները ժառանգաբար կրում էին: Պատվի և նրա տեսակների մասին մեզ հասած տեղեկությունները քիչ են, այնպես որ դժվար է որոշել պատիվներ բաշխելու օրենքները և նրանց տեսակները, խորհնացին հիշում է Բագարատին շնորհված պատիվը՝ երեք շարք մարզարտներից վարսակալ՝ առանց ոսկու և արծաթի (Բ, 1): Ուրիշ տեղ (Բ, 16) հիշում է Արտաշեսի շնորհած պատիվը Մուրացան նախարարին՝ պուակ հակնթապատ, երկու ականջներին զինղեք, մի ոտքին կարմիր կոշիկ, ոսկեզեն զղալ, պատառաքաղ և ոսկեզեն բաժակ: Նույն պատիվները Արտաշեսը շնորհում է և Սմրատին՝ բացի գինգերից և կարմիր կոշիկից: Եղիշեն լավիի մանրամասն նկարագրում է Վասակի ունեցած պատիվները, որ նա հազարվ թագավորի մետ ընթերթի գնալու համար (եղ. 1):

121. Այստեղ և շարունակության մեջ մի քանի անգամ խորհնացին պործ է ածում «գիտեմ» — «պարծունիսդ գիտեմ»... գիտեմ և «պիտոնիսդ» և այլն, որ մենք թարգմանեցինք «իմ գիտցածով»: Այս բառի զբոսածությունը խորհնացին ցույց է տալիս, որ բերած ստուգաբանությունը իրենն է, իր ենթադրությունը: Նույնպիսի նշանակությամբ զործ է ածում և «ստեմ» բառը, որ մենք թարգմանեցինք «համարում եմ»:

122. Ոստան: Ոստան բառին շատ տեսակ մեկնություններ են տվել. (տ. Արմատ. բառ.): Ամենից հավանական է Հյուրըմանինը, ըստ որի ոստան պահվածքն բառ է (XOS(ՁՈ), որից պարսկերենում կազմվել է ՕՏԱՆՈՒՄ բառը, որ նշանակում է զսփառապետ: Ուրեմն ոստան զսփառ:

Հայերենում այս բառը գործ է ածվում մի քանի նշանակությամբ: 1. Ոստան նշանակում է այն կալվածքը (= գավառը), որ կազմում էր սեփականություն Արշակունյաց թագավորներին, որ ուրիշ խոսքով կոչվում էր նաև արքունի տուն: 2. Նշանակում է այն ազնվական զառակարգը, որ ապրում էր այդ ոստանում, այսինքն թագավորական կալվածում և կազմում էր հետափոր սերունդ Հայկազյան շրջանի կամ Արշակունյաց ժամանակի թագավորներին: Ըստ այսմ՝ ոստանը այնպես է հարաբերում թագավորին, ինչպես սեպուհը նախարարին: Այս ազնվականությունն է, որ Պատմադիրը կոչում է ռոստան կոչեցալ ազատութիւն: Այս նշանակությունից է բխում և ոստանիկ բառը, որ նշանակում է ոստան ազնվականության անդամ: 3. Ոստան նշանակում է և թագավորական կամ արքունի տուն, դիմավոր քաղաք, մայրաքաղաք:

Արշակունյաց բարձունքից հետո ուրիշ նախարարական աների գլխավոր քաղաքներն էլ սկսեցին Ոստան կոչվել (Ոստանն Վասպուրականի, Արծրունեաց և այլն), բայց առանձնապես Ոստան էր կոչվում Դվին քաղաքը, իրրև պարսիկ մարզպանների նստած քաղաքը:

Պատմահոյր ասելով՝ ոստան ազնվականներից շորս գունդ կազմեց Վազարակը, որոնք ծագում էին բուն հին թագավորների սերունդներից. սրանց տեղ հետո պարսիկները ուրիշ գնդեր կազմեցին, բայց էյի Ոստան անունը պահեցին:

123. Սևփե ծով, հին տպագրություններում սեփծով, վրացերեն բառ է—սևփե (թագավոր) և ծովի (որդի) ուրեմն սեփծովի նշանակում է արքայ-որդի, արքայազարմ, Վրաստանի բարձր ազնվական զառակաբք, համապատասխան հայերեն ոստանին: Ըստ Ն. Մառի (Հանգ. ամս. 1892 էջ 165), Վրաց սևփե = սևփե = մակի բառը, որ նշանակում է թագավոր՝ ծագում է հայոց Սեպուհ բառից, «ու» հնչյունի կորստով, սեպ(ու)հե = սեպհե = սևփե:

124. Պատմահայրը առաջին ներքինապետին անվանում է Հայր, իբրև հատուկ անուն. բայց «հայր» ընդհանուր մակդիր էր բոլոր ներքինապետներին (Թուրքերեն ևս ըստ էին ասում ներքինապետներին), նրանց ցեղի անունն է Մարզպետություն, իսկ ցեղի նախարարը կոչվում է Մարզպետ (Մարդերը հատուկ ցեղ էին): Ուստի հաճախ միասին գործ էին տվում այս երկու անունները՝ Հայր Մարզպետ Սրանք, բայց թագավորի կանանցի կատավարությունից, ուներին և մի ուրիշ պաշտոն—արքունական կալվածների վրա հսկողություն, ինչպես երևում է Փափուտոսից (Դ, Ժգ):

125. Այս Դարեհը Աբեմենյան հարստության վերջին թագավորն է, Կոդմանես կոչված, որին Աղեքսանդր Մակեդոնացին հաղթելով (33 թ. ն.թ.) նվաճեց ամբողջ Պարսկաստանը:

126. Արշակունսի խոսքերը Խորենացին մեջ է բերում Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանությունից. «Լեծագորն ասէ Նարուգոդոնոսոր» և այլն: Եվսեբիոսի հունարեն ընկերում գրված է «*μεγαλειότης ἡτοῦ*» — Մեծաթեանսը ասում է: Հայ թարգմանիչը Մեծաթեանես հատուկ անունն ընդունել է իբրև լոկ ածական և թարգմանել է այսպես, մեծագոր բառը Նարուգոդոնոսորի որոշիչ պարձնելով: Դառնալով այդ գաղթականության՝ պետք է նկատել, որ հին ժամանակ Սասանյանի մի մասը, Զիրարթարից մինչև Պիրենյան լեռնաշղթան, կոչվում է ԼՅՂԵՅԻ Իրերիա կամ Իվերիա: Նույն անունը կրում էր նաև Սև ծովից դեպի արևելք ընկած երկրամասը, հատկապես Վրաստանը: Տարբեր և իրարուց այսքան հեռու ընկած աղգերի անունների այս պատահական նմանությունն առիթ է տվել ստեղծվելու այն ավանդության, իբր թե Նարուգոդոնոսորն է Սասանյանից Իբերներ բերել ու բնակեցրել Սև ծովի աջակողմը, որով այս երկիրը կոչվել է Իբերիա կամ Իվերիա—Հաջորդ նախագահությունը.— «Իվերիան գտնվում է արևմուտքում աշխարհի ծայրում», միջանկյալ բացատրական խոսք է, որ մենք գրինք Կակազծերի մեջ:

127. Անգեղ բառը Խորենացին անհաշու ստուգաբանում է, իբրև անգեղեցիկ, տղեղ, որ խորթ է մեր լեզվին: Անգեղը հատուկ անուն է: Գարագաշյան (Քնն. պատմ. Ա էջ 250) և Խաթաթյանց (ՅՈՐԸ, 327) ցույց են տվել, որ «*գ*» գրքում մի տեղ բնագրի ներգել աստծու դեմ հայերեն թարգմանությունն ունի Անգեղ («*Թագ. Ժէ* 30). սրանից նրանք եզրակացնում են, որ Անգեղը եղել է մի ուստ-

վածություն: Այս ենթադրությունը ուժ է ստանում և Սերբոսի վկայությամբ, որ ասում է. «Վասն զի կոչեցան Ռագարատ և Անգեղ, զոր ի ժամաճախին յայնմիկ ազգ բարբառոսացն աստուած կոչեցին» (էջ 7): Հավանական է, որ Անգեղները մի առանձին ցեղ են եղել, որոնց ազգային աստվածությունը կոչվելիս է եղել Անգեղ, որի անունով կոչվել է և ժողովուրդը:

Խորենացուն ևս գուցե հայտնի է եղել Անգեղի աստված լինելը, բայց նա ըստ իր սովորության այս աստծուն ևս մարդացրել է և Անգեղ անունն ստուգաբանել «տեղ» նշանակությամբ: Տորթ Անգեղին վերագրված առասպելական ուժը մի կողմնակի ապացույց է նրա դուրացական ծաղման: Հայտնված կան կարծիքներ, թե Անգեղը կապ ունի Անգլ ցեղի հետ (որից Անգլիա), իսկ Տորթը՝ թուրք ցեղի հետ: Տե՛ս և Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, (էջ 28):

128. Ռոստոմ Սագճիկ Իրանի համրավաժոր հերոսն է, որին անմահացրել է Ֆիրդոսին: Սագճիկ կոչված է նա իր ծննդավայրի անունով: Սագաստանցի—Սեհեստանցի, Սեհեստան այժմ Սեյխստան Պարսկաստանի հեռավոր արևելքի գավառն է Աղվանիստանին սահմանակից: Ֆիրդոսուն հայտնի չեն ոչ նրա ծննդավայրը, և ոչ 120 փղի ուժ ունենալը. ինչպես վկայում է էմինը (Ժանոթ. 153): էմինը շլիսե, թե ինչո՞ւ Ռոստոմը Սագճիկ է կոչված. ենթադրում է, թե գուցե այս անունը կապ ունի Ռոստոմի ծննդավայրի հետ: Թեպետ էմինին ժանոթ է եղել Գուշտիտի քննությունը Խորենացու Պատմության արժանահավատության մասին (տ. ծան. 25), որի մեջ Գուշտիտը բացատրել է Սագճիկ բառը—*R'ostom saggik* (d. i. dem seg'istanischen) (էջ 17 առանձին արտատպություն),—Ռոստոմ Սագճիկ (այսինքն Սեհեստանցի), բայց նա աչքաթող է արել այս բացատրությունը:

129. Տորթի մասին այս ավանդությունը, որ նա բլրաձև ժայռ է շարտեք թշնամի նավերի վրա՝ շատ է հիշեցնում Հոմերոսի պատմածը միականի Պոլիթեմի մասին (Ոդիսական, երգ թ). որին Ոդիսեոս կուրացնելով՝ կարողացավ հնարքով դուրս գալ նրա քարայրից և նավ նստելով ընկերների հետ փախչել: Կատաղած հրեշը ծովի ափին մոտենալով մի ծանր ժայռ է պկում լեռան կատարից և փախչողների ձայնի ուղղությամբ շարտում է նրանց վրա: Ժայռի հարուցած ալիքները Ոդիսեոսի նավը դարձյալ դեպի ափն են մղում: Այստեղ խոսք չի կարող լինել Խորենացու կողմից փոխառության մասին, ինչպես ենթադրում է Խալսթյանցը: Այս առասպելը մեկն է այն գաղթող միջազգային առասպելներից, որոնք մի տեղ ծնունդ առնելով՝ այնուհետև դարբեր ընթացքում թափառում են երկրի երկիր, զանազան կերպարանափոխություններով. այսպիսի առասպել է նաև լեռների մեջ շղթաված դուրացանի առասպելը: Նույն կարծիքն ունի և Արեղյանը (անդ., էջ 280): Բայց դարձանալին այն է, որ Պոլիթեմի այս առասպելը մինչև մոտ ժամանակներս էլ դեռ կենդանի է մնացել ժողովրդի հիշողության մեջ: Ես ունեմ կազմած մի ժողովածու ժողովրդական առասպելների և առակների՝ Ախալցխայի բարբառով, որ դրի եմ առել մոտ 50 տարի առաջ՝ իմ հոր պատմածներից: Մի առասպելում (համար 73) պատմվում է մի անցք՝ որ շատ նման է Պոլիթեմի Ոդիսեոս ընկերներին և տեղուն և Ոդիսեոս խորամանկությամբ նրան կուրացնելուն և նրանից. խուսափելուն: Իմ ժողովածուի մեջ էլ հրեշը թափազյող է, այսինքն գլխալքանի, ճակատի վրա մի աչք ունեցող: Մարդը նրա ալրից դուրս գալու համար ոչ թե խաբար-

վում է ոչխարի փորի տակ, ինչպես Հոմերոսի մոտ է, այլ ոչխարների մորթերով ծածկում է գլուխը, մարմինը և շորերթաթ մոտենում էթնփնի գլուխն և անցնում է հրա բաց արած ոտների արանքով: Բայց իմ ժողովածուն ունի այսպեղ մի շարունակություն, որ Հոմերոսի մեղ չկա: Մարդըթնփնի գլուխն անհնակ կղզում մի քանի օր թափառում է, կերակրվելով պտուղներով և բույսերով, վերջը մոտածում է, որ մի կերպ պետք է գուրս գալ այս անհնակ կղզուց: Նրկար աշխատելով նա կտրում է մի քանի գերան, լաստ է կապում, նստում վրան և իրեն հանձնում հողմերի կամքին: Մի քանի օրից լաստը դալիս դեմ է առնում մի ցամաքի: Մարդը լաստը ափ է հանում, և հիմա մոտածում է, իհնչես անե, որ իր երկիրը հասնի, որովհետև ոչ այդ տեղը գիտե, ոչ փող ունի: Մի հրեա վաճառական մոտենում է, նայում է գերաններին և հարցնում. «ծախում ես», «ծախում եմ»: Հրեան հազար զուրուշ է առաջարկում. մարդը, (որ չգիտեր թե այդ գերանները թանկագին փայտեր են և կարծում է, թե շատ շատ՝ մի տասը զուրուշ ոլիտի արծենան)՝ հրեայի տված գինը ծաղր է համարում. «ես հանաքի ժամանակ լուծիմ, ստում է՝ լուրջ ուզում ես գնել, գին տուր: (Հրեան իր կողմից հավատացած է, թե մարդն իր ապրանքի խնկական արժեքը գիտե). — լավ, տասը հազար զուրուշ կտամ, ասում է: Մարդը դարձյալ կարծում է թե հրեան իրեն ծաղրում է... Վերջապես հրեան 60000 զուրուշ է առաջարկում: Մարդը շարացած ասում է «չառնողին էլ, շտիողին էլ»: Հրեան 60000 զուրուշը տալիս ու գերաններն առնում է՝ վերջը միայն հասկանալով, որ մարդը գաղափար անգամ չէ ունեցել իր փայտի բարձր արժեքի մասին:

Ահա մի առասպել, որ սովելի քան երկու հազար տարի կենդանի է մնացել և գոնե 50 սերնդի բերանով անցել: Որ հրա աղբյուրը գրավոր չէ, այսինքն Հոմերոսից չէ առնված՝ երևում է գերանները վաճառելու պատմությունից, որ սերտ կապ ունի նախընթաց պատմության հետ, բայց բացակայում է Հոմերոսի մոտ:

130. «Միանդակն անդանալիս: Անդանալի քառը թարգմանիչները թարգմանել են «հետ շարձող» (Ստեփանե) «неотразимый» (Էմին). «qui ne recule jamais» (Լանգուա): = որ երբեք չի նահանջում «unbeugsam» (Լաուեր) = անընկճելի, անկորանալի (Ստեփանե, ծան. 234), բայց մենք կասկածելի ենք համարում վերջին երեք թարգմանությունները, իսկ Ստեփանեինը տառացի ուղիղ. բայց անորոշ: Այս քառը անշուշտ ստուգաբանություն կամ մեկնություն է Միանդակ բառի, բայց թե ի՞նչ է նշանակում այստեղ՝ ղոժարանում ենք ասել:

131. Կղեսուր, հունարեն Κοῦρ Σοῦρα = Խորազուն Ասորիք, Ասորիքի մի մասը, որ ընկնում է երկու իրանականների միջև, որտեղ գտնվում է Դամասկոս քաղաքը:

132. Բնագրում՝ «սրիկայս բազումս»: Սրիկա բառը բառարանները բացատրում են իրեն սոր կրող, ավազակ, գող ավազակ, դատարկապարտ: Այսպես էլ թարգմանում են. Էմին՝ «большое число разбойников» Ստեփանե «շատ սրիկալներ»: Մենք էլ պահպանեցինք այս բառը, թեպետ և կասկածում ենք ճշտության մասին:

133. Անանյաններ և Նղիաղարյաններ — ս. գրքից առնված անձեր են: Անանյանները (Անանիա, Աղարիա և Միսայել, քաղաքական լեզվով՝ Սեղորաք, Միսաք և Աբեթնազով) երեք հրեա երիտասարդներ էին Բաբելոնում գերված

հրեաների մեջ, որոնք մերժեցին երկրպագել նաբոզոդոնոսորի կանգնելը և ոսկի արձանին և սրա համար զգվեցին բորթոքված խարույկի մեջ (Դան. 41. 9): Եղիազարյաններ.— Երբ Սելևկյան Անտիոքոսը բռնադատում էր հրեաներին իրենց կրոնն ուրանալ և կուրքերի երկրպագել՝ Եղիազարր, մի հարգելի իննսունամյա ծերունի, հրաժարվեց խոզինի ուտել, և սրա համար նահատակվեց շարժարանքներով. նույնպես վարվեցին յոթն եղբայր իրենց մոր հետ, որոնց սարսափելի տառնալքներով սպանում էին: Վեց որդուն սպանելուց հետո, երբ ՚ներքը՝ հասավ յոթներորդին թագավորը համոզեց մորը, որ հորդուն թաղավորի կամքը կատարել և փրկվել: Մայրը նրան էլ խրատ տվեց եղբայրների նման մեռնել: Վերջը ինքն էլ նահատակվեց (Բ. Մակաբ. 41. 2, է):

134. Այս խոսքերից երևում է, որ Մար Աբասը (ըստ հորենացու) Հայոց վերաբերյալ պատմությունը քաղղեական մատյանից հանելով ու Վաղարշակին բերելով՝ ինքն էլ իր կողմից, իբրև ժամանակակից, գրի է առել Վաղարշակի և սրա հաջորդ Արշակ Ա-ի գործերը:

135. Հուլիոս Ափրիկանոս—նշանավոր պատմագիր, որ առաջինը մտքից սինիստրոնի ժամանակագրությունը պատմության մեջ: Մնկղյամբ Պաղեստինի էմմատու քաղաքից էր (կամ Լիբիայից), ապրում էր 9 դարում ՉՔ, Ազեքսանդրիայում: Նա քահանա էր: Դիվանավոր աշխատությունն է Pentabiblion chronologicum, որ սկսվում է աշխարհի ստեղծագործությունից և հասնում է մինչև 221 թ. հՊ. Նրա այս աշխատությունից սղտվել են շատերը և մասնավորապես Նիսեոսիոս Կեսարիացին իր Ժամանակագրության մեջ:

136. Հիպոդոտա, Հիպոդոտոս եկեղեցական մատենագիր, որ ապրում էր 9 դարում, եկեղեցական պաշտոն էր վարում Հռոմում: 235 թվին աթուրովեց Սարգիսիոս, որտեղ և մեռավ: Գրել է բազմաթիվ վիճարանական գրվածքներ, որոնցից մի մասը միայն հասել է մեզ: Հովսեփոսի մասին տե՛ս ծան. 16:

137. Մինոպ—քաղաք և նավահանգիստ Սև ծովի հարավային ափին, Քյուրքիայի Կուստամիսիա վիլայեթում:

138. Սա Միհրդատ 2 Նիպատոն է, որ կոչվում է նաև Միհրդատ Մեծ, Պոնտոսի թագավորը: Մնվել է 132 թ. նՔ, մեռել (ինքնասպանությամբ) 63-ին: Բուրդ կյանքի ընթացքում, մոտ 50 տարի, անընդհատ պատերազմներ է մղել Հռոմայեցիների դեմ, որոնց ռաբրիմ թշնամին էր, և հաճախ էր խիստ նեղը գցել նրանց: Նրա դեմ կովեցին նշանավոր զորավարները Սուլլա, Մուռենա, Լուկուլլոս, Պոմպեոս, որին վերջապես հաղթվեց նրան հաղթել ու հալածել Փոքր Ասիայից: Նա դարձյալ շուտահաջող և պատրաստվում էր Մակեդոնիայի վրայով ուղղակի Հռոմի վրա գնալ: Բայց զորքն ապստամբեց նրա դեմ, և նա ինքնասպանություն գործեց: Ընդարձակ դրականություն կա նրա մասին՝ Վերքին և լավագույնն էր ակադ. Մանանդյանի Տիգրան Երկրորդ աշխատությունը. հորենացին լավ աղբյուրներ չունենալով՝ նրան երկրորդական տեղ է տալիս Տիգրանի մղած պատերազմներում Հռոմայեցիների դեմ:

139. Սիկվիդոսը և Դիպիանոսը նշանավոր հույն քանդակագործներ էին Կիոդոս կղզուց, ապրում էին վեցերորդ դարում նՔ, Արդոսում և Սիկիոնում, որտեղ բազմաթիվ ուշակերտներ հավաքեցին քանդակագործություն ունեցնելու: Նրանց անուններն ու քանդակած արձանները հիշատակում են մի քանի հույն մատենագիրներ:

140. Բնագիրն ունի «առարկությունն Կրիստոսի և Նքրոսնեբայ», որտեղ

առարկութիւնն բառի նշանակութիւնը որոշ չէ: Էմիլը թարգմանել է. - C połowie Kresa c Nektanebom¹. Նույնպէս Ստեփանէն՝ «Կրօնասոսի և Նեք-տանեբոսի կոիվը»: Բայց առարկութիւնը՝ երբեք պատերազմ՝ կոիվ չի նշանակում: Հայկազյան բառարանը առարկութիւնն բառի մի բանի նշանակութիւնները բացատրելուց հետո՝ բերում է մի բացատրութիւն ևս. «Ընդդիմութիւն բանիւ կամ կոռուով», և այս բացատրութիւնն իբրեւ վկայութիւն է բերում խորենացու հիշյալ հատվածը միայն, ուրիշ խոսքով՝ Հայկ. Բառ. հորինողներն այդպէս են հասկացել առարկութիւնն բառի նշանակութիւնը տվյալ տեղում: Թարգմանիչներն էլ հետևել են Հայկ. բառարանին, բայց ձախորդարար ընտրել են «կոռուով» բառը և ոչ «բանիւ» և ընկել են սխալի մեջ, որովհետև Կրեսոսի մասին չկա հիշատակութիւն, որ պատերազմած լինի Եգիպտոսի դրէէ փարավոնի հետ: «Առարկութիւնը» այստեղ պետք է վերցնել այս բառի ավելի սովորական իմաստով, այն է՝ առաջարկութիւնն որն անեղծվածի, որ հին ժամանակ թագավորները սովորութիւն ունեին իրար ուղարկելու: Եվ իրոք, այսպիսի նշանակութիւնն ունի այստեղ «առարկութիւն» բառը: Գոտշմիտ (էջ 15) ցույց է տվել, որ Նեքտանեբոսի և Կրեսոսի ժամանակակցութիւնը հիշատակվում է Եգիպտոսի վարքում: Արդ՝ այս վարքում գրված է, թէ Եգիպտոսը մի քանի ժամանակ ապրել է Կրեսոսի մոտ, այնտեղ գրել է իր առակները և մատուցել Կրեսոսին, հետո ճանապարհորդութիւններ է կատարել և եկել է Բաբելոն, Լեգբրոս թագավորի մոտ: Այս ժամանակ Եգիպտոսի Նեքտանեբոս թագավորը մի առարկութիւն է ուղարկում Լեգբրոսին՝ ուղարկել մի ճարտարապետ, որ մի ղզկա շինէ աստեղ այռուներին, և Եգիպտոսը հանձն է՝ առնում այս առարկութիւնը լուծել (նույնը մեր եփկարի պատմութիւնն մեջ): Խորենացու մոտ Նեքտանեբոսն առարկութիւնն ուղարկում է՝ ոչ թէ Լեգբրոսին, այլ Կրեսոսին. բայց սրանով չի խախտվում էականը՝ Կրեսոսի և Նեքտանեբոսի ժամանակակցութիւնը:

141. Պլուիթա, հունարեն Πυθία. ընգհանուր անուն այն քրմուհիների, որոնք Դելփիում (Հունաստանի Փոկիս գավառում, Պաոնաս լեռնի ստորոտում) Ապոլոնի մեհյանում գուշակութիւններ էին անում և իրենց տրված հարցերին պատասխանում: Նրանք նստած էին լինում մի եռոտանու վրա, մի ապառաժի լնգքվածի վերև, որտեղից դազեր էին դուրս գալիս: Այս գազերից Պլուիթաներն ընկնում էին մի անհայտ դառանցանքի մեջ և տրված հարցերին կցկտուր բառերով պատասխանում, իսկ մի հմուտ քուրմ այդ կցկտուր բառերից մի կապակցված խոսք էր կազմում և հայտնում հարցնողին: Պլուիթայի գուշակութիւնները լսելու դիմում էին ոչ միայն ողջ Հունաստանից և հունական գաղութներից, այլև հեռավոր տեղերից օտար թագավորներ: Պլուիթաները պետք է լինեին լավ ընտանիքներից, անբասիր վարքի տեր, կույս և հիսուն տարեկանից ավելի հասակում: Ապոլոնի մեհյանը իր Պլուիթաներով մոտ 1000 տարի պոռութիւն պահպանեց և միայն Մեծն Բեռոդոս կայսեր հրամանով փակվեց Դ գարի վերջերում:

142. Խորենացու հիշած այս շորս մատենագիրներից երկուսի անուններն ազատվազված էին հին տպագրութիւնների մեջ, որոնք վերջին տպագրութիւնն մեջ ուղղվեցին. Փղեգոնիոս (փիսկ, նախկին Փղեգոնիոսի) և Սկամադրոս, (հին տպագր. «գրէ ևս Կամադրոս» ուղղված՝ «գրէ և Սկամադրոս»): Այս շորսն էլ իրական անձնավորութիւններ են, որոնցից մի քանիսի գրվածքներից հաստատուրներ են մնացել: Բայց Պատմահոր նրանցից բերած ցիտատները չկան այժմ: Յի-

ատատներն իրար շատ նման են ոճով՝ Քերթողական ներբողներ են: Գուտշմիտ կարծում է, թե ոչ մեկը նրանցից չէր կարող Կրեսոսի պարտութիւնը վերագրել Արտաշէս Պարթևին, փոխանակ Կլուրոսին, և ենթադրում է, թե խորենացին այս հեղինակների անունները, որոնք Կրեսոսի պարտութիւնը վերագրած են հղել Կլուրոսին, գտել է որևէ քերթողական ժողովածուի մէջ կամ Հուլիոս Ափրիկանոսի մօտ և հետո իրենից շարագրել է այդ ցիտատներն ու նրանց վերագրել: Անկարելի է համաձայնել այս կարծիքի հետ, ոչ միայն նրա համար, որ այսպիսի քաջարձակ խարդախութիւնն օտար է խորենացուն, այլև այն պատճառով, որ լիովին հակասում է խորենացու պատմածի ոգուն: Խորենացին գիտե, որ ուրիշ աղբյուրներ Կրեսոսի պարտութիւնը վերագրում են Կլուրոսին, գիտե, որ Կրեսոսը մոտ չորս հարյուր տարով առաջ է քան Արտաշէսը: Ինչո՞ւ ուրեմն նա այդ հակապատմական և հակաժամանակագրական սուտը պիտի հնուրեր՝ Կրեսոսի պարտութիւնն պատելը Արտաշէսին տալու համար: Եթե նա հիշովի այսպիսի նպատակ ունենար և դրա համար այդ հակապատմական կեղծ վկայութիւնները հնարէր՝ ապա պետք է սպասենք, որ մի հոյակապ ու մանրամասն պատմութիւն պիտի գրէր Արտաշէսի այս հաղթութիւն, որի համար նյութ էր պակասում իրեն (համեմատել Սկամադրոսի գրածը, որ համապատասխան է Հերոդոտոսի պատմածին): Հիշենք, որ խորենացին Տիգրան Առաջինին է վերագրում Ամդո-հակի սպանութիւնը (հակառակ պատմութիւն), հիմնվելով Զորս հագնեցրութիւն ու ազգային առասպելների վրա, և տեսնում ենք Խճլպեա նա ծաղկեցրել է այս պատմութիւնը, մի քանի դուրս նվիրելով նրան: Նույնը պիտի անէր և այստեղ: Ժխնչեռ մենք տեսնում ենք, որ այստեղ նա կարճ և անցողակի միայն հիշում է. «Խաղալ յարեմուտս և ձերբակալ առնէ գիրիսոս Թաղաւոց»:

Ասողջ դատողութիւնը թույլ չի տալիս ընդունել, որ խորենացին այդ մի անշուք նախադասութիւնը գրելու համար դիմեր այնպիսի մեծ կեղծիքի և գիտակցաբար հակապատմական և հակաժամանակագրական մի սուտ ստեղծել: Ընդհակառակը, հիշուում է, որ խորենացին այստեղ դժվարութիւն ուսալ է եղել կոնգնած, երկու տեսակ՝ իրար հակառակ աղբյուրների հանդեպ, և չորս հեղինակների միարեան վկայութիւնն ճշման տակ ստիպված է եղել Արտաշէսին վերագրելու Կրեսոսի ձերբակալութիւնը: Բայց երևում է, որ նա կատարելապես համոզված չէ այդ չորս աղբյուրների անկասկածելի համարութիւնը, ուստի րավականացել է իր պատմութիւնը ամբողջացնելու համար լոկ հիշատակելով Կրեսոսի ձերբակալութիւնը Արտաշէսից, առանց մանրամասն նկարագրութիւն: Այս էլ պետք է նկատել, որ խորենացին հաղթել թե տեղեկութիւն ունենար այն աշխարհագրական տեղերի հասին (տե՛ս Ժան. 143), որոնք հիշատակվում են Պղեդոնիոսին վերագրված պատմածում, ուրեմն և չէր կարող ինքը շարագրել այս հատվածը: Խորենացու ակներև սխալն այն է, որ նա հիշյալ չորս հեղինակների «Պարթև Արտաշէսին» նույնացնում է Հայոց Արշակունի Թագավոր Արտաշէսի հետ, երեկ մտածելով, որ այս վերջինն էլ կարող էր կոչվել Պարթև՝ սերված լինելով Պարթևաց Թագավոր Արշակ Մեծից:

Առհասարակ այս Արտաշէս Թագավորի պատմութիւնը (որ օտարազգի պատմագիրներից չի հիշվում) ներկայացնում է պատմական հիշողութիւնների մի խառնուրդ մի քանի Թագավորների կյանքից: Այսպէս՝ էլլապա արշավելը, ծովը ցամաք դարձնելը հիշեցնում են Քսերքսեսի արշավանքը Հունաստանի վրա. կուռքերի արձանները Հայաստան փոխադրելը հիշեցնում է Տիգրան Մեծի

Փոքր Ասիային տրեւելը, ծովը նստնելով լցնելը և վերջը օտարութեան մեջ մեռնելը զորքերի ապստամբութեան պատճառով՝ հիշեցնում են Միհրդատ Եփեսոսորին: Չարմանք չէ ուրեմն, որ հիշողութիւնների այս խառնուրդի մեջ մտած լինի նաև հիշողութիւնը Կյուրոսի՝ Կրեսոսին ձերբակալելու մասին: Արանց բոլորի ազգայնական ժողովրդական հիշողութիւններն են:

143. Այստեղ հիշատակված են մի շարք հին աշխարհագրական և սլաւոնական անուններ: Հելլեսպոնտոս այն նեղուցն է, որ միացնում է Սև ծովը Մարմարա ծովի հետ: Թրակիա—Հունաստանից հյուսիս ընկած երկիրը, այժմ այնտեղ են Բուլղարիան և Ռումելիան: Էլլադա—ընդհանուր անուն Հին Հունաստանի: Թեսալիա (սովորաբար Թեսաղիա, հմտ. Ժանթ. 33)—նահանգ Հյուսիսային Հունաստանում: Փոկիս, Լոկրիս (Ղովորացիք), Բեոտիա—Սահանգների Միջին Հունաստանում մեկը մյուսին կից: Լակեդեմոնիա—նահանգ Հարավային Հունաստանում, հայտնի Այաթոս անունով: Եթովպիա—Եգիպտոսից հարավ ընկած Երկիրը, որտեղ նեղուսի ակունքներն են, այժմ՝ Հաբեշտան: Սկյութացիք—հնումը վայրենի թափառաշրջիկ ժողովուրդ, որ սփռված էին հյուսիս-արեւելյան եւրոպայից մինչև հյուսիս-արեւմտյան Ասիա: Մասքոթները կամ Մասագետները Սկյութական ցեղին պատկանող ժողովուրդ էին, որ ապրում էին Կասպից ծովից արեւելք: Պատմական անունները Հին Պարսկաստանի Աքեմենյան հարստութեան շուրջ թագավորներն են: Կյուրոս Աքեմենյան հարստութեան հիմնադիրը (մեռավ 529-ին ՆՔ.), Կամբուս—նրա հաջորդը (529—522), Դարեհ (Դարսլավուշ) Վշտասպայ, նրա հաջորդը (521—485): Քսերքսես—Դարեհի հաջորդը (485—465): Այս թագավորների արշավանքները և կրած անհաջողութիւնները, որ հիշատակվում են այստեղ բնագրում՝ պատմական իրողութիւններ են:

144. Այս Անին Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անին չէ Շիրակ գավառում, Ախսրյան գետի վրա, որ խորհնացուն բոլորովին հայտնի չէ, այլ հին քերդ է՝ Դարանաղի գավառում, Բարձր Հայրում, որտեղ ըստ Փափատոսի թաղվում էին Հայոց Արշակունի թագավորները: Հաճախ կոչում է և Հանի, և ավելի ուշ դարերում՝ Կամախ:

145. Հաշտից տեղիք հայացրած ձև է Աշտիշատ կամ Հաշտիշատ անվան, որ պահպանվել են ըստ ժողովրդական ստուգաբանութեան նշանակում է հաշտերի (զոհերի) քաղաք:

146. Պաղեստինացոց երկիրը Հրեաստանն է, Կենդապարան Եգիպտոսի Պաղմեսու Ավների ավագ դուստրն էր, որ իր հոր կտակի համաձայն պետք է թագավորէր նրանից հետո, ամուսնանալով իր փոքրահասակ եղբոր հետ: Արեւածայից կյանք ունեցավ, վերջը ինքնասպանութիւն գործեց: Նրան նվեր տարավ Անտոնիոսը հայոց Արտավազդ թագավորին շնորհակալուի— Իսկ թե ի՞նչ հանցանք է գործած եղել Դիոնիս քրդին Արտաշեսի դեմ՝ հայտնի չէ. ինքը Պատմահայրն էլ բան չի ասում այս մասին:

147. Պողոմայիդ. այստեղ անտարակույս Պաղեստինի Պաղոմայիդ ժողովրդաքաղաքն է. Տյուրոսից մոտ 40 կմ գնալի հարավ: Այժմ կոչվում է Աքքա:

148. Այս «հելլուզակ Վալկունը» Հռոմայեցիների Լուկոլլոս գործարարն էր, որ ասանց պատմեալով հայտարարելու, հանկարծակի հարձակվել էր Հայաստանի վրա, որի պատճառով արժանացել է հելլուզակ-ավազակ, կոչման. (Տիգր. Բ, եր. 92): Բայց թե ինչու է Վալկուն կոչված՝ հայտնի չէ: Ակադ-

Մանանդյանը (անդ) կարծում է, թե դա նույն Լուկուլլոս անունն է, որ աղ-
ճատված ձևով պահվել է հայ ժողովրդական ավանդության մեջ: Այսպիսի աղ-
ճատում դժվար է ենթադրել: Գուցե իրոք եղել է և մի նշանավոր ավազակ
այս անունը կրող, որի հետ շփոթել կամ նույնացրել են Լուկուլլոսին. այս են-
թադրությունը հավանական է դառնում նրանով, որ լիւր նրա անունով շարունա-
կել է կոչվել Վալկուսիս:

149. Տիգրան Մեծի պատմությունը հորենացու մոտ շատ անբավարար է և
գաղափար անգամ չի տալիս բուն պատմական իրադեմության մասին: Ամենա-
կարևոր անցքերը, որոնք վճռական դեր կատարեցին Տիգրանի պատմության և
նրա բախտի մեջ, ինչպես են ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ, այս քաղա-
քի առումն ու ամբերումը Լուկուլլոսի ձեռքով, Լուկուլլոսի հետագա պարտություն-
ներն ու նահանջը, Պոմպեոսի գալը և Տիգրանի նրանից հաշտություն խնդրելը—
անցքեր, որոնք տեղի ունեցան 69—66 թվ. նթ.—բոլորովին չեն հիշվում հո-
րենացու մոտ: Ավելի բավարար են այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում
են Տիգրանի պորթոլություններին Պաղեստինում, Ասորիքում: Սրա պատճառն
այն է, որ հորենացին Տիգրանի պատմության համար իբրև աղբյուր է ունեցել
միայն Հովնապոսին, որի զրգածքների զխավոր նյութն էր Պաղեստինի պատմու-
թյունը, բայց ոչ Տիգրանի: Ուրիշ ռազմաթիվ հունական ու լատինական աղբյուր-
ներ (սրոնց ցանկը բերված է Տիգրան ներկորդ աշխատության մեջ) անհայտ են
մնացել հորենացուց: Նույնիսկ այն հիշողությունները, որ հայ ժողովուրդը պահ-
պահել էր այս թագավորի կյանքի և վերանորոգչական պորթոլությունների մասին՝
հորենացին անգիտակցաբար վերագրել է Տիգրան Ա Նովանդյանին: Բարեբախ-
տաբար ներկայումս մեզ համար մատչելի պարծալ Տիգրան Մեծի մանրամասն
պատմությունը՝ ակադ. Մանանդյանի «Տիգրան Ներկորդը և Հռոմը» գիտական
աշխատության շնորհիվ, որը հիմնված է բոլոր հին և նոր աղբյուրների համեմա-
տական ուսումնասիրության ու քննության վրա:

150. Միկելդիտոս, հուն. *Μιχαήλ* համաձուլով, մոզով, որ գործ է
ածվել նաև նշանակելու համար Հռոմայեցոց ժերակուլտը, *Senatus*. հորե-
նացին գործ է ածել հունարեն բառը՝ հետեկով իր աղբյուրին, Հովնապոսին:

151. Շամշատ-գլխավոր քաղաք Ասորիքի կոմսդենն նահանգի, կփրատի
վրա, Կապադովկիային սահմանակից, Եգեսիայից հյուսիս Շամշատ՝ այս
քաղաքի ասորական արտասանությունն է. հունական արտասանությամբ կոչ-
վում է Սամոսատ (*Σαμοσατα*). ինչպես գործ է ածել Կորյունը և այստեղ Հով-
սեպոսը, հորենացու աղբյուրը:

152. Արտավազդից հետո մինչև Վաղարշ, հոսրով Մեծի հայրը, օտա-
րագրի պատմագիրները հիշում են մի շարք հայ թագավորներ գանազան ազգե-
րից, որոնց մասին ոչ մի հիշատակություն չկա հորենացու և նրա հետեղությունը
հաջորդ հայ պատմագիրների մոտ: Այս ժամանակաշրջանում (34 նթ.—211 հթ.)
լուս հորենացու և հաջորդ հայ պատմագիրների՝ Հայաստանում տիրում են մի
շարք հայ թագավորներ Արշակունյաց ցեղից, որոնք հայտնի չեն օտարազգի
հեղինակներին: Հմտ. սինխրոնիկ ցանկը: Այս ժամանակի հայ թագավորների
պատմությունն ըստ օտար աղբյուրների (տե՛ս Գարազաշյան, Քննական
պատմություն, մասն Բ, գլ. Ժ—ԺԲ, էջ 169—277):

153. Արշամ կամ Արշամ անունով թագավոր և առհասարակ մարդ չի
եղել. այս անունը արդյունք է մի խոշոր սխալի: հորենացին Եվսեբիոսի Եվե-

գեցական պատմության մեջ կարգալուծ Արզարի գրած թուղթը Քրիստոսին՝ թղթի վերնագրում գտել է «Արզար Արշամայ իշխան աշխարհիս», որից բնականաբար եզրակացրել է, թե Արզարի հոր անունն եղել է Արշամ կամ Արշամ, թեպետ ինքն էլ հիշում է, թե այս Արշամին ասորիներից ոմանք կոչում են Մանուկ, ուրեմն և Արզարի հայրը կոչվելիս է եղել Մանուկ, ինչպես որ իրոք եղել է, իսկ Արշամը աղավաղություն է ասորական ukkama բառի (որ կարող է կարգացվել նաև akkama), որ նշանակում է թուխ, սեւ Սև բառը մակդիր է Արզարին—Արզար սեւ Այս սխալը շատերն են տվել:

154. Պատրիարքի, Պատրիա հայտնի չին է մին (Ժանոթ, 205) համարում է, թե գուցե պետք է հասկանալ Պետրա քաղաքը Արարիայում, որ հայտնի վաճառաշահ քաղաք էր հռոմայեցիների տիրապետության ժամանակ Պաղեստինում: Այս Պետրան այժմ ավերակ է:

155. Փյունիկե—երկիր Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Պաղեստինից հյուսիս, նշանավոր Տյուրոս և Սիդոն քաղաքներով: Ասորիք—երկիր Հայաստանից հարավ, Եփրատի և Տիգրիսի վերին ընթացքի միջև, Մծրին, Եգե-սիա և այլն քաղաքներով:— Միշագետք—Եփրատի և Տիգրիսի միջև ընկած երկիրը, Ասորիքից հարավ, Նինվե և Բաբելոն քաղաքներով:

156. Ելեթերոյպոլիս քաղաք էր Պաղեստինում, Հուդայի բաժնում: Բեթ-թուրին նույն քաղաքի անունն է ասորական լեզվով (Բեթադարբիտ), այժմ Պեյթ-ճիպրին (Լաբուբնա, Աղդասյատում):

157. Եվսերիոսի Եկեղեցական պատմության հայերեն թարգմանության մեջ (Մ, դ. Ժբ) Արզար Արշամա, փոխանակ Արզար Ուկամա, այսինքն Արզար սեւ տե՛ս Ժանոթ. 153:

158. Հոհ, ԺԲ 20:

159. Կենդանագիր պաակնր: Կենդանագիր բառը տառացի թարգմանություն է հունարեն ζώγραφο: բառի ζώγραφο: բայից, որ նշանակում է կենդանագրել, այսինքն կենդանի առարած նկարել, մարդու պատկերը քաշել ներկերով: Հունարեն բարդ բառի մեջ կենդանի բառի իսկական նշանակությունը չհասկանալով՝ հին մարդիկ ուրիշ մեկնություն են տվել նրան, իբրև թե կենդանվույն նկարված, և այս թյուրիմացությունը առիթ է տվել ասողծելու առասպելը՝ այս պատկերի աննոազոր՝ լինելու մասին (իբրև թե Քրիստոս դաստառակը տարածել է իր երեսի վրա և իր պատկերը տպավորվել է նրա վրա). նույնիսկ Լաբուբնան, որ ժամանակով մերձավորագույնն է՝ պարզ գրում է, թե Անանը, որ թագավորի նկարչն էր՝ ընտիր դեղերով նկարեց փրկիչ պատկերը և բերեց Արզարին, առանց որևէ հրաշք հիշատակելու:

160. Եվսերիոսի հայերեն թարգմանության մեջ, որից քաղում է Խորենացին Արզարի պատմությունը՝ իշխանը կոչված է Պողագրոս (ποδαγρος), որ նշանակում է պոպադրայով հիվանդ, իսկ պողագրոս հունարեն բառ է (ποδαγρος), որ նշանակում է տոնացավ:

161. Լաբուբնան, որ ասորերեն զրի է առել Արզարի զարձի պատմությունը բոլոր մանրամասնություններով, որ և ծառայել է աղբյուր Եվսերիոսի պատմության և Խորենացուն, բոլորովին տարբեր է պատմում Թագեոսի կյանքի վերջին մասը: Նրա առիով՝ Թագեոսը եղեսպալում հիվանդանալով՝ օրհնում է ժողովրդին և մեռնում ու թաղվում է Եգեսիայում: Իսկ Լաբուբնայի հին հայերեն թարգմանությունն այստեղ ասում է, թե Թագեոսը օրհնեց ժողովրդին և նաև—

պարհ բնկավ դեպի արեւել: Այս վերջին նախադասութիւնը հիմք է ծառայել տեղեկութեւ Քաղեոս առաքյալի վկայարանութիւնը, ըստ որի՝ Քաղեոսը Հայաստանում քարոզում է քրիստոնեական հավատը, դարձի է բերում Սանատրուկի դուստր Սանդուխտին և Սանդուխտի հետ նահատակվում է Սանատրուկի ձեռքով: Սրա վրա էլ հիմնված է ավանդութիւնը՝ Հայոց եկեղեցու առաքելական լինելու մասին և Սանատրուկի առաքելապան մակդիրը Փալստոսի մոտ: Խորհնացին լիովին ենթարկված է այս հայկական ավանդութիւնների ազդեցության և իր կողմից մի քաջ էլ առաջ է դնում՝ ասելով, թե Արգարը Քաղեոսին ուղարկեց Հայաստան Սանատրուկ թագավորի մոտ հատուկ թրդթով:—Օրմանյան (Աղղապատում Ա, էջ 28) ջանք է անում ցույց տալ, թե Քաղեոսի Հայաստան գալու վարիանտը կարող է կատարված լինել նույնիսկ ասորերին բնագրում և ոչ թե հայ թարգմանչի հանդգնութիւնն է, բայց համարել չեն նրա խորհրդածութիւնները:

162. Բնագիրն այստեղ ունի սիրեն յայտմանէ մարդոյն արժան է քուել զԱստուածս: «Քաւել» բառի նշանակութիւնն այստեղ պարզ չէ: Էմինք թարգմանել է «человек берет на себя оправдать божество». Նոր տպագրության մեջ «человеку предоставлено оправдать божество». Ստեփանեն թարգմանել է. «Կարծես թե կլայելե Աստծուն արդարացնել մարդի ձեռքով»: Ըստ Ստեփանենի (ծան. 326) Լանգլուան թարգմանել է. «question soit acceptée par l'homme», իսկ Լաուերը՝ «da es von jener Menschheit abhängt Gott zu richten»: Մենք ավելի հարմար համարեցինք թարգմանել «նվիրագործել» բայով:

163. Բարթուղիմեոս առաքյալի նահատակութիւն տեղը Խորհնացին այստեղ կոչում է Արեւանոս. իսկ մի ուրիշ տեղ (Աստվածամոր պատկերի պատմութիւնը, թուղթ առ Մահակ Արծրունի, Մատեն. Խոր. էջ 295) կոչում է Ուրբանոս: Օտար հեղինակները կոչում են Ալբանոս, որ Օրմանյան (Աղղապ. Ա, էջ 29) նույնացնում է Ալբակի հետ Պաղքասե քաղաքի մոտ, որտեղ գտնվում է Բարթուղիմեոս առաքյալի գերեզմանն ըստ աղղային ավանդութիւնի:

164. Սիմոն Կանանացի առաքյալի (խոսքը միայն սրա մասին կարող է լինել և ոչ Սիմոն Պետրոսի) Պարսկաստանում քարոզելու մասին ուրիշ ոչ մի տեղեկութիւն չկա, քացի Խորհնացուց, որ ինքն էլ բերում է ենթադրաբար՝ ոմանց պատմածի հիման վրա և ասում է, թե ուրիշ տեղեկութիւն չունի, բացի այն, որ նա նահատակվել է Վերիոսփորա կոչված տեղում: Վերիոսփորա անունով տեղի անունն էլ անհայտ է: Օտարագրի հեղինակների ասելով՝ Սիմոն Կանանացին նահատակվել է Բրիտանիայում («Վրիտանցոց աշխարհ» կամ «Վրիտանացոց երկիր»): Բայց այս բառերից չէր կարող աղավաղութիւնը ծագել Վերիոսփորա. մանավանդ որ, ինչպես Խորհնացու խոսքերից հասկացվում է, Սիմոնը, «որ Պարսից վիճակեցաւ», նահատակվել է Պարսկաստանում, ուրեմն Վերիոսփորան էլ Պարսկաստանում պետք է գտնվեր:

165. Դայեակ, պահլ. dāyāk, նշանակում է ծծմայր, ստնտու, (ներկայումս նշանակում է միայն մանկաբարձ կին): Բայց հաճախ գործ էածվում նաև տղամարդկանց մասին՝ դաստիարակ, խնամակալ նշանակութիւնով: Հին ժամանակ սովորութիւն կար, որ թագավորը իր որդիներին հասնում էր

սրկէ իշխանի դաստիարակութիւնն: Իշխանը թագավորազն սանին սնուցանում էր իր տանը իր զավակներէ հետ, և եթէ ինքը ունենում էր ծծկեր երեսնա՝ թագավորազն և իշխանազն երեխաները միննույն կնոջ կաթով էին մեծանում, և այս կերպով նրանք դառնում էին կաթնեղբայր: Մեծանալիս՝ թագավորազնը եթէ թագավոր էր դառնում՝ իր մոտ էր բերում իր կաթնեղբայրը իբրեւ մտերիմ: Եղիշեն (Բ, Եղ.) դառնալիս գանգատվում է, ասելով, հայոց նախարարներէջ ոմանք նրա (Հազկիւր Բ-ի) եղբայրներին սնուցել էին իրենց մայրենի կաթով, բայց նա ամենից խիստ նրանց հետ էր վարվում: Նշանակում է Պարսից թագավորները նույնիսկ հայ նախարարներին հանձնում էին իրենց որդիներէ դաստիարակութիւնն ու խնամակալութիւնը:

Թագավորներէ օրինակով ավագ իշխաններն էլ իրենց որդիներին հանձնում էին կրտսեր իշխաններէ կամ սեպուհներէ դաստիարակութիւն:

Խորենացու Պատմութիւն մեջ մի քանի օրինակներ կան, թե ի՞նչպե՞ս շայնակները սիրում էին իրենց սաներին, հավատարիմ էին նրանց և ամեն վտանգ հանձն էին առնում նրանց փրկելու վերահաս վտանգներէջ:

166. Ճեռապիրներում՝ Ղերութնա, փոխանակ Ղեքուբնա, Լաբուրնա: Նրանից մնացել է մի անվաճեցողիկ պատմութիւն Արզար թագավորի, Թաղեոսի քարոզութիւն և այլն: Նա իրան կոչում է Արզարի Ափշադարազ քարտուղարի որդի, ուրեմն հեղել է ժամանակակից Արզար թագավորին: Բայց ընտելւո՞ւնը ցույց է տալիս, որ նրա պատմութիւնը չէր կարող հորինվել առաջ քան Գ դարը: Բայց և այնպէս այս գրվածքը ամենահին և միակ աղբյուրն է Արզարի դարձի պատմութիւն, որից օգտվել են և՛ Եմսեքիոս Կեսարացին, և՛ Խորենացին: Նա շատ վաղուց կորած էր համարվում, և Խորենացու հիշած Ղերութնան կասկած էր հարուցանում իբրեւ անծանոթ հեղինակ. բայց անցյալ դարի կեսերին Փարիզի Ազգային մատենադարանի հայկական դրշագիրներէ մեջ գտնվեց մի ձեռագիր, որ կրում էր վերնագիր. «Թուղթ Արզարու թագաւորի Եղեոսի քաղաքի»... և վերջում գրված էր թե՛ «յուսհայ քաղաքի Հղարութեա որդի Անակայ, որդոյ Արշադարադայ դպրի թագաւորին, գրեաց զամենայն ինչ, որ միանգամ իրք եղեն Աղեռ»... Անտարակույս, Խորենացու հիշած Ղերութնայի ձեռագիրն էր: Նույն ժամանակներում գտնվեց նաև նրա ասորերեն բնագիրը, երկու թերի օրինակներով. (հայերեն հին թարգմանութիւնը սաբողջ է): Ասորերեն բնագիրը անգլիերեն թարգմանութիւն հետ տպագրվեց 1864-ին, իսկ հայերեն թարգմանութիւնը՝ 1868-ին: Այնուհետև եղան ուրիշ տպագրութիւններ և թարգմանութիւններ:

167. Պարսիփայէ, հունաց դիցաբանութիւն մեջ կրեոսի առասպելական Մինոս թագավորի կինն էր, որ ամուսնուց ունեցավ մի քանի զավակներ. բայց նա խառնակվեց նաև Պոսիտոն աստծուց Մինոսին ուղարկված սպիտակ ցուլի հետ, որից ծնեց Մինոտաւրոս հրեշին, մարդկային մարմնով և ցուլի դիմով, որ մարդու մոտ էր կերակրվում: Նրան սպանեց Թեսեսը, Խորենացին Երվանդին և Երվանդին համեմատում է այս Մինոտաւրոսի հետ այն հիման վրա, որ նրանց մայրը օրինավոր ամուսին լուներ (որովհետև ոչ ոք սիրտ չէր անում նրան կին առնել), այլ ծնել էր օտար մարդուց այսինքն՝ «անկարգ, ապօրինի խառնակութիւնից» — Երվանդի մորը Խորենացին որակում է իբրեւ «հարստի, խոշորագեղ, վարար»: Առաջին բառը Արմատ. բառարանը հանում է հարուստ քառից՝ նշանակութեամբ զարգացած, և թարգմանում է հաստամարմին, վիթ-

խարի Այսպես էլ թարգմանել են էմիլը „огромного роста“։ Մտեփանեն՝ խոշոր մարմնով։ Բայց հազիվ թե հաստամարմին՝ վիթխարի լինելը, մարմնի խոշորությունը խափանառիթ լինելու ամուսնանալու։ Մենք այս բուրք համարում ենք պարսկերեն ֆերսուտե, որ նշանակում է սհնացեալ և եղծիալ կամ մաշկեցեալ, նաև թարգմանալ (բառ. Գէորգ դպիր), կամ մեր այսմյան լեզվով՝ պառտլիս, խոֆած, որ բողբոլին հարմար է գալիս տեղին (պարսկական ֆ-ի հայերենում հ-ի փոխվելն ընդհանուր օրենք է)։

168. Ճեպաց առանց թագադիրի Բագրատունյաց ցեղից։ Այս նախագաստեթյունն անհրաժեշտ է եղել՝ ցույց տալու համար, որ Երվանդը օրինավոր թագավոր չէր։ Բագրատունի իշխանից թագադրվելը լուի ձեական արարողությունն էր, այլ իրավարանական կարեւոր ազտ, ըստ որում ազագ նախարարը (Բագրատունին) թագ ղենելով թագավորի գլխին՝ իր կողմից և մյուս նախարարների կողմից պաշտոնապես ճանաչում էր նրան օրինավոր թագավոր։ Այստեղ, երբ հորենացին հայտնում է, թե բոլոր նախարարները միաբանելով Երվանդին թագավորեցրին (առանց նախարարների համաձայնություն՝ նա չէր էլ կարող թագավորել), հարկ է համարել վերահիշյալ խոսքերով ցույց տալ, թե Երվանդը այնուամենայնիվ օրինավոր թագավոր չէր։ Իսկ թե ինչու՞ Բագրատունի իշխանը չհամաձայնեց թագադրել՝ սրան երկու պատճառ է նկատվում։ առաինը՝ որ Երվանդը Արշակունի չէր և Երկրորդ՝ որ Բագրատունիք Սանատրուկի օրինավոր հաջորդ էին համարում Սանատրուկի որդուն, Արտաշեսին, որ կոտորածից աղաւթեց իր գայեակ Սմբատ Բագրատունու ձեռքով։

169. Բնագրում— «որպիսի շուր նորա թագաւորութեանն անանի ի Մարա»։ Վերջին բառը տարակուսանքի տեղիք է տալիս, նա նշանակում է Մարաստան և Մարեր։ էմիլը թարգմանել է. «в стране Мароз», մտեփանեն՝ «Արարքի մէջ», Վիստոնները «in Medio» Մարաստանում։ Բոլորն էլ անտեղի են, որովհետեւ ինչպես հորենացին ասում է, Սմբատը Արտաշեսի հետ Պարսից թագավորի մոտ գնաց, ուրեմն Պարսկաստան։ Մենք թարգմանեցինք՝ Մարում, համարելով այս վերջինը մի հատուկ յոբանի անուն Պարսկաստանում, որտեղ գտնվում էին Բատ և Ողոմն գավառները, Պարսից թագավորի որդիներն և Արտաշեսի բնակության տեղը։ Մարս չիլում է հորենացին ու Բ. Կ. որոշելով տեղը Սոհունդ գավառում։ Մարսի մասին տե՛ս Բ. Պատկանյան։

170. Վենսպասիանոս և նորա որդին՝ Տիտոս Հոռմայեցիների կայսրներ էին 69—78, 79—81 թվականներին։ Հայտնի են Հրեական պատերազմներով, երբ Երուսաղեմը և Սղոմոնի տաճարը կործանեցին, որ պատճառ դարձավ հրեաների ցրվելուն։

171. Բնագրում զործ է ածված «հանգուց ի հանգուցէ փախել»։ Այս անսովոր ոճը պատահում է միայն այստեղ և կեղծ Կալիսթենեսի Աղեքսանդրի վարքում, որ համարվում է դարձյալ հորենացու թարգմանություն։ Արմատ. բառարանը բացատրում է—համբորդի ձին փոխելու տեղը, ճանապարհի կայարան։ Քանի որ նույն միտքը արտահայտված է բնագրի նախորդ խոսքերում («իշկաններում հոր-նոր ձիեր հեծնելով»)՝ ուստի չլրկնվելու համար մենք «հանգուցը ի հանգուցէ» թարգմանեցինք անընդհատաբար։

172. Վենետիկի տպագրությունը ունի ի վերա դիակացն բանակեցաւ, քննական տպագր. ունի «ի վերայ դիականցն բանակեցաւ»։ Երկուսից էլ այն-

պիսի է հասկացում, իբրև թե Երվանդը բանակ է եղել դրած դիտկների վրա: Այնինչ խոսքը Մարաց գործերի մասին է, որոնք Երվանդի բանակի կողմը գալով մթության մեջ դիտկների վրա բանակ դրին: Բնագիրը պետք է ուղղել՝ «բանակեցան», ըստ տառներկու ձեռագրի:

173. Սառայի նշանակության մասին տե՛ս ծանոթ. 51:

174. Ուշույս քուրմ է նրա պատմությունը ուրիշ տեղ հիշված չեն:

175. Այլաբանություն տալով են այն խոսքին, որ երկու հիմաստ ունի. մեկը արտաքին և մյուսը ներքին՝ որ ծածկված է արտաքինի տակ: Սրանից՝ այլաբանությունը ճշմարտել նշանակում է այլաբանության ներքին հիմաստը երևան հանել. ցույց տալ, թե այլաբանության տակ ի՞նչ ճշմարտություն է թաքնված: Խորենացին առասպելները, վիպասանների երգերը համարում է այլաբանություն և սովորաբար աշխատում է նրանց ճշմարտել (բայց ոչ միշտ, որինակ՝ ես առանց ճշմարտելու է թողնում ռեյկների երկինքը, Ա, լու, Ետեհյա Սաթնիկը Ա, 1 և այլն): Այսպես վարվելով ես կրկնակի սխալի մեջ է ընկնում. նախ՝ որ իբրև այլաբանություն է ընդունում ոչ այլաբանությունը և երկրորդ՝ որ այլաբանությունը ուղիղ չի մեկնում: Ամենից լավ այն տեղերն են, երբ Պատմահայրը բերում է անսիրտ ձևով առասպելը կամ վիպասանների երգերը և կցում է իր մեկնությունը, այսինքն ճշմարտում է: Այս դեպքերում մենք անապատ կունենանք բուն առասպելները կամ վիպասանների երգը, որ մենք կօրոշենք ընդունել այլաբանություն կամ ոչ, և մեկնել ինչպես ենք այժմ հասկանում ենք: Խորենացու մեկնությունը այսպիսի դեպքում չի վնասում, այլ, ընդհակառակ, սղոթակար է, որովհետև մեզ միջոց է տալիս ժամոթանալու Խորենացու կամ նրա ժամանակի կարծիքներին այդ առասպելների մասին: Դժբախտաբար Խորենացին մեծ մասամբ այսպես չի վարվում. ես բուն առասպելը կամ վիպասանների երգը չի բերում, այլ միայն նրանց մեկնությունը՝ ինչպես ինքն է հասկանում, և մենք զրկված ենք հնարավորությունից ստուգելու, թե ո՞ր բան արդյոք հիրավի այլաբանություն է եղել այն առասպելը կամ վիպասանի երգը, որ ես իբրև այդպիսին է ընդունել, և ո՞րքան ուղիղ կամ սխալ է նրա տված բացատրությունը: Համենայն դեպս այս ղլխի ներածությունից երևում է, թե ո՞րքան ընդարձակ ծավալ են ունեցել վիպասանական երգերը, որոնք ընդգրկում են Արտաշեսի ամբողջ կյանքը (նաև նրա մանկությունը, ինչպես և նրա որդու՝ Արտավազդի կյանքը): Սրանց մանրամասն ուսումնասիրությունը տե՛ս Մ. Աբեղյանի «Հայ ժողովրդական առասպելները» գրքում:

176. Ալանները սարմատական ցեղին պատկանող ռադմիկ ժողովուրդ էին, որ բնակվում էին Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան կողմերում, Կասպից ծովից դեպի արևմուտք: Նրանք հայտնի են դեռ մեր թվականությունից առաջ: Պոմպոնոս զորավարը Միհրդատին հայրածելիս 65 թվին ՆՐ, նրանց հետ պատերազմ ունեցավ և հաղթեց: Ժամանակի ընթացքում նրանք զանազան ընդհարումներ ունեցան Հռոմայեցիների, հետո Հոների հետ և ջրվեցին դանազան կողմեր—դեպի Բալթյան ծովը, դեպի արևմուտք, մի մասը մինչև ակզամ անցավ Ափրիկա:

177. Խորենացին այլաբանություն չի կոչում և չի ճշմարտում Ալանաց թագավորի խոսքերը—«ՄԻՐՏԵՂԻՑ ԿԻՄԻ տա...», բայց «Հեծավ արի արթախ...» համարում է այլաբանություն և ճշմարտում է. իբր թե Արտաշեսը շատ բայքա (—կարմիր մորթ) և շատ ոսկի է տալիս վարձանք և կին է առնում Սաթնիկին,

որ երգի «շիկափոկը» կարմիր լայքան է նշանակում, իսկ «ոսկեօղը»՝ ոսկին։ Բայց շատ հավանական է, որ «Հեծավ արի արքայն» նույնպես այլաբանություն է, այլ իրական անցքի նկարագրություն։ Եթե Ալանաց թագավորի խոսքերը արձագանք են հին ժամանակ գոյություն ունեցող սովորության—վարձանքով կին գնելու՝ «Հեծավ արի արքայն» էլ արձագանք է հին ժամանակ նույնպես գործող ըրրով սովորության—առանգություն մեր առնելու, որ նույնպես համարվում էր օրինական միջոց։ Այս երկու միջոցներն էլ մինչև այժմ գոյություն են պահպանում քրդերի և ուրիշ հետամնաց աղգերի մեջ։ Օրիորդի և Տիկիի մասին տե՛ս ծանոթ. 81։

178. Բնագրում գործ է ածված «մնացեալ ոտիք» անհասկանալի դարձվածք։ Ստեփանէն թարգմանել է՝ «ոտների հաստատ ընթացքով», էմինը բոլորովին բաց է թողել։ Չեռագիրներից մեկը «մնացեալ» բառի դեմ լուսանցքում ծանոթություն ունի՝ «մանրագայլ»։ Մենք մոտավորապես թարգմանեցինք՝ «շնորհալի քայլվածք»։

179. Բնագրում գրված է «սակա ինչ արեան նիշ ունելով յաշն» որպես զրակոնտիկոն ի վերայ ոսկւոյ և ի մեջ մարգարտի ծագէր»։ Դրակոնտիկոն բառը երկու թարգմանիչներն էլ գուրս են պցել և ամբողջ ֆրագը սխալ թարգմանել։ էմին— «в глазах у него были тонкия кровяная жилки, какія встречаются на золоте и на жемчуге»։ Նույնպես և Ստեփանէն—«և աչքերում փոքր արյան երակ ուներ, ինչպես պատահում է ոսկու վերա և մարգարտի մեջ»։ Դրակոնտիկոն հունարեն բառ է *δρακοντιον*, որ տառացի նշանակում է փոքր վիշապ։ Բայց քառարաններում լիա։ Հյուբշման բերում է մի ուրիշ ձև այս բառի— *δρακοντιας*, որ նշանակում է մի տեսակ ազնիվ քար։ Նա հիշում է նաև, որ Արեւելագիտության գիրմ. ընկերության օրգանում (ZDMG) զրակոնտիկոնը բացատրված է իբրև եղնգնաքար (սարգոնիկա) = կարմիր թանկագին քար։ Դրակոնտիկոն բառի այս նշանակությունը վերականգնելուց հետո հասկանալի կգառնա և ամբողջ ֆրագի միտքը։ Սմբատի աչքերի մեջ արյունի նշանները Պատմահայրը համեմատում է կարմիր թանկագին քարի, որ ագուցված է ոսկու և մարգարտի մեջ։

180. Բնագիրն ունի, «որ անուանեալ կռչի յերեանց լեզուն Պատիժահար զաւառ, որ է Գեղամանց լեռան»։ Բոլոր թարգմանիչները Պատիժահարը հասկացել են իբրև հայերեն բառ, ածական անուն = պատժահար, պատժի ենթարկված, իսկ Գեղմանց բառն ընդունել են իբրև հասարակ անուն— ղեղմն, որ նշանակում է բուրյն և բատ այնմ սխալ են թարգմանել այս ֆրագը։ Ուղիղ թարգմանել է միայն Ստեփանէն, օգտվելով այն բացատրությունից, որ Ք. Պատկանյանը տվել է պատիժահար ու զեղմն բառերին, (ռուս. թարգմ. Աշխարհացույցի, էջ 59—62)։ Ստեփանէնի աժպոփումից (ծանոթ. 380) երևում է, որ պրոֆ. Պատկանյանը զեղմն-ը հասկանում է իբրև հատուկ անուն, որ զանազան ձևերով գործ է ածված մեր հին մատենագիրներից Գելան, Գիլան, Գեղում, Գեղումն, Գելմն, Գեալմն և նշանակում է Գիլան գավառը և այլտեղ ապրող Գիլանցի ցեղը։ Պատիժահարն էլ բոլոր Ք. Պատկանյանի, հին պարսկերեն հատուկ անուն է լեռան, որ Ստրաբոնը կոչում է *Πατισηγορεΐς*, իսկ Աբեմենյան արձանագրությունների մեջ *patisuvaris*։ Ըստ այս ուղիղ բացատրության թարգմանեցինք և մենք։

181. Հանի—ամբողջ էր, որ կոչվում էր նաև Անի։ Տե՛ս ծանոթ. 144։

182. «Ե մեծէ կարակմէ»—կարակում նշանակում է տիղմ, աղմոտ: Յարգմանիչները հնաքանչեւ են բնադրից, էմին թարգմանել է «ИЗ ТЫЖКИХ СЛОВ выключенны». Ստեփաննէ թարգմանել է ամեծ կապանքներից և բանտից: Մենք պահպանեցինք բնագրի արտահայտությունը: Գուցե հորենացին այսպես է կոչել Ջարեհի կալանքի տեղը՝ խոնավ և աղմոտ լինելու պատճառով: Աղաթանգեղոսն էլ հիշում է հոր Վիրապի կարակում տիղմը:

183. Ահա դարձյալ մի սեղ, երբ հորենացին առասպելը այլաբանություն համարելով՝ ճշմարտում է նրան, բայց սխալ կերպով: Առասպելը հիշում է. «Դոմեոս ոմն եկեալ», որ իսկապես ճիշտ է. Դոմեոսիսը Կորնուտոնն է, Հոռոմայեցիների զորավարը: հորենացին Դոմեոսը մեկնում է իբրև Դոմեոսիսնոս կայսր, բայց որ նա անձամբ չէ եկել, այլ նրա հրամանը և զորքերը առասպելները նրա անունով են կոչել:

184. Հրեաների մեջ սովորություն կա՝ նախնիքների անունը դնել ըստ հույսի, այսինքն հուսալով, որ եթէ մեկի վրա գնեն մի քաջ նախնիի անունը՝ նա էլ նրա նման քաջ կլինի: Նույն միտքը հայտնի է հորենացին նաև Ա, իբր:

185. Ըստ էմինի (ծանոթ. 259) Փելլան քաղաք էր Հրեաստանում Հորդանան գետից դեպի արևելք ընկած, որտեղ ժողովելոցին հրեաները Երուսաղեմի կործանումից հետո— Արիստոնը ապրում էր Ա դարի վերջերին և Բ-ի սկզբներին: Նա գրել է Հրեաների ապստամբության սլատությունը Բարքոքայի առաջնորդությանը: Նրանից է բաղում Եվսեբիոսը իր պատմությունը ապստամբության մասին և հորենացին անում է Եվսեբիոսից:— Գալով Արիստոնի ուղեկցելուն Արտաշես թագավորին և նրա մահն ու թաղումը նկարագրելուն՝ որանք տրիշ տեղից հայտնի չեն: Արտաշեսի շքեղ թագման նկարագրությունը շատ նման է Հերովդես թագավորի թագման նկարագրությանը Հովսեպոսի մոտ (Խալաթյանց, ԵՊՈՏ, էջ 310):

186. Բնագրում «Ե Մարս», մի քանի ձեռագիրներ և հին տպագրություններն ունին «Ե Մարս», որ ավելի ճիշտ է թվում:

187. Հայերի հին թագման ծեսի մեջ ձայնարկու կանաք նրանք էին, որոնք խոսքերով գտվում էին ննջեցյալին, երգի հղանակով. նրանց պարագլուխը կոչվում էր մայր որբոց: Իսկ չալկան կանաք կրկնում էին երգի խոսքերը և կրծում ու աղիողորմ լայիս: Հմմտ. Գնեկի մահվան կոծը Փավստոսի մոտ, Գ, մկ:

188. Արտավազդի այսպիսի մահը (խեղաղարվում, ձիուց վեր է բնկնում մի խոր փոսի մեջ և այնտեղ խորասուզվում անհետանում) հորենացու ճշմարտած սլատությունն է հաջորդող առասպելների—Արտավազդի՝ նախանձով մեռած հորը դիմելուն և վերջինիս անձեքին, ինչպես նաև պատավների զրույցին, թե նա արգելված է մի քարանձավի մեջ և այլն: հորենացուն հայտնի են եղել այս առասպելները, որոնցից նա իբրև իրականություն դուրս է բերել Արտավազդի եղերական մահը վերը հիշված կերպով:

Բայց իրողությունն այն է, որ այստեղ շփոթված են երկու անձ, մեկը պատմական Արտավազդը, Արտաշեսի որդին, և մյուսը մի առասպելական անձնավորություն՝ լեռան քարանձավում հավիտենապես շղթայված, որի մասին առասպելը տարածված էր բոլոր ժողովուրդների մեջ, սկսած Պարսկաստանից, փոքր Ասիայով, Կովկասյան լեռնաշղթայով մինչև Բուլղարիա և Հունաստան, և ամեն մի ազգի մեջ պատմվում էր մի առանձին վարկան:

տով: (Տե՛ս В. Миллер, „Кавказские предания о великанах прикованных в горах“): Այստեղ էլ *Խորենացին* իրականն ու առասպելականը միացրել է մի անձի մեջ, ինչպես միացրել է իրական Արգամին առասպելական Արգավանի հետ կամ Տիգրան Ա-ի որդի Վահագնին Վահագն աստծու հետ Տե՛ս. Մ. Արենդյան, Հայ ժողովրդական առասպելները:

189. Պեզասուրը Հունաց դիցարանության մեջ թևավոր ձի էր, որ առաջ էր եկել զորգուններից մեկի՝ Մեդոլագայի արյունից, որին սպանել էր Պերսեոսը: Այս ձիուն բռնեց Բելլերոֆոնը ջուր խմելու ժամանակ և նրան հեծած շատ քաջագործություններ կատարեց: Երբ նա կամեցավ այս ձիով Օլիմպիոս թռչել՝ ձին նրան վեր գցեց, ինքը մենակ գնաց Օլիմպիոս և Զևսի ձին դարձավ, նրա որոտունքն ու կայծակները կրող: Շատ է հիշեցնում Դավթի Քուռկիկ Զալալիին:

190. Գալատովա ծովը մի փոքր լիճ է Դիադիների հյուսիս-արևմուտք, Մասիսից արևմուտք, և այժմ կոչվում է Պալըդ-գյուլ (ձկան լիճ):

191. Վարձակ—թեթևաբարս կին, որ հասարակության առաջ երգում էր, պարում էր, նվագում էր, միմոսություններ էր անում: Երբեմն գործ է անված նաև բող բառի նշանակությամբ:

192. Ողիսևը Տրոյական պատերազմի հերոսներից մեկն է, հայտնի իր խորամանկությամբ: Տրոյայի առումից հետո նա տասը տարի թափառեց ծովերի վրա, զանազան արկածների հանդիպեց. վերջը տուն հասավ: Իր բացակայության միջոցին սեղեխները շրջապատել էին նրա կնոջը, Պենելոպեին և ցանկանում էին նրան կին առնել: Ամեն օր կերվախումով սպասում էին Ողիսևի ստացվածքը: Ողիսևը տուն վերադառնալով՝ իսկույն իր անձը չհայտնեց, այլ գաղտնապես պատրաստություններ տեսավ, 3—4 մարդու հայտնեց իր ուժ լինելը, և մի անգամ սեղեխներին մի սևելակում փակելով և անառիկ դիրք զբաղեցնելով՝ մեկիկ-մեկիկ նետով սպանեց բոլորին: Նրա արկածները նշույթ են կազմում Հոմերոսի Ողիսականին: Լուպիթաները վայրի ցեղ էին Թեսալիայում հեթանոսական ժամանակներում, ինչպես և Կենտավրոսները (տե՛ս Ժան. 99): Հոմերոսը (Ողիս. ԻԱ) և ուրիշները հիշում են Լուպիթաններին և նրանց կռիվը Պերիթոսի հարսանիքում, երբ նրանց, Կենտավրոսները, հարբած, խնջույթի ժամանակ բռնաբարեցին բոլոր կանանց: Թեսևոսը և Լուպիթանները նրանց մասամբ կոտորեցին և մասամբ հալածեցին: Այս վերջին սեղեկությունը հաղորդում է Դիոդորոս Սիկիլիացին, որի պատմածը էմինը (Ժանոթ. 273) մեջ է բերում: Հմմտ. և մեր Ժանոթ. 99:

193. Բնագիրն ունե՛ր՝ Տիբերատ, Սմբատ: Զեռագիրների մի խումբ Սմբատի տեղ ունեն Տրգատ, որ մենք էլ ընդունեցինք, բանի որ Սմբատը ռաժականա անուն չէ, այլ հրեական Շամբատն է՝ ըստ Խորենացու: Այս ուղղումն առաջին անգամ առաջարկել է Միաբանը իր ուսումնասիրության մեջ, էջ 48:

194. Տիտոսը այստեղ Հռոմայեցիների այն կայսրը չէ, որ թագավորեց 79—81 թվ., այլ Տիտոս Երկրորդ Անտոնինոսը, բարեպաշտ կոչվածը (ըստ Խորենացու՝ Անտոնինոս Ավգոստոս), որ թագավորեց 138—161: Իսկ Պարթևների Պերոզ մականվանված թագավորը, որը հունարեն կոչվում էր Վադեգեհոսա, պարսկերեն կոչվում էր Վադարշ Բ և թագավորեց 121—148 թվ.:

195. Ղուկիանոս Կեսարը Անտոնինոսի որդեգրած Վերոսի որդին է, որ Մարկոս Ավրելիոսի հետ զահ բարձրացավ 161 թվ.: Խորենացին, որ այստեղ

Հետևում է Եվսեբիոսի Ժամանակագրության հայերեն թարգմանության՝ այս թարգմանության սխալը կրկնել է և ինքը Լուցիուսը Աթենքում ոչ թե մեհյան էր շինում, այլ զոհ էր մատուցանում (Գլխադիտ, անդ. 26):

196. Բնագիրն ունի. «անազգիք էին ի վաշտս», էմինը թարգմանել է. «они как люди худородные в полках не занимали видных мест». Ստեփանն թարգմանել է. «և որք ցած ազգի մարդիկ էին զորքերի մեջ»: Երկուսն էլ սխալ են հասկացել բնագիրը: Խորենացին ուզում է ասել, թե Տիգրանը կոտսեր նախարարական ցեղեր է հաստատում այն բաշ և երեւի մարդկանցից, որոնք իրան փրկվելու համար պատերազմեցին, և որոնք մինչև այդ անազգի էին (=նախարարական ցեղ չէին կազմում) վաշտերի նկատմամբ (=հեծելազորքով): Ամեն մի նախարարական ցեղ պետք է սեփական հեծելազորք ունենար, թեկուզ փոքր թվով, իսկ սրանք շտնեին:

197. Խոսքը մոթ է և դժվար հասկանալի. — «взятая из других стран наших из первых наших соседей Вленков». Ստեփանն թարգմանել է. «առաջագույն մեր դրացի ասված վճեններից»: Մենք այլ կերպ հասկացանք ու թարգմանեցինք:

Գալով այստեղ հիշված վճեններին՝ պետք է ասել, որ ձեռագիրների մի խումբ «վճենից» փոխանակ ունի «զճենաց». որից ոմանք եզրակացրել են, թե խոսքը շինական դադթականության մասին է: Աղոնցը (Юстиниан, էջ 266, ծան.) վճենից բառն ուղղում է «զճենից» և ըստ այնմ հիշյալ հատվածը թարգմանում է. «от близких потомков первобытных жителей от ода Айкидов». Իմ հասկացողությամբ՝ վճենները նախարարական ցեղ են եղել, որ գահնամակում ու մյուս ցուցակներում հիշվում են փոքր ինչ տարերի ձևով—վեժան, վեժանունիք:

198. Այս պարբերության իմաստը լավ հասկանալու համար պետք է հիշել, որ Խորենացին, համաձայն Սահակ Բագրատունու խնդրի, պատմության հիմնական նպատակն է գրել՝ թագավորների և նախարարական ցեղերի և տոհմերի մասին, թե ո՞վ ումի՞ց ծագեց և նրանցից յուրաքանչյուրն ի՞նչ գործեց և այլն. (Ա, գ): Արդ՝ բացի մեծ նախարարական ցեղերից ու տոհմերից, որոնց անունները մոռված են գահնամակի մեջ և որոնց գրեթե բոլորի վերաբերմամբ Խորենացին կատարել է իր խոստումը, կային նաև ուրիշ շատ կրտսերագույն ցեղեր Կորճաթում և Այրարատի կողմերում, որոնց, ըստ Խորենացու վկայության, հաստատել է Տիգրան վերջինը, բայց Խորենացին հրամարվում է անուն առ անուն հիշելու նախ՝ որովհետև չգիտե, երկրորդ՝ որովհետև խուսափում է ծանր աշխատանքից և երրորդ՝ որ սրանցից շատերի մասին անդեմութուններն անհավաստի են, որ կարող է բոլորի վրա էլ կասկած գցել: Այս կրտսերագույն ցեղերի ցուցակը բերում է Աղոնց (Юстиниан, էջ 251), որի մեջ, բացի գահնամակի ցեղերից, մոռված են և կրտսերագույն ցեղեր, որոնցից 16-ը հարյուրավոր ձիավորով, 14-ը հիսունական ձիավորով: Ահա այս ցեղերին է վերաբերում Խորենացու խոսքը, որ եթե ոչ բոլորին, գոնե մի մասին պետք, բայց հանվանն նրանց յուրաքանչյուրի մասին գրելուց հրաժարվում է:

199. «Մեկի դուռը թակել» նշանակում է այդ տունը խնամախոսության

գնալ, այդ տնից աղջիկ ուղել, Խորենացիին անմիջապես մեկնում է առասպելն առեկով. «որի (=Նովանդի) քրոջը Վարդգեսը կին տունելով՝ շինում է այդ ավանը»։ Տունաց գավառը և Արտիմեդ քաղաքը այլուր հիշված չկան։

200. Բառիչները Սարմատիայում ապրող հին ցեղերից մեկն էին, բնակում էին Վոլգայի ափերում, հաճախ արշավաւթներ էին գործում Կովկաս, Տրդատը պատերազմում է Հայաստան արշաված քաղիւնների հետ և նրանց թագաւորին միջուկտուր է անում (Խոր. Բ, 33), Արտաշէս Բ-ի ժամանակ Հայաստան Բասիլյների գաղթականութիւն է գալիս (Խոր. Բ, 39).—խաղիւրները (կամ խաղարները) նույնպէս Սարմատիայում բնակվող հին ցեղ էին. ըստ Աշխարհացուցի՝ խաղիւրների թագաւորն էր Հլուսիտի Խարանը։ Կարծւում է, թէ թուրքական ցեղից լինէին։

201. Ընդու դուռ կամ Ճորու պահակ այն նեղ անցքն է, որ կազմւում է Կովկասյան լեռնաշղթայի արեւելյան ծայրի և Կասպից ծովի միջև, որտեղ այժմ գտնվում է Դարբանդ քաղաքը։ Սա միակ ճանապարհն էր, որով հյուսիսային սարմատական ցեղերն անցնում ու արշավում էին հարավային Կովկաս և Պարսկաստան՝ ավարառության նպատակով։ Նրանց ավազակային արշավաւթները խափանելու համար հնուց այս նեղ անցքում շինված էր հզոր պարիսպ, երկաթե ղոնքերով ու մշտական պահպան զորքով, և Պարսից թագաւորները մեծ հոգ էին անում՝ այս պահակն ապահով և անառիկ պահելու։ Կոչվում է նաև դուռն Ալանա, դուռն Կասպից. Աղուանից դուռնը, Դարբանդ դուռն էլ հենց նշանակում է փակված դուռ կամ ըստ Աշխարհացուցի (հրատ. Սուրբի էջ 27) «Կապ և դուռն, քաղաք պահակին Ճորա»։

202. Բարդեժան Եղեմացին ծնված է Բ դարի երկրորդ կեսի սկզբում. ունի գնաստիկական ոգով զրվածքներ։ Պատմական բովանդակութեամբ զրվածք չի հիշվում— Մարկիանոս ծնված է Բ դարի սկզբին Միհողում— նշանավոր հերետիկոս, որ քրիստոնեությունից, մոգութեանից և այլ կրոններից մի նոր կրոնական սխառեմ ստեղծեց— Վալենտիանոս ծնված է ճգնապատում նույնպէս Բ դարի սկզբում, հրեական ծագումից, ապրել է Աղեքսանդրիայում, մեռել է 160 թվ.։ Ամենահայտնի գնաստիկյան հերձվածոր։

203. Ալսիւքն մինչև հի գլխի վերը, որտեղ պատմել է, որ Խոսրովը արձան է կանգնեցրել Սարմատացոց երկրում։

204. Աղաթանգեղոսի Պատմութիւնը կա հայերեն, կա նրա հին հունարեն թարգմանութիւնը հայերենից. վերջերս Ն. Մառը գտավ և հրատարակեց, ռուսերեն թարգմանութեամբ հանդերձ, նրա արաբական խմբագրութիւնը, որ ծագում է մի այլ հունարեն խմբագրութիւնից, Կան վերջապէս հատուկտոններ վրացերեն և ասորերեն լեզուներով։ Հեղինակն իրեն կոչում է Աղաթանգեղոս և ասում է, թէ Հռոմ քաղաքից է եղել Խոսրովի ժամանակ եկել է Հայոց դարձի պատմութիւնը, ուրեմն չորրորդ դարի երեսնական թվականներից ոչ ոչ Ընդարձակ քննութիւններ կան այս պատմութեան մասին։ Հեղհանրապէս ընդունված է, որ դուրսիւն ունեցող խմբագրութիւններից ոչ մեկը սկզբնական չէ, այլ նրանք վերամշակված են մի հնագույն սկզբնագրից, որ հորինված է եղել պատմական ու վկայաբանական աղբյուրների և ժողովրդական զրուցների հիման վրա, և որ այժմ անհետ կորած է, որ Աղաթանգեղոս անունով անձ չի եղել, այդ բառը հունարեն է և նշանակում է բարի ամիտաբեր, մոտավորապէս այն, ինչ որ հաս-

կանում ենք ավետարան բառով: Հայերեն խմբագրությունը կատարված է Ծ դարի վաթսուհակն թվականներին: Խմբագրողը իսկապես ենթարկված է Կորյունի ազդեցության, այն աստիճան, որ շատերը կարծում են, թե հենց ինքը՝ Կորյունը լինի խմբագրողը (որ ընդունելի չէ, որովհետև մեծ զանազանություն կա Կորյունի և այս պատմության լեզվի ու ոճի միջև): Հայերեն բնագրի մոտ կեսը բռնում է Վարդապետություն Ս. Գրիգորի, որ չկա ոչ հունարենում և ոչ արաբերենում: Համարում են, թե այս վարդապետությունը Մեսրոպ Մաշտոցի գրածն է, որ Ազաթանգեղոսի խմբագրողը հայմար է գտել ղեկավար իր պատմության մեջ, վերագրելով Գր. Լուսավորչին: Ընդհակառակը, հայերեն բնագրում պակասում է առաջին մասը՝ Արտավանի սպանության հանգամանքները, որ հունարենում կա և հեղել է նաև խորենացու օգտագործած հայերեն օրինակում, ինչպես երևում է նրա մեջ բերած տեղեկություններից: Պատմագրքի ընդհանր հրատարակության մեջ (Տփղիս, 1909) այս պակասած մասը գրված է իբրև հավելված, հունարենից թարգմանված Գ. Զարանալյանի ձեռքով:

205. ՏՆՆ՝ ՍՆՆդ. Ժէ 7 Ժէ 17 և Իէ 2:

206. Ակնարկում է իր Պատմության Բ իէ, իր գլուխների վրա, որտեղ գրել է Արտաշեսի և նրա երկու եղբոր ու մի քրոջ մասին: Այս քրոջ անունը, որ սպագրությունների մեջ գրված է Կոշմ, մենք ըստ մի քանի ձեռագիրների ուղղեցինք Կոմշ, որ ուղիղ ձևն է, հունարեն Κομισση (Խալաթ. ΑΡΜ. ΑΡΙΘΜ. 16).

207. Պարթև թագավորների այս ցանկը, որ բերում է խորենացին կը և կթ գլուխներում, համեմատեցնք սինյորոնիկ ցանկի պարթևական թագավորների շարքի հետ: Չնայելով այս երկու ցանկերի մեծ տարբերության թագավորների թվի և անունների մեջ՝ Գուտշմիտը (անդ. էջ 17—18) բարձր է գնահատում խորենացու բերած ցանկը, որ նա առել է Բարծումայից: Ըստ Գուտշմիտի՝ խորենացու ցանկում կարճատև կամ աննշան թագավորությունների կցված են երկարատև կամ փառավոր թագավորություններին: Այս ցանկում Պարթև թագավորների մահվան տարիները ճշտվել համապատասխանում են ժամանակակից կլասիկական հեղինակների և գրամների տվյալներին: Առհասարակ Գուտշմիտը գտնում է, որ խորենացին լավատեղյակ է Պարսից գործերին:

208. Պաղեսիատոս և Փիլեմոն պատմագիրները հայտնի չեն: Պորփյուրիոս հայտնի է, բայց սրա պատմության հենց այս մասը անհայտ է մնում: Գուտշմիտ (անդ. էջ 7) կարծում է թե այս երեք անունները հիշված են եղել Բարսումայի գրքի առաջաբանում, որից օգտվել է խորենացին:

209. Ռաստոստոն պարսկերեն բարդ բառ է 𐭠𐭣𐭥 և 𐭠𐭣𐭥𐭥 խոսք, որիմն ռաստոստոն նշանակում է ճշմարտախոս:

210. Բնագրում գրված է սեբազոյն փափագոյն: Հին սպագրությունները Փափագոյն բառը գրում են փորթ գրով (փափագոյն) համարելով հասարակ անուն. ըստ այսմ էլ բոլոր թարգմանիչները սխալ էին թարգմանել այս խոսքը: Միայն Սահիանեն, օգտվելով Ք. Պատկանյանի ցուցմունքից (Աշխարհացոյցի ուս. թարգմ. էջ 61), առաջին անգամ ուղիղ թարգմանեց, Փափագն ընդունելով իբրև հատուկ անուն: Ըստ Պարսկական ավանդության՝ այս Փափագը կամ Պապեքը, նրապում տեսնելով, որ Սափանից մի նշանավոր մարդ է ծնվելով՝ իր կնոջը հորգորել է նրա հետ ղուգավորվել՝ այդ նշանավոր մարդու մայրը զառնալու համար: Այս ղուգավորությունից ծնվում է Ար-

տաշիրը, որ կոչվում է Բաբազան: Արտաշիր Բաբազանի առասպելը պահպանվե-
նից հայերեն թարգմանել է ղոկտ. Թիրաքյան (Փարիզ, 1907), որի մեջ կան
այն բոլոր մանրամասնությունները, ինչ որ հորենացին հաշորդ տողերում բե-
րում է: Խորենացու աղբյուրն այստեղ Բարսուման է: Գուտշմիրը գտնում է, որ
ինչ որ Խորենացին բերում է Արտաշիր Սասանյանի երիտասարդության մասին՝
հարևան է Ֆիրդուսիի պատմածին, միայն ավելի ճիշտ գունավորված և
ավելի հնություն կերպարանքով:

211. Արտավանի սպանության և Սասանյան հարստության սկիզբը տեղի
ունեցավ 226 թվին, իսկ Փիլիպոսը կայսր նստեց 244—249: Ժամանակագրական
և պատմական անտեղություն կա: Տե՛ս Մինիսրոսիկ ցանկը:

212. Ո՛ւմ նկատի ունի Պատմահայրը «սքանչելի ծեր» ասելով՝ հայտնի
է. կարծում են, թե նկատի ունի Սահակ Պաթեկ կաթողիկոսին, իր ուսուց-
չին:

213. Փերմելիանոս եպիսկոպոսի մասին տեղեկությունները Խորենացին
առնում է Եվսեբիոսի Եկեղեցական պատմությունից, նրա գրած պատմության
մասին Եվսեբիոսը տեղեկություն չի հաղորդում: Խորենացու բոլոր ձեռագիրնե-
րում Պերմելիանոս է (պ-ով, փխվ, փ-ի), ինչպես և Եվսեբիոսի Եկեղ.
Պատմության հայերեն թարգմանության մեջ: Այս գլխի վերջում բնա-
գիրն ունի. «Բայց և որ ինչ ի թագաւորութեանն Տրդատայ և լետ նորա, ոչ
հեղութեամբ և ոչ անզգուշարար վրիպել և ոչ կամաւոր սխալանօք ի
սմա յարմարեալ բան, ալ որ ինչ ի յիշատակաց զիվանագիր մատենիցն յու-
նաց իսկ, ըստ նմանեացն (տպ. Յունաց, Իսկ ըստ նմանեացն) ապա և որ ինչ
ի համբաւոց իմաստնոց... քիչ զրուցեցաք: Թարգմանիչները սխալ են
հասկացել: Էմիլը թարգմանել է. „касательно же царствования Трдата и слу-
чившегося после него Фирмилная не щадила ни труда, ни забот и не
вплетал в свой рассказ умышленной ошибки, напротив все заимствовал
из летописей греческих архивов. Все остальное мы рассказали...“.

Նույնը և Ստեփաննու Անպես որ, ըստ այս թարգմանությունների, ղուրս է
գալիս՝ իբր թե Խորենացին վկայում է, թե Փերմելիանոսը գրել է նաև
Տրդատի թագավորության և ղրանից հետո պատահած անցքերը, որ իհարկե
անկարելի է, քանի որ Փերմելիանոսը մեռել է 260 թվին, իսկ Տրդատի
թագավորելը ենթադրվում է 287 թվից: Անտեղի վերջակետը (մատենիցն Հու-
նաց, Իսկ ըստ նմանեացն) խանգարել է խոսքը ուղիղ հասկանալու: Հեղինակի
միտքը պարզ է. Խոսրովի մահից հետո մինչև Տրդատի թագավորելը, անիշխա-
նության ժամանակի գործերը, Խորենացին խոստանում է առնել Փերմելիանոսից,
իսկ ինչ պատահել է Տրդատի թագավորության ժամանակ և հետո—նա խոս-
տանում է իրենից պատմել, օգտվելով Հունաց զիվանագիր մատյաններից և
իմաստուն հնախոս մարզկանց զրույցներից, առանց անփութ գտնվելու կամ ան-
զգուշարար վրիպելու և իրենից որեւէ բան սխալմամբ հարմարեցնելու:

214. Դեկուս (Decius) հռոմեական կայսր, սպանվեց մի պատերազմում
գոթերի հետ 251-ին: Հայտնի է իբրև քրիստոնեության հալածիչ: Մարսիմիա-
նոս Կեսար և ապա հռոմեական կայսր, փախավ իր որդուց և սպանվեց 310
թվին: Դիոկղետիանոս, Հռոմայեցիների կայսր 284—305, նույնպես հայտնի է
քրիստոնեության դեմ հարուցած հալածանքներով: Նրանից Տրդատն ստացավ

Հայաստանի. Թագը՝ Որիգինես—ամենաուսլալ և ամենաբեղմնավոր քրիստոնյա մատենագիրը: Սնվել է Աղեքսանդրիայում 185 թվին, մեռել 254 թվին՝ Դեկոսից քրիստոնեության պատճառով կրած շարշարանքների և բանտարկության հետևանքով: Գրել է մեծ քանակությամբ դավանաբանական և մեկնաբանական զբրվածքներ. նրա ամենանշանավոր աշխատանքն է—Վեցիչեանը՝ հին կտակարանը տուն առ տուն արտագրված, եբրայեցերեն լեզվով ու գրերով, եբրայեցերեն լեզվով, բայց հունարեն գրերով և չորս հունական թարգմանություններով, քրոնիցի մեկն էր Յոթնամյակից թարգմանությունը: Խառան—բաղաք Միջագետքի հյուսիս-արևմուտքում, Սգեսիայից մի օրվա ճանապարհով հեռու գեպի հարավ-արևելք:

215. Կիւկղադան (հուն. κυκλάδες = շրջանային) մանր կղզիների արշիպելագոս է, ընկած միջին և հարավային Հունաստանի և Փոքր Ասիայի արևմուտյան ափերի միջև, թվով 20-ից ավելի:

216. Վաղերիանոս, Կլավդիոս, Ավրելիանոս, Տակիտոս, Փղորիանոս, Պոորոս կայսրների կարճատև թագավորությունը տե՛ս սինիոնիկ ցուցակում:

217. Բնագրում՝ ճանիւս, որ հոգն. հայցական հոլով է: Սկիզբն է հանիւթ, հունարեն Τζανι. որ հորենացին բացատրում է հայերեն ավելի ծանոթ բառով—**խաղտիք**, որի մասին տես ծանոթ. 111: Տարուն—բաղաք Կիլիկիայում, ժովից ոչ հեռու:

218. Իսկապեւ Իփիտոս և ոչ Հիփիտոս. Հունաստանի կառավարիչ (procurator), որին վերագրվում է օլիմպիական խաղերը սահմանելը—Այստեղ հիշատակված ըմբիշները—Կիտոստրատոս և Կերառոս, իրենց ցույց տված մրցություններով, հիշատակված են Նվաբիոսի ժամանակագրության մեջ, որից և առել է հորենացին (Խալաթ. Арм. Арм. 112):

219. Լիկիանոս, այստեղ զորավար, հետո հռոմեական կայսր Արևելքի՝ Վերջը Կոստանդիանոս Մեծի հետ ընդհարումներ ունեցավ, պարտություն կրեց և 325-ին մահվան դատապարտվեց իբրև պետական դավաճան. տես նրա մասին նաև գլ. Ար. Պոլսոսի մասին տե՛ս ծան. 216:

220. Կար և որդիքը՝ Կարինոս և Նումերիանոս, Հռոմի կայսրներ 282—283 թվականներում: Սրանց պատմությունը հորենացին առել է Նվաբիոսից, բայց կա՛մ ժամանակագրության հայերեն թարգմանության, կա՛մ հենց հորենացու սխալից՝ շփոթություն կա: Կարոսը պարսիկներին հաղթելուց հետո վախճանվում է Միջագետքում (կայծակից, ինչպես ունի այստեղ ժամանակագրության լատիներեն թարգմանությունը): Միջագետքի կամ կայծակի փոխանակ հորենացին ունի Յոնիոյն (մի բանի ձեռագիրներում ի յոյն, փիկ. յոնիոն): Այս անծանոթ բառը բացատրելու համար Խալաթյանցը (ЭПОС, 34) կարծում է, թե հորենացին այստեղ հետևել է Մաղաղասին (հույն հեղինակ է դարի), ըստ որի Կարոսը մեռել է Հոնների դեմ մղած պատրազմում (հուն. οὐνοπύς որ հայերեն պիտի տար ի Հոնս. իսկ այս բառը հորենացու ձեռագիրների մեջ աղավաղվել և դարձել է ի յոյնս՝ (ձեռագիրներից ոմանք ունեն «ի յոյնս», բայց ոչ մեկը ի յոյնս), որին գրության ձևով (палеографически) նման է յոնիոնը: Ավելի հավանական է այրոֆ. Կոնիքերի բացատրությունը (Հանդ. ամս. 1902, եր. 238), թե հորենացու Յոնիոյն-ը աղավաղություն է հունարեն εν κεραιών (կայծակից) բառի, որը նա շնացանալով (կամ գուցե հենց հունարենում աղավաղված լինելով) ընդունել է իբրև հատուկ անուն: Այս կարծիքն արդարանում է

հայերեն յոթնամիլիոն գրեթե զուգահեռությամբ հունարենի հետ Գալով կոռնալի անվան, հալաթյանց (ΑΡΜ. ΑΡΗ. Ι+Ι) նրան իբրեւ անձ չի ճանաչում, այլ, հետեւելով Եվսեբիոսի Ժամանակագրության («ի պատերազմին Կոռնակայ») և Հերոսիմիայի տեղեկության, կարծում է թե սա տեղի անուն է. հունարեն Μαργος բառի աղավաղությունը Համենայն դեպս, կարծում է նա, եթե Կոռնակը անձ էլ նշանակեր՝ նա հայ չէր լինի, ինչպես ունի Սամուէլ Անեցիին։— Բայց Կոռնակը իրական անձ է։ Սերեոսը (Գլ. Գ էջ 14—15) պատմում է, թե երբ Կարոսը զորք գումարեց խոսրովի դեմ, խոսրովի սպարապետը՝ Կոռնակ, նրա դեմ գնաց պատերազմով, որ տեղի ունեցավ Խառանի և Ուռհայի միջև (Առորեբում), և որի մեջ մեռան Կարոսն ու որդին՝ Կաբիանոսը։ Այս բանը պատահել է, քստ Սերեոսի, նույն տարին, երբ Դիոդորիտիանոս զահր բարձրացավ, որ միանգամայն համաձայն է օտար պատմիչներին։ Սերեոսի հիշած քաղաքները (Ուռհայ և Խառան) շատ լավ հարմարվում են խորենացու պատմածներին, թե Տրդատ զենքերով անցավ Եփրատ գետը, որովհետև այս քաղաքներն ընկնում են Եփրատի մի բազուկի վրա։ Այս Կոռնակին նույնացնում են (Ազոնց, Աշգոն. ԱՏԻ. Ծ) Մամիկոնյանների նախնի Կոռնակի հետ։

221. Արտիթես նպիսկոպոսի, Մարկոս միայնակյացի և Հագուճան տեղեմասին որոշ տեղեկություններ չկան։ Գամիբրը Կապադովկիան է։

222. Ճեն-Բակուր նշանակում է Ճենաց (Չինաց) Բակուր. իսկ Բակուր ծագում է պարսկերեն bog և puhir բառերից, որոնք նշանակում են աստծու որդի. ուրեմն Ճենբակուր = Ճենաց աստվածորդի՝ նրանց թագավորների պատվանունն է։ Հետաքրքրական է հաջորդ բառը Բզդդին, մանավանդ նրա վարիանտները՝ Բզդախայ և Բզդոխայի, որ պարզապես Բողդիխան տիտղոսն է լինական կայսրների՝ մոնղոլներին, որ նշանակում է մեծ կամ սուրբ թագավոր։ Խորենացու պատմությունը Մամիկոնյանների Հայաստան գալու մասին մանրամասնությունների մեջ տարբերվում է Սերեոսի և Փավստոսի պատմածներից։

223. Սիրամարգ պարսկերեն բառ է (աղավաղությամբ առաջ եկած սինամարգից, ծագում է siṇ — լին և marg — թռչուն բառերից, ուրեմն նշանակում է լինական թռչուն։ Հեթիսիների մեջ պահպանված է բառի հայերեն ձևը = Սինամահաւր, իսկ Մուշի բարբառում (Արմատ. բառ.)՝ սինամարը։ Համոյր ասորերեն բառ է yaxmārd և նշանակում է վիթի մի տեսակը եղջերուների կարգից։

224. Եղիանան կամ Ելեանան իսրայելացիների Դավիթ թագավորի քաջ զորավարներից մեկն էր (Բ թագ. ԻԳ, 25), իսկ հաջորդ խոսքը, թե «իդ նիզակը կանգնեցրեց նույնքան թվով վիրավորների օգնական» վերաբերում է Դավիթի մի ուրիշ քաջ զորավարի, Հովարի եղբոր Աբեստային, որի համար ասված է (Բ թագ. ԻԳ, 18), թե «նա կանգնեցրեց իր նիզակը հրեք հարյուր վիրավորների վրա»։

225. Բնագրում գրված է. «զոր արարեալ սիւզնոյն». սիւզնոյն լատիներեն siqnum բառն է, որ նշանակում է նշան (պատերազմական)։

226. Ելեփանդական բորոտություն, այսինքն փղային բորոտություն. բորի մի տեսակն է, որը բոլոր մարմնի վրա պինդ կեղև է դրանում, փղի կաշու նման։ Բժշկության մեջ էլ կոչվում է Elephantiasis graecorum, այսինքն՝ հունական ելեփանտական բորոտություն։

227. Արիողական, լատիներեն ariolus կամ hariolus բառն է, որ նշանա-

Վրում է գուշակիչ, հմայիչ Մարտիկյան—Marsi ժողովրդի անունից, որ ընակվում էին Լատիոնում և հայտնի էին իրրե կախարդներ և օձերի թովիչներ:

228. Կոստանդիանոս կայսրի պատմության այս մասը, Հեղինեի պոռնիկից ծնվելը, երկնքում խաչածե նշան տեսնելը, Մաքսիմոսի հետ ամուսնանալը, քրիստոնյաների դեմ հալածանք բարձրացնելը, էլեփանդական բորոտություն ստանալը, քրմերի տված խորհուրդը՝ երկնաների տաք արյունի մեջ լողանալը քժշկվելու համար, հրազ տեսնելը, Սեղբեստրոսի ձեռքով մկրտվելն ու առողջանալը.— որոնք այս գլխի բովանդակությունն են կազմում, խորհնացին առել է Սեղբեստրոս պապի առասպելախառն վկայաբանության հայերեն թարգմանությունից, որ կցված է Սոկրատի Եկեղեցական պատմության հայերեն թարգմանության: Երկու գրվածքներն էլ հայերեն լեզվով գոյություն ունեն երկու խմբագրությամբ. մեկը հավատարիմ թարգմանություն հունարենից (Մեծ Սոկրատ և Մեծ Սեղբեստրոս), մյուսը համառոտված ընագրով և թարգմանիչ հավելվածներով (Փոքր Սոկրատ, Փոքր Սեղբեստրոս): Որովհետև այս երկու գրվածքների հայերեն թարգմանությունը համարվում է կատարված յոթներորդ դարի վերջերին, սրանից եզրակացվեց, թե խորհնացու պատմությունը, որին իրեն աղբյուր է ծառայել է դարի վերջերի գրվածքը՝ չի կարող գրված լինել և դարում, ս. Սահակի աշակերտի ձեռքով: Խորհնացու Սեղբեստրոսի վարքից օգտվելը հայտնի էր դեռ խորհնացու առաջին թարգմանիչ Վիստոնյան եղբայրներին (1746-ին), որոնց նույնիսկ այս պատճառով կասկած հայտնեցին խորհնացու Պատմության հսկայան մասին (էջ 210, ծանոթ.): հայտնի էր նույնպես Հալկադյան րառարանի հորինողներին (Հառաջարան էջ 19), Բայց այս ցուցումները առանց հետևանքի մնացին. իսկ 1892 թվին ֆրանսիացի հայագետ Կարրիերը Վիեննայի «Հանդես ամսօրեայում» հանդես եկավ մի ընդարձակ հոդվածով, որի մեջ թվարկելով խորհնացու հաղորդած հակապատմական և առասպելական տեղեկությունները Կոստանդիանոսի մասին՝ մատնանշում էր նրանց աղբյուրը՝ Սեղբեստրոսի վարքը (հունարեն թարգմանությամբ, որ կատարված է Զ դարում): Հաջորդ հոդվածում հայագետը, ուսումնասիրելով Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունը (որ առաջ նրան հայտնի չէր), իր նախկին եղրակացու թյունը պնդեց, միայն մտցնելով այս ուղղումը, թե խորհնացու աղբյուրը ոչ թե հունարեն Սեղբեստրոսն է, այլ հայերենը, որ թարգմանված է է դարի վերջերին: Կարրիերի այս երկու հոդվածը (ինչպես և հետո ուրիշ հոդվածներ) ահագին ազմուկ բարձրացրին հայ բանասիրության մեջ: Առաջ եկան Կարրիերի պաշտպաններ և հակառակորդներ. կարծես հայ բանասիրությունը երկու բանակի բաժանվեց, որոնք կնքվեցին «խորհնապաշտ» և «խորհնատյաց» անուններով: Խորհնացու անվան վրա ավելացրին «սուտ» բառը «սուտի» Մովսէսի խորհնացու պատմությունը. իրեն լողունգ հայտարարվեց, թե 6673 թվականից առաջ խորհնացու Հայոց Պատմություն չկար: Գրվեցին բազմաթիվ մանր ու ընդարձակ ուսումնասիրություններ, որոնց ցուցակը տե՛ս խոր. քննական հրատարակության հառաջաբանում (էջ ՄԾ—ԿԲ): 1897 թվին Վաղարշապատում տպագրվեց Սոկրատի Եկեղեցական պատմությունը, Սեղբեստրոսի վարքով հանգեղծ, երկու խմբագրությամբ: Այս գրքի լույս տեսնելուց հետո երկու րանակեր՝ Գ. Խալաթյանց և Միաբան, գրեթե միաժամանակ, ցույց տվին խորհնացու Պատմության մեջ մի ընդարձակ հատված (Ս. Մեսրոպի գովեստը. Գ), որ առնված է ընդարձակ Սեղբեստրոսից: Փոխառությունն այնքան ակներև էր, որ ոչ ոք չհա-

մարձակվեց ժխտել այդ բանը: Նույնիսկ Սոկրատի հրատարակիչ Մեսորոս վա-
Տեր-Մովսեսյանը, որ իր հրատարակության ընդարձակ հառաջաբանում աշխա-
տում էր հերքել խորհնացու կախումը Սեղրեստրոսի վկայաբանության հայե-
րեն թարգմանությունից, այս նոր հայտնության հանդեպ ստիպված եղավ հրա-
պարակով հրաժարվել իր պաշտպանած մտքից և ընդունել խորհնացու փոխա-
ռությունը Սեղրեստրոսից: Այս հարցի լուսաբանման համար մեծ կարևորու-
թյուն ունի Կոնիբերի հմալից հոդվածների շարքը ոչնչորդև ամսօրյայում 1902 թ.:

Մենք այս հարցի առիթով, որի հետ կապված է խորհնացու Պատմության
գրության ժամանակը և առհասարակ նրա վավերականությունը, առանձին կար-
ծիք ենք ունեցել: Կարդիների հենց առաջին հոդվածի առիթով մեր գրած հոդ-
վածում (ՎՍՊՐԾՆ 1892 № 12) ցույց տվինք, թե խորհնացու այս ժԳ գլուխը, որ-
տեղ նկատվում են փոխառություններ Սեղրեստրոսից, խորհնացու գրածը չէ, այլ
հետամույծ հավելված է: Ունի խորհնացու գրած Պատմության մեջ այստեղ պետք
է լինելի Հայոց դարձի պատմությունը, որ լկա մեր յայժմյան օրինակներում:
Նույն միտքն ավելի ընդարձակելով՝ մեր մի ուրիշ աշխատության մեջ («Խորհ-
նացու առեղծվածի շուրջը» հավելված Բ) ցույց տվինք, որ մեր ձեռքը հասած
խորհնացու Պատմությունը սկզբնական չէ, այլ լսմբագրություն է է—Ը դարերի,
որ իր մեջ կարող էր ընդունել, և ընդունել է, տեղեկություններ Զ—Ը դարերի
ուրիշ աղբյուրներից: Մանրամասնությունները տեսնք հիշյալ գրքուկում:

229. Տրդատ Մեծի՝ քրիստոնեություն ընդունող թագավորի, պատմության
մեջ խառնված են մի քանի էպիզոդներ, որոնք վերաբերում են Տրդատ Ա-ին,
որին խորհնացին չգիտե բուրբուլին, և որին քննադատները նույնացնում են
խորհնացու Արտաշես Բ-ի, Գողթան հրգերի հերոսի հետ: Այսպես, Տրդատ
Մեծի մասին հիշատակությունը Ազաթանգեղոսի և խորհնացու մոտ, թե զնաց
Հռոմ Կոստանդինոս Մեծին տեսության— պատմական չէ, որովհետև այդ բանը
չի հիշում ոչ մի օտարալեզի պատմագիր: Բայց պատմական է Տրդատ Ա-ի շքով
երթը Հռոմ, որտեղ նա, համաձայն Պարթևների հետ կնքված պայմանի, հան-
դիսավորապես Հայաստանի թագն ստացավ Ներոն կայսրից, որ խորհնացու մոտ
չկա Դարձյալ խորհնացու հիշատակությունը (Բ, Դ), թե Տրդատ Մեծը Գառնիում
հովանոց շինեց իր քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի համար (որ հետո կոչվեց Տրդատի
Տախտ)՝ վերաբերում է Տրդատ Ա-ին, որ Հռոմից ճարտարապետներ բերեց և
Գառնիում շինեց տվից հույկապ մեհյան: Ներկա դեպքում ևս Տրդատ Ա-ի
մենամարտը Բադինների թագավոր Գեղոնհոնի հետ՝ վերաբերում է Տրդատ Ա-ի
պատերազմին Ալանների հետ, երբ թշնամիներից մեկը պարան գցելով կաշկան-
դեց Տրդատին և քիչ էր մնում դերի վերջներ: Այս պատմությունն անում է Հով-
սեպոս, որից քաղել է Գ. Խալաթյանը (ՅՈՐԸ, 244). հիշում են և ուրիշ հե-
ղինակներ: Ահա հրորդ օրինակ, թե ի՛նչպես պատմական անցքերը բերն
բերան աճանդվելով մի թագավորի գործերը վերագրվել են ուրիշ թագավո-
րի և այս կերպ ընկել խորհնացու Պատմության մեջ: Առաջին օրինակն է Մեծն
Տիգրանը, որի գործերից շատը վերագրվել են Տիգրան Երվանդյանին (տե՛ս
Ժան. 79): Երկրորդն էր Արտաշես Ա-ն, որին վերագրված են մի քանի թա-
գավորների գործեր (տե՛ս Ժան. 142): Երրորդն է երկու Տրդատի գործերը իրաք
հետ շփոթելը:

230. Տե՛ս Հոբ. ԼԸ, 34:

231. Տե՛ս Ամուս., Ծ, 8:

232. Փոքրագույն գետն Արազվան է, ինչպէս բացատրել է Հմիւր. (Ժան. 331): Մտեհիանէն տարօրինակ սխալով, երևի Հմիւնի Արազվան սխալ կարդալով, ծան. մեջ (507) գրում է, թե «Փոքրագույն գետը» Երասխը կամ Արաքսն է:

233. Կղարջք Շիրակացու Աշխարհացուցում մի անգամ նշանակված է իբրև մի գավառ Հայաստանի Գուգարք նահանգի, որ դրավել են վրացիք, և մյուս անգամ Վրաստանի մեջ իբրև նրա գավառներից մեկը: Այժմ կոչվում է Կլարեթի— Ալանաց կամ Կասպից դուռը՝ Ճորա պահակն է (տե՛ս ծան. 201): Մասքութիների մասին տե՛ս ծան. 143:

234. Ս. Նունեի և Վրաց դարձի պատմութիւն իբրև աղբյուր հորինացու համար՝ Գ. Խալաթյանց ցույց է տալիս Սոկրատի Եկեղեցական պատմութիւն երկու խմբագրութիւնները՝ Մեծ և Փոքր Սոկրատը (Արմ. Արմ. II, էջ 58—61): Բայց այս կարծիքն ընդունելի չէ: Մի կողմ թողնելով այն, որ Փոքր Սոկրատը շատ ուշ խմբագրութիւն է և նրա խմբագիրն ինքն է օգտվել հորինացուց, ինչպէս անվիճելի կերպով ցույց տվեց Նորայր Բյուզանդացին («Մշակ» 1898, №№ 192, 193, 195, 203 216, 217 և 1899 №№ 16, 17 նույն կարծիքն ունի և Կոնիքեր), հորինացու պատմածը պարունակում է այնպիսի կարեւոր մանրամասնութիւններ, տեղագրական ճիշտ նկարագրութիւններ և ս. Նունեին վերագրված առաքելական քարոզչութիւն որոշ երկրներում, որոնք բացակայում են երկու Սոկրատների մեջ ևս, որից բնականապէս եղբակացվում է, թե նրանք չեն հորինացու աղբյուրը: Ինքը՝ հորինացին հայտնապէս ցույց է տալիս իր աղբյուրն այս դիտի համար ռորպէս ուսուցանել քեզ Ազաթանգեղոսը:

Բայց այստեղ ծագում է մի զոժարութիւն: Ոչ միայն Հայերեն Ազաթանգեղոսը, այլև ոչ Արաքիկանը, ս. Նունեի անունն անգամ չեն տալիս իսկ այն երկրները, որտեղ ըստ հորինացու, քարոզել է ո. Նունեն՝ Հայերեն Ազաթանգեղոսի մեջ ցույց են տրված իբրև Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչութիւն երկրներ, որեւթե նույն բառերով, հորինացու մոտ՝ «Քարոզնաց ի Կղարջաց սկսեալ առ զլուսավոր Արանաց և Կասբից մինչև ի սահմանս Մասքթաց: Ազաթանգեղոսի մոտ՝ «Մինչև առ Կաղարջոք, մինչև իսպառ ի սահմանս Մասքթաց մինչև ի զրունս Ալանաց, մինչև ի սահմանս Կասպիցա: Ի՞նչպէս կարող էր հորինացին վկա կանչել Ազաթանգեղոսին, որի մեջ Նունեի անունն էլ չկա. ի՞նչպէս կարող էր նա Նունեին վերադրել քարոզչութիւնը այն երկրներում, որոնք Ազաթանգեղոսը վերագրում է Գ. Լուսավորչին: Կարո՞ղ էր նա Լուսավորչից, որին այնպիսի խանդաղատանքով սիրում է, խլել քարոզչութիւն պատիվը հօգուտ ս. Նունեի: Իհարկե ոչ:

Այս զոժար առեղծվածը սակայն հեշտ լուծվում է այն հանգամանքով, որ հորինացին օգտվել է Ազաթանգեղոսի ոչ այն խմբագրութիւնից, որ այժմ գոյութիւն ունի Հայերեն, և ոչ արաբերենից (կամ նրա մայր հունարենից), այլ այն սկզբնաղբ պատմութիւնից, որ կոչվում էր Գիրք սրբոյն Գրիգորի և որի վերամշակութիւններն են կազմում այժմյան Հայերեն, արաբերեն խմբագրութիւնները (տե՛ս ծան. 204): Պրոֆ. Կոնիքերը ևս ճիշտ այսպէս է մտածում (Հանդ. ամս. 1902, էջ 82), ուսինքն, որ հորինացին ուղիղ է ցույց տվել Ազաթանգեղոսը իբրև իր աղբյուրը ս. Նունեի մասին: Բայց որ Ազաթանգեղոսում ս. Նունեի անունը չկա՝ նա նույնպէս բացատրում է նրանով, որ ժամանակն պատճառ մը լուսինք ընդունելու, թե Ազաթանգեղոսի արդի գործը մեր ձեռքն հասած ըլլա առանց ղտուելու, մաղուելու և առանց կրճատութեան: Որ

հիբամի խորենացին արև սկզբնագրից է ոգտվել և ոչ այժմյան հայերեն Ագա-
թանգեղոսից, երևում է ուրիշ մի քանի օրինակներից: Այսպես՝ պատմելով, թե
Կոստանդինոսը հիվանդութիւնից բժշկվեց Սեղբնատրոս եպիսկոպոսից մկրտ-
վելով՝ խորենացին վկա է բերում Ագաթանգեղոսին ճորպես համառօտ ուսուցանէ
քեզ Ագաթանգեղոս» (Բ, 44): Բայց հայերեն Ագաթանգեղոսում այս բանը չկա,
սակայն կա արաբական խմբադրութիւն մէջ: Դարձյալ խորենացին պատմում է
(Գ, 44), որ Կոստանդինոս Մեծը իր մորը՝ Հելլինէին ուղարկեց ճորտստղծ
փրկչական խաչը որոնելու: Հայերեն Ագաթանգեղոսում այս տեղեկութիւնը չկա,
բայց արաբականում կա: Նշանակում է, խորենացին օգտվել է Ագաթանգեղոսի
սկզբնագիր օրինակից, որ պարունակելիս է եղել տեղեկութիւններ ս. Նունէի և
նրա բարոզութիւն մասին: Հայերեն Ագաթանգեղոսը, որ խմբագրված է ագ-
գայնական ոգով, հարմար է համարել ս. Նունէի և նրա բարոզութիւն վերա-
բերյալ մասը դուրս գցել և այդ բարոզութիւնը վերագրել Գր. Լուսավորչին, որ
հայերեն Ագաթանգեղոսի մեջ բուրրութիւն ազգայնացրած է, միայն Հայաստանի
լուսավորիչ է ներկայացված, մինչդեռ արաբականում (հավանորեն նաև սկզբնա-
գրում), նա եղել է Լուսավորիչ ճակ Կրաստանի, Ալանների և այլն:

Այս լուսաբանութիւնն առաջին անգամ ավելց Ն. Մառք, արաբական
խմբագրութիւն և նրա թարգմանութիւն առաջարկում և վերջաբանում (Кре-
пление Армян, Грузин... 1906, էջ 63—65 և 173):

Ագաթանգեղոսի տարբեր ու միտումնավոր վերամշակումների հարցը, որ
կապ ունի քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական վեճերի հետ, դեռ շատ մոտ է
և կարիք ունի լուրջ ու մանրամասն հետազոտութիւն: Ն. Մառք վերոհիշյալ
գրքում հարցը դրել է այս պատվանդանի վրա իբրև ենթադրութիւն:

235. Բնագրում գրված է «տարեկան լուսաւորութեամբ». էմինը թարգ-
մանել է «В продолжение целого года». Ստեփաննէն՝—«մի տարի ժամա-
նակով»: Մենք հաստատ չգիտենք, արդյոք «տարեկան»-ը այստեղ նշանակում է
մի տարի, թե տարեցտարի կրկնվող: Գործածեցինք «տարեոր» բառը:

236. Վըրդ, ավելի հին ձևով վըրդկ (ծղիշէի մոտ) պարսկերեն բառ
է, buzurg, պահլավերեն v(u)zurg, որ նշանակում է մեծ: Խաբան նույն-
պես պարսկերեն բառ է xagan, որ պարսկերենում էլ փոխ է առնված
թուրք-թաթարական хаган-ից, որ նշանակում է կայսր: խորենացին և Շի-
րակացու Աշխարհացույցը խաբան բառով հասկանում են խազարների կամ
Թուրքաստանի թագավորներին: Սեբեոս (ԳԼ, ԻԵ) Մեծ խաբան (=վըրդկ
խաբան խորենացու) է կոչում անորոշ կերպով հյուսիսային կողմերի թագավո-
րին:

237. խորենացին կամար բառը մեկնում է իբրև կիսատ՝ թերի գլուխ
ունեցող, պարսկերեն kam փոքր, պակասավոր և sar=գլուխ բառերից:

238. Հին տպագրութիւններն այստեղ ունեն «Իր հաստատեալ գեօթն-
պարսպեան Եկբատան Երկրորդ, և վերակացու յինքնէ թողեալ» ...Թարգ-
մանիչներն էլ ընդհանրապես թարգմանել են «Второй Экбатан», «Երկրորդ
Եկբատան», տարակուսաբար ենթադրելով, թե ուրեմն եղել են մի քանի
Եկբատաններ: Փննական տպագրութիւն մեջ սխալ կետադրութիւնն ուղղ-
ված է. «Իւր հաստատեալ գեօթնպարսպեանն Եկբատան, երկրորդ և վերակացու
յինքնէ թողեալ», որով «Երկրորդ» Եկբատանը վերստնում է: Ուղղումը

կատարված է համաձայն նորայր Բյուզանդացու ցուցման (De l'urgence d'une édition critique... Հոտմ)։

239. Այս լիկիանոսի մասին տես ծանոթ. 219։

240. Անկնարկութուն Երեմիայի մարգարեության վրա (ԺԳ, 23). «Եթե փոխիցէ հնդիկ զմորթ իւր, և ինծ զխաշտող իւր, և դուք կարող լինիցիք գործել զբարիս, ուսեալք զարիս»։ Հետաքրքրական է, որ այստեղ հորեւնացիին գործ է ածում «Եթովպացի», ինչպես ունի և հունարենը, այնինչ ս. Գրքի հայերեն թարգմանությունը ունի «հնդիկ»։ Բայց գուցե այստեղ հորեւնացիին հետեւել է Գր. Նազիանդացուն, որ նույնպես ունի «Եթովպացոյն զսեռութիւն», ինչպես ենթադրում է Գ. Խալաթյանց (Арх. 11 էջ 62, ծան. 3)։

241. Պաղատիոն ընթածոյ Լատինացոց Palladium-ն է։ Սա փայտից շինված մի արձան էր Աթենաս Պալլասի, որ ըստ ավանդության Զեսից ուղարկված և ղրված է եղել Տրոյայի բերդի վրա իբրև երաշխիք նրա անպարտելիութիւնի։ Տրոյայի առումից հետո այս արձանը Ողիսևսը և Դիոմիտը հափըշտակել ու տարել են Աթենք։ Ըստ մի այլ ավանդութիւն՝ Տրոյայում երկու արձան է եղել Պալլադիայի, որոնցից մեկը էնեասը փախցրել է Հոտմ, որ այստեղ պահվում էր մեծ զգուշութեամբ Վեստայի տաճարում։ Այս Պալլադիոնն է, որ ըստ վերջին ավանդության Կոստանդինոսը գաղտնի բերել է Հոտմից և դրել է Փորոնում իր կանգնեցրած սյունի տակ։ Փորոն (լատիններեն *orum*) նշանակում է հրապարակ։ Հին Հոտմում մի քանի ֆորումներ կային՝ դատական առևտրի, հասարակական ժողովների և այլն։ Սրանց որինակով Կոստանդինոս կայսրն էլ Կոստանդնուպոլսում, իր նոր մայրաքաղաքում, մի ֆորում կաղմեց, որի մեջ կանգնեցրեց մի հռչակապա սյուն (պալատիոնի վրա) և սյունի գլխին կանգնեցրեց իր արձանը։

242. Խոստովանող՝ կրոնական-եկեղեցական տերմին է։ Խոստովանող կոչվում էր այն մարդը, որ քրիստոնեական կրոնը դավանելով, այդ դավանության պատճառով ենթարկվել է շարշարանքների Այս մտքով էլ Գր. Լուսավորիչը մեր ժամագրքի մեջ և այլուր կոչված է ժմեծ խոստովանողն Քրիստոսի՝ Իսկ այն մարդը, որ քրիստոնեական հավատի համար նահատակվում էր՝ կոչվում էր վկա։

243. Տե՛ս Եբր. Դ 12, որտեղ Երկայսրի սուր է կոչված Բանն աստծոյ։

244. Ինչպես գրում է Ղուկաս ավետարանիւր (Բ, 3—20) հովիվներն առաջին մարդիկն էին, որոնց Երեւեցան հրեշտակները և ավետեցին փրկչի ծնունդը, և նրանք առաջիններն եղան, որ Բեթղեհեմ գնալով Երկրպագեցին նորածին մանկանը։

245. Համեմատել Սաղմ. «արգարքն որպէս զարմաւենիս ծաղկեացին» և «տնկեալք եղեցին ի տան տեառն և ի գաւիթս աստուծոյ մերոյ ծաղկեացին» (ՂԱ, 13—14)։

246. Ինչպես ավանդությունը թանձր քողով պատել է Գր. Լուսավորչի ծագումը, ծնունդը, քարոզչությունը, Հայոց դարձը, նույնպես պատել է նրա կյանքի վերջին օրերը՝ մահը, թաղումը։ Հագիվ թե նա կամավորապես քաշված լինի Մանյա արքը՝ ճղնական կյանքով անհայտութեան մեջ մեղմելու։ Տրդատ Թաղավորի մահը, Արիստակեսի մահը, Վրթանեսի վրա կատարված հարձակումը պայանելու գիտալորութեամբ և այլն, ցույց են տալիս, թե քրիստոնեությունը ավելի զոհեր աւարով Հայաստանում՝ այնտեղ պաշտոնապես

Հաստատվելուց հետո, քան մինչև Հաստատվելու Եվ գուցե Գր. Լուսավորիչն այդ զոհերից առաջինն է հղել Սակայն Ազաթանգեղոսի խմբագրողները հարկ են համարել իրականությունը թաքցնել, որ մեծ ամոթ կլինեի Հավատացյալ Ժողովրդի համար Ո՛ր հայերեն Ազաթանգեղոսը, ոչ արաբերենը չեն հիշում, թե ս. Գրիգոր վախճանված լինի Մանյա ալրում և թաղված հովիվներից, այլ կարճ հիշում են «մինչև վախճանի օրը» կամ «մինչև Քրիստոս նրան առավ այս աշխարհից և նա վախճանվեց»։ Ոչ մի բան նրա հիվանդության, ժողովրդական սփի, թաղման հանդեսի մասին (Հմմտ. ս. Սահակի և Մեսրոպի մահվան և թաղման նկարագրությունը Կորյունի մոտ)։ Այնպես որ Մանյա ալրում անհայտության մեջ մնանելը և հովիվներից թաղվելը ավելի նոր կարկատան է՝ Լուսավորչի մահվան իսկական եղելությունը վարագուրելու համար։

247. Վենետիկյան տպագրություններն (և նրանց հետևողությամբ քննական հրատարակությունն) ունեն «զ'ի Քրիստոսէ հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւորէ», որ տեղիք է տվել սխալ թարգմանության։ Էմին թարգմանել է „об истинном царе“ (այսինքն Տրդատի)։ „бывшем когда родился со времени Христа“ (որտեղ բաց է թողնված «հանուրց եղելոցս» խոսքը)։ Ստեփաննե թարգմանել է «Քրիստոսից հետո բոլոր եղածների ճշմարիտ թագավորի մասին»։ Այսպիսի անտեղի գովեստ չէր կարող տալ խորենացին Տրդատին, հռչակելով նրան «առաջին ճշմարիտ թագավոր Քրիստոսից հետո» կամ «բոլոր եղածների ճշմարիտ թագավոր»։

Բնագիրն սկզբնապես ունեցել է «զի Քրիստոսէ հանուրց եղելոյս ճշմարիտ թագավորէ», «զի» շաղկապով և ոչ թե «զ'ի» երկու կից նախորդով, որ բաժանված են մակակնետով։ Այսպես էլ ունին խորենացու առաջին երկու տպագրությունները (Ամստերդամի և Վիստոնյան եղբայրների)։ Բայց այս կերպով խոսքը անհասկանալի է մնում մի աղավաղության պատճառով, խոսքը դրսևորելու համար Վենետիկի հրատարակությունները «զի» շաղկապը վերծանել են երկու նախդրի (ո՛ր), որոնցից «զ» նախդիրը նրանց ենթագրությամբ պետք է վերաբերեր «թագավորէ» բացառականին, իսկ «ի» նախդիրը «Քրիստոսէ» բացառականին։ Խոսքը այս կերպով արդարև քերականորեն կանոնավորվում է, բայց ստացվում է մի իմաստ, որ բոլորովին անընդունելի է. Վենետիկի հրատարակիչները հոնքը շինելու փոխանակ աչքն էլ հանել են։

Աղավաղությունը ուրիշ կերպով պետք է ուղղել, «Քրիստոսէ» և «թագավորէ» բառերի «է» գիրը պետք է զատ գրել իբրև բայ և նրանցից մեկը «շնչացնել այսպես՝ «զի Քրիստոս և հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւոր», կամ «զի Քրիստոս հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւոր է»։ Թելետ ես համոզված էի, որ «զ'ի» գրությունը Վենետիկի հրատարակիչներին է և ձեռագիրներով չի հաստատվում, այնուամենայնիվ խնդրեցի Պետական ձեռագրատան աղվադ աշխատակից ընկ. Աշոտ Աբրահամյանին՝ մի քանի ձեռագիրներում ստուգել այդ տեղը։ Նրա ուղարկած երեք ձեռագրի ընթերցվածների մեջ գրված էր «զի» և ոչ «զ'ի»։

Բնագիրը այս կերպ վերականգնելուց հետո մնում էր պարզել, թե ի՞նչ գործ ունի այստեղ Քրիստոսի՝ իբրև ճշմարիտ թագավորի հիշատակությունը։ Այս էլ հնչող պարզվում է, միանգամայն ցույց տալով խորենացու փառկանկատությունը։ Պատմահայրը գրում է. Տրդատի մասին, «զմերոյ լուսավորութեան

հոգևոր վերակացուէ՝ ճառելով՝ զի Քրիստոս է հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թա-
գաւոր—հրաշափառագունիւ պարտ էր անցանել քանիւ: Տրդատ թագավորին
Պատմահայրը այստեղ կոչում է՝ «հոգևոր վերակացու»: Վերակացու քառը նա-
տասնյակ անգամներ գործ է ածել՝ նշանակելու համար մի մարդ, որ թագա-
վորից կարգված է մի երկրի կամ մի գործի վրա իբրև կառավարիչ: Արդ՝ երբ
նա քաղաքներն այստեղ վերակացու է անվանում, սրանով կարծես ստորաց-
նում է նրա պատիվը, եթե Տրդատը վերակացու է, ապա ո՞ր թագավորն է նրան
կարգել այդ պաշտոնի վրա: Ահա սրա պատասխանն է—Քրիստոս, որովհետև
Քրիստոս իսկական թագավորն է բոլոր գոյացութիւնների, ուրեմն և կարող էր
Տրդատին նշանակել հոգևոր վերակացու:

248. Բնագիրն ռւնի «հագներգութիւնս ըստ իւրաքանչիւր պատմադրաց
արտասանութեանց և ոչ յատուկ ի մէնջ շարագրեցաւ»: էմիլը թարգմանել է
«все сказанное в этой книге заимствовано у других историков а не нами
сочинено». Ստեփանն թարգմանել է «Այս գիրքը գրվեցավ զանազան պատ-
մագիրների նկարագրութիւնների համեմատ և ոչ միայն մեզանից»: Երկու
թարգմանութիւններն էլ բավարար չեն, մանավանդ որ բնագրի «հագներգու-
թիւն» բառը թարգմանել են գիրք, КНИГА: Մեր թարգմանութիւնը փոքր ինչ
տարբեր է, բայց խոստովանում ենք, հեղինակի իսկական միտքը պարզ չէ մեզ
համար:

249. Տե՛ս Սաղմ. 25, 8:

250. Տե՛ս Սաղմ. 7, 3—6:

251. Տե՛ս Սաղմ. 17, 8—10. Խորհնացին միակ հեղինակն է, որ հաղորդում
է այս տեղեկութիւնը Տրդատ թագավորին թունավորելու մասին:

252. Տե՛ս Ծս, ԽԲ, 2:

253. Ակնարկում է Գր. Նագիանդացու խոսքի վրա, «ուր շատախոսութիւնն
հոսանք իբրև յաղբիք է դիմեն» (նալաթ. Арм. Арш. II. եր. 70):

254. Տե՛ս Մատթ. ԻԳ, 35:

255. Տե՛ս Ղուկ. ԻԳ, 31:

256. Դիողոր Սիկիլիացին հույն պատմագիր է, որ ապրել է Ա դարում
ն.թ.: Նա գրել է ընդհանուր պատմութիւն 40 գրքից բաղկացած, որոնցից
առաջին հինգ գրքերն ամփոփում են դիցաբանական ժամանակները մինչև
Տրոյայի կործանումը: Շարունակութիւնն ամփոփում է պատմական ժամա-
նակները մինչև 60 թվականը ն.թ. ժամանակագրական կարգով իբրև տարե-
գրութիւն: Նրա աղբյուրները հնագույն ժամանակի պատմական գրվածքներ են,
որոնք կորած են այժմ և որոնցից նա քաղվածքներ է անում: Նրա այս Պատմու-
թիւնից, որի վրա աշխատել է 30 տարի, մեզ հասել է միայն առաջին մասը, 15
գիրք: Մյուս մասերից քաղվածքներ են մնացել ուրիշ հեղինակների մոտ:

257. Խորհնացու Պատմութիւնն երրորդ գրքի Բ—ԽԲ գլուխները պարունա-
կում են մեր պատմութիւնն այն ժամանակաշրջանը, որ ավելի մոներաման
նկարագրված է Փավստոսի պատմութիւնն մեզ, որը և պետք է միշտ նկատի
ունենալ երկու հեղինակների ավանդածները համեմատելու և փոխադարձա-
բար ստուգելու համար: Հիմնական մասերում երկու հեղինակները համաձայն են
իրար, բայց պարադոքսների և մանրամասնութիւնների մեջ տարբերվում են:
Ժվ որովհետև Փավստոսի Պատմութիւնն ավելի առաջ է գրված և Խորհնացին,

ըստ ամենայն հավանականության, ծանոթ է այդ պատմությանը, շատ հետաքրքրական է դառնում ուսումնասիրել թե ի՞նչ պատճառներով հորենացին այսօր կամ այն պարագայում դանազանվում է Փավստոսից։

258. Հոհաննես վկայարանը Հոհաննես Մկրտչի վկայարանն է Տարոնում, ժողովրդի մեջ սուրբ Կարապետ կոչված, աշուղների երգերում՝ «Մշու Սուլթան՝ սուրբ Կարապետ»։ Սա Հայաստանի առաջին եկեղեցին էր, որ շինեց Դրեգոր Լուսավորիչը Կեսարիայից վերադառնալիս և նրա մեջ դրեց Հոհաննես Մկրտչի սեղաններից մի մասը, ինչպես պատմում է Աղաթանգեղոս։

259. Իդիսե մարգարեի վերաբերմամբ հորենացին նկատի ունի այն անցքը, որ երբ Եղիսեն գնում էր ճանապարհով, մի խումբ մանր երեխաներ դուրս եկան և ծաղրելով կանչում էին նրան. «Ե՛լ, կեղակ, ե՛լ, կեղակ», (Եղիսեն ճաղատ էր)։ Եղիսեն նրանց անիծեց և իսկույն անտառից դուրս եկան երկու արջ և երեխաներից քառասներկուսին կոտորեցին։ (Դ թագ. Բ, 23—25)։ Իսկ հրեաների գետնին զարկվելը տես Հոհ. ԺԷ, 5—6։

260. Հակոբ, Մծբնա հայրապետ, նշանավոր եկեղեցական հայրերից մեկը, որ մասնակցեց նաև Նիկիայի առաջին տիեզերական ժողովին և վախճանվեց 337 կամ 338 թվին։ Նրա անունով գոյություն ունի մի զբվածք «Ձղոն» անունով, որ բովանդակում է 22 ճառ կրոնական բովանդակությամբ, որ դեռ հինգերորդ դարի առաջին կեսում ասորերենից թարգմանված է հայերեն։ Ներկա բանասիրությունը այս ճառերը վերագրում է պարսիկ Ափրաադ եպիսկոպոսին։ Ս. Հակոբը մեծ ժողովրդականություն է վայելում հայերի մեջ. նրա անունով սուրբ Հակոբա աղբյուր է կոչվում Մասիսի լանդերից բխող մի աղբյուր (սկզբնապես սլավոնա կոչվելիս է եղել այն աղբյուրը, որ ս. Հակոբը բխեցրել է Մարարատ սարի վրա Կորզվաց աշխարհում, երբ լարծրանայիս է եղել այն սարը՝ Նոյի տապանից մի կտոր փայտ ձեռք բերելու համար) (Փավստոս, Գ, Ժ)։ Բայց երբ ժողովրդական ավանդությունը Սարարադի փոխարեն Մասիսի վրա փոխադրեց տապանակի բնույն պատիվը, աղբյուրն էլ նույնպես փոխադրվեց Մասիսի վրա։ Սուրբ Հակոբի անունով շատ եկեղեցիներ են շինված։

261. Բնագիրը մի քիչ անորոշ է — «յետ միոյ նուազին զոր ի յունականացն կրեցին զօրացն»։ էմին թարգմանել է. «не противился также востанию и отложению стран после похода греческого войска» (տպ. 1858 թ.), կամ «Или же препятствовал отнятию (у себя) стран греческими войсками» (Բ. տպ. Ստեփանեի թարգմանությունը իմաստի կոշմից ավելի ճիշտ է. «Բացի մի անգամից, երբ հարձակվեցավ հունական զորքերի հետ», թեև քերականորեն «ի յունականացն կրեցին զօրացն» չի կարող նշանակել «հարձակվեցավ հունական զորքերի հետ»։ Գուցե հորենացին այստեղ նկատի ունի այն միակ դիմադրությունը, որ հոստոսվր ցույց տվեց պարսից թագավորին հունական զորքի օգնությամբ (Գ, Ժ)։

262. Աղեքսանդր Մակեդոնացու երեք կանգուն հասակ ունենալը հորենացին գիտե Սուտ Կալիսթենեսից։ (Արմ. Արմ. II. 761 ծանոթ.)։ Հասարակ կանգունը հավասար է երկայնության՝ արմունկից մինչև միջամատի ծայրը, որ կազմում է միջակ մարդու հասակի մի քառորդը։ Ուրեմն Աղեքսանդր Մակեդոնացու հասակը հավասար է եղել միջին մարդու հասակի երեք քառորդին։

263. Այս խոսքից երևում է, որ հորենացին Դուրն բառը համարում է

պարսկերեն, որ նշանակում է բլուր: Փափստոսի մոտ այս տեղում ասված է. «մինչև ի գաշան Մեծամորի, ի բլուրն որ անուանալ կոչի Դուին»: Ուրեմն ըստ Փափստոսի Դվին այդ բլուրի անունն է հզել, և ոչ թե Դուին պարսկերեն քառ է և նշանակում է բլուր: Որովհետև մասնագետները ոչ հին և ոչ նոր պարսկերենում չեն գտել Դուին կամ նման հնչող մի այլ բառ բլուրի նշանակությամբ, ուստի եղրակացրին, թե խորենացին շփոթել է Փափստոսի խոսքերը. (Արմ. Արմ. 20):

Այս առիթով ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այստեղ Նորայր Բյուզանդացու մի դիտողությունն այս հարցի վերաբերյալ. «Յարդ և ինձ իսկ գիտովին չեղև հնար գտանել զԴուին ի պարսկերեն բառարանի, այլ գտի կեղտաց բարբառոյն մէջ Դուն, որ է հայերեն Բլուր: Հայտնի է, թե կեղտերենն է յաղգատում է Հնդկերոպական լեզուաց բնդ սանակրիտ, հայ, հոյն, հռոմայեցի, սլաւան և գերմանական բարբառս: Լիտեր է ի գաղղիբոն բառարանին կը գրէ ի ստուգարանութիւն Dune բառի (Լիտերի խոսքերը ես բերում եմ հայերեն թարգմանութեամբ). «Լատիներենն dunum, հունարենն doynon բառեր, որ նշանակում են բարձրություն և որոնք հին հնդկերաներից բերվում են իբրև կելտերեն: Նրանք այժմ էլ գոյություն ունեն ժամանակակից կելտական լեզուներում՝ կիմերերենում, իռլանդերենում և գալերենում dun ձևով՝ բլրակ, հողաբլուր նշանակությամբ, ստորին բրետոներենում tun բլուր նշանակությամբ: Նույն մշտնջող վկայություն է բերում Նորայր նաև Դեզոբրիի և Բաշլիի բառարանից: (Տեղեկություն ի գիրս Պատմության Ասողկան, եր. 13):

Պատահական է արդյոք, որ հնդկերոպական մի ճյուղի մի քանի լեզուներում գոյություն ունի դուն բառը հենց նույն նշանակությամբ, որ տալիս էր խորենացին Դուն-ին: Ավելի հավանական չէ՞ հնթադրել, որ պահլավերենն էլ, կելտերենի թուրք, ունեցել է նույն արմատը, որ սակայն պահլավերեն գրականության մեջ գործածված չէ, սակայն ծանոթ էր խորենացուն: Արմատական բառարանում պատահում ենք հարյուրավոր պահլավերեն բառերի, որոնք պահլավական գրականության մեջ չեն գործածված, բայց պահպանվել են հայերենում իբրև փոխառություններ: Սրանց թվին կարող է պատկանել և Դուին բառը: Զմոռանաք, որ խորենացին, ինչպես շատ նշաններից երևում է, գիտեր պահլավերեն լեզուն, այսինքն իր ժամանակի պարսկերենը:

264. Բնագիրն ունի «ճախր առնոյր կաճեայն», որ զծվար հասկանալի է: Էմիլը թարգմանել է. «вращалась его воилочная (броня)»: Մտեփանեն թարգմանել է «նիզակի հարվածից նրա թաղիքը նահում էր»: Մենք էլ թարգմանեցինք հնթադրաբար՝ «թաղիքը շուռ էր գալիս»: Գուցե պետք է հասկանալ այն մտքով, թե թաղիքը շատ խիտ ու առածազկան էր, ուստի նիզակի հարվածից չէր ծակվում, այլ փոս էր ընկնում և նորից իր ձևն ստանում:

265. Սյուտեղ մի հակասություն կա. ձիու գավակի կողմից չի կարելի հակառակորդի աչքին իսկել, ինչպես ցանկանում էր Վահան Ամատունին: Կարծում ենք, որ այստեղ «ական» բառն աղավաղված է, փոխանակ ծոծրական (ծոծրական ձևից), ուրեմն Վահանը թշնամու հետևի կողմից, նրա ձիու գավակից՝ նիզակի հարված է հասցնում նրա մերկ, չարաշտպանված ծոծրակին:

266. Կամսարական Արշավիրը այն պատճառով է կոչված առաջին պատվովոր անձ թագավորից հետո, որովհետև կամսարականները պահլավական ծագում ունեին, սերված լինելով Կարենյան Պահլավից: Հայ Արշակունիները, ինչ-

պէս հայտնի է, Արշակունիներէ մեծ տոհմում երկրորդ տեղն էին զբաղում Պահլավներէջ հետո:

267. Ժորա պահակը Նոյն ժորա դուռն է: Տե՛ս ծանոթ. 201:

268. Կեսար (Caesar), Հուլիոս Կեսարի հատուկ անունից, որ հռոմեական կայսրների պատվանունն դարձավ և գրվում էր կայսր (imperator) բառից հետո, հատուկ անունից առաջ: Հետո թե՛ Հռոմում և թե՛ Բյուզանդիոնում այս անունն սկսեցին կրել այն անձերը, որոնց կայսրները նշանակում էին իրենց հաջորդ, նաև այն բարձրաստիճան անձերը, որոնք կայսրից հետո երկրորդն էին տիրութեան մեջ և կառավարում էին երկիրը կայսրի ղեկավարութեան տակ:

269. Երանելի Կյուրեղը՝ Կյուրեղ Աղեքսանդրիացին է. նշանավոր հույն հոգևորական և մատենագիր, որ Աղեքսանդրիայի պատրիարքական աթոռը գրավեց երեսուններկու տարի (412—414): Նա հանդես եկավ Կ. Պոլսի պատուրիարք Նեստորի դեմ, որ ուսուցանում էր, թե Քրիստոսի մօրը չի կարելի կոչել «աստվածածին»: Կյուրեղի ջանքով գումարվեց Եփեսոսի ժողովը 431-ին, որից նախազանգույց էր ինքը և որը դատապարտեց Նեստորին իրրև աղանդավորի Քողոն էլ բազմաթիվ գրվածքներ, որոնց մեջ դավանաբանական տեսակետից առանձին կարևորություն ունին նրա գրվածքները Քրիստոսի մի րնութեան մասին և նզովքները նրանց դեմ, որոնք չեն դավանում մի րնութեան: Նրա բարձր հեղինակութեան և անկասկածելի ուղղափառութեան պատճառով նրա այս գրվածքները զենք եղան մեր նախնայոց (հակաբաղիկոնականների) ձեռքին՝ մարտնչելու քաղկեդոնականների դեմ, որոնք ստիպված էին ընդունել քաղկեդոնական դավանությունը (երկաբնակությունը): (Տես Հայոց թուղթը Կոստանդին կայսրին, Սեբեոսի մոտ, գլ. ԽԳ, էջ 136—137, Խաչիկ կաթողիկոսի թուղթը Սեբաստիայի մետրոպոլիտին, Ասողիկի մոտ, գլ. ԻԱ, որտեղ համախ է հիշվում Կյուրեղը):

Կյուրեղի բազմաթիվ աշխատություններից շատերը թարգմանված են հայերեն ութերորդ դարում Մտեփանոս Սյունեցու ձեռքով. մի քանիսն՝ ավելի առաջ, հինգերորդ դարում: Այս թարգմանությունները մի մեծ հատորով տպագրված են Կ. Պոլսում 1712 թվին «Գիրք պարապմանց» հին վերնագրով:

270. Հուլիանոս Կլավդիոս, Կոստանդինոս Մեծի եղբորորդին, ծնված 331-ին: Նա 353-ին նշանակվեց Կեսար, 360-ին զորքի կողմից ընտրվեց կայսր, 361-ին ամբողջ կայսրությունը միացրեց իր միահեծան իշխանության տակ: 363-ին սպանվեց պարսից զեմ մղած պատերազմի ժամանակ: Դատարարված լինելով անապատականների ողով՝ նա զղվանք զգաց դեպի այդպիսի կյանքը և ականջ հաշածել բրիտանեությունը. և ջանք էր անում վերականգնել հին հեթանոսական կրոնը, բայց իզուր: Նա կնքված է Ուրացող անունով և նրա անունը մինչև այսօր զեռ կենդանի է հայ ժողովրդի մեջ, որ գործ է ածում «շար Հուլիանոս» անունը, նշանակելու համար խարդախ, խորամանկ մարդկանց:

271. Քնագրում «յորժամ զնա ընդդեմ Պարսից իրավունքն զինեցին» — կասկածելի խոսք: էմիրը թարգմանել է. «Когда правосудие (Божие) вооружило его против Персов». Մտեփանեն՝ «և երբ իրավունքները զինավորեցին նրան պարսիկների դեմ»: Մեզ թվում է, թե «իրավունքն զինեցին» խոսքը աղավաղված է:

272. Ռաս անունով աստվածություն հայտնի չէ էմիրը (Ման. 381) հա-

վանական հեթադրութիւնն է անում, թե սա աղավաղութիւնն է հունական «Արես» բառի, այսինքն պատերազմի աստծու Այս աղավաղութիւնը կարող է հետեւեալն լինել հայ ժողովրդի արտասանութիւնն: Համեմատել՝ Արիստակես-մատակես:

273. «Մազզեզանց քաջ», Մազզեզն իրանական բառ է. զենդերեն մազ. դա-յասնա, պահլավերեն՝ մազզա-յաստ, մազզեզն էալլն, և նշանակում է Մազզին (= Արամազդին) պաշտող, այսինքն զրադաշտական կրօնին հետեւող: Ուրեմն Շապուհի տիտղոսի մեջ «Մազզեզանց քաջը» նշանակում է զրադաշտականների (կամ լնչպես մենք կասեինք՝ հավատացյալների, ուղղափառների) մեջ քաջը: Մեր հին մատենագիրները ևս հաճախ դործ են անում Մազզեզն, Դենի Մազզեզն (դուտ պահլավերեն), մազզեզական և ալլն: Հլուրշման, Արմատ. բառարան:

274. Սեզեկիա—Հուդայի վերջին թագավորը, որին նշանակել էր Նաթուգոդոնոսորը 597 թ. Ն. Ք. Նա մտածեց ապստամբել Նաբուգոդոնոսորից և քարելական լուծը թոխափել: Բայց հաղթվեց, բռնվեց, կուրացվեց և մեռավ բանտում: Նրա հետ միասին վերջացավ և Հուդայի թագավորութիւնը: Սեզեկիային ձորենացին հիշում է նաև Ողբի մէջ:

275. Աքիլեսը Հոմերոսի Իլիականի գլխավոր հերոսն է, ամենաքաջը Տրոյան պաշարող հույն զորականների մեջ, որ և սպանեց Հեկտորին, Պրիամոսի մեծ որդուն, որ տրոյացոց ամենաուժեղ կռուին էր և հույների սարսուփը: Թերսիտեսը Նույն Իլիականի մեջ հիշված մի հասարակ զինվոր էր, որ համարձակութիւն ունեցավ թագավորներին և սովազներին ջննադատել, որի պատճառով Ողիսեսը նրան կծու խոտերով նախատեց ու ծեծեց: Հոմերոսը, ինքն էլ ազնվապետական դասակարգին համակրող, այս միակ զննողատին, Թերսիտեսին, դուրս է բերել ծաղրելի և տգեղ արտաքինով:

276. Բորը (Lepre) սաստիկ վարակիչ և անբուժելի հիվանդութիւնն է, «սուտի հնուց ի վեր ամեն տեղ բորոտներին հալածում էին ընկալութիւններից հեռու, որպէսով առողջներին չվարակեն: Բարեկարգ պետութիւնները հատուկ ուրկանոցներ էին շինում, որոնց մեջ ժողովում ու փակում էին ուրուկներին (բորոտներին), այնպես որ ուրիշ մարդկանց հետ շփում չունենան: Նրանց անհրաժեշտ ուտելիքը և այլ պիտույքները շինվածքի մի փոքր բացվածքից ներս էին քցում: «Օրենք» բառով այստեղ պիտք է հասկանալ Մովսէսական օրենքը (Ղևտ. ԺԳ), որ բորոտներին պիղծ էր ճանաչում, պատվիրում էր բանակից դուրս և առանձին պահել և շորերն այրել: Բնագրում գրված է. «Պաշտեցեն քնոսս հարկավ, բաց է ի բաց»: Թարգմանիչներն այս երկու բառը բաց են թողնում, այնինչ նրանք կարեւորութիւն տան, որոնք ցույց են տալիս, թե Ներսէս կաթողիկոսը պարտադիր էր դարձրել զրանց լանմանը (սպառնելը), բայց զգուշութիւնն համար պատվիրում էր կերակուր բերողներին չմտենալ բորոտների, այլ բացելիքաց, այսինքն հեռվից տալ նրանց պիտույքները:

277. Տե՛ս. Մատթ. է, 2:

278. Բնագրում գրված է. 'սի յերինդ Սաղկաց զպարկացիր ջրով», որ մենք Թարգմանեցինք աննպատակ և ջրավետ տեղում, ինչպես մոտավորապէս Թարգմանել են և ուրիշները: Ալիշան (Այրարատ, էջ 516) պարկացիր անժանոթ բառը համարում է հատուկ անուն, Արածանիի վտակներից մեկի անունը: Նույն տեղում Ալիշանը Սաղկաց լեռը գնում է Սաղկետուն գավառում, որ հակա-

առակ է դուրս գալիս խորենացուն, որովհետև Մաղկեոսն գտնվում էր Այրարատ-
յան նահանգում, այսինչ Գնեյը Արշակի հրամանով, ինչպես քիչ վերը պատմ-
ված է, Այրարատյան նահանգից հեռացել էր Աղիովիտ և Առքերանի գավառ-
ները, այսինքն Վասպուրական, ուրեմն և այնտեղ պետք է գտնվեր Մաղկաց
լեռը։ Գնեյի մարմինն էլ, սպանվելուց հետո, իջեցնում են Աղիովիտի դաշտը։

279. Եկյանքի ղեղի մեջո, այսինքն հաղորդության բաժակի մեջ։ «Առա-
ջին կին» կոչված է Սյամպարան՝ ըստ պատմության Արշակի կանանց մեջ.
այսինքն տիկնոթյան, ինչպես անմիջապես հարում է խորենացին։

280. Բթոցնեբով կրել, Բթոց, գրաբար որթ, հարկավոր է եղել՝ ստու-
գաբանելու համար փրկված երեխաներից գոյացած ավանդ՝ Որթք անունովի-
Բայց ավելի հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ հունարենում «πύλος»
բառը, որ ընդհանրապես նշանակում է քթոց, ունի նաև մի հատուկ նշանակու-
թյուն՝ դամբուղ. որի մեջ դնում էին ընկեցիկ երեխաներին (Bailey, «Աγγլոս» I, 3)։

281. Սյունյաց տոհմը բնաջինջ անել տալու պատճառն այն էր, որ Տիգրա-
նակերտի հայ զորքի պետը և Եսպուհին ղեկավարող Անտիոքն էր (ըստ Փավս-
տոսի՝ Անգովկ), Արշակի աները, Սյունյաց իշխանը։

282. Հեղինակը նկատի ունի Ալոթանդեղոսի խոսքը—«արծարծեն Ի-
տուրքենէ ի գիշեր և ի գիշերոյ ի տիւ, փոխառէն անկեալ փոխարենէս։ Զույց
է տիւն Նորայր Բյուզանդացին» (Տե՛ս «Մշակ», 1898 թ. № 217)։

283. Վաղենտինոս Փլարիոս (Valentinianus Flavius) կայսր, զորքի
կողմից կայսր ընտրվեց 364 թվին, մեռավ 375-ին։ Նրան հաջորդեց եղ-
բայրը, Վաղես (Valens), որ նույն 364-ից սկսած հզորը հետ կառավա-
րում էր պետությունը, իսկ նրա մահից հետո միահեծան կառավարեց Գրեթե
բոլոր ժամանակ նա պատերազմ էր մղում պարսիկների դեմ, լույս խոշոր պար-
տություն կրեց Գոթերի դեմ պատերազմում և փախուստի ժամանակ մեռավ։
Վաղեսն Արիոսի վարդապետության հետևող էր և սրանով է բացատրվում մեծն
Ներսեսի՝ Արշակ Թադավորի պատգամավորի՝ արքայը, թեպետ մանրամասնու-
թյունները տարբեր են պատմում Փավստոսը և խորենացին։

284. Ուստանի մասին տես ծանոթ. 84։

285. Եղիայի և Եղիսի մասին տե՛ս Գ թագ. Ժէ, 16, Գ թագ. Բ, 5։

286. Իլիու, լիակատար ձևով՝ Իլիուպոլիս (հունարեն Ἰλιουπόλις Հեղիո-
պոլիս), այսինքն արեգակի բաղա՝ Այս անունով հայտնի են երկու ամենահին
քաղաքներ, որոնցից մեկը գտնվում էր Ներքին Եգիպտոսում, Կահիրեից հարավ,
իսկ մյուսը, որի մասին այստեղ խոսվում է, գտնվում էր Ասորիքում, երկու
լիբանանների (սիբանոս) միջև, Կղեսուրում, որ մի ժամանակ շեն և վաճա-
ռաշատ քաղաք էր, բայց ներկայումս աննշան փոքրիկ քաղաք է և կոչվում է
Բաուրեգ։ Ավերակներն այստեղ երեք խավից են բաղկացած—ստորին՝ ստոր-
երկրյա խավը կազմում է հիմքը. միջին խավը պարունակում է Արեգակի տաճա-
րի ավերակները, իսկ վերին խավը Արաբացիների շինած բերդն է։ Ստորին խավը
շինված է ամենահին ժամանակներում, ե՞րբ և ո՞ւմից—հայտնի չէ։ Սա մի
կիկլոպյան շինություն է— սալահատակ հակապական մարմարյա կամ հասարակ
քարի տաշած բեկորներից։ Սրանցից երեքը վիթխարի մեծություն ունեն—19
մետր երկայնություն, 4 մետր լայնք, և 4 մետր բարձրություն— ավելի քան
300 խորանարդ մետր միակտուր քար։ Այս երեք վիթխարի քարերի պատճառով
է, որ այս տաճարը կոչվել է Երեքքարյան։

287. Մակեդոնը Կոստանդնուպոլսի պատրիարք էր, որ 360 թվին գահադուրկ եղավ ոչ այնքան դավանաբանական սխալ վարդապետության պատճառով, որքան ինքնազուլու գործողությունների և հակաուսիրողների ոսոթության պատճառով։ Ս. Հոգու գեմ վարդապետությունը, որ խորենացին մեջ է բերում, նրան չի պատկանում, այլ նրա հետեողներին, որոնք նրա անունով կոչվեցին մակեդոնականներ կամ հոգեմարտներ։ Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական ժողովը, որ կոչվեց երկրորդ տիեզերական ժողով, գումարվեց 381-ին և նպովեց հոգեմարտության վարդապետությունը Մակեդոնի մոսից հետո Այս ժամանակ մեռած էր նաև մեծն Ներսես կաթողիկոսը։

288. Անհուշ բերդի և բանտի տեղը որոշ հայտնի չէ, հավանորեն գտնվում էր Խուժաստանում (խուլյաստանում)։ Փալատոսը հաճախ հիշում է այս բանտը՝ Անգմըշ, Անգմըշն անունով, կցելով իրեն բացատրություն «զոր անյուշն անուանեն»։ Հյուսիսմանի կարծիքով Անգմըշն անունն առաջ է եկել Անգիմիշի քաղաքի անունից, որ ներկայումս կոչվում է Գիզբուլ և գտնվում է Խուլյաստանում։ Այս բերդում բանտարկության դատապարտում էին ամենաժանր հանցավորներին մշտնջենապիս, ցմահ։ Պատմի էր ենթարկվում այն մարդը, որ կհամարձակվեր պարսից թագավորին հիշեցնել որևէ մեկին, որ բանտարկված էր լինում այստեղ։ Նա (բանտարկվածը) մատնվում էր մոռացության, այս իսկ պատճառով օտարազգի հեղինակները այս բերդը կոչում են մոռացության բերդ։

289. Սավուղ, իսրայելացիների առաջին թագավորը, որ մի պատերազմի ժամանակ, թշնամիների ձեռքը լքեկնելու համար իր սրով անձնապատկանություն գործեց, մոտ 1056 թ. ՆՔ.։ Նրան հաջորդեց Գավիթը,

290. Այսինքն դրադաշտական կրոնին Տե՛ս ծանոթ. 273։

291. «Եպիսկոպոսներին հարկերի պատճառանքով կապում ուղակում էր Պարսից երկիրը»։ Զպետք է հասկանալ այն մտքով, թե եպիսկոպոսներն իրենց վրա դրված հարկերը չէին վճարում. նրանք այս ժամանակ հարկերից ազատ դասակարգ էին կազմում, այլ որովհետև իրենց թեմերում պետական հարկերը լրիվ չէին հավաքում։ Շատ վկայություններ կան, որ ժողովրդից պետական հարկերը գանձելու պարտականությունը դրված էր կաթողիկոսների վրա, որոնք էլ հարկերը բաշխում էին թեմերի վրա և գանձումը հանձնում եպիսկոպոսներին (թեմերի առաջնորդներին)։ Վերջիններս էլ հավանորեն իրենց թեմի վրա քնկած հարկը բաշխում էին քաղաքների և գյուղերի վրա և գանձումը հանձնում քահանաներին։

292. Ստրատելատ հունարեն բառ է, στρατηγός, և նշանակում է զորքի հրամանատար, համարիչ սպարապետ և զորավար բառերին։

293. Դրանիկ բառը միայն այստեղ է պատահում մեր հին մատենագրության մեջ, ուստի և զովար է որոշել նրա ճիշտ նշանակությունը։ Սազում է դուռն բառից, թագավորի պալատի՝ արքունիքի նշանակությամբ, ուրեմն կարող է նշանակել պալատական սպառավոր, պալատական պաշտոնյա։ Կա գործածված «յրանն մարդիկ» խոսքը, որ հավանորեն նույն նշանակությունն ունի։ Հայկ. բառարանը բացատրում է, «որ կալ առ դրան» Արմատ. բառարանը թարգմանում է պալատական։ Էմինը (ծանոթ. 416) նկատի առնելով, որ այստեղ խոսքը զորքի մասին է և ոչ պալատական պաշտոնյաների, դրանիկ բառը թարգմանել է ГВАРДИЯ, այսինքն թիկնապահ զորք։

294. Ստեփաննի թարգմանությունն այստեղ ճիշտ չէ՝ սմկարախները ձիեր

հեծած, աշինել ձիավոր էին պարսից պատանիները, որոնք այս պատմագրի չէին կարողանում պարսից ճակատի մեջ մտնել պատասպարվել: Երկուսը թարգմանիչներն էլ բնագրի ԳԴԻ ցուրտ լիակիր ընկենուինս խոսքը թարգմանել են—էմին՝ „ХОЛОДНЫМИ ТРУПАМИ БРОСАЛИ ИХ НА ЗЕМЛЮ“, Ստեփանեն՝ «նոցա ցուրտ դիակները դետին էին ձգում»: Բայց նոր սպանված մարդու դիակը ցուրտ չի լինում: Եթե օջուրտա բառն այստեղ ցրել բայից անհնարացած ձև չէ՞ «ցրորացան» նշանակությամբ, ապա պետք է հասկանալ իբրև անշնչացած:

295. «Անխալամ գէսք»: Մի քանի ձեռագիրներ ունեն «անխալամ գէսք», որ սխալ է: Նորայր Բյուզանդացին ցույց է տվել ուղիղ ձևը՝ անխալամ գէսք. իսկ անխալամ է անասունի դանգ. գեսք՝ գլխի երկար մազերն են. վարսերը Ուրեմն անխալամ գեսք նշանակում է մազեր առանց գլխի սկավառակի, մազերի փնջեր: Ըստ այսմ խորհնացու նկարագրությամբ՝ հունաց զորքի չղլա և կաշայա պահպանակների վրա իբրև նշաններ կպցրած էին մազի փնջեր, որոնք քամուց ծածանվում էին: Նման դարդ ներկայումս էլ որոշ ղեկավորական աստիճանավորներ կրում են իրենց սաղավարտների վրա:

296. Վիշապները հռոմեական պատերազմական դրոշակներ էին, որոնց վրա վիշապներ էին հորինված:

297. Անշարկություն խորայնացիների պատերազմների վրա ամաղեկացիները հետ, որի ժամանակ Մովսես բարձրացավ մի բլուրի վրա և բաղկատարած աղոթում էր: Երբ նա ձեռները բարձր պահած էր լինում, հաղորդությունն խորայնացիների կողմն էր լինում, իսկ երբ, հոգնելուց, ձեռներն իջեցնում էր, հաղորդություն անցնում էր ամաղեկացուց կողմը: Այս տեսնելով՝ Ահարոն և Ովր մտան նրա թևերի տակ և նեցուկ եղան, որպեսզի ձեռները միշտ բարձր մնան: մինչև որ ամաղեկացիները վատարյալ պարտություն կրեցին: (Նվից. Ժէ, 8—12): Այստեղ Մեծն Ներսեսը Մովսեսի դերն է կատարում, իսկ նոր ամաղեկը պարսիկներն են, հայերի և քրիստոնեության թշնամիները:

298. Դեկերը լեզուներն են:

299. Պապ թագավորը զուր է մեղադրվում Փավստոսից, խորհնացուց և հետագա պատմիչներից իբրև Ներսես Մեծին թունավորող: Նոր հեղինակները (Պարագաշյան, Գ, 145) այս բանը չեն ընդունում: Ներսես Մեծը վախճանվեց արյունաքամ լինելուց, թոքերի մեջ մի մեծ երակ պատռվելով, ինչպես հաճախ պատահում է թոքախտավորներին: (Եաշկերույթն առատ գինիով դուցե արագացրեց այս մահը): Նա ինքը գիտեր իր հիվանդությունը և արյունահոսության պատճառը, ուստի մեծեց ընդունել առաքարկված դեղձափնեքը, որովհետև գիտեր, որ թունավորված չէ: Թունավորելու ավանդությունը կամ արդյունք է հոգեորական դասի թշնամության Պապի դեմ, կամ սոցիալական:

300. Ինչպես Ագաթանգեղոս պատմում է, Գրիգոր Լուսավորիչը հայտնապատանի ձեռնադրություն ստացավ Կեսարիայի Դեոնդիոս արքեպիսկոպոսից: Այն թղթում, որ այս ձեռնադրության առթիվ Դեոնդիոս գրեց Տրդատին, ի միջի այլոց հաստատուն պարման (կամ պահանջ) է դրվում, որ այսուհետև Հայաստանի քահանայապետներն անշարժաբար իրենց ձեռնադրությունն ստանան Կեսարիայի աթոռից (Ագաթ. ԵԺԶ): (Շատ նշանակալից է, որ այս պայմանը չկա Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրության մեջ): Այս պայմանը կիրառվում էր բոլոր ժամանակ: Առաջին անգամ Սահակ (Շահակ) կաթողիկոսի մասին հիշվում է, թե Պապը Նրան Ներսեսի փոխարեն կաթողիկոս նշանակեց առանց

Կենսարիայում ձեռնադրվելու, ուրիշ խոսքով՝ Պապը Հայոց եկեղեցին հանեց Կենսարիայի ստորագրութեան վիճակից, դարձրեց ինքնագլուխ եկեղեցի. մի կարևոր ռեֆորմ, որ ապագայում մեծ նշանակություն ունեցավ մեր եկեղեցական, ալլե քաղաքական պատմության մեջ։ Փափստոսը Հուսիկ է կոչում այս կաթողիկոսին և ավելացնում, թե Կենսարիայի հայրապետը ժողով գումարեց, խիստ բողոք գրեց Պապին այս նորամուծության պատճառով, և վճռեց, որ այդպիսի կաթողիկոսները, որոնք Կենսարիայից ձեռնադրություն չեն ստանա, իրավունք չունենան եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու Այնուհետև Հայոց աշխարհից դիմում էին Կենսարիա՝ ձեռնադրություն ստանալու համար։ Եթե այս վերջին տեղեկությունն ստույգ է ապա պետք է ասել, որ դա ժամանակավոր էր, և շուտով Հայոց կաթողիկոսները հոգևոր ֆայրագույն իշխանություն ստացան, ի միջի այլոց՝ և եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու իրավունք։

301. Բնագրում գրված է ԵՒ Պիսաս, հունարենի հոգնակի հայցական հոլովի վերջավորությամբ։ Պիսաս հին քաղաք էր Հունաստանի էլիոտա նահանգում։ Իսկ Արեգ քաղաքի մասին ոչինչ չենք կարող ասել։ Մեզ հայտնի (տե՛ս ծան.) 386) երկու Հելիոպոլիսներից, այսինքն Արեգակի քաղաքներից ոչ մեկը չի կարող լինել, իսկ բուն Հունաստանում այս անունով քաղաք մեզ հայտնի չէ։

302. Ղանկվառները՝ լանգոբարդները կամ լոնգոբարդներն են (= երկայնամորուսներ), Սվեվների մի փոքրաթիվ ճյուղը դերմանական ժազումից, որոնք մեր թվականության Ա դարում ապրում էին էլրայի ձախ ափին. այստեղից Նրանք հետզհետե տարածվեցին դեպի Դանուբ, Ալպյան լեռներն անցան, նվաճեցին Հյուսիսային և Միջին Իտալիան, բայց իրենք էլ հետզհետե ձուլվեցին տեղական ռոմանական ազգաբնակչության հետ, և ութերորդ դարից այս կողմը նրանց անունն այլևս չի հիշվում։ Նրանց անունն է կրում այժմ Իտալիայի մի քնդարձակ նահանգը հյուսիսում՝ Լոմբարդիա։

303. Քիսնես լակոնացի ըմբիշին, որ 22 կանգուն վազը (ոստուն, ցամկում) ուներ, հիշում է Եվսեբիոսը Ժամանակագրության մեջ (Արմ. Արմ. II, 103 ծանոթ.)։

304. Սկամանդրոս փոքր, բայց լայն ու խոր գետ է Թրակիայում, որ Տրոյայից հարավ դաշտով հոսելով թափվում է Հելլեսպոնտոս, կոչվում է Նաև Քսանթոս (հուն. Ξάνθος՝ դեղին)՝ դեղնագույն ջրերի պատճառով։ Այժմ կոչվում է Ժենտիքի։ Այս գետի վրայով թռավ Աքիլես ըստ Հոմերոսի (Իլիական, իգ)։ Այս տեղեկությունն էլ խորհնացին առնում է Սուտ Կալլիսթենեսից (Արմ. Արմ. II, 109)։

305. Հայտնի չէ, թե իսկապես ո՞ր կղզին է Թուլիսը։ Ըստ Շիրակացու Աշխարհացույցի՝ կարող է լինել Անգլիայի հյուսիսակողմում եղած կղզիներից մեկը։

306. Մեդոլանոն այժմյան Միլանն է Իտալիայում։

307. Ստեփանեն (ծանոթ. 670) առում է, թե այս հեղինակը, որի վրա ակնարկում է խորհնացին՝ Էնեղոսն է, Ե դարի եկեղեցական մատենագիրը՝ (ավելի հիշա՞ Դ դարի վերջերի), բայց Նեղոսից նա համապատասխան ցիտատ չի բերում։ Նեղոսի խրատներից հայերեն թարգմանված հատվածները տպագրված են Վենետիկում 1855-ին։ Ստեփանեն հիշում է այս խրատների առաջին տպագրությունը Կ. Պոլսում 1820 թվին։ Այս տպագրությունը Զարբհանայանի Մատենագրության մեջ չի հիշատակված։

308. Գազավոնը Կամսարականների ցեղից՝ Պարթև ժազումից լինելով, Հա-

յաստանում աստիճանով առաջին անձն էր ճանաչված թագավորից հետո (տե՛ս ծան. 266): Խոսքովը նրա ցույց տված հավատարմությունը վարձատրելու նպատակով կամենում է է՛լ ավելի բարձրացնել նրա աստիճանը, ուստի խոստանում է նրան պատվել ոչ ըստ հին հայրենական ծագման (այսինքն՝ իրեն Պահլավ-Կամսարական), այլ մոր կողմից, որ Արշակունի էր, նրան ևս Արշակունի գրել:

309. Սպունդհ հունարենն ըստ է, 5500 ֆն: օզ: որ նշանակում է փոթաջան, գործունյա, նախանձաճուլջու Այս անունը կրում է Բյուզանդիայում մի առանձին ձորանվորական կարդ, որի անդամներն ուխտում էին անդադար աղոթել, աղքատ ապրել և գրքերով զբաղվել: Նրանք կոչվում էին նաև ակումխտ (հուն. ἀκούματοι) այսինքն անքուն, տքնող:

310. «Ոչ Սահակին և ոչ էլ... նախարարներից որևէ մեկին չիախտեց իրենց պատիվներից», — այսպես ունի խորհնացու ձեռագիրների մի խումբը (Ա), որին հետևել են քննական հրատարակության խմբագրողները: Մյուս երկու խմբերը (Տ, Խ) ընդհակառակն ունեն, «Ոչ Սահակին և ոչ էլ... նախարարներից որևէ մեկին թողեց, այլ խախտեց իրենց պատիվներին»: Այսպես են ըուրոր ապագրությունները բացի Քննականից: Մենք ուղիղ ենք համարում Տ, Խ խմբերի ընթերցվածը: Գազավունին և Կամսարականներին գահից ու կալվածներից զրկելը հենց նույն գլխում հիշված է: Իսկ ս. Սահակի գահընկեց լինելուն ապացույց է ողջը. որտեղ ասված է. «Որանի՜ առաջնոյ և երկրորդի փոփոխման», որով ակնարկում է ս. Սահակի երկու անգամ գահընկեց լինելը նժի ս. Սահակն այս ժամանակ գահընկեց եղած չլիներ, անհասկանալի կամար ողբի մեջ հիշատակված երկու անգամ գահընկեցությունը: Ուստի պետք է հետևեցնել, թե Արտաշիրը ս. Սահակին էլ իրոք գահընկեց արավ: Բայց նա անձամբ Տիսբոն գնալով՝ շնորհիվ իր բարձր ազնվական ծագման և կորուսմամբ թյան՝ հաջողեցրեց ոչ միայն իր սինսայի՝ Համազասպյանի սպարապետությունը, այլև Կամսարականներին վերադարձնել գրավված կալվածքներն ու նախարարական գահը, թեպետ ավելի ստոր աստիճանի: Նույնպես հաջողեցրեց իր վերահաստատությունը կաթողիկոսական աթոռի վրա Արտաշիրի հավանությանը: Այս վերջին կետը լուծված է տալիս այստեղ խորհնացին, բայց, ինչպես տեսանք, ողբի մեջ հիշում է: Այս հիման վրա մենք այս տեղը թարգմանեցինք նախկին ապագրությունների համաձայն:

311. Էմինը (ծան. 445) խոստովանում է, թե այս հատվածի իմաստը լավ չի կարողացել հասկանալ և թարգմանել է ենթադրաբար, առանց նրա շխալվոր լինելու ճշտության: Պատմահոր լեզուն այստեղ հիբրավի մոթ է, բայց իմաստը հասկանալի է: Ըստ խորհնացու՝ պարսից արքունիքում հետևյալ կարգն էր տիրում: Երբ նոր թագավոր էր նստում, գանձարանում եղած բոլոր դրամները փոխում էին, նոր թագավորի անունով դրամ կտրում: Դիվանական մատյանները սակայն չէին ոչնչացնում, այլ նոր թագավորի օրերում կատարված փոփոխությունները կամ կարգադրությունները մուծում էին նրանց մեջ իրեն ուղղում կամ հավելում նոր թագավորի անունով, մինչև որ նոր աշխարհագիր ձագմվեր, որի ժամանակ այդ փոփոխված ու լրացրած մատյաններն ի նորս մաքուր գրվում էին նոր թագավորի անունով: Արտաշիրը կարճ ժամանակ (4 տարի) թագավորելով ժամանակ շունեցավ նոր աշխարհագիր անելու և մատյաններն իր անունով փոխել տալու, այլ նրա կարգադրությունները Համազասպի և ուրիշների մատին մնացին գրված հին մատյաններում՝ նոր թագավորի անունով:

312. Մեծն Հովհաննեսը՝ Հոհան Ոսկերեբանն է, որի աքսորը Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում ահագին վրդովմունք և ժողովրդական հուզմունք առաջացրեց:

313. Հայկական բանասիրութիւնը երկար ժամանակ զբաղվել է «Դանիելյան» նշանագրերի հարցով: Տիրում էր ընդհանուր համոզմունք, թե դրանք վաղեմի հայերեն գրեր են եղել, որոնք երկուր ժամանակ մնացած են հղել առանց գործածութեան, և երբ նորից երևան են եկել, նկատվել է, որ նրանց մեջ պակասում են գրեր՝ հայ լեզվի այդ ժամանակվա հնչյունները լիովին արտահայտելու համար: Կարծում էին բնականապէս, որ Մեսրոպը ոչ թե նոր ինքնուրույն այբուբեն է ստեղծել, այլ լրացրել կամ կատարելագործել է այդ Դանիելյան նշանագիրները: Իմ զանազան բանասերներ ղանազան ենթադրութիւններ էին անում այս նշանագիրների թվի և Մեսրոպի լրացրած գրերի մասին (տես Իս. Հարութիւնյան «Հայոց գիրը», Թիֆլիս, 1892 թ.), Այս սխալ կարծիքը հետզհետե հերքվեց և այժմ վերջնականապէս դեռ է դրված շնորհիւ Հր. Աճառլայի «Հայոց գրերը» հետազոտութեան (Ղիենա, 1928 թ.), որտեղ ամենայն մանրամասնութեամբ բերված են բոլոր նշանագրերը և հերքված և բերված է Մեսրոպյան այբուբենի իսկական պատմութիւնը՝ ամեն մի դրի հնչյունի և ձևի մասին առանձին դիտողութիւններով:

314. Գրերի գյուտի մոմենտը Կորյունի մոտ մ.թ. է և զմար է հասկանալ, թե ի՞նչ է ուղում ասել. «Որում (այսինքն Մեսրոպ Մաշտոցին) պարզեւէր իսկ վիճակի յամենաշնորհողէն աստուծոյ հայրական շախուն ծնեալ ծնունդա նորոգ և սքանչելի սուրբ ուղովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին»: Խորենացին այս մոմենտը շատ պարզ և կենդանի է նկարագրում: Երկու հեղինակն էլ հիշում են սուրբ «աքը» և «երկնային շնորհը», ուրեմն մեր գրերի գյուտը համարում են հրաշքի հետեանք: Թվում է, թե ս. Մեսրոպն էլ այսպէս էր հալատացած: Իհարկէ, ոչ մի հրաշք տեղի չի ունեցել, այլ մեր գրերի գյուտը հետեանք է Մեսրոպի երկարատե, տոկուն աշխատանքներին, իսկ Խորենացու նկարագրած տեսիլը լոկ մի տեսարանական ռեֆլեքս է:

Դեռ Հայաստանում, Դանիելյան նշանագիրները կատարելագործելու ջրա աշխատելիս, Մեսրոպին թվում էր թե մի առանձին զովարութիւն չկա մի քանի գրեր ավելացնել այդ նշանագիրների մեջ և հարցը կլուծվի: Միայն երբ նա միջամտեա եղավ այս գործին, առաջին անգամ երևան եկաւ մեկը մյուսից բարդ ու դժվար հարցեր, որոնց լուծելու համար նա երկու տարի աշխատեց առանց արդիւնավոր հետեանքի և ստիպված եղավ դիմել նախ Դանիելին, ապա Ասորիք՝ ղանազան գիտնականների, հուսալով թե նրանց օգնութեամբ ու խորհրդով

1 Ղ. Փարպեցին, որ շատ աշխլում է իր աղբյուր Կորյունի պատմութիւնը գրերի գյուտի մասին, հետեւյալ խոսքերն է դնում Սահակ կաթողիկոսի բերանը՝ երբ Մեսրոպը նրան հայտնում է իր սրտի բաղձանքը ազգային այբուբեն ստեղծելու մասին. «Ջորացի՛ր և պինդ կաց, վերցրու քահանանիցից մի քանի օգնականներ, որոնց ես կնշանակեմ, և որտեղ որ դժվարութեան հանդիպեցինք հնչյունները կարգելու, բերե՛ք ինձ մօտ, ես կուղղեմ, որովհետե ինչ որ դու փնտրում ես, շատ հեշտ րան է»: Արդյոք Սահակ կաթողիկոսն է եղել այսքան անտեղյակ, որ այս խոսքերն ասել է, թե, որ ավելի հալանական է, Փարպեցին է, որ այս խոսքերը վերագրել է նրան. բայց իրողութեան այն է, որ մի լեզվի համար այբուբեն ստեղծելը հեշտ բան էր համարվում:

կկարողանա կնճռոտ հարցերը լուծել: Այստեղ էլ նրա հույսերն ի ղերե ելան: Ոչ որ չկարողացավ և չէր էլ կարող լուծել այն զովարութիւնները, որոնց հանդիպել էր Մեսրոպը, մանաւանդ որ նրանք հայ չէին, հայերեն չգիտէին: Պետք էր արմատական միջոցի դիմել, ուսումնասիրել հայ լեզվի ֆոնետիկան, հունարենի հետ բաղդատելով, և այս ուսումնասիրութեան վրա հիմնել իր հորի-նելիք այբուբենը:

Մի թեթեւ հասկացողութիւն առաւ համար այն զովարութիւններն մա-սին, որոնք ծառացել էին Մեսրոպի առաջ, բերենք մի քանիսը:

Հայաստանում կային բարրաներ՝ իրենց հատուկ արտասանութեամբ. Մես-րոպը ծանոթ էր պոնէ Տարոնի, Ալլարատի, Գողթնի և Սյունիքի բարբառ-ներին: Հարց էր ծագում՝ այս բարբառներից ո՞րը համարել հիմնական ու բնի-հանուր ազգային և նրա համար գրելը հորինել: Պե՞տք էր արդո՞ք մշտաւ բար-բառների հատուկ հնչյունների համար, որոնք հիմնականում չկային՝ հորինել գրելը կամ գոնէ առանձին նշաններ: Պե՞տք էր արդո՞ք ձայնավոր հնչյունները գրերով արտահայտել հունարենի նման, թե՞ գոցե վերե պրզած նշաններով, ինչպէս ասորերենում: Պե՞տք էր արդե՞ք ձայն գրել ասորերենի նման, թե՞ ձախից աջ՝ ինչպէս հունարենում: Ո՞ր լեզվի այբուբենը պետք էր վերցնել իբրեւ գա-ղափար կամ օրինակ, հունարե՞նը, թե ասորերենը: Տառերի անուններն ու ձևերը պետք էր վերցնել հունարենից կամ ասորերենից, թե՞ ինքնուրույն տնտն ու ձև տալ: Հունարենն ու ասորերենը ունեն երկայն ու կարճ ձայնավորներ, ար-դո՞ք հայերե՞նն էլ ունի, և ի՞նչ կերպ պետք է արտահայտել երկայնն ու կար-ճը: Ի՞նչպէս դասավորել այն գրերը, որոնք չկան հունարենում, արդո՞ք հունարենին համապատասխանող գրերից հետո՞ (ինչպէս վրացերենում, սլավո-ներենում), թէ ցրվել մշտաւ տառերի մեջ և ի՞նչ կարգով:

Սրանք քննահանուր հարցեր էին: Գալիս էին ապա մի շարք մասնավոր և ավելի զովար հարցեր: Ձայնները գրում էին առաջ. ա: պե՞տք էր հայերեն ևս նույնպէս գրել Թակովք, ախ, թե՞ հարկավոր է հատուկ գիր (յ) ստեղծել (Յակովք, ալս): Հունները «հ» հնչյունն արտահայտելու գիր չու-նին, այլ գործ էին ածվում Թալ հազար արտահայտելու մի նշան ('), որ դնում էին ձայնավորի վրա: Պե՞տք էր նրանց հետեւել, թե հատուկ գիր ստեղծել (հ): Հունները չունին ու, և հնչյուններ, որոնք կան հայերենում: Պե՞տք էր դրանց հա-մար հատուկ գիր ստեղծել, թե երկու գրով արտահայտել իբրեւ երկբարբառ-ներ, և ի՞նչպէս, արդո՞ք յու, յա՞ (հուր, կյանք), թե յւ, եա (հուր, կեանք): Վ հնչյունը Մեսրոպին երեւի նույնքան է տաղանազեցրել, որքան վերջերս մեզ, վազ և ավազ, վան և ավան. արդո՞ք միակե՞րպ պետք էր գրել միևնույն պրով, թե տարբեր. (վազ, բայց առաջ...): Ի (ւ) դիրք, որ Մեսրոպը դրեց հունական յ-ի գեմ, ահագին զովարութիւններ և թյուրիմացութիւն էր ծագեցնում՝ երբեմն իբրեւ ձայնավոր հնչվելով, երբեմն իբրեւ բաղաձայն (թիւր, թիւ): Հունները մի ու ունեին, պե՞տք էր հայերենում էլ մի գրով րազականանալ, թե նուրբ ու-ի հա-մար հատուկ գիր ստեղծել (բ), մանաւանդ որ այս հնչյունը միևնույն բառի մեջ փոխվում է (ղուն, դրան, դրոն): Նույն այս կերպով հունարեն ա -ի դեմ դնելով դ (=փափուկ է և ոչ դ), կարիք համարեց մի ուրիշ գիր էլ ստեղծել այդ հնչյունի թալի համար (լ): Հունական ի-ի դեմ դնելով ք (և ոչ իւ, ինչպէս ռուսերենում), պետք ղգաց և մի հատուկ գիր ստեղծել իւ-ի համար: Շրթնային, լեզվային և կոկորդային թավերը պե՞տք էր երկ-երկու գրով արտահայտել—պհ,

տհ, կհ (ինչպես լատիներեն րli, th, kh), թև մի-մի գրեր, ինչպես հունարենն ունենր—փ, թ, ք, Սկզբնական լեզվաշրջանային հնչյունները, որոնք չկան հունարենում, պետք էր գտնել, որոշել և նրանց համար գրեր ստեղծել. (ծ, ձ, ց, Տ, շ, լ)։

Այս և սրանց նման շատ հարցեր, որ մենք չենք էլ կարող երևակայել, Մեսրոպի աշխատության ընթացքում հետզհետե երևան էին գալիս, որոնց լուծելու համար նա ոչ մի նպաստ չէր գտնում ոչ իր սովորած ուսման մեջ, և ոչ դրսից, որն է մեկից։ Պետք էր ինքնաշխատության դիմել, հետազոտել, փորձեր անել, մի անգամ ընդունածը վերաքննել և ուղղել։ Այս աշխատության ընթացքում նա նախ ինքն ուսանում էր, հետազոտության միջոցով ձեռք բերված արդյունքները նշանակում է մատաղաբի վրա որևէ (հունական կամ ասորական կամ ինքնահնար) տառով, և այսպես կամաց-կամաց ստեղծվում էր ապագա այբուբենը։

Վերջապես հասավ բաղձալի ժամը, երբ Մեսրոպին թվաց, թե այբուբենն արդեն պատրաստ է։ Բայց ո՞վ կարող էր երաշխավորել, թե նա լիակատար է, և բավական է արտահայտելու համար հայերենի բոլոր հնչյունները. դուցե դեռ կան հնչյուններ չեղվի մեջ, որ ինքը դեռ չի նշմարել և նրանց համար գրեր չի ստեղծել։ Այս մտքի մեջ խորասուղված՝ նստած էր նա մի գիշեր խցկում, ադոտ լապաերի (կաննիզի) առաջ, աչքերը հստած այն մագաղաթին, որի վրա գրված էր փորձնական այբուբենը։ Անթրաթ նստում էր նա այս մագաղաթին և նրա վրա դրած իր ձեռքին, ընկղմված մատածուներով մեք։ Մեկ էլ սթափվելով, աչքերը վեր է բարձրացնում և տեսնում է մթության մեջ մի աչ ձեռք, որ գրում է վեմի վրա. իրապես նա տեսնում է իր առաջ գրված մագաղաթը, վրալի տառերով և իր սեփական ձեռքը։ Սա մի սովորական տեսարանական ռեֆլեքս է, որպիսին հարյուրավոր անգամ նկատել ենք ամենքս, երբ երկդյան դեմ աչքերս ուղղում ենք մայր մոտեց արեպակին և հետո ուրիշ կողմ ենք նայում։— մեր աչքի առաջ դրանում են մանր-մանր արեգակիկներ, որոնք շարժվում են դեպի աջ և դեպի վեր, հանգչում են, ուրիշ արեգակիկներ են երևում, էյի շարժվում ու էյի հանգչում։ Նույն երևույթը միշտ կրկնվում է, երբ մի առարկայի երկար նայելուց հետո մեր հայացքն ուրիշ կողմ ենք ուղղում։ Գիշերը երկար ժամանակ մի գիրք կարդալուց հետո երբ մարդ պոսկում է, փակ ուղերի են երևում են գրքի գրերը, երբեմն այնքան պայծառ, որ քիչ է մնում առանձին-առանձին գրերը ջոկել։

Ահա այսպիսի մի տեսիլք է եղել և Մեսրոպի տեսածը՝ իր սեփական ձեռքը, իր առաջ դրած մագաղաթը, («վեմը») և նրա վրա գրված այբուբենը։ Տեսիլքի մեջ ձեռքը շարժվում է, և Մեսրոպին թվում է, թե այդ աչքը գրում է այբուբենը։ Նա, իհարկե, չհասկացավ, թե սա մի ֆիզիկական բնական երևույթ է, այլ համարեց աստծուց ուղարկված տեսիլք, և այս հավատն ամբաստեց նրա հույսը։ Ձեռքի շարժումը տեսիլքի մեջ նա բացատրեց, թե «Գրի՛ր, գրելիս փորձով կիմանաս, լրի՞վ է այբուբենը, թե ոչ. եթե մի բան պակաս նկատես, այն ժամանակ կլրացնես։» Կամ ուղի շարժումը դեպի աջ՝ նա բացատրեց այս մտքով, թե պետք է գրել ձախից աջ, հունարենի նման։

315. Այսպիսի բան չէր կարող լինել, որ Մեսրոպը, երկու աշակերտների հետ, հենց Լևոնից թարգմանած և ավարտած լինի հին և նոր կտակարանները։ Սա կհակասեր հենց իրեն, խորհնացուն. որ հետո (Գ, ծդ) հիշում է, թե

ս. գիրքը թարգմանեց ս. Սահակը ասորերենից, հունարիներ յիկնիւոյ օրոտ-
ճառով, և այնուհետեւ (Գ, կա), որ ս. Սահակ և Մեսրոպ Հոռնարենից թարգ-
մանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանածը Կորյունը միայն հիշում է. ին ս.
Մեսրոպ երկու աշակերտների հետ սկսեց թարգմանել, սկիզբ դնելով Ասորմոնի
Առաքինիից (առանց հիշելու մյուս գրքերը), որ շատ բնական էր փորձելու
համար, թե նորագույն աշխարհում կարելի՞ է անսխալ արտահայտել հայերե-
նի բոլոր հնչյունները Մեզ թվում է, թե բնագրում ընդմիջարկութուն է արդիւն-
դակելով վրասն և երկու լայտեխն և զնոր կտակս յիշու ի հայ րանս խոսքը,
որն է՝ ձեռագրի լուսանցքից բնագրի մեջ մուծված։ Խոսքն էլ անկասկած է. «յիշու»
լայց չի հարմարվում։

316. Աշակերտության համար ընտրված երեխաները, բացի ուշիմ և անող-
ջակազմ լինելուց, պետք է լինեին նաև փափկաձայն և երկայն շնչատու։ Մյուս-
վերջին երկու հատկութիւնները հասկանալի կդառնան, երբ նկատի առնենք, որ
այդ աշակերտներից պետք է սլաւոնացիներն հեծելեցու ուսուսմանը, որոնք
հայերեն լեզվով ժամերգութիւն պետք է կատարեին, ուրեմն և երգեցիկ լինելը
պարտադիր էր նրանց համար։

317. Թարգմանիչները բաց են թողել բնագրի «որը ընդ ձեռնագրութեանն
տուգանեցան» նշանակալից խոսքը։ Ինչպես տեսանք (ծան. 300), Կեսարիայի
աթոռը բողոքեց Պապի կարգադրութեան պէմ, ըստ որում Հայոց կաթողիկոս-
ներն ալլա Կեսարիա չպետք է գնային ձեռնագրութիւն ստանալու։ Նոր աշ-
խարհը անհետեանք մնաց, Կեսարիայի աթոռը Հայոց կաթողիկոսների իրավա-
ստութեան տակից հանեց Հայաստանի հունական բաժինը և միացրեց իր թեմի
հետ։ Այսպիսով Հայաստանի հունական մասը տուեց ձեռնագրութեան պատ-
ճառով։ Սահակ կաթողիկոսը Թեոդոս կայսրին գրած թղթում (Գ, ձե) դան-
դառնում է, թե երբ ինքն այդ կողմը գնաց իբրև իր վիճակը՝ իրեն ընդունե-
լութիւն ցուց չտվին և հայերեն գրագիտութեանն էլ թույլ չտվին։

318. Սաղաստան, հետո Սեճեստան, այժմ Սեխստան, Պարսկաստանի գա-
վառ է, Քիւրմանից արևելք ընկած, Աղվանիստանին սահմանաժերձ. դաժան
կլիմայի, անապատների պատճառով քոչորակայր էր համարվում, և Հազկերտ
Բ սպառնում էր Պարսկաստան կանչված հայ նախարարներին՝ կապանքներով
Սաղաստան բռնել անճանապարհ տեղերով, եթե համաձայնութիւն կրակին երկըր-
պագին։

319. Տես Սաղմոս, ԼԲ, 10։

320. Գծվար է ասել, ի՞նչ է նշանակում այստեղ՝ «որպէս և անուանակո-
չեցեալս եմ» խոսքը։ Ծավասպ անունը, որ պարսկերեն նշանակում է «սևա-
ձի», չի բացատրում այս խոսքը։ Գուցե նրան շնորհած էր պարսից թագա-
վորից մի պատվանուն («բարձ համբուրող»), որ ալլա չի հիշվում, ինչպես
Սեբեոսի մոտ գտնում ենք «խոսքով-շում», «Ջավիտյան խոսքով» պատվանուն-
ները։

321. «Արփայագնաց լինէր» — միայն այստեղ գործածված բառ, որ ավան-
դաբար հասկանում ու թարգմանում են՝ սլանալ, խոլանալ, արագարար, իրեն
օդի միջով հեռանալ։

322. Սահակ կաթողիկոսի նամակները և Թեոդոս կայսրի ու պատրիարքի
պատասխաններն իրական չեն, ալլ հորինված են խորհնացուց աչնպես, ինչ-
պես որ նրա կարծիքով այդ անձերը կգրեն, եթե գրելու լինեին (Այսպիսի

համակներ հորինելը հին ժամանակ ընդունված սովորություն էր ոչ միայն մեր, այլև օտարազգի հեղինակների մոտ և դատապարտելի չէր համարվում)։ Սուտի կաշարի և սլտորիսարքի մեղադրությունները, որ Սահակ փոխանակ Հունաստան դիմելու աննշան ասորիներին է դիմել գրերի պոստի համար, չի կարելի համարել նույն հորենացու հայացքը, որ Հունաստանը ճանաչում էր մայր կամ դայակ իմաստությամբ։—Մեսրոպի երկր Յուզանդիոն և նրա միտիայի հաջողումը չի կարելի թերազնահատել։ Առանց երկրայության կարելի է ասել, որ առանց այս ուղևորության Հայոց աշխարհի կեսը, հունական մասը, անշուշտ կօտարանար հայությունից և կծուվեր հույն ազգաբնակչության հետ, գրկված լինելով ազգային գրիդ ու գրականությունից, հույներն լիզվով ժամերգությունից և կալմելով թեմ մի հունական մետրոպոլիսություն, և իբրև սրա հետևանք, մոտ առաջացում ընդունելով Քաղկեդոնի դավանությունը։ Բայց այս շնորհները—հունական բաժնում ևս հայերեն դրադիսություն մոծելու, ժամասացությունը հայերենի փոխելու և հունական բաժինը դարձյալ Հայոց կաթողիկոսի վիճակ ճանաչելու—ծրի չտրվեցին, առանց փոխարինության հայերի կողմից։ Մեսրոպին բավական երկար պահեցին Յուզանդիոնում (տարին զմեխստարտ չի նշանակված) և այս միջոցին հավանորեն կենտրոնից բանակցում էին Կեսարիայի մետրոպոլիտի ու Անատոլիոսի հետ և մյուս կողմից՝ Մեսրոպի հետ։ Բանակցությունները առարկաները հայտնի չեն։ Հիշվում է միայն պարտավորություն բորբորիտոնների կամ բարբարիանոսների ազանդը բնաջինջ անելու մասին, բայց կան ուրիշ՝ ավելի կարևոր կետեր։ Մենք կարող ենք կռահել գոնե երկու կետ։ Առաջին՝ պահանջ, որ ս. զրբի հայերեն թարգմանությունը կատարվի հունարենից (կամ գոնե ուղղվի ըստ հունարենի), և երկրորդ՝ որ հայ երիտասարդները բարձրագույն ուսում աննելու զնան այնուհետև ոչ թե Ասորիք, այլ Յուզանդիա, ուրիշ խոսքով՝ ասելով՝ ասորական օրինեստացիայի փոխանակ հայերն ընդունեն հունական օրինեստացիա։ Այս երկու կետն էլ, որոնք համապատասխանում էին հան հայերի կուլտուրական շահերին, շուտով իրականացան, և հորենացու հաղորդած մի քանի անդեկություններից երևում է, որ հայ երիտասարդությունն էլ զժգոհ էր ասորական ուսումից, և ձգտում էր Յուզանդիոն, հունական ուսում ստանալու և զիմում էր այնտեղ նույնիսկ ինքնագլուխ, առանց ուսուցիչների կամքի։

323. «Բորբորիտոնների ազանդ»։ Բորբորիտոն ժագում է հունական Βορβορῶνος բառից, որ նշանակում է կելտ, ցեխ, աղբ, ուրեմն և նշանակում է կեղտոտ, դարչելի, պիղծ։ Այս նախաստական անունով կոչեցին հակառակորդները Βαρβάρ-Λύωται։ Կոչված ազանդավորներին, բառախաղ անելով։ Կոչվում են հան Բորբորիանոս, Բորբորիտոս, Բորբիանոս և այլն (Արմատ. բառ.)։ Կորյունն այս ազանդի մասին խոսելով, կոչում է Բորբարիանոս, որը Հյուլլմանն ուղղում է Բորբորիանոս, և Արմատ. բառարանն ևս ընդունում է։ Սակայն Կորյուն մի քիչ առաջ, երբ թվում է Թեոդոս կայսրի հրովարտակի կետերը, գրում է՝ «և վասն ժանտագործ ազգին բարբարոսաց», ուրեմն դարձյալ բարբարոս, որ այլևս չի կարելի ուղղել բորբորոս, քանի որ սա գոյական անուն է, այն ինչ բարբարոսն այստեղ անական է։

հորենացին ևս (Դ. խ է կ), խոսելով ս. Մեսրոպի գործունեության մասին Գողթն դավառում, հիշում է, որ այդ աշխարհից վիրացրեց հեթանոսական ազանդը, որ Տրգատի ժամանակից ի վեր թաքուն էր մնացել և այժմ նորից

երևան էր եկել: Ուրեմն, հիմնվելով Կորյունի բարրարիանոս աղանդի, բարրարոս ազգի և հորենացու հեթանոսական աղանդի վրա, կարելի է ենթադրել, թե այստեղ խոսքը վերաբերում է Հայաստանում գեո տեղ-տեղ մնացած հեթանոսական պաշտամունքին, երբ տեղի էին ունենում պղծություններ: Ապագա հետազոտություններին է մնում որոշել, թե ո՞րն է ճիշտը այս երկու ենթադրություններից՝ հույն բարբելոտենո՞րը, թե հայ հեթանոսական պաշտամունքին հետևողները:

324. Եկղևսիաստիկոս հունարեն *Εκκλησιαστικός*, նշանակում է անդամ ուղղափառ եկեղեցու, ըստ Կորյունի՝ Թեոդոս կայսրի հրամանով ս. Մեսրոպին ակումիտ կոչում շնորհեցին, որ նշանակում է անբուն, տքնող (ՏՆ՝ս ծանոթ. 309):

325. «Աշտարակս ժայռաւորս»: Վերջին բառն անհարմար է այս տեղում. գուցե աղավաղված է: (Մի ձեռագիր ունի «Ժառանգորս», հինգ ձեռագիր ունեն «Ժառանգաւորս»): էմինը և Ստեփանեն թարգմանել են «Зубчатые камни» «աստամնաձև աշտարակներ», որոնք հարմար չեն գալիս հաջորդ խոսքին: Մենք ենթադրարար թարգմանեցինք «ժայռաձև», սակայն երաշխավոր չենք ճշտությունը:

326. Բնագրում «գրաւորական վերծանութեամբ», անորոշ արտահայտություն, որ տեղիք է տվել տարբեր թարգմանությունների: Կանգունան (ըստ Ստեփանեի, ծան. 736) թարգմանել է *à la vue d'examiner la Sainte Ecriture* (ս. գիրքը քննելու գիտավորությամբ): էմինը և Ստեփանեն թարգմանել են «Извещенные писмами». «գրավոր հրավերով», որ նույնպես ճիշտ չէ: Մենք թե՛ վերծանություն բառի նշանակության և թե՛ պատմական իրողության համապատասխան գտանք «գրավոր վավերագրերի ընթերցմամբ», որովհետև եփեսոսի ժողովի նիստերում բազմաթիվ ղդկումներն են առաջ բերվեցին ու կարդացվեցին: (ՏՆ՝ս История христ. церкви, Лж. Робертсона, пер. Монушина, I էջ 418):

327. Սխալ է Թեոդորոս Մամուկասացի, պետք է լինի Մոպսուեստացի, Կիլիկիայի Մոպսուեստիա հին րազաքի անունով: Սա Անտիոքի եկեղեցու նշանավոր հայերից մեկն էր, որ ս. գրքի մեկնության մեջ մտքերից պատմական, քննադատական և բանասիրական սկզբունքները: Ժամանակակից և ընկեր էր Հոհան Ոսկերեքանին: Նրան հետո համարեցին նեստորականության հայր, և այս հիման վրա նեստորին կոչեցին նրա աշակերտ, թեպետ բառացի մտքով այս բանը չի հաստատվում: Թեոդորը, իսկապես Թեոդորիտոս Կյուրացին, նույնպես Անտիոքի եկեղեցուց էր, համարվում է Արևելքի ամենաուսյալ աստվածաբանը, բազմակողմանի գիտություններով օժտված և նշանավոր եկեղեցական գործիչ: Սնվել է 290 թվին և աշակերտել Թեոդոր Մոպսուեստացուն: Կյուրեղ Աղեքսանդրացու մասին տե՛ս ծանոթ. 269: Նա փառասեր մարդ էր, անզուսպ բնավորությամբ. նպատակին հասնելու համար խտրություն չէր դնում միջոցների մեջ: Սպառնալիքներով և ահագին զոմարների կաշառք տալով հաջողեցրեց նեստորի տապալումը: Թեպետ ինքն էլ դատապարտվեց, բայց վերահիշյալ միջոցներով կարողացավ իր ուղղափառությունը ճանաչել տալ: Պրոկղը Կ. Պոսի պատրիարքն էր Եփեսոսի ժողովի ժամանակ:

328. Այդ «արվեստը», որ այստեղ հիշում է Պատմահայրը, և պարծանքով կրկնում է հետո, Ողբի մեջ, քերթողական արվեստն է, մեր այժմյան լեզ-

վով բերականություն և ճարտասանություն, կանոնավոր և վայելուչ խոսքի թեորհան:

329. Բոլոր տպագրերն ունեն «ի ստույգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանություն»: Վերջին բառն այստեղ անտեղի է և անհասկանալի. նորայր Բյուզանդական մի սրամիտ և հավանական առաջարկություն է արել՝ այս բառը, «վերաբանություն» ձևով, դնել հաջորդ գլխի վերնագրի սկիզբը՝ «վերաբանությունն ի վարդապետն, ինքնն և այլն: Մենք այս ուղղումն ընդունեցինք, բայց վերաբանություն բառը հասկանում ենք ոչ իբրև վերաբանություն (հուն. ἀποχρηστική, կամ Σπιλογος), այլ իբրև տառացի թարգմանություն հունարեն ἀπολογία — անալոգիա, նմանություն, համեմատություն, այնինչ վերաբանությունը չի նախադրում:

330. Այս դուխը, մանավանդ առաջին պարբերությունը, աչքի է ընկնում խիստ հունարանությամբ բառերի և քերականության կողմից, և քերթողական ոճով իր նմանը շունի ամբողջ պատմության մեջ և կարծես Պիտոյից գրեթե հանած ու Պատմության մեջ զետեղված մի կտոր լինի, — այնքան նման է Պիտոյից գրել լեզվին ու ոճին: Կարծիքներ են հայտնված, թե Պատմահայրը այս դուխը գրել է դեռ երեսուսուրդ հասակում, և հետո կցել է Պատմությանը, որ անընդունելի է: Թե ինչն է թելադրել հեղինակին իր սովորական լեզվից ու ոճից հեռանալ, զովար է ասել: Գուցե նկարագրած նյութի բարձրությունը նրա կարծիքով պահանջել է նաև արտահայտության բարձրություն: Գուցե վաղուց անցած այն երջանիկ օրերը, երբ պատանեկան աշխուշով լի, փայլուն ապագայի հույսերով ոգևորված, ուսումնական ճանապարհորդություն էր կատարում դեպի հրաշալիքների աշխարհը, նրա մեջ վերաթափվել են այն պատանեկան հասակի զգացումները, որոնց նկարագրվել է և նրա գրելը: Գուցե կամեցել է նա այստեղ մի նմուշ ցույց տալ այն քերթողական արվեստի, որը սովորելու համար գնացել էր Ադերսանդրիս: Զգիտներ: Այս դուխը մենք համեմատաբար ափելի ազատ թարգմանեցինք, որպիսով դուրսահասկանալի լինի:

331. Արհեստական լիճը ճահճային լիճ էր Աղեքսանդրիայից հարավ ընկած, որ կոչվում էր հնումը Մարիտիս, իսկ այժմ Մարիտա — լճից և ծովից շնչող հողմերի հատկությունները հորենացին ասել է Փլինիոս (Արք. Արք. II, 130):

332. Աղեքսանդրիայի նկարագրության մեջ խորենացին գործ է ածում հակադրություն կոչված ճարտասանական ձևը. մեջ է բերում ալդ քաղաքի հեթանոսական ժամանակների պաշտամունքները, և նրանց հակադրում է իր ժամանակի քրիստոնեական պաշտամունքները: Հեթանոսական պաշտամունքները նա վերցնում է սուտ Կալլիսթենիսի «Վարք Աղեքսանդրի» առասպելախառն պատմությունից, որ բոլոր բանասերների կարծիքով հենց էնքն էլ թարգմանել է հունարենից, իսկ քրիստոնեական պաշտամունքներն իր կողմից է գրում իբրև ժամանակակից և ակնառանալի: Հեթանոսական պաշտամունքների մեջ հիշված Պղտենիոսը (= Պղուտոնիոս = Պղուտոն) եգիպտացից պաշտած հուլակավոր Սեբաստիս կուռքն է, նրանց Օգիրիս (= Արեգակ) աստվածը, որ նաև Մանդարամետի և մեռած հոգիների աստվածն էր: Այստեղ նա կոչված է հունարեն Պղուտոն անունով, որովհետև հունաց դիցաբանության մեջ Պղուտոնը Սունդարամետի և մեռած հոգիների աստվածն էր: «Անսպառ աշխարհը պատելը» վերաբերում է Սեբաստիս-Օգիրիսին, այսինքն արեգակին, որ պատում է ամբողջ աշխարհը: «Վիշապի ցեղից դուրացազունների գերեզմաններ» ակնարկություն է Աղեքսանդրի

վարքի պատմության այն տեղի վրա, որտեղ պատմվում է, թե քաղաքը հիմնելիս երևան եկավ մի վիշապ, որ սարսափ էր ազդում ամենին։ Աղեքսանդրը հրամայեց այդ վիշապն սպանել ու թաղել և նրա վրա կառուցել մեհյանը։ Հայրող հիշատակությունը Տուրի ամսին կատարվող ծեսերի (բեռնակիր անասուններ, լորտուներ, կարկանդակներ) ասելով է նույն գրքից, որտեղ զրված է, թե քաղաքը հիմնելուց հետո Աղեքսանդրը հրամայեց՝ Սերապիսի տոնի օրը, որ գալիս է Տուրի ամսի 25-ին, տոն սարքել ի պատիվ այն էշերի և շորինների, որոնք քաղաքի շինությունն համար նյութ էին կրում, և այն օրը բոլոր բեռնակիր անասուններին հանգիստ էին տալիս։— Քաղաքի դուռը դնելու ժամանակ զետեի տակից դուրս եկան լորտուներ (անձույն ոճեր), որոնք փախչելով այս և այն տունը մտան։ Քանի որ նրանք անվնաս էին և, ընդհակառակն, վնասակար զեռուներին ոչնչացնում էին, նրանց սկսեցին պաշտել, զոհեր մատուցանել իրեն վիշապի ծնունդներին։— Կարկանդակներ բաժանելը նույնպես մասն էր կազմում Տուրի 25-ի տոնին։— Անորոշ է Պրոդիազ Սանդարամեստը Աղեքսանդրի վարքի մեջ հիշվում է Պրոդազա կղզի, ուրեմն կարող է լինել մի մեհյան այդ կղզու վրա։ Հիշվում է նաև Պրոդյա դյուցազնի շիրմը։ Էմին կարծում է, թե Պրոդիազան էլ, ինչպես և Պլուտոնը, Սերապիսի հունական անունն է։ (Բայց Bailly-ի բառարանում բառ չկա Պրոդիազը հիշեցնող)։ (Էմին ծանոթ. 476—485. Տաշյան, ուսումնաս. Ստ. Կալիսթենես)։

333. Սանդարամետ, ավելի հին ձևով Սպանդարամետ, պահպանական բառ է, spandarmet, երկրի աստված, ղեկորեն՝ spanta armaiti (= սուրբ իմաստություն), որով կոչվում էր զրադաշտական կրոնի մեջ շատ հարգված մի ոգի, Երկրի ոգին, որ Արամազդի զուտորը կամ հարսն էր։ Հայերենի մեջ այս բառը դործ է անվում նշանակելու համար ստորերկրյա աշխարհը, որտեղ մնում էին մեռած մարդկանց հոգիները, ուրեմն համապատասխան հունաց Պլուտոնին, կամ մեր դժոխքին։

334. Բնագրում՝ «ի նորն Պղատուն», որ երկու կերպ կարելի է հասկանալ, կամ՝ երկրորդ Պղատուն, Պղատունի նման մի նոր փելիսոփա, կամ նոր պղատունական փելիսոփայության հետևող։ Ո՞ր է այս նոր Պղատունը, իր ուսուցիչը՝ Խորենացին չի հիշում, միայն նկատում է, որ ինքը նրան անարժան աշակերտ չհանդիսացավ (հին տպագրություններն ունեն «արժան աշակիրս», որ սխալ է) և նրա մոտ ուսումը կատարելապես ավարտեց։

335. Աստիկն էլլադայի (Հուսաստանի) կենտրոնական նահանգն էր, հռչակավոր Աթենք մայրաքաղաքով։

336. Տե՛ս Սաղմոս, ՀԴ, 19։

337. Բնագրում «զմուռք զինալ խորհրդովն»։ Պարզ չէ, թե այս մեղադրությունը միայն ո. Սահակին է վերաբերում, ինչպես հասկացել է Էմինը, թե կաթողիկոսին և թագավորին միանգամայն, ինչպես հասկացել է Ստեփանեն։ Մենք էլ վերջին մտքով ենք հասկանում, որովհետև Արտաշիրին միայն անառակ վարքի մեջ ամբաստանելը հազիվ թե բավական լիներ նրան տապալելու համար. պետք էր ավելի լուրջ ամբաստանություն—հույների կողմը թեքվելու մեղադրանքը։ Նույնը երևում է և հաջորդ զլխից, որտեղ Սահակն ասում է. «ինձ բոլորովին հայտնի չէ, թե նա ապստամբության խորհուրդ ունեցած լինի»։

338. Հայոց նախարարների զահերի զասավորությունը, որ սովորաբար պահպանվեց բառով կոչվում է «զահնամակ» («զահերի տեղերի թուղթ»),

րարերսխտարար պահպանվել է մինչև այսօր: էմինն իր թարգմանութեան երրորդ հավելվածում (էջ 295) պատմում է. թե այդ մաղաղամյա պատուոթկը դառել է իր բարեկամ Ե. Օ. ԱХВЕРДОВ-ը Թիֆլիսում մի ձևազրի կողում: Գուշակելով այդ պատահակի կարեորութիւնը, նա զեղերով վերականգնել է դժգոնացած, անընթեռնելի դարձած տառերը և ապա կարողացել ու ծանոթանալով նրա բովանդակութեան, ուղարկել է էմինին, որ և հրատարակել է այն առաջին անգամ իր ետրենացու Պատմութեան առաջին տպագրութեան մէջ (1858 թ. էջ 358): Ստեփանեն, որ այդ հատվածը բառացի թարգմանած է էմինից՝ Ե. Օ. АХВЕРДОВ-ի փոխարեն գրել է Գ. Հախվերդյան, որ է Ասլաֆ-նովայի դիտնական հրատարակչը: Ի՞նչ հիման վրա է արել նա այս փոփոխութիւնը, չի հայտնում: Որքան էլ հավանական լինի նրա ուղղումը (մանավանդ որ ինքն էլ թիֆլիսեցի էր և Գեորգ Հախվերդյանին ժամանակակից), այնուամենայնիվ չենք կարծում, որ էմինը սխալվեր իր բարեկամի անվան մէջ և երկու անգամ էլ գրեր Ե. Օ. փոխանակ Դ.: Այս գահնամակը հետո բնական մեծութեամբ ֆոտոտիպով լույս ընծայեց Ալիշան իր Այարարատում (եր. 431—432):

Ահա այս գահնամակը ըստ Աղոնցի ընթերցման (Армения при Юстиниане, էջ 219—250), որ լավագույնն է.

«(Իմ Սա)հակոյ խնդիր արարեալ ի գրան արքունի լԱրտաշէսի թագաւորի զոր ի Տիսպոն խաւեցեալ, եթե ես զոսմակաւն զնսմա զոր Արաաշքի ի դիւանին տեսի ի բաղոց ամսոյ ժէ: Եւ Վռամայ արքայից արքայի և բարեւորի և զիր արարի եւ Սահակ կաթողիկոս թէ որպէս ձեր բարեւորութիւնդ հրաման տացէ հայոց ազատաց և տանուտէրաց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին: Նույնպէս և ի ձերում դիւանի շահհամ(ը)ին առնել, որ յայմհետէ հայոց ազատաց և տանուտէրանց զահ ի յայտ լինէր: Նույնպէս ներսէ հրամանաւ արքայից արքայի և եւ (Սա)հակ հայոց կաթողիկոս կընթեցաք զգահնիմակին և եղաք մատանի դարբայից արքայի եւ զմերո. և է այսպէս արդար եւ ճշմարիտ:

Առաջին իշխանն հայոց և մաղխադն.

ա. Սիւնեաց տէր.
բ. Ասպետն.
գ. Արծրունեաց տէր.
դ. Մամիկոնէից տէր.
ե. Շահապն Սոփաց տէր.
զ. Մոկաց տէր.
է. Քշտունեաց տէր.
ը. Վահունեաց տէր.
թ. Կասպէից տէր.
ժ. Անձաւաղեաց տէր.
ժա. Ապահունեաց տէր.
ժբ. Կամսարականն
ժգ. Այդ Ապահունի.
ժդ. Վանանդացին.
ժե. Ամասունի տէր.

ժզ. Գողթան տէր.
ժէ. Գնունեաց տէր.
ժը. Այդ Անձաւաղի.
ժթ. Տայոց.
ի. Բասենոյ դատաւորն.
իա. Գնթունեաց տէր.
իբ. Վարձաւունին.
իգ. Գարդմանայ տէր.
իե. Մահառունին.
իզ. Գարեղէնից տէր.
իէ. Արեղէնից տէր.
իը. Սիւնեաց երկրորդն.
իթ. Արծրունեաց Երկրորդն.
լ. Արծրունեաց երրորդն.

լա. Մամիկոնէից երկրորդն.

լբ. Ռոփսեանն.

լգ. Աշոցեանն.

լդ. Դիմաքսեանն.

լե. Բովսա Դիմաքսեանն.

լզ. Այլ Աբեղեանն.

լէ. Այլ Դիմաքսեանն.

լը. Պալունին.

լթ. Առաւելեանն.

խ. Աշահմարեանն.

խա. Համբուժեանն.

խբ. Վարասպակեանն.

խգ. Ձինակեանն.

խդ. Ակէացին.

խե. Ջարեհաւեանն.

խզ. Ընծայեցին.

խէ. Մանդակունին.

խը. Սղկունին.

խթ. Տայգրեանն.

ծ. Երմանթունին.

ծա. Սպանդունին.

ծբ. Առաւելեանն.

ծգ. Տրունին.

ծդ. Մումբերացին.

ծե. Հաւունին.

ծզ. Բժնունին.

ծէ. Քաջբերունին.

ծը. Մեհնունին.

ծթ. Նախճերին.

կ. Փաղաքապետն արքունի.

կա. Որսապետն արքունի.

կբ. Արտաշէսեանն.

կգ. Վանանդացին երկրորդն.

կդ. Յուն.

կե. Վիժանու(նի).

կզ. Աքածուն.

կէ. Շիրակա Դիմաքսեան.

կը. Գազրիկեանն.

կթ. Մուրացեան տ(էր).

հ. Վազրասպու(նին).

Բնագիրը գրված է մագաղաթի երկու երեսի վրա երկու սյունակով, միջին երկաթագրից բոլորգրի անցման գրերով, և սառստիկ աղճատված է, մասամբ արտագրողների անգիտությունից և մասամբ մագաղաթի վնասվելուց, որով մի քանի գրեր չեն կարդացվում: Էմինի թարգմանությունը բավարար չէ, ավելի հաջող է Ադունցի թարգմանությունը (Юст. էջ 270): Այստեղ դնում ենք ներածություն թարգմանությունը, ինչպես մենք հասկանում, որ բավականին տարբերվում է առաջին երկուսից.

«Եւ Սահակ խնդիր հարուցի Արտաշես թագավորի արքունի դռնում, Տիարոնում, ասելով, որ ես տեսա ռամական նամակը Արտաշեսի գիմանում քաղոց ամսի 17-ին, և ես Սահակ կաթողիկոս գիր գրեցի Վռամ արքայից արքային և բարերարին, թե թող ձեր բարերարությունը հրաման տա՝ հայոց ազատների և տանուտէրների ցուցակագրություն կազմել ձեր դիմանում, ինչպես առաջ եղել է հայոց ազգի մէջ, որպեսզի այսուհետև Հայոց ազատների և տանուտէրների գահերը հայտնի լինեն: Ըստ այսմ Ներսէսը արքայից արքայի հրամանով և ես Սահակ կաթողիկոսս կնքեցինք գահնամակը և վրան դրինք արքայից արքայի և մեր մատանիները: Եվ այսպէս է արդարեւ և ճշմարիտ:

«Ռամական նամակ» էմինը հասկացել է «Վռամական նամակ», որին հե-

Մանր. 1. Ադունց Գ-ից, Արծրունյաց տերից հետո իր կողմից փակագրեմանով գրել է (Դ Մագիազունի), որի տեղն այդտեղ պետք է լիներ, որ սակայն գրված է բոլորից վերի, առանց թվահամարի:

Մանր. 2. Բնագրում ԻԳ-ին հաջորդում է ԻԵ, այնպես որ քաց է թողնված ԻԴ թվահամարը, (Այս երկու ծանոթ. նկատմամբ տե՛ս քիչ հետո):

տեւել է Ալիշանը: Խալաթյանցը (Արմ. Արա. էջ 295) ռամականը հասկացել է երամական, ռամկական, այսինքն ժողովրդական, ըստ որի ռամական նամակը պետք է նշանակի ցուցակ հարկատու զստակարգի, հակադրությամբ ազատների ցուցակի, այսինքն զանաամակի: Ադոնցը ռամ-ը նույնպես կապելով երամ-ի հետ՝ տալիս է նրան «խումբ, բազմություն» նշանակությունը, և հատկապես զինվորական խմբի, գնդի, որ խորհնացին արտահայտում է վաշտ բառով: Ամեն մի նախարար ունի սահմանված քանակությամբ վաշտ, որոնց ցուցակն ուրեմն կդառնար ռամական նամակ: Իսկ նախարարների գահը սահմանվում էր ըստ յուրաքանչյուրի վաշտի քանակության և մոծվում էր գահ-նամակի մեջ (ԻՕՏ. էջ 207):

Գահնամակի և նախարարական վաշտերի մանրամասն ու լավագույն ուսումնասիրությունն արել է Ադոնցը (ԻՕՏ. էջ 249—297):

Նախարարների ցուցակում լգ թվահամարի տակ գրված է Գաշոցեան (դ գրի կրկնությամբ), որը Ադոնցը ուղղում է Աշոցեան: Խ-ի տակ Աշահմարեանը համարում է ուղղելի Աշխատարյան, և ծղ-ի տակ Մամբերացին ուղղում է Տամբերացին (ԻՕՏ. էջ 250, ծան.):

Գալով ցուցակում իդ թվահամարի և տողի պակաս լինելուն, էմիրը կարծում է, թե այստեղ րաց է թողնված տողը. նույնպես և Ալիշան (Այրարատ, էջ 430) նկատում է, որ իդ գահը պակասում է՝ գրչի մոռացությունից կամ գուցե գահակալը թաղավորի հրամանով ժամանակավորապես գրված է եղել գահից: Սակայն այսպես չէ: Ցուցակի գլխում առանց թվահամարի գրված է «Առաջին իշխան Հայոց և Մաղխաղն»: Մաղխաղները խոստոնողներն էին: Որեւէ խոստոնողայաց իշխան հայոց առաջին իշխան գառնալով (-ե"րբ), նրա տնունը մյուս նախարարների շարքից հանել և վերն են դրել: Նրանց իսկական տեղն էր, ինչպես բազմաթիվ վկայությունների կան, Դ գահը (որտեղ, ինչպես տեսանք, Ադոնցը փակագծեցիքով գրել է Մաղխաղունի): Արդ՝ երբ ցուցակից մի անուն հանվել է, հաջորդ անունները մի-մի թվահամարելով առաջ են շարժվել: Մամիկոնյաններն ստացել են Դ գահը, փոխանակ նրանց հատուկ հինգ-երորդի, Ուտունյաց տեղն ստացել է է գահը, փոխանակ Ը-ի, և այսպես շփոթությունը նկատելով, մի թվահամար (ԻԴ) դիտմամբ րաց են թողել, որպեսզի գոնե այնուհետև թվահամարները համապատասխան լինեին գահերին: Ուրեմն եթե Մաղխաղունիները իրենց բնական տեղը գրավեցին ցուցակում, այսինքն Դ. գահը, ապա Մամիկոնյանները կունենային Ս, Ուտունիք՝ Ը, Գարգամանա տեղը՝ ԻԴ գահը, և այլևս ոչ մի պակասորդ չէր մնա:

339. Կամսարական տոհմին, որ գահագուրդ էր եղած (Գ, ծ), Արտաշիրը Սահակ կաթողիկոսի միջնորդությամբ վերադարձրել էր իր կալվածները և գահը, ավելի ստոր աստիճանով (Գ, ծա): Բայց Գազավունը, որ նույն Կամսարականներից էր, խոսքով թագավորը ըստ նրա ծագման Արշակունի մորից, հանել էր Կամսարականների ցուցակից և գրել էր Արշակունի (Գ, խը): Արդ Սահակ կաթողիկոսը միջնորդում է նրան ևս գահ տալ, եթե ոչ իբրև Արշակունու, քանի որ Սասանյան թագավորների աջի փուշն էին հայ լարշակունիները, իբրև պահպանողների ցեղակից և իրենցից ավելի բարձր ծագում ունեցողներ—գոնե մի ստորին աստիճանի գահ, ինչպես թագավորը կամենա:

340. Ս. Սահակ ստիպված էր Վաղարշապատից դուրս ապրել այն պուղերից մեկում, որ նրան թողել էր Վոսաթ թագավորը (Գ, կե), ուստի Վաղարշապա-

տում, կաթողիկէ եկեղեցում նա հաստատեց *ս. Մեսրոպին* իբրեւ իր տեղակալի: 341. Տե՛ս Մատթ. ԺԸ, 7.

342. Բնագրում «Այլում տեղւոյ և ժամանակի թողցուք արտաքոյ այոց գրոց, ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թեւագրութիւնս: Այս խոսքի առաջին մասից երևում է, որ հորենացին խոստանում է ներբողական ճառ գրել *ս. Սահակի մասին՝* «այս գրեից դուրս»: Սրանից և ուրիշ մի քանի տեղերից ռմանք եզրակացրել էին, թէ հորենացին գրել է և Չորրորդ գիրքը, որ մեր ձեռքը չի հասել (*այս հարցի մասին տե՛ս առաջաբանում*): Խոսքի երկրորդ մասը մոռթ է: Էմին թարգմանել է. «Как мы обещали еще в начале нашего повествования».

(բայց այսպիսի խոստում մենք չենք գտնում նրա պատմութեան սկզբում): Ստեփանեն թարգմանել է. «Ինչպես որ սկզբում հրավիրվեցանք տեղեկութիւն տալու», որ անհասկանալի է: Օգտվելով քննական հրատարակութեան ընթերցվածից («սկզբանն», փոխանակ «սկզբանն») մենք թարգմանեցինք. «Ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք գրել», որով ակնարկում է Ա, դ՝ «զայլսն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուզարկեացուք տեղիս: Երկու տեղումն էլ խոստում ևա, բայց դրվածը չկա:

343. Ս. Մեսրոպի այս ներբողը—«Որովհետեւ ամբարտալանութիւնը— բայց որովհետեւ նրա բոլոր բարեմասնութիւններն անկարող եմ թվել», բառացի առնված է Սեղբնատրոսի վարձից, ավելացնելով միայն «մտքը ծննդական» և «ուսուցանելով անձանձորութիւն», և Սեղբնատրոսի «տրամապայծառացիալ» (Հռոմաբնի բառը տառացի թարգմանութիւն) բառի փոխարեն՝ պայծառ: Այս հատվածի մասին տե՛ս Ժանոթ. 227 և առաջարկանում:

344. Խորենացին հրաշապատում հեղինակ չէ. ինչպես հիթանոսական աստվածներին նա մարդկայնացնում է, այնպես և իր աղբյուրներում պատահած հրաշքներն աշխատում է վերածել բնական երևույթների (համեմատել *ս. Ներսէսի* և այլ աքսորականների կերակրվելը անապատ կղզում ըստ Փավստոսի Դ, դ և Խորենացու Գ, լ): Ներկա դեպքում էլ Խորենացին, շնայելով որ լուսեղեն խաչի երևումը հիշում է նաև Կորյուն՝ հարկ է համարել շատերին դիմել, հարցուփորձ անել, և երբ ստուգել է ճշտութիւնը՝ ապա գրի է առել: Եվ իրավացի կերպով, որովհետեւ այդ լուսեղեն խաչը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ դաճաղի վրա դրված ողորկ արծաթե խաչի ցուացումը օդի մեջ խաղաղ եղանակին, արեգակի ճառագայթների տակ: Նման մի երևույթ արձանագրված է և մօտ ժամանակներում: 1893 թվին խրիմյան Հայրիկի օծման ժամանակ ռուսաց պաշտոնական «Кавказ» լրագրի խմբագիրն անձամբ դնացել էր էշմիաժին իբրեւ թղթակից իր լրագրի: Եվ նա հոկտեմբերին հեռագրեց «Кавказ»-ին, թէ օծման ժամանակ (որ կատարվում էր բաց օդում, տաճարի հյուսիսային պատի մօտ) օդի մեջ տաճարի վրա լուսեղեն խաչ երևաց: Ոմանք այն ընդունել են իբրեւ լուսեղեն խաչ, ուրիշներն էլ ճանաչել են իբրեւ արեգակի շուրջը կապած բակ: Այս մասին, որքան զիտեմ, տպագրված է նաև «Արձագանք» թերթում:

345. Տե՛ս Սաղմ. ԻԲ, 1—2.

346. Առաջին և երկրորդ փոփոխում ասելով Պատմահայրն ակնարկում է Սահակի երկու անգամ՝ գահընկեց լինելու վրա, առաջին անգամ նախդրօր հետ միասին (= Խոսրով թագավորի հետ, տե՛ս Ժանոթ. 310), երկրորդ

անգամ՝ նախարարների միաբան խորհրդով (Գ, Կզ), որոնց կոչում է ստամբս որդիք, որոնք իրենց ծնողին անարգեցին, բայց որոնք, իբրև խորթ որդիք, ա, ժանապահ անարգեցին նաև օտար հորը (= Սուրմակին) և եկվոր խորթ հոլ (= Բրբրշուին): (Գ, ԿԳ),

347. Հեղինակն այստեղ նկատի ունի Գր. Նազիանզացուն, որի գանազա ճառերից մտեր-մոտեր ասացվածքներ առել հյուսել է այս ողբի մեջ (Ար Արս. II, 140—143),

348. Կհտադրությունը քնազրում սխալ է գրված, Թարգմանություններն ճիշտ չեն, Մանավանդ վատ է էմինինը, *и видеть возвращен своего (жениха) с его сподвижником ты пустынниа не как и левверем, т шадя ласк к чадам (твоим), как и рожденным от одного отцу* Ստեփանեն ուղղել է կհտադրությունը և ավելի ճիշտ է հասկացել, բա էի սխալ է մնացել, Կհտադրությունը պետք է ուղղել այսպես. «զանդրէն ք յոյն յուսալով դարձ» Յովուակցական և այլն: Իսկ նշանակությունը շատ պա արտահայտված է մեր Թարգմանության մեջ:

349. Այստեղ հորենացին մի շարք անցքեր խորայնացիների պատմ: թյունից համեմատում է հայոց անցքերի հետ, ցույց տալու համար, թե մ վիճակն ավելի վատթար է եղել, քան նրանցը: Այսպես՝ խորայնացիների մ. Մովսեսը վախճանվում է, բայց նրան հաջորդում է Հեսուն, իսկ մեր մեջ Մո սես (= Սահակ) վախճանվում է, բայց հաջորդ չի ունենում: Իսրայելացիների մ. Ռորովամին ժողովուրդը մերժում է, բայց նրա փոխարեն Թագավորեցնում Հերոբոամին, Նաբատի որդուն (Գ Թագ. ԺԲ, 16—21), իսկ մեզ մոտ Արտ շիրին մերժում են, բայց նրա փոխարեն ոչ ոքի չեն Թագավորեցնում: Աստ մարդու մասին, որին առյուծը սպանեց, տե՛ս Գ Թագ. ԺԳ, 1, 23—24: (Այս հ. մեմատությունը առյուծից սպանվածի և ծերությունից մեռածի մեջ՝ մեզ ա հասկանալի): Իսրայելացիներին մոտ Եղիային փոխանորդեց կրկնակի զոր թլամբ Եղիսեն, որ Հեսունի օծեց (Գ Թագ. Բ, 11—13, Բ, 1—14, ԺԲ, 17—11 իսկ մեր մեջ Սահակին ոչ ոք չհաջորդեց նրա նման և ոչ ոքի օծեց: Իսրայել ցիների մոտ Սեդեկիան գերի տարվեց (Գ Թագ. Ի, 5—7), բայց առաջ եկ Զորաբարելը, որ նորոգեց տաճարը (Եզր. Գ, 47—58), իսկ Արտաշիսը հաշ լուծեցավ՝ աշխարհը բարեկարգելու: Իսրայելացիների մոտ Մադաթիա բահան և նրա որդին՝ Հուդա Մակաբէն դիմադրում են Անտիոքոսին ու պաշտպան իրենց կրոնը (Ա և Բ Մակ.), իսկ մեր մեջ այսպիսի դիմադրություն և եկեղե պաշտպանություն տեղի չունեցան: (Ինչո՞վ պետք է բացատրել, որ հորենալ չէ հիշում Ղևոնդին, որ Հայաստանում Մադաթիայի դերը կատարեց, և վարդ Մամիկոնյանին, որ Հայաստանի Հուդա Մակաբեն հղավ, ինչպես և կոչվեց տո):

350. Ժներսը կոիվներ հերձվածողներից», և սրա հետ Ողբի սկզբի ին քերը, թե՛ «եռխալվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց աղետությունը լար փառությունը».— ցույց են տալիս, թե հինգերորդ դարի երկրորդ կիսում Հ յաստանում կրոնական բուռն պայքար էր մղվում, որ կարող էր լինել միայն քաղկեդոնականության շուրջը: Այս մասին տե՛ս մեր ճեղքնահացու առե վածի շուրջը՝ աշխատությունը, հավելված Գ և այս գրքի ներածությունը:

351. Այս պարբերության մեջ փոփոխակի գործ են արված հղակի

հոգնակի ձևերը՝ «մեք դարձին», «մենք էլ», «հույս ունեինք» և «իմ արվեստով», «ողբեր եմ ասում», «շնամ տեսնելու»։ Այս երևույթը մի բանասեր (Ալեկնյանը) համարել է անհետևողություն և լեզվի պակասություն։ Բայց այդպես չէ։ Խորհնացիին այստեղ հոգնակի ձևն է գործածում, երբ խոսում է իր և ընկերների մասին, որոնց հետ գնացել էր Աղեքսանդրիա և վերադարձել էր, իսկ եզակի ձև է գործածում, երբ խոսում է միայն իր մասին։

352. Բնույթն ասաց հայրերից մեկը։ Այս հայրը նույն Գրիգոր Նազիանզացին է, որի մի ճառից Խորհնացին առնում է հաջորդ խոսքերը, մինչև երևել արվեստից դուրկ մարդկանց» (Արմ. Արմ. II, էջ 142)։

353. Անկարկություն Երեմիայի ողբի վրա, որտեղ նա նկարագրում է Իսրայելացիների կրած թշվառությունները Երուսաղեմի ավերածից և ժողովրդի գերությունից հետո։ Իսկ տգետ հովիվների երևան գալը գուցակել է Զաքարիա մարգարեն, ԺԱ, 16։

354. Վիճակավորների (= թեմերի առաջնորդների) մասին մի ձեռագիր ունի «դատարկասացք», երեք ձեռագիր՝ «դատարկակացք», մյուսները «դատարկացք»։ Վերջինս ավելի հավանական է, որովհետև վիճակավորները միևնույն ժամանակ դատավորներ էին, իսկ դատերը եկամուտի աղբյուր էին։

355. Անհասկանալի է «փախչող ի ժառանգութենէ»։ Էմիլը և Նրա հետևողությունը Ստեփանեն թարգմանել են «чуждающийся духовного званія» — «հեղեղեցական կոչումից փախչող», որ հավանական չէ։

356. «Յուզարկութ», երկու ձեռագիր՝ «խուզարկութ»։ Մենք ենթադրաբար թարգմանեցինք «չեյուզակ»։ Էմիլը թարգմանել է «грабитель»։ Ստեփանեն բաց է թողել։

357. Տես նա, ՄԷ 21։

358. Ողբի այս վերջին մասը կարգացող լպնտք է գրվածը բառացի ընդունի, իբրև թե հայ ժողովրդի բոլոր դասակարգերը ապականված են եղել ամեն տեսակ մոլություններով և Հայոց աշխարհը լցված է եղել ամենակերպ տարերային աղետներով ու հասարակական լարիքներով։ Պատմահոր Պատմության ոչ մի էջը չի արդարացնում այս ողբալի պատկերը, որ այստեղ նկարագրված է։ Սա իսկապես արտահայտություն է Նրա վշտահար հոգու և հոռետես տրամադրության։ Պուշկինը մի անգամ գրել է.

И эта глупая луна
На этом глупом небосклоне.

Ոչ մի ընթերցող իհարկե չի ընդունի, որ անմեղ լուսինն ու երկնակամարը հիմար լինեին, այլ բոլորն էլ այնպես կհասկանան, թե այս տողերը գրելիս բանաստեղծը հոգեկան վատ տրամադրության մեջ է եղել։ Սև ապակիներով ակնոց դնողին շուրջն ամեն ինչ սև է երևում՝ վարդագույն ակնոց դնողին՝ վարդագույն։ Ողբի գրության ընթացքում, երբ հեղինակն այնպես սուր կերպով զգացել է հայ ժողովրդի անիշխանությունը և անկախությունից զրկվելը, մեծ՝ անփոխարինելի ուսուցիչների կորուստը և իր կրած անձնական զրկանքները, նա համակվել է խոր, անսփոփ վշտով, ընկել է հուսահատության մեջ, և այս զգացմունքների ազդեցության տակ խտացրել իրական պակասություններն ու լարիքները, մասնավորն ընդհանրացնելով, պատահականին տարերային բնույթ տալով։ Նկարագրված բացասական երևույթները ոչ այնքան իրականության պատկերն են, որքան անկեղծ հայրենասեր հեղինակի վշտահար հոգու։

ՍԻՆԽՐՈՆԻԿ ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ Բ ԵՎ Գ ԳՐՔԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Խորհնացին հայ Արշակունի թագավորների հետ միաժամանակ հիշում է նաև օտարազգի թագավորներ, որոնց հետ նրանք հարաբերություն են ունեցել: Այս թագավորների տարիներով էլ Խորհնացին նշանակում է Արշակունի թագավորների գահակալության տարիները, որովհետև փրկչական թվականը գործածելու սովորություն դեռ չկար նրա ժամանակ և նրանից հետո էլ մի քանի դար շարունակ: Այս պատճառով նրա պատմությունն ուսումնասիրողի և առհասարակ ընթերցողի համար կարևոր է աչքի առաջ ունենալ սինխրոնիկ աղյուսակ նրա Բ և Գ գրքերի, այսինքն պատմական ժամանակի համար, որտեղ նշանակված լինեն ոչ միայն հայոց, այլև հռոմայեցիների, բյուզանդական կայսրերի և պարսից թագավորների տարիները, որով կարելի կլինի ճիշտ գաղափար կազմել գահակալության տարիների և մասնավորապես Խորհնացու ժամանակագրության մասին:

Բայց այս ժամանակագրական նյութը չէր կարելի տեղավորել մի աղյուսակում, որովհետև Խորհնացու մոտ հռոմեական, բյուզանդական, մասամբ և Պարսից Սասանյան թագավորների ցանկերը լիակատար չեն. դարձյալ նրա մոտ իբրև ժամանակակից նշանակված են թագավորներ, որոնք իրապես ժամանակակից չեն, և երրորդ՝ որ ավելի քան հարյուր տարվա ժամանակամիջոցի համար Խորհնացին ունի Արշակունի թագավորների անուններ, որոնք հայտնի չեն օտարազգի պատմիչներին, իսկ սրանք այն ժամանակամիջոցի համար ունեն մի շարք հայ թագավորներ, որոնք հայտնի չեն Խորհնացուն:

Ուստի որոշեցի կազմել երկու ղուգահեռ աղյուսակ, առաջինն ըստ օտարազգի աղբյուրների, երկրորդն ըստ Խորհնացու: Սրանով մի կողմից ճիշտ գաղափար կկազմենք Խորհնացու ժամանակագրական սխառմի մասին և մյուս կողմից՝ պարզ կնկատենք տարբերությունը նրա և օտարազգի աղբյուրների ժամանակագրական տվյալների մեջ:

Առաջին աղյուսակի համար՝ հռոմայեցիների, բյուզանդացիների և պարսիկների ու Սասանյանների ժամանակագրությունը ճիշտ մշակված է եմբողացի բանասերների կողմից և կասկածից դուրս է: Մենք այս մասերի համար օգտվեցինք առձեռն պատրաստ աղբյուրից՝ Գարագաշյանի Քննական պատմությունից (հատ. Բ, էջ 84, 89), իսկ Սասանյան թագավորների ժամանակագրությունը վերցրինք Նյուդեկեից (տ. Ասողիկ ծանոթ. 85), որ մի երկու թագավորների տարիների նկատմամբ փոքր ինչ տարբերվում է Գարագաշ-

յանից: Հայոց թագավորները վերաբերմամբ մինչև Սասանյանները դարձյալ օգտվեցինք նույն Գարազայանից (հատ. Գ), որ իր տեղեկությունները քաղել է Գաթրճյանի Տիեզերական պատմությունից և դանազան օտարազգի հին հեղինակներից, իսկ Սասանյանների ժամանակի համար, հատկապես Տրդատի թագավորությունից սկսած, նրա հիմնական աղբյուրը Խորենացին է, սակայն մի թյուրիմացության շնորհիվ, որի մասին քիչ հետո կհասնեք, նրա այս մասը սխալ է և հակասում է թե՛ Խորենացուն և թե՛ ճիշտ ժամանակագրության. բայց և այնպես այս սխալ մասն էլ զետեղեցինք աղյուսակն ամբողջացնելու համար, մանավանդ որ Գարազայանի սխալը կրկնել են ուրիշները նրանից առաջ և հետո:

Գրանք երկրորդ ուղյուսակին, որ կազմված է Խորենացու ժամանակագրական տվյալների հիման վրա:

Հայ Արշակունի թագավորների ժամանակագրությունը Խորենացու մոտ շատ ճիշտ է և հետևողական: Նա մի առ մի նշանակում է բոլոր թագավորների տարիների թիվը (բացի Տրդատ Մեծի հաջորդ Արտավազդից, որի հավանական բացատրությունը քիչ հետո կբերենք): Այս տարիների գումարը, մեկը հաշված երկու անիշխանությունների տարիները (Խոսրովի սպանությունից հետո 27 տարի և Շապուհ պարսիկից հետո 3 տարի) գալիս է 560 տարի¹): Ճիշտ 560 տարի էլ կազմում է պատմական ժամանակը Վաղարշակից (132 ՆՔ) մինչև Արշակունյաց բարձումը (428 ՀՔ): Ուրեմն Խորենացին նախքան Պատմությունը գրելը կազմել է հայ Արշակունի թագավորների ժամանակագրական աղյուսակ, որին անշեղ հետևել է բոլոր պատմության ընթացքում: Նույնպիսի ճշտություն և հետևողականություն է նկատվում նաև հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրության մեջ. նրանց տարիների գումարը Գր. Լուսավորչից սկսած մինչև ս. Սահակի մահը տալիս է 160 տարի. ճիշտ 160 տարի տալիս է նաև պատմական ժամանակը Գր. Լուսավորչի կաթողիկոսանալուց (279) մինչև ս. Սահակի մահը (438):

Խորենացու մոտ պարթև թագավորների ըստիլը համառոտ է, պարունակում է ընդամենը 14 անուն, աչինչ իրավես նրանց թիվը եղել է 31. բայց Դուռնիալը շատ հավանում է Խորենացու այս ըուցակին: Մի անգամ (էջ 6) նա ասում է, թե Խորենացու տվյալներն հաջորդաբար արդարանում են պարթևական թագավորների դրամներով. մի ուրիշ տեղ (էջ 18) ասում է. «նույնքան նպաստավոր կարծիք պետք է հայտնենք Խորենացու Քարծումայից առած պարթև թագավորների ցանկի մասին: Այս ցանկը պարունակում է շատ ավելի քիչ թվով թագավորներ քան եղել են, որովհետև կարճատև և

¹ Արշակունյաց թագավորների ցանկի մեջ մենք մի ուղղում մտցրինք— Մեծն Խոսրովի թագավորության տարիները նշանակեցինք 41. փոխանակ 48-ի: Միայն առաջ է եկել նրանից, որ հրկաթագիր տառերում Ա և Ը իրար շատ նման են և սկզբնական հմ հեշտությամբ կարող էր կարդացվել ԽԸ, Խորենացու ձեռագիրներից կեսը այս թագավորության տարիները բնավ չեն նշանակում, ուրեմն նրանց օրինակների մեջ այս տարեթիվը որևէ կերպ վնասված է եղել, չի կարդացվել: Մեր ուղղումով մի կողմից թագավորների տարիների գումարը և պատմական ժամանակամիջոցը կզուգահեռվեն և մյուս կողմից կարդարանա 27 տարվա անիշխանությունը Խոսրովի սպանությունից մինչև Տրդատի թագավորելը (236—263):

անհնան թագավորութիւնները կցված են երկարատե կամ փառավոր թագավորութիւնների հետ: Բայց այս ցանկից բխող՝ պարթևաց թագավորների մահվան տարիները ճշտիվ համապատասխանում են ժամանակակից կլասիկ հնդիստիկների և դրամների տվյալներին:

Ըստ այսմ՝ անփոփոխ պահելով հայոց թագավորների ցանկը Վաղարշակից մինչև պարթևների թագավորության բարձույթը (132 նթ.—226 հթ), պարթևների ցանկն առանք Ք. Պատկանյանից¹, որ այդ ցանկն առել է հորեննացուց մի լրացումով և ավելացնելով թագավորների օտարազգի անուններն ըստ կլասիկ հնդիստիկների ևս իբրև լրացում պարթևների երկրորդ թագավորից հետո դրանում է մի անհայտ թագավոր (N)² 20 տարի թագավորությամբ, որ նրա կարծիքով համապատասխանում է օտար աղբյուրների հիշած Հրահատ Ա-ին, կամ ենթադրում է, որ երկրորդ պարթև թագավորի, այսինքն Արտաշես Ա-ի տարիները պետք է 20-ով ավելացնել, փոխանակ հորեննացու 26 տուն դնել 46, որ ըստ հնչուցութային բացատրում է Ի և Խ գրերի նմանությամբ (ձեռագիրներում ԻՋ է գրված, փոխանակ ԽՋ-ի): Այս լրացումն արել է Պատկանյանը, որպեսզի պարթև թագավորների տարիների գումարը, որ հորեննացու աշխարհ ձեռագիրների տվյալներով 455 տարի է, ամբողջապես լցնեն պատմական 475 տարվա ժամանակամիջոցը պարթևների սկզբից մինչև նրանց բարձույթը (250 նթ.—225 հթ): Այդ լրացումը միանգամայն ընդունելի է:

Այնուհետև Ք. Պատկանյանը դնում է հայոց Արշակունիների աղյուսակը մինչև Խոսրով, և մի առ մի բերում է բոլոր տասնևմեկ զեպքերը այս երկու աղբյուրի թագավորների ժամանակակցության ըստ հորեննացու, և ցույց է տալիս, որ այս երկու աղյուսակներով բոլոր այդ ժամանակակցութիւններն արդարանում են, որ ապացույց է, թե այս երկու աղյուսակներն էլ ճիշտ են ըստ հորեննացու, որ նա այսպես էլ կազմած է հղել:

Բայց այս աղյուսակներով մի անտեղութիւն է ստացվում: Արգարը, Արշամի որդին, թագավորում է 18 թվին նթ, 38 տարի. ուրեմն նրա մահը տեղի է ունենում 20 թվին հթ. ապա ուրեմն նա չէր կարող նամակ գրել Քրիստոսին կամ բժշկվել Խաղեռա առաքյալից: Այս անտեղութիւնը Ք. Պատկանյանը բացատրում է նրանով, որ հորեննացին մի աղբյուրի հիման վրա կազմել է իր ժամանակագրութիւնը Արշամի որդի Արգարի վերաբերմամբ և այս Արգարի մասին խոսում է յուր Բ գրքի 26—29 գլուխներում. բայց հետո նա օգտագործել է մի ուրիշ աղբյուր՝ Լաբուրնայի պատմութիւնը՝ Մանովիի որդի Արգարի մասին, որ ըստ Լաբուրնայի թագավորել է 32 թվին հթ, և այս Արգարի մասին խոսում է Բ գրքի 30—33 գլուխներում. մինչև անգամ գրում է, թե Արգարի հորը՝ Արշամին ասորիները կոչում են Մանովի: Ուրեմն այստեղ երկու Արգարներ միացել են մի անձի մեջ և սրանից է ծագել հիշյալ անտեղութիւնը:

Մեր կողմից պետք է նկատենք մի ուրիշ սխալ կամ անհետևողականութիւն հորեննացու կազմած Արշակունյաց աղյուսակի մեջ: Այստեղ նա Տիգրան Մեծին թագավորեցնում է 72 թվին նթ, ավելի քան քսան տարի ուշ խնկական ժամանակից, և որպեսզի այն կորած 20 տարին լրացնի՝ Արտավազդի թագավորության տարիները չի նշանակում՝ միակ բացառութիւնը նրա մոտ:

¹ Материалы для Армянского словаря. II, էջ 57:

Մեզ թվում է, թե այս սխալն առաջ է եկել նրանից, որ Խորենացին Արտաշես Ա-ին տվել է 25 տարի, նրան վերագրելով մասամբ Տիգրանի զործերը, մասամբ Միհրդատ Պոնտացու և մասամբ Կյուրոսի, հրապարկելով շորս հույն հռետոր հեղինակների վկայությունից, թե Արտաշեսն է ձերբակալել Կրեստսին։ Ուրեմն Խորենացու այս Արտաշեսը խլել է ոչ միայն Տիգրանի զործերի մի մասը, այլև նրա թագավորության տարիները, գոն 20 տարի և այս պատճառով սուսմել է Արտավազդը։ Մեր կարծիքով՝ Խորենացու սկզբնական ծրագրում Արտաշես Ա-ն կամ բնավ չկար կամ պետք է թագավորեր մոտ 5 տարի (97—92), Տիգրան Մեծը 33 տարի (92—59), Արտավազդը 22 տարի (59—38), որ կհամապատասխաներ արտաքին հեղինակներին տեղեկություններին։

Խորենացու Պատմության ուշադիր քննությունը նույնպես ցույց է տալիս, որ բնագրում այստեղ սխալ կա։ Բ զրքի ԺԴ գլխում գրված է. «Յետ Արտաշեսի առաջնոյ թագաւորի Տիգրան որդի նորա ի քառասուն և իններորդ ամի Արշականայ թագաւորի պարսից» (Քնն. հրատ.)։ Սա բացարձակ սխալ է և հակասում է նույնիքն Խորենացուն, որ Արշականին երկու անգամ տալիս է միայն 30 տարի։ Մյուս կողմից՝ ձեռագիրներն այստեղ աղավաղված են. 5 ձեռագիր ունեն 49, երկու ձեռագիր՝ 29, մյուսները՝ 19։ Նույնպես աղավաղված է Արշական անունը. շատ ձեռագիրներ և տպագիրներն ունեն Արշանա-կայ, փոխանակ Արշականայ։ Կարծում ենք լավագույն ընթերցվածը պետք է լինի Բի 29 ամի Արշականայ (= 120—97), որ զուգահեռում է Տիգրանի թագավորության սկզբին, միայն թե փոխանակ «Արտաշեսի առաջնոյ» (որ Խորենացու սկզբնական ծրագրում չի եղել) դրվելու է «Արշակայ առաջնոյ»։

Հայ Արշակունիների ազյուսակի մեջ ամենախառնակ մասն է Սասանյանների շրջանը և հատկապես Տրդատի թագավորությունից սկսած։ Նորագույն բանասերները Տրդատի թագավորության առաջին տարին դնում են 287 թվականը, հիմնվելով մի կողմից՝ Խորենացու վկայության վրա, թե «մանրախուզի քննել» գտաք զթագավորներն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի» (Բ, ձր), և մյուս կողմից՝ Դիոկղետիանոսի թագավորության առաջին տարու վրա, որ է 284։ Այսպես ընդունելով՝ ստացվում է անախրոնիզմների մի շարք մինչև Արշակունյաց բարձուժը։ Ն. Ադոնց՝ բերում է Խորենացու այս ժամանակին վերաբերյալ աղյուսակը, Տրդատի առաջին տարին ընդունելով 286 թվականը։ Եվ նրա ցուցակով դուրս է գալիս, որ Արշակ Բ թագավորում է մինչև 396 թվականը, Վարազդատը թագավորում է 401—405 թվականներին (երբ մեր գրքը գտնվեցին), Վասմշապուհը, գրերի գլուտի ժամանակակիցը, թագավորում է 415—436 թվականներին, վերջին Արտաշեսը՝ 444—450 թվականներին, երբ Արշակունյաց հարստությունը վերջացավ։ Նույնքան սխալ են և՛ մյուս թագավորների տարիները, և՛ սինիստոնիզմները օտարագրի թագավորների հետ, և՛ ընդհանրապես հեղաշրջված է ամբողջ ժամանակագրությունը, և այս բոլոր անտեղությունները վերագրվում են Խորենացու, ժամանակագրության միևնույն Խորենացին այստեղ բնավ մեղք չունի, մեղավոր են միայն իրենք՝ բանասերները։

Գարագաշյանը², ղեկավար Տրդատի առաջին տարին 287 կամ 297 թվականը՝

¹ Начальная Ист. Армении у Себеоса, Ժան. էջ 25։

² Քննական պատմություն, հատ. Գ., էջ 3—4։

այնուհետև հորինացու Արշակունյաց ժամանակագրությունը փոփոխում է կամայականորեն այն կերպով, որ Արշակունյաց բարձումը զուգահեյպի ճիշտ թվականին, այսինքն 428-ին՝ Այսպես՝ նա Տրդատին տալիս է 49 կամ 39 տարի թագավորություն մինչև 336 թվականը, փոխանակ հորինացու 56 տարվան հորինացին Արշակ Բ-ին տալիս է 30 տարի, Գարազաշյանը այս թիվը կես է անում, առյուծ միայն 15 տարի, մինչև 368 թվականը, անտես անելով այն հանգամանքը, որ Արշակը արդեն թագավոր եղած ժամանակ ամենանացի էր Փառանձմանի հետ, որից մի քանի տարի հետո ծնվում է Պապը, ուրիմն Պապը 368 թվին կլինե՞ր հաղթի տասը տարեկան և չէ՞ր կարող Բյուզանդիայից գալ և թագավորել։ Նույնպիսի անախրոնիզմներ նկատվում են Գարազաշյանի մոտ նաև հայ Արշակունիների և բյուզանդական կայսրների ժամանակագրության մեջ։ Ըստ Գարազաշյանի Տիրանը թագավորում է 343—353 տարիներում, այնինչ ըստ հորինացու Տիրանը ժամանակակից է Հուլիանոս կայսեր, որ թագավորել է 361—364-ին, Պապը ըստ Գարազաշյանի թագավորում է 368—374-ին, իսկ Վարազդատը 374—377-ին, այնինչ ըստ հորինացու նրանց թագավորեցնողն եղել է Թեոդոս Մեծը, որ թագավորել է 379—395 տարիներում։ Հայաստանի բաժանումը տեղի է ունեցել 384-ին, սակայն ըստ հորինացու այս բաժանումը կատարել են Շապուհը և Արկադիոսը, իսկ այս վերջինը թագավորել է 395-ին։

Այս անտեղությունների հիմնական պատճառն է Տրդատի թագավորության առաջին տարին, որ հիշյալ քանասերները (ինչպես և ուրիշները) զնում են 287-ին, հիմնվելով մի կողմից հորինացու վերահիշյալ վկայության վրա, թե Տրդատը թագավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում, և մյուս կողմից իրենց հանած եզրակացության վրա, թե քանի որ Դիոկղետիանոսի առաջին տարին 284 թվականն է, ուրիմն նրա երրորդ տարին կլինի 287 թվականը։ Նրանք իրենց հարց չեն տվել, թե արդյոք հորինացին նույնպես Դիոկղետիանոսի առաջին տարին համարում էր 284 թվականը, թե նրա ունեցած աղբյուրում Դիոկղետիանոսի գահակալության տարին ուրիշ է եղել։ Գուտշըմիտը մեր քանիցս հիշած քննության մեջ կարճառոտ ասել էր, թե հորինացին հոռիմանակն կայսրների պատմության բոլորովին անդետ է և նրանց բոլորի տարիները մոտ 18 տարի վեր է բարձրացնում (էջ 7), (մեր կարծիքով՝ 18-ից մինչև 24 տարի)։ Դերմանացի գիտնականի այս կարևոր ցուցման վրա ոչ ոք ուշադրություն չի դարձրել, ինչպես նաև Գարազաշյանն ու Ադոնցը, որոնք կարծել են, թե հորինացին ևս իրենց նման Դիոկղետիանոսի առաջին տարին ընդունում է 284 թվականը, և սրանով ընկել են սխառեմական սխալների մեջ։

Քանի որ Տրդատի թագավորության առաջին տարին անստույգ է, մենք ընտրեցինք ուրիշ միջոց՝ ըստ հորինացու կազմելու Արշակունյաց ժամանակագրությունը Սասանյանների շրջանի համար։ Քանի որ անկասկածելի է Արշակունյաց թագավորության վերջնալուծ տարին, այն է 428 թվականը, մենք այս թվականից դեպի վեր բարձրացանք մինչև Տրդատ, ըստ ամենայնի հետեւելով հորինացուն, զուգարելով ամեն մի թագավորի համար նրա նշանակած տարիները։ Ստացվեց 165 տարի, որը զուրս գալով 428 թվականից՝ Տրդատի թա-

¹ Այսինքն՝ Արտաշիր 6 տարի, անիշխանություն 3 տարի, Շապուհ պարսիկ 4 տարի, Խոսրով երկրորդ անգամ՝ 1 տարի, Վոսաշյապուհ 21 տարի, Խոսրով 5 տարի, Արշակ—Վաղարշակ 8 տարի, Վարազդատ 4 տարի, Պապ 7

գաղութության առաջին տարին դոտանք 263 րվականը. ըստ այսմ՝ հորենացու ունեցած ժամանակագրությամբ Դիոկղետիանոսը թագավորել է 261 թվին, իսկականից 23 տարի առաջ:

Ընդունելով 263 թվականը իբրև Տրդատի Թագավորության առաջին տարի՝ հաստատվում է զուգություին պատմական ժամանակամիջոցի և թագավորների տարիների գումարի մեջ՝ 165 տարի: Բայց սա բավական չէ. համոզվելու համար, թե արդարև հորենացին Տրդատի թագավորության առաջին տարի է ընդունել այս 263 թվականը՝ հարկավոր են կողմնակի ապացույցներ: Այս ապացույցները, բարեբախտաբար, կան:

Առաջին ապացույց: Արտաշիւր Սասանյանը թագավորեց 226-ին. նրա թագավորության տասներորդ տարում հռոմեական սպանվեց Լևակից ըստ հորենացու, ուրեմն 236-ին. այնուհետև, դարձյալ ըստ հորենացու, Արտաշիւրը Հայաստանին տիրեց 26 տարի և նրանից հետո, մինչև Տրդատի թագավորելը, Շապուհը դարձյալ մեկ տարի, ուրեմն միասին 27 տարի, որը ավելացնելով 236-ի վրա՝ ստանում ենք 263 թվականը = Տրդատի առաջին տարին:

Երկրորդ ապացույց: Տրդատի թագավորության 17-րդ տարում, ըստ հորենացու, տեղի ունեցան հայոց դարձը և Գր. Լուսավորչի ձեռնագրությունը, ուրեմն ըստ մեր ցուցակի՝ 279-ին: Եթե սրա վրա ավելացնենք քոյրը կաթողիկոսների տարիները մինչև ս. Սահակի մահը, ըստ հորենացու ժամանակագրության, այսինքն 160 տարի՝ կստանանք 439 թվականը, որ անկասկածելի թվական է ս. Սահակի մահվան:

Նույնիսկ Դիոկղետիանոսի 263 թվին թագավորելու մասին, ինչպես գիտցել է հորենացին, ունենք մի անակնկալ գեղեցիկ ապացույց, բուրրովին կողմնակի աղբյուրից: Սեբեոսի մոտ (նոր հրատ., գլ. ԽԳ, էջ 132) կարգում ենք, որ Հայոց եկեղեցական ժողովը Կոստանդ կայսրին դրած թղթում ի միջի այլոց գրում է. «Յամի երեքտասներորդի կենարարի և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի թագաւորէ Դիոկղետիանոս: (Նախկին հրատարակչները բնագրի այս 13 թվականը չստականալով ու սխալ համարելով՝ դեն են դրել և իրանց կողմից դրել Դիոկղետիանոսի իսկական թվականը «յամի երկերիւր ութսուն և չորրորդի»): Սեբեոսի նոր հրատարակության 87-րդ ժանութության մեջ մենք ցույց տվինք, որ ուղիղ է բնագրի 13-րդ տարին և այս տարին պետք է հասկանալ հունաց թվականից, որ սկսվում էր՝ 248 թվականով հ.թ. (= առաջին տարի Հռոմի շինության տարեթվի երկրորդ հազարամյակի). սուտի այս թվականության 13-րդ տարին համապատասխանում է փրկական թվականի 261-ին: Տեսնում ենք, ուրեմն, որ լոթներորդ դարի ըստանական թվականներում էլ, երբ գրվեց վերոհիշյալ թուղթը, ժողովն օգտվել է մի հեղինակության վայելող ժամանակագրությունից, որի մեջ Դիոկղետիանոսի առաջին տարին նշանակված է 261-ին, իսկականից 23 տարի առաջ, հիշտ ինչպես և հորենացու մոտ:

Թե ինչ ժամանակագրություն է եղել այս՝ չգիտենք. ձեռքի տակ աղբյուրներ չունենք այս հարցը քննելու. բայց սա նշանակություն չունի մեր հարցի համար: Խնդրի համար կարևորն այն է, որ Դիոկղետիանոսի թագավորելը

տարի, Արշակ 30 տարի, Տիրան 11 տարի, Խոսրով փոքր 9 տարի, Տրդատ 56 տարի = 165 տարի: —

263-ին դնում է ոչ միայն հորինացիին այլ նաև 640-ական թվականներում գումարված Հայոց եկեղեցական ժողովը, որով արդարանում է Գուտշմիտի դիտողությունը: Մեզ համար ավելի կարևորն այն է, որ Տրդատի 263 թվին թագավորելը հաստատվում է ուրիշ երկու ժամանակագրական հաշիվներով ըստ հորենացու, այնպես որ հաստատապես կարող ենք ասել, որ ըստ հորենացու, որ միակ աղբյուրն է այս ժամանակագրության, Տրդատը թագավորել է 263 թվին, իսկ Հայոց դարձը, և Գրիգորի ձեռնագրությունը էջմիածնի տաճարի շինությունը տեղի են ունեցել 279 թվին, և ու 301-ին, ինչպես առհասարակ ընդունված էր Այս է մանակարևոր եզրակացությունը մեր կողմած աղյուսակի:

Ինչպես Գիտկեռնիանսի, այնպես էլ նրան նախորդող և հաջորդող կայսրների թագավորության տարիները հորենացու մոտ 18—24 տարով առաջ. են իսկական ժամանակներից, և սրա հետևանքով հորենացու մոտ իրար ժամանակակից են դառնում այնպիսի Արշակունի թագավորներ և Հռոմեական ու Բյուզանդական կայսրներ, որոնք իրապես ժամանակակից չեն եղել, ինչպես հոսքով Մեծը՝ Փիլիպպոս կայսեր, Տիրանը՝ Հուլիանոսին, Կոստանդինոս կայսրը և Նիկիո ժողովը հանդիպում են Գր. Լուսավորչի կենդանությանը և այլն: Այս պատճառով պետք էր Հռոմեական և Բյուզանդական կայսրների ժամանակը նշանակել ըստ հորենացու ունեցած սխալ ժամանակագրության, և այն ժամանակ բոլոր անախրոնիզմները կվերանան: Երևում է, որ հորենացին յուր հիմնական՝ Արշակունյաց ցուցակի հայ թագավորներին հաջորդողության մեջ է դնում Հռոմեական և Բյուզանդական այն կայսրների հետ, որոնք, ըստ յուր սխալ ժամանակագրության, ժամանակակից են դուրս գալիս նրանց: Նրա դատողությունն ուղիղ է, բայց հետևանքը սխալ է՝ սխալ ժամանակագրության պատճառով:

Նույնպիսի տարբերություններ նկատվում են հորենացու սված Սասանյանների տարիների և նրանց իսկական տարիների մեջ, ինչպես դարձյալ ճիշտ դիտել է Գուտշմիտը (էջ 7): Այստեղ ևս մենք Սասանյանների տարիները գրեցինք ըստ հորենացու, ելակետ ունենալով նրա հիմնական բուցակը: Արշակունյաց տարիների, որին նա համարեցրել է Սասանյանների տարիները: Գիտենք միայն, որ ինչպես Պարթև թագավորների ցուցակում, այստեղ ևս հորենացին կարճատև կամ աննշան թագավորությունները կցել է երկարատև կամ նշանավոր թագավորների ժամանակներին:

**Առաջին սինխրոնիկ աղյուսակ Հայոց Պատմութեան
բաւ օտարագրի և ստույգ աղբյուրներէ**

Ս ե լ ե կ յ ա ն ն ե ր	Պ ա ր թ հ ն ե ր	ն. Քր.	Հ ա յ ե ր
Մահ Աղեքսանդրի		323	
Սելեկոս նիկատոր		321	
Անտիոքոս Սոտեր		281	
	Արշակ Ա Դարեհ	263	
Անտիոքոս Թեոս	Բ Տրդատ	255	
		253	
Սելեկոս Բ Կալիմի- կոս		246	
	Պարթևներ ինք- նագլուխ	238	
Անտիոքոս Մեծ		222	
	Գ Արտավան	217	
	Դ Պրապազ	197	
Անտիոքոսի պար- սութեանը		190	Արտաքրիտ Մեծ Հայքում Զարիադրես
		188	
Սելեկոս Հալրասեր		187	
	Ե Հրահատ	182	
Անտիոքոս Երեկի Դեմետրիոս նիկա- տոր	Զ. Միհրդատ Ա.	174	
		146	
	Է Հրահատ Բ	138	
Մահ Անտիոքոսի Սիդետեսի		129	

**Երկրորդ սինխրոնիկ աղյուսակ Հայոց Պատմության
ըստ Խորենացու**

Ս ե լ է կ յ ա ն ն ե ը	Պ ա Ր Թ հ ն ե ը	ն Ք Ր.	Հ ա յ ե ը	Ք ա ն ի ա ա Ր ի
	Արշակ Քաշ (Arsaces I, Tiridates) 31 տարի	250		
	Արտաշես Ա (Artabanus) 21 տարի	219		
	N (Priabates, Phraates) 20 տարի	193		
	Արշակ Մեծ (Mithridates I' Artabanus) 53 տարի	173		
		132	Վաղարշակ	22

Ա տղյուսակ ըստ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Հ ա ո մ ա յ ե ց է- ն ե ը	Պ ա ը Թ հ ն ե ը	ն Բ ը.	Հ ա յ ե ը
	Ը. Արտավան Բ	127	
	Բ. Միհրդատ Բ	114	
	Ժ. Արշակ	90	Տիգրան Մեծ (Երկրորդ)
	ԺԱ. Մանասրոս	86	
	ԺԲ. Հրահատ Գ	76	
		68	
Առաջին ճապետու- թյուն, Պոմպեոս		60	
	ԺԳ. Միհրդատ Գ	58	
	ԺԴ. Որոդես Ա.	56	Արտավազդ, որդի Տիգրանի
		54	
Երկրորդ ճապե- տություն, Անտո- նինոս		42	
	ԺԵ. Հրահատ Դ	36	
		34	Մահ Արտավազդի
		34	Արտաշես, որդի Արտավազդի
		20	Տիգրան (Գ), եղբայր Արտաշեսի
		6	Տիգրան Գ կրտսեր և Երատո
Օգոստոս Կայսր			Արտավազդ?
	ԺԶ. Հրահատ	5 Բ ը.	
	ԺԷ. Որոտ.	1	Արիոբարդան Մար, Օգոստոսից
		2	Արտավազդ, որդի Արիոբար- դանի?
	ԺԸ. Վոնոն	4	

Բ աղյուսակ ըստ խորհնացու

Հ ա ո մ ա յ ե ց ի- ն ե բ	Պ ա ր թ ի ն ե բ	ն . թ .	Հ ա յ ե բ	Ք ա ն ի տ ա ր ի
Վայկուն (= Լուկու- լոս), Պոմպեոս և այլն	Արշական (Mitrida- les II) 30 տարի	120 110 97	Արշակ Արտաշես Ա	13 25
	Արշանակ 31 տարի	90 72	Տիգրան Մեծ	33
	Արշեզ կամ Արտա- շես (Mithridates III, Orondes 20 տարի	59		
	Արտաշիր (Phra- ates IV, Vonones) 46 տարի	39 38	Արտավազդ Արշամ	— 20
		18	Արգաթ	38
Անտոնիոս				

Ա աղյուսակ ըստ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Հ ո տ մ ա յ ե ց ի ն ե ր	Պ ա ր Թ և ն ե ր	հ Թ ր.	Հ ա յ ե ր
Տիրեր	ԺԹ. Արտավան Գ	— 14 16 16 18 34 35	Տիրերան Դ ի տոհմէ թագաւորացն Հայոց Երասու մշուս անգամ, Վերջ Արտաշիւսի ցեղի Վոնոն Պարթև, որդի Հրահատի Ջենոն (=Արտաշես), որդի Պոլիմոնի Արշակ, նշանակված Արտավանից Միհրդատ, եղբայր Փարսմանի, վրաց թագավորի, նշանակված Տիրերից
Կալիգուլա		37	Պարթևական նահանգ, կուսակալով կառավարվող
Կլավդիոս		41	Միհրդատ, Հռոմից վերահաստատված
	Ի. Վարդան	44	
	ԻԱ. Գոտարզ	47	
	ԻԲ. Վոնոն Բ	50	
		51	Հռոմէական վրացի
		53	Տիրերի կամ Տրդատ, եղբայր Վաղարշի, նրանից նշանակված
Ներոն	ԻԳ Վաղարշ	54 58	Տրդատ, թոռն Արքեղայոսի, Հռոմից նշանակված
		64	Տրդատ-Արտաշես, Ներոնից թագադրվում է Հայաստանի թագավոր
Վեսպասիանոս		69	
Տրտոս		79	
Դոմետրիանոս		81	
		82	Արտավազդ, Աշխարհար, որդիք Արտաշեսի
	ԻԴ. Բակուր	90	

Ք աղյուսակ բառ խոհեմացու

Հ ա ո մ ա յ ե ց ի ն ե ր	Պ ա ր թ Լ ն ե ր	հ Գ ր.	Հ ա յ ե ր	Ք ա ն ի տ ա ր ի
	Արտաշես Ք (Artabanes) 34 տարի	7		
		20	Անանուն, Սա-նատրուկ	30
	Վարդհ (Vardanes, Vologeses) 30 տարի	41		
		50	Նրվանդ	20
	Արշակ Գ 19 տարի	70 71	Արտաշես Ք	41
	Արտաշես Գ (Pacorus) ¹ 20 տարի	90		

¹ Այս Pacorus-ը Պատկանյանի ցուցակում դրված էր Նախորդի, Արշակ Գ-ի մոտ, որ, կարծում ենք, տպագրական վրիպակ է:

Ա. աղյուսակը բոս օտարագրի և ստույգ աղբյուրների

Հոսման ցի- նի	Պատճենի	հ. թ.	Հայեր
Ներքին Տրանսպորտ	ԻՆ. Խոսքով	96 98 108 109	Պարթամասիր, Խոսքովի եղ- բորորդին, պարթևներից նշանակված
Աղբյուր		115 117 118	Հոսմեական նահանգ Տրա- նսպորտի ժամանակ Պարթամասպատ, որդի Աշ- խատարի՝ նախ թագավոր Պարսից
Անտոնիոս Պիոս	ԻԶ. Վաղարշ Ռ	121 138 140	Արիմենիդա, թագավորված Անտոնիոսից
	ԻԷ. Վաղարշ Գ	149	
Պարկոս Ալբիոս		161 169 180	Սոլեմոս Վերստին
Կոմոդոս	ԻԸ. Արտավան	190 191 193	Սանատրուկ, որդի Սոլեմոսի
Սեպտիմոս Սեբաս			
	ԻԹ. Բակուր Բ Լ. Վաղարշ Գ	199 209 211	
Մակրինոս, Հելիո- կոպալ	ԼԱ. Արտավան Ե	216 217	Վաղարշ, որդի Սանատրուկի

Բ աղյուսակ ըստ հորհնացու

Հ ա ռ յ ա յ ե ջ ի- ն ե թ	Պ ա Ր լ ի ե ն ե թ	հ ՔԲ.	Հ ա յ ե թ	Ք ա ն ի տ ա Ր ի
	Պ հրոզ 34 տարի	110		
		111	Արտավազդ Բ	2
		113	Տիրան	21
		134	Տիգրան Գ	42
	Վաղարշակ (Vologres) 50 տարի	144		
		176	Վաղարշ	20
	Արտավան (Artabanes) 31 տարի	194		
		196	Խոսրով Ա (Մեծ)	41
Փիլիպպոս (244)		222		

Ա աղյուսակ բառ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Հ ա ղ ա յ ե ց ի- ն ե ր	Պ ա ր ք ն ե ր	Գ թ.	Հ ա յ ե ր
Ազերբայճանի Սկերտս	Սասանյաններ	218 222	Տրդատ Բ որդի Վաղարշի, Մակրինոսից նշանակված
Մաքսիմիևոս	Աբտաշիր Ա Բա- րեկան	226	
Գոռգեանոս		236	
		238	
	Շապուհ Ա	241	
Փիլիպպոս Արաք		241	Հայաստանը նվաճված Շա- պուհից
Դեկոս		244	Հայաստանը տառապում է Շա- պուհից
Վաղեթիանոս		249	
Գաղիենոս		253	
		259	
Կղաղղիոս		260	Արտավազդը՝ դաշնակից Շա- պուհի
Լավրեդիանոս	Որմիզդ Ա	268	
	Վահրամ Ա	270	
Տակիրոս		272	
Փլորիանոս, Պրորոս	Վահրամ Բ	273	
		275	
Ավրեդիոս Կարոս		276	
Կարինոս, Հաբարիա- նոս		282	
Դիոկղետիանոս		283	
		284	

Բ աղյուսակ ըստ հարեհացու

Հ ա ռ մ ա յ ե ց ի- ն ե ր	Պ ա ր ք ի ն ն ր	Հ Ք ր.	Հ ա յ ե ր	Ք ա ն ի տ ա ր ի
	Սպանություն Ար- տավանի	225		
	Մասնեյաններ			
	Արտաշիր Սասան- յան	226		
		236	Սպանումն Խոս- րովի	
		236	Հայաստանը պար- սիկներից նվաճ- ված 27 տարի	27
Դիոկղիտիանոս (284)		261		
		263	Տրդատ	56
		279	Գրիգոր Լուսավո- րիչ, Հայոց դարձը	30

Ա աղյուսակ ըստ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Հ ո ո մ ա յ ե ց ի ն ե ր	Մ ա ս ա ն յ ա ն ն ե ր և Բ Բ.	Հ ա յ ե ր
		267 Տրդատ Մեծ (որդի խոս- րովի)
	Վահրամ Գ Ներսէս	293 — 297 Պարսիկները հրաժար- վում են Հայաստանից, Տրդատ Մեծ:
	Որմիզդ	302 305
Գաղերիանոս, Կոստանդ.		
Ռյուզանդական կայսրներ Կոստանդիանոս		306
	Շապուհ Բ Երկայ. նակյաց	369
Կոստանդիանոս կայսր		324 336 336 Տրդատի մահը խոսքով Կոստանդ
Կոստանդ Բ, Կոս- տաս		337
		343 Տիրան
Հուլիանոս Վաղես, Վաղենտինոս		353 Արշակ (Բ) 361 364 368 Պապ 374 Վարազդատ 375 377 Սուրենի մարզպանու- թյունը կամ Մանուելի խնամակալությունը
Գրադիանոս		

Բ աղյուսակ ըստ Խորհնացու

Հ ո ո մ ա յ է ց ի- ն ե ր	Մ ա ս ա ն յ ա ն ն ե ր	Հ Քր.	Հ ա յ ե ր	Ք ա ն ի ա ս ր ի
Ուղղափառական կաթոլիկներ				
Կոստանդիանոս (324)		301		
		308	Ներսիսական	7
Կոստանդ (333)		312		
	Որմիզդ	315	Վրթանես	15
		318		
		319	Խոսրով փոքր, Կոստանդի ոգնու- թյամբ	9
	Շապուհ Երկայնա- կյաց	321		
		328	Տիրան	11
Հուլիանոս (361)		331	Հուսիկ	6
		336		
		337	Փառեբրսեհ	4
Վաղես (364)		339	Արշակ (Բ)	30
Քեոզոս Մեծ (379)		341	Ներսես Մեծ	34
		356		
		369	Պապ	7

Ա աղյուսակ ըստ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Բյուզանդական կ ա յ ս ր ն ե ր	Ս ա ս ա ն յ ա ն- ն ե ր	հ հր.	Հ ա յ ե ր	
Թեոդոս Մեծ	Աբտաշիր Բ	379	Արշակ վերջին	
	Շապուհ Գ	383		
		384	Բաժանումն Հայաստանի	
		386	Խոսրով Պարսից բաժնում	
	Վահրամ Գ Կրման	388		
		392	Վասմշապուհ	
	Արկադիոս, Ռեո- րիոս	395		
		Հազկերտ Ա	399	
		Թեոդոս Փոքր		408
			414	
	414		Խոսրով երկրորդ անգամ	
	414		Շապուհ պարսիկ	
	418		Զորսամյա ապստամբություն	
Վահրամ Ե. Չորին		420		
		422	Աբտաշիր կամ Աբտաշես վերջին	
		428	Բարձրումն տերության Արշակունյաց	
	Հազկերտ Բ	438	Մահ ս. Սահակի	

Բ աղյուսակ բստ Խորհնացու

Գ ր ա ն ղ . Պ ա ղ ո յ ն ի ր	Մ ա ռ ա ն յ ա ն ն ի ր	Հ Ք Ր .	Հ ա յ ե ր	Ք ա ն ի տ ա ր ի
Արկադիոս (385)	Արտաշես կամ Արտաշիր	376	Սահակ (Շահակ)	4
		379		
	380	Զավեն	4	
	380	Արշակ, Վաղարշակ	8	
	382			
	383	Ասպուրակես	5	
	384	Բաժանումն Հայաստանի		
	387	Խոսրով, Շապուհից նշա- նակված		
	387	ս. Սահակ	51	
	Բեռդոս Փոքր (408)	Վրամ Կրման	388	
		391		
		392	Վրամշապուհ	21
Հազկերտ (405)		399		
		414	Խզարոզ երկրորդ անգամ	1
		415	Շապուհ պարսիկ	4
		419	Անիշխանություն	3
Վրամ (Զորին)		420		
		422	Արտաշիր	6
		428	Բարձումն տերություն Արշակունյաց	
Հազկերտ Բ	438	Մահ ս. Սահակի		

Պատմական ժամանակ 132-ից
նժ. մինչև Արշակունիների
բարձումը 428-ին

Պատմական ժամանակ Լուսա-
վորչից մինչև ս. Սահակի
մահը

560 տ.	Յուզավորների անիշխա- նություն տարիները Վա- ղարշակից մինչև Արշա- կունյաց բարձումը	560 տ.
160 տ.	Գահակալությունների տարիները գումարը Լու- սավորչից մինչև ս. Սա- հակի մահը	160 տ.

ԳԻՐԻՆ ԱՆՈՒՄՆԸ

Հալոց ՄԼՈՆԻ ԴՆՆՂԱՐԱՆՈՒՄՆԵՐ

Ա. Սահակի թղթին պատահանն և խոստում՝ նրա խնդրածը կատարելու	93
Բ. Թե ինչո՞ւ մենք հունարենից կամեցանք ցույց տալ մեր գործերը.	
Մինչդեռ բաղդիացիների և ասորեստանցիների մատուցելից ավելի հարմար են գալիս սրանք	94
Գ. Մեր առաջին թագավորների և իշխանների անխառնառես բայերի մասին	95
Դ. Այն մասին, որ մյուս պատմագիրները չմիաբանեցին (ս. գրքին)	
Ազամի և մյուս նահապետների վերաբերմամբ	97
Ե. Այն մասին, որ Նույի որդիների ձեռագրությունները հավասար է գալիս մինչև Աքրահամ. Նինուս և Աքրաթ. և թե Նինուսը ո՞ւր է, Բելը է ու Բելի որդին	100
Զ. Այն մասին, թե մյուս հնախոսները որոշ բաներում Մովսես (մարգարեն) համաձայն են և որոշ բաներում տարբեր, և Սյամպսոնոս փիլիսոփայի հին անգիր գրույցների մասին	103
է. Համահոտ բաղադրություն, թե արտադին հեղինակները Բել կոչածը քստ ս. գրքի իսկապես ներբովմն է	106
Ը. Թի ո՞ւր և ո՞րտեղից դասով այս պատմությունները	107
Թ. Հալոց հնագիտական թաղամասի թուղթը պարսից թագավոր Արշակ Մեծին	107
Ժ. Հայկի ապստամբության մասին	109
ՃԱ. Պատերազմի և Բելի մահվան մասին	110
ՃԲ. Հայկից սերված ղեզերի և զավակների մասին. և թե նրանցից չորսը քանիսն ի՞նչ գործեց	113
ՃԳ. Արևելիցիների հետ պատերազմի և հաղթության և Նյուրար Մագետի մահվան մասին	116
ՃԴ. Ասորեստանցիների հետ կռվի և հաղթության և Պալապիս Բաադյայի մասին. նաև Կնոսարիայի և Առաչին և մյուս Հայրիկի մասին	117
ՃԵ. Արայի և նրա մահվան մասին Շամիրամից՝ պատերազմի մեջ	120
ՃԶ. Թե ինչպես Շամիրամը Արայի մահից հետո շինում է բաղաքը և գետի ամրաբնակը և իր տունը	121
ՃԷ. Շամիրամի մահի, թե ինչ պատճառով կոտորեց իր որդիներին, Զրադաշտ մոդից փախավ Հայաստան և մեռավ իր Նինվաս որդու ձեռքով	124

ԺԸ. Այն մասին, թե հաստատապէս նախ անդի է ունեցել Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և հետո նրա մահը Հայաստանում	125
ԺԹ. Ինչ որ պատահեց Շամիրամի մահից հետո	125
Ի. Արաշան Արաշի մասին և թե սրա որդին էր Սոսանվեր Անուշավանը	127
ԻԱ. Սկայորդուց ձեռնած Պարուրն առաջին անգամ թագաւորում է Հայաստանում, օգնական է լինում Մարացի Վարդակեսին Սարգանապալից թագաւորութիւնը վերցնելու	128
ԻԲ. Մեր թագաւորների կարգն ու նրանց թվարկումը հորից որդի	130
ԻԳ. Սենեքերիմի որդիների մասին և թե Արծրունիները, Գնունիները և Աղծնյաց քոչվու կոչվածը նրանցից են սերված. նույն գլխում նաև թե Անգեղ տունը Պասարմից է	131
ԻԴ. Տիգրանի մասին, թե ի՞նչպէս էր ամեն բանով	132
ԻԵ. Աժդահակի երկյուղի և կասկածանքի մասին Կյուրասի և Տիգրանի սիրո և միարանության պատճառով	133
ԻԶ. Թե ի՞նչպէս Աժդահակ, կասկածների մեջ լինելով, իրեն պատահելիք դիպվածը տեսնում է սքանչելի երազով	134
ԻԷ. Խորհրդակիցների խոսքերը, հետո և իր մտածած միջոցը և անմիջական գործադրութիւնը	135
ԻԸ. Աժդահակի թուլիքը, Տիգրանի համաձայնութիւնը և Տիգրանուհուն Մարաստան ուղարկելը	136
ԻԹ. Խե ինչպէս նենգութիւնը հայտնի դարձավ և պատերազմն սկսվեց և Աժդահակի մահն այդ կռիւում	137
Լ. Այն մասին, որ իր Տիգրանուհի քույրն ուղարկեց Տիգրանակերտ. այլ և Աժդահակի առաջին կնոջ՝ Անուշի և դերիների քնակության մասին	139
ԼԱ. Թե ո՞րտեղ են սրա սերունդները և ի՞նչ ցեղեր զատվեցին սրանից	140
ԼԲ. Թե եղիական պատերազմը Տևտամոսի ժամանակ եղավ և մեր Զարմայրը ստեղծվա՞նք ի՞նչով Եթովպացի զորքի հետ այնտեղ էր և այնտեղ մեռավ	142
Պարսից առասպելները: Բյուրասպի Աժդահակի մասին	143
Բացատրութիւն՝ ինչ որ համաստի բան էր Բյուրասպի մասին	144

ՎԵՐԶ ԵՐԱՐՈՐԴ

Ա. Միջին պատմութիւն մեր նախնիքների	146
Բ. Արշակի և նրա որդիների թագաւորելը: Պատերազմ մակեդոնացիների և սեր հռոմայիցիների հետ	147
Գ. Վաղարշակին Հայոց աշխարհի վրա թագաւորեցնելը	148
Դ. Թե ի՞նչպէս Վաղարշակը հայոց քաղերին գինձորական կարգի վերածնելով՝ արշավում է մակեդոնացիների մտերիմների վրա	148
Ե. Մորփյուղիկեսի պատերազմը և նրա մահը մկուկի հարվածից	149
Զ. Թե ի՞նչպէս կարգաւորեց Վաղարշակը մեր աշխարհի հյուսիսային և արևմտյան կողմերը	150
Է. Թագաւորության կաղմակերպութիւնը, և թե ո՞րտեղից հիմնեց նախարարութիւնները և ինչպէ՞ս հրամայեց կենցաղաւարել	151

Ը. Մարաց Աժդահակ թագավորի սերնդից թագավորության երկրորդ նշանակելը	153
Թ. Մեր Արշակ Առաջինի և նրա գործերի մասին	157
Ժ. Թե ռոմեղից գտավ պատմութունը Մար Աբաս Կատինայի գրքից հետո	158
ԺԱ. Մեր Արտաշես Առաջինի մասին և Նախագահութունը (պարսկ-ներկից) հափշտակելու մասին	158
ԺԲ. Արտաշեսի արշավանքը դեպի Արևմուտք, Կրեսոսին ձերբակալելը և կուռքերի արձաններն ափար առնելն ու հայերին տալը	159
ԺԳ. Ուրիշ պատմագիրներից վկայություններ Արտաշեսի տիեզերականության և Կրեսոսին կապելու մասին	160
ԺԴ. Տիգրան Միջինի թագավորելը, Հունաց զորքերին դիմադրելը, մեհյանները շինելը և Պաղեստին արշավելը	162
ԺԵ. Հռոմեացիների Պոմպեոս դորավարի մեր վրա դիմելը, Մաժարն առնելը և Միհրդատի մահը	164
ԺԶ. Տիգրանի՝ հռոմայեցիների զորքերի վրա հարձակվելը, Գաբիա-նոսի խույս տալը և երիտասարդ Միհրդատին արձակելը	164
ԺԷ. Կրասոսի պատերազմը և Տիգրանից սպանվելը	165
ԺԸ. Թե ինչպես Կասսիոս զիմադրեց Տիգրանին և Միհրդատի ապստամբելն ու Կեսարիան շինելը	165
ԺԹ. Տիգրանի և Արտաշեսի միաբանության մասին. Պաղեստին ապստակող զորք ուղարկելը. Հյուրիանոս քահանայապետի և քաղաքի վհուկների գերությունը	166
Ի. Հայոց մի այլ պատերազմ հռոմայեցիների հետ. Սիդոնի և Բենդի-զիոսի պարտությունը	168
ԻԱ. Թե ի՞նչպես Անտոնինոս անձամբ Հայոց զորքերի վրա դիմելով առնում է Շամշատ քաղաքը	168
ԻԲ. Արտավազգի թագավորելու մասին և հռոմայեցիների հետ պատե-րազմելը	169
ԻԳ. Անտոնինոսի ձերբակալելը Արտավազգին	169
ԻԴ. Արշամի թագավորելու մասին. առաջին անգամ հայոց մասնակի կերպով հռոմայեցիներին հարկատու դառնալը, Հյուրկանոսի արձակվելը և նրա պատճառով Բագրատունիների ցեղին հասած վտանգը	170
ԻԵ. Արշամի գծաութունը Հերովդեսի հետ և ակամա հնազանդությունը	172
ԻԶ. Արգաթի թագավորելը, և հայերի ամբողջապես հարկատու դառ-նալը հռոմայեցիներին, սլատերազմը Հերովդեսի զորքերի հետ և նրա եղբոր-որդի Հովսեփին սպանելը	172
ԻԷ. Եղեսիա քաղաքի շինությունը և համառոտ հիշատակություն մեր լուսավորչի առհմի	173

ԻԸ. Արգարի Արևելք գնալը և Պարսից վրա Արտաշէսին թագաւորեց- անելը, և թե ի՞նչպէս նա կարգաւորեց (Արտաշէսի) եղբայրներին, որոնցից ծագում են մեր Լուսաւորելը և նրա ազգակիցները	174
ԻԹ. Արգարի վերադառնալն Արևելքից և Արեւտին օգնութիւն տալը՝ Հերովդէս Զորորդասպետի հետ պատերազմելիս	175
Լ. Արգարի իշխանների առաջումը Սարկիսոսի մօտ, որի ժամանակ նրանք տեսան մեր Փրկիչ Քրիստոսին, որ սոքիթ եղաւ Արգարի հաւա- տալուն	176
ԼԱ. Արգարի թուղթը Փրկչին	177
ԼԲ. Արգարի թղթի պատասխանը, որ դրեց թովմաս առաքյալը Փրկչի հրամանով	178
ԼԳ. Թադեոս առաքյալի քարոզութիւնը Եդեսիայում և (Արգարի) հինգ թղթերի պատճենները	178
ԼԴ. Մեր առաքյալների ¹⁰² նահատակութիւն մասին	182
ԼԵ. Սանատրուկի թագաւորելը և Արգարի զաւակների սպանելը, Հեղինէ տիկնոջ մասին	183
ԼԶ. Մծբնի քաղաքի նորոգման, Սանատրուկի անվանակոչութեան և նրա մահւան մասին	184
ԼԷ. Երվանդի թագաւորելը, Սանատրուկի որդիներին կոտորելը և Արտաշէսի փախչելով ազատիլը	185
ԼԸ. Ինչ ջանքեր գործ դրեց Երվանդը Արտաշէսին իր ձեռքը գցելու համար, և Միշագետը թողնելը	186
ԼԹ. Երվանդաշատ քաղաքի շինութեան մասին	187
Խ. Թե ինչպէս շինեց Բագարանը՝ կուռքերի քաղաքը	188
ԽԱ. Եննորոց կոչված անտառը տնկելու մասին	188
ԽԲ. Սրվանդակերտ կոչված ձեռակերտի մասին	188
ԽԳ. Թե, ինչպէս Սմբատը Պարսից նախարարներին օգնական դարձնե- ցով՝ խնդրում էր Արտաշէսին թագաւորեցնել	189
ԽԴ. Թե ինչպէս Երվանդը լսում է Արտաշէսի գալը և զօրք է գու- մարում պատերազմի պատրաստութեով	190
ԽԵ. Թե ինչպէս Արտաշէսի իր աշխարհը մտնելուն պէս գործը հա- չափվեց	190
ԽԶ. Երվանդի պատերազմն Արտաշէսի հետ և փախուստը, քաղաքի անոնքելը և նրա մահը	191
ԽԷ. Արտաշէսի թագաւորելը և իր նրախտաւորներին բարիքներ անելը	193
ԽԸ. Երվանդին սպանելը և մյուս Բագարանը շինելը, և Արտաշէսի հար- կատու դառնալը հռոմայեցիներին	193
ԽԹ. Արտաշատ քաղաքի շինութեան մասին	194

Ս. Ալանների հարձակումը մեզ վրա և պարտությունը. Արտաշեսի խնամիտանալը նրանց հետ	195
ՍԱ. Արգամի և նրա որդիների սպանությունը	197
ՍԲ. Թե ի՞նչպիսի մարդ էր Սմբատը և ի՞նչ գործ կատարեց Ալանների երկրում, և Արտազում բնակություն հաստատելը	198
ՍԳ. Կասբերի երկրի ավարումը, Արտաշեսի զավակների գրգռությունը Սմբատի դեմ և իրար դեմ	199
ՍԴ. Պատերազմ Բասյանում Դոմեոխանոսի զորքերի հետ	200
ՍԵ. Տրայանոսի և նրա զործերի մասին. Մաթանի մահը եղբայրների ձեռքով	201
ՍԶ. Թե ինչպես Արտաշեսը մեր աշխարհը բազմամարդապետեց և սահմաններ հաստատեց	202
ՍԷ. Ամատունիների նախարարության մասին	202
ՍԸ. Առավելյանների տոհմի մասին, թե ո՞րտեղից է այդ ցեղը սերվել	203
ՍԹ. Արվեստների գիտությունը Արտաշեսի ժամանակ	203
Կ. Արտաշեսի մահվան մասին	203
ԿԱ. Արտավազդի թագավորելը, իր եղբայրներին ու քույրերին հալածելը և նրա մահը, ալլարանությունը հանդերձ	205
ԿԲ. Ինչ որ կա Տիրանի մասին	206
ԿԳ. Տրդատ Բագրատունու մասին. և նրա ցեղի հին անունները	207
ԿԴ. Թե ի՞նչպես էր Տիգրան վերջինը, և ի՞նչ գործեր է արել	209
ԿԵ. Վաղարշի թագավորելու մասին. Բասենի ավանը շինելը, նոր քաղաքը պարսպով պատելը, խաղիքների հետ պատերազմը և նրա մահը	210
ԿԶ. Թե ո՞րտեղից է պատմում այս բաները	211
ԿԷ. Թե ի՞նչպես Ագաթանգեղոս համառոտ պատմեց	212
ԿԸ. Թագավորական ազգերի մասին, որոնցից շոկվեցին պարթևական ցեղերը	213
ԿԹ. Թե ի՞նչպես էր Պարսից Արտաշես թագավորի ցեղը մինչև վերջը	214
Հ. Ինչ առասպելներ կան Պաշլավիկների մասին	215
ՀԱ. Խոսրովի առաջին արշավանքը դեպի Ասորեստան, որով մտադիր էր օգնել Արտավանին	215
ՀԲ. Խոսրովը Փիլիպպոսից օգնություն ստանալով պատերազմով դիմում է Արտաշիսի վրա	216
ՀԳ. Խոսրովի կրկին հարձակվելը Արտաշիսի վրա՝ առանց հոռմայեցիների օգնության	217
ՀԴ. Անակի զալստյան մասին և ս. Գրիգորի հաջումը	218

ՀԵ. Կապաղդուկական Կենտրոնի եպիսկոպոս Փերմելիանոսի և նրա ազատության մասին	319
ՀԶ. Արտաշիրի մեզ վրա դիմելը և Տակիրտոսին հաղթելը	320
ՀԷ. Պարսիկների և հույների մեջ խաղաղություն հաստատվելը, և Արտաշիրի՝ Հայաստանը բարեկարգ պահելը անիրշխանության տարիներում	321
ՀԸ. Մանգակունիսների ցեղի կոտորումը Արտաշիրի ձեռքով	321
ՀԹ. Տրդատի քաղաքաշինությունները Հայաստանի անիրշխանության միջոցին	322
Ձ. Համառոտ տեղեկություն ս. Գրիգորի սնվելու և վարքի մասին, Արտիթես եպիսկոպոսի թղթից, որ գրել էր (իրրև պատասխան) Հանգոռնանի միայնավոր Մարկոսի հարցմունքին	323
ՁԱ. Թե՛ որսնդից և ի՛նչպես է ծագել Մամիկոնյանների ցեղը	324
ՁԲ. Տրդատի քաղաքաշինությունները թագավոր եղած ժամանակ, նախքան հավատարմը	326
ՁԳ. Այն մասին, որ Տրդատը կին է առնում Աշխենին և Կոստանդինը Մաքսիմիանի, և թե ի՛նչպես (Կոստանդին) հավատքի եկավ	327
ՁԴ. Սլկունիների ընաչնչումը ճեմաղնի Մամգուլի ձեռքով	328
ՁԵ. Տրդատի քաղաքաշինությունները Աղվանքում տեղի ունեցած պատերազմի ժամանակ, երբ մեջքից կես աղավ Բասիլների թագավորին	329
ՁԶ. Երանելի Նունեի՝ մասին, թե ի՛նչպես պատճառ դարձավ վրացիների փրկության	331
ՁԷ. Շապուհի կրած պարտությունը և տկամայից հնազանդվելը Կոստանդինոս Մեծին, Տրդատի Եկրատանը զբաղելը և ազգականների գալը, և թե այս ժամանակ տեղի ունեցավ փրկական խաչի գլուխը	333
ՁԸ. Լիկիանոսի կապվելը, արքունիքի Հռոմից փոխադրվելը և Կոստանդնուպոլսի շինությունը	334
ՁԹ. Արիստ հերետիկոսի և նրա պատճառով Նիկիայում գումարված ժողովի մասին, և Գրիգորիոսի վրա երևցած սքանչելիքի մասին	336
Ղ. Արիստակեսի Նիկիայից դառնալը, ազգականների հավատարմ և Գառնիում եղած շինությունները	337
ՂԱ. Գրիգորի և Արիստակեսի մահվան մասին, և թե ի՛նչ պատճառով լեռը կոչվում է Մանյա ալթթ	338
ՂԲ. Տրդատ թագավորի վախճանի մասին, որի հետ և ողբերգական մեղադրություն	340

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Ա. Մեր հայրենիքի պատմության ավարաը	343
Բ. Ի՛նչ անցքեր պատահեցին մեծն Վրթանեսին և երեք նախարարություններին Տրդատի վախճանվելուց հետո	343
Գ. Սուրբ Գրիգորիոսի մահը բարբարոսների ձեռքով	344
Դ. Բակուր բզեչիս անգատվելը Հայոց միաբանությունից և նախաբարձների խորհուրդը՝ խոսքովին թագավորեցնելու մասին	345

Ե. Հայոց թղթի պատճենը	245
Ձ. Անտիոքոսի գալուստը և նրա գործերը	246
Է. Մանածիհրի հանցանքը մեծն Հակոբի դեմ և նրա մահը	247
Ը. Փոքր Խոսրովի թաղավորելը, արքունիքը տեղափոխելը և ան- տառը տնկելը	248
Թ. Սրա մամանակ հյուսիսային ազգերի արշավանքը մեզ վրա, և Վա- հան Ամատունու քաջագործությունները	249
Ժ. Խոսրովի վախճանվելը և Հայոց պատերազմը պարսիկների հետ	250
ԺԱ. Տիրանի թագավորելու մասին, մեծն Վրթանեսի այս աշխարհից փոխվելը և սուրբ Հուսիկի հաջորդելն աթոռին	250
ԺԲ. Շապուհի պատերազմը Կոստանդի հետ	251
ԺԳ. Թե ի՞նչպես Տիրանը Հուլիանոսին ընդառաջ գնալով պատանդ- ներ է տալիս	252
ԺԴ. Սուրբ Հուսիկի և Դանիելի նահատակությունը	253
ԺԵ. Թե ի՞նչպես Ջորան Հայոց զորքերն առնելով Հուլիանոսի մոտից հետ է դառնում և ցեղով կոտորվում է	253
ԺԶ. Հուսիկի որդիների մահը և Փառնեսենի հաջորդելն աթոռին	254
ԺԷ. Թե ի՞նչպես Տիրանը Շապուհից խարվեց և նրա կոլին գնալով նրանից կուրացվեց	255
ԺԸ. Շապուհի Արշակին թագավորեցնելը և Հունաստան արշավելը	256
ԺԹ. Թե ինչպես Արշակ արհամարհեց Հունաց թագավորին	256
Ի. Սուրբ Ներսեսի և նրա մուծած բարեկարգությունների մասին	257
ԻԱ. Արշակի եղբոր՝ Տրդատի սպանվելը, սուրբ Ներսեսի թյուզանդիոն գնալն ու պատանդները հետ դարձնելը	259
ԻԲ. Թե ի՞նչպես խռովություն ընկավ Արշակի և Գնելի մեջ, և Տի- րանի մահը	259
ԻԳ. Արշակի նորից նախանձելը Գնելին և նրան սպանելը	261
ԻԴ. Թե ի՞նչպես Արշակը հանդգնեց Գնելի կնոջն առնել, որից ծնվեց Պապը	261
ԻԵ. Տիրիթի սպանությունը	262
ԻԶ. Շապուհի պարտություն կրելը Տիգրանակերտում	263
ԻԷ. Թե ի՞նչպես Արշակավանը շինվեց և կործանվեց, և Անին առնվեց	264
ԻԸ. Տիգրանակերտի առնվելը և հիմնովին քանդվելը	265
ԻԹ. Արշակի պատերազմն իր նախարարների հետ և Պապի Բյուզան- դիոն ուղարկվելը	266
Լ. Մեծն Ներսեսի աքսորվելը և անբնակ կղզի գցվելը, և ինչպես նրանք կերակրվում էին երկնային խնամքով	268
ԼԱ. Արշակի կոտորելը նախարարներին, և Խազ Եպիսկոպոսի վարժի մասին	268
ԼԲ. Թե ի՞նչպես Արշակ կամենում էր քարշել և քարկոծել երանելի Խազին՝ իր հանցանքները հանդիմանելու պատճառով	269

1Գ. Թեոդոս Մեծի թագավորելը և հոգեմարտների պատճառով գու- մարված ժողովը	270
1Դ. Արշակի ակամա զնալը Շապուհի մոտ և էլ հետ չդառնալը	271
1Ե. Թե ի՞նչ լարիքներ բերեց Շապուհը Հայաստանի վրա, և Արշակի մահը	271
1Զ. Մեհրուժանի մեզ հասցրած լարիքները և Պապի թագավորելը Հայոց վրա	273
1Է. Զիրալում տեղի ունեցած մեծ պատերազմի մասին, և ամբարիշտ Մեհրուժանի սատակումը	274
1Ը. Թե ի՞նչպես Պապը սուրբ Ներսեսին մահվան դեղ տալով կյանքից զրկեց	276
1Թ. Սահակի աթոռակալության մասին, և Պապի սպանվելը Թեոդոսի ձեռքով	277
Խ. Վարադդատի թագավորելու և կապվելու մասին	278
ԽԱ. Արշակի և Վաղարշակի թագավորությունը	279
ԽԲ. Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը երկու Արշակունի թագա- վորների ձեռքի տակ, երկու ազգերին՝ պարսիկներին և հույներին հա- տակվելով	279
ԽԴ. Թե ի՞նչպես Խոսրովը մեծարեց Սահակ ասպետին, և նրա քաջա- րից՝ յուրաքանչյուրն իր թագավորի ծառայության	281
ԽԵ. Թե ի՞նչպես Խոսրովը մեծարեց Սահակ ասպետին, և նրա քաջա- գործությունները Վանանդացոց ցեղի հելուզակների դեմ	282
ԽԶ. Այն մասին, որ Խոսրովի մոտ եկան Սուրենը, Վահանը և Աշխա- դարը՝ Արշակի գանձերով	282
ԽԷ. Արշակը պատերազմում Խոսրովից հաղթվելով՝ հիվանդությունից մեռնում է	283
ԽԸ. Երանելի Մեսրոպի մասին	284
ԽԹ. Արշակի մոտ եղած նախարարների դարձը Խոսրովի մոտ	285
ԽԺ. Խոսրովի մխապետելը Հայաստանի վրա և մեծն Սահակի եպիս- կոպոսապետության աթոռը նստելը	287
Ս. Խոսրովի կապվելը և նրա փոխարեն նրա Վռամշապուհ եղբոր գահակալելը	287
ՍԱ. Մեծն Սահակի Տիգրան զնալը և վերագարձը մեծարանքներով ու պատիվներով	288
ՍԲ. Դանիելյան նշանադիրների մասին	291
ՍԳ. Մեսրոպյան նշանագիրների մասին, որ տրվեցին երկնային շնոր- հով	292
ՍԴ. Հայոց, Վրաց և Աղվանից դրագիրտության մասին	293
ՍԵ. Խոսրովի ձրկին թագավորելը և նրանից հետո պարսից Շապուհի (թագավորելը)	294
ՍԶ. Շապուհի Հայաստանից զնալուց հետո պատահած անցքերը և նրանից հետո եղած անիշխանությունը	296
ՍԷ. Մեսրոպի Բյուզանդիոն ուղարկվելը և հինգ թղթերի պատճեն- ները	296

ԵՇ. Մեր արեմտյան կողմերն ուսուցանելը, բոլորի խաղաղանալը, և Արտաշիտի թագավորելը	299
ՄԹ. Կարին քաղաքի շինութիւնը, որ կոչվում է Թեոդուպոլիս	300
Կ. Մեսրոպի կրկին քարոզչութիւնն անելը և թարգմանիչների Բյուզանդիոն գնալը	301
ԿԱ. Եփեսոսի ժողովի մասին, որ գումարվեց ամբարիշտ նեստորի պատճառով	302
ԿԲ. Ուսուցիչների, իր և ուսումնական ճանապարհորդության մասին, երկնային զարդի նմանութիւնը	303
ԿԳ. Հայոց շար միաբանութեան մասին, երբ իրենց անձերի կորուստը խորհեցին	205
ԿԴ. Հայոց թագավորութեան դադարումը իրենց կամքով և եպիսկոպոսապետութեան աթոռի անարգվելը	306
ԿԵ. Մեծն Սահակին Պարսկաստանից արձակելը և թողնալ Շամունի հետ միասին	307
ԿԶ. Մեծն Սահակի անարժան իշխանակից Շամունի գործերը	310
ԿԷ. Մեծն Սահակի և երանելի Մեսրոպի այս աշխարհից փոխվելը	311
ԿԸ. Ողբ՝ Հայոց թագավորութեան Արշակունյաց ցեղից դադարելու մասին և եպիսկոպոսապետութեան՝ սուրբ Գրիգորի տոհմից	313
Ծանոթութիւններ Մովսէս Խորենացու Պատմութեան աշխարհարար թարգմանութեան	318
Հավելված—Սինիսրոնիկ աղյուսակներ Խորենացու Պատմութեան Բ և Գ գրքերի համար	397